

The Religious Ideas *of* Neophytos Ducas

By

SOPHOCLES D. LOLIS, Ph.D.

*Professor at Athens College
Athens, Greece*

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΛΩΛΗ

ΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ ΙΔΕΑΙ

ΤΟΥ

ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ

ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ

1949

THE AUTHOR

Sophocles D. Lolis came to the United States three years ago. Being at Emory University, Ga., he had the opportunity to visit other places and cities of this country.

His birth-place is Cosmera, Yannina. After the completion of his studies in the scholarcheion of the Zosi-maea School, Yannina, he attended Rizareios School (B.A. in ed., B.D., and honored by the Prasakeion Prize), in Athens, and after that the School of Theology and the School of Philosophy (M.A. in ed., M.Th., Ph.D.) of the University of Athens, Athens, Greece.

For two years (1933-34) Mr. Lolis was engaged as assistant professor in the Theological Seminary of the Rizareios School, Athens. Since 1935 he has been appointed professor in Athens College, Athens, Greece.

In addition to numerous articles and treatises in Greek and in English published in newspapers and magazines in Greece and in the United States, Dr. Lolis edited his following works:

- The Social Ideas of the Three Hierarchs.* (1936).
 - Cosmogony According to the Holy Bible and the Ancient Greeks.* (1937).
 - The Synods Convoked During the Reign of Constantine the Great.* (1938).
 - The Resurrection of the Lord and the Women.* (1942)
 - Christ and the Evil in the World.* (1943).
 - The Master's Joy.* (1943).
 - The Neohellenic Grammar.* (1943).
 - Student Spirit.* (1943, 1944).
-
-

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΔΟΥΚΑΣ

Τῷ σεβαστῷ μοι Μεγαλοδούκῃ
Κορυδαῦ γ. π. Εὐδοκίᾳ
Μετὰ βαδύλων ἐστασμεν
Ἐσχατὶς

BK

117

πρω.αν. 511.017

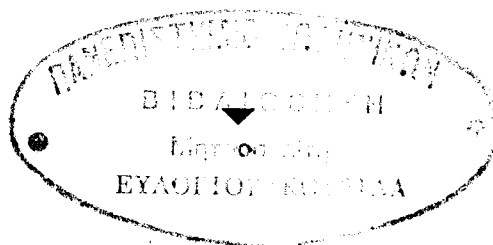
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΛΩΛΗ

ΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ ΙΔΕΑΙ
ΤΟΥ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ

«Λέγε μὲν αἰί, ἃ φρονεῖς·
φρόνει δέ, ἃ λέγεις.»

Ν. ΔΟΥΚΑΣ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑΙ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΘΗΝΩΝ

ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ

1949

«Ἡ ἔγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς
Σχολῆς τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνώμων τοῦ συγγραφέως.»
(Ἄρθρ. 202 παράγρ. 2 τοῦ Νόμ. 5343).

COPYRIGHT, 1949

Printed in the U.S.A.

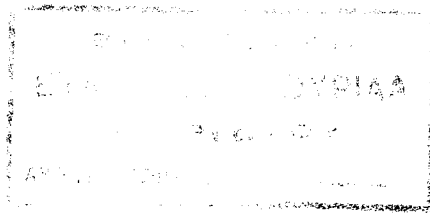
"COSMOS" GREEK-AMERICAN PRINTING CO.

ΤΑΣ ΑΠΑΡΧΑΣ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

ΤΗ, ΙΕΡΑ, ΣΚΙΑ,

ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΙΛΩΝ ΜΟΙ ΓΟΝΕΩΝ

ΑΦΙΕΡΩ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

“Όταν, παραλλήλως πρὸς τὴν σχολικὴν καὶ ἄλλην ἐργασίαν καὶ εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ἐρεῦνης τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς ἰδιαίτερας μου πατρίδος τῆς Ἡπείρου, ἐστρεφα τὴν προσοχήν μου πρὸς τὸν Νεόφυτον Δούκα, δὲν ἤρχιζα μετὰ ζήλου τὴν μελέτην τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτῆς προσωπικότητος τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἱερὸς οὗτος ἀνὴρ εἶχε ταφῇ εἰς τὴν ἀγνοίαν καὶ ἀδιαφορίαν τῶν νεωτέρων. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὸν ἀοίδιμον Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Χρυσόστομον Παπαδόπουλον καὶ τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν κ. Δημήτριον Σ. Μπαλᾶνον καὶ εἰ τινα ἄλλον, σχεδὸν πάντες οἱ ἄλλοι δὲν εἴμῳ τὸν ἄνδρα δι’ ἐνδιαφέροντος. Καὶ αὐτοῦ τοῦ Ν. Δούκα, ὁ ὁποῖος ἐσπαιάλησεν ἀφειδῶς αἷμα καὶ ἰδρώτα καὶ κόπους καὶ χρῆμα καὶ τὴν ζωὴν του διὰ τὰ συγγράφη πλημμυρίδα δὴν βιβλίων καὶ τὰ σκορπίον αὐτὰ δωρεὰν πανταχοῦ γῆς, ὅπου φωνῇ Ἑλληνικῇ, ἀπὸ τῆς Μασσαλίας μέχρι τῶν ἀπωτάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀπὸ τῶν Καρπαθίων ὁρέων τῆς Ρουμανίας μέχρι τῶν νοτιωτάτων ἄκρων τῆς Μεσογείου θαλάσσης τῆς λειχούσης τὰ βόρεια κρᾶσπεδα τῆς Ἀφρικανικῆς Ἡπείρου διὰ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, σήμερον εἶναι δυσκολώτατον εἰς τὸν μελετητὴν τὰ εὔρη τὰ βιβλία του καὶ εἰς τὰς κεντρικὰς καὶ μεγάλας βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν.

Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου καὶ διὰ τῆς ἐπιμόνου καὶ ἐντόνου μελέτης τοῦ ἔργου του ἐδραύσθη ὁ πάγος καὶ ἤναψεν ἐντός μου ἐξαιρετικὸν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἐξαιρετικὴ ἐγεννήθη ἡ εὐχαρίστησις ἐκ τῆς ἐπαφῆς μου μετὰ τῆς προσωπικότητος, θὰ ἔλεγον, τῆς ζωῆς αὐτῆς προσωπικότητος. Διότι ὁ Δούκας θὰ ἦτο ὁ περισσότερο προκαλῶν ἐνδιαφέρον νεώτερος Ἑλλήν διδάσκαλος τοῦ γένους, ἐὰν δὲν τὸν εἶχον παρεξηγήσει καὶ καταπολεμήσει ὅχι ὁ σοφὸς Κοραῆς μεθ’ οὗ συνεδέετο καὶ ἐτιμᾶτο παρ’ ἐκείνου ἰδιαζόντως, ἀλλ’ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κοραῆ, ἔνεκα τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δούκας ἐδοῆθη πρὸς τοῦτο μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν ὅλως ἀγάπην τὴν ὅποιαν ἔτρεφε πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὅποιαν ἔγραψε τὸ πλεῖστον τῶν ἔργων του καὶ διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ὁποίας ἠγωνίσθη πεισματωδῶς, ριψοκινδυνεύσας μάλιστα. Ὅπως

δήποτε όμως ὁ Δούκας δὲν θὰ ἦτο «ὁ Δούκας» ἐκτὸς τοῦ γλωσσικοῦ πλαισίου εἰς τὸ ὁποῖον ἐκινεῖτο καὶ τὸ ὁποῖον ἦτο δημιουργήμα, ὄχι ἰδιοτροπίας, ἀλλὰ τῆς ὅλης ψυχροσυνθέσεως, νοοτροπίας καὶ ἀγωγῆς καὶ τῆς ὅλης κοσμοθεωρίας, τὴν ὁποίαν ἀνέπνεε καὶ ἔζη καὶ ἐπεθύμει νὰ τὴν καταστήσῃ γνώριμον καί, εἰ δυνατόν, ἐφαρμόσιμον καὶ εἰς τὸν νεώτερον Ἑλληνισμόν.

Ὡς βάσιν τῆς ἐργασίας μας ἔχομεν κυρίως τὰς ἐπιστολάς του, διότι παραινεῖται τοῦτο τὸ θανμάσιον, ὅτι ὁ Δούκας περιλαμβάνεται καὶ περικλείεται ὅλος εἰς τὰς ἐπιστολάς του, τὰς ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἁλλωστε ἐκδοθείσας. Πολὺ ὀλίγον θὰ ὠφεληθῇ τις, ὅ,τι ἀφορᾷ τὰς γενικὰς καὶ βασικὰς ἀρχὰς τοῦ Δούκα, ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον ἔργον του. Πᾶσαι αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἀνησχίαι καὶ οἱ σκοποὶ καὶ αἱ ἐπιδιώξεις τοῦ Δούκα περιλαμβάνονται εἰς τὰς ἐπιστολάς του οὐνοπτικῶς. Ἐν προκειμένῳ δὲ αἱ θρησκευτικαὶ του ἰδέαι περιέχονται μόνον εἰς ἐπιστολάς καὶ ἐπιστολιμαίους προλόγους καὶ ὑπομνήματα.

Λαμβανομένον δ' ὑπ' ὅπιν τοῦ εἰδικοῦ σκοποῦ δι' ὃν συνεγράφη ἡ μελέτη αὕτη καὶ τοῦ περιορισμένου κύκλου ἐπιστημόνων πρὸς οὓς ἰδίᾳ ἀπενθύνεται, ἐθεωρήθη σκοπιμωτέρα ἢ διὰ τοῦ ἰδίου του στόματος καὶ τῆς ἰδίας του λέξεως καὶ φράσεως προσπάθεια ἐμφανίσεως τοῦ Δούκα. Οὕτως ἔχομεν ἐναργεσιέραν τὴν προσωπικότητα καὶ ζῶντα τὸν Δούκαν, κινούμενον καὶ δρῶντα, γαλήνιον καὶ ὀρμητικόν, ἐπιεικὴ καὶ ἀδυσώπητον, ὀλόσωμον, διὲ μὲν μειλιχίως συμβουλευόντα, διὲ δὲ ὀρμητικῶς κινούντα τὸν αὐστηρὸν δάκτυλον τῆς ἐπιτιμήσεως.

Ὅπως πᾶς τις δέχεται ἐπιδράσεις ἐκ τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ τῶν σπουδῶν του, ἀναμφιβόλως καὶ ὁ Δούκας ὑπέστη τοιαύτας. Αἱ ἐπιδράσεις ὅμως ἐπ' αὐτοῦ προέρχονται, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, χωρὶς νὰ εἶναι ξένος καὶ τῆς συγχρόνου του πνευματικῆς κινήσεως,¹ ἐκ τοῦ

¹ Δὲν ἔχεται ἀπολύτου ἀληθείας τὸ ὑπὸ τοῦ Δημ. Βερναρδάκη γραφέν, ὅτι ὁ Δούκας «ἔγραφε καὶ ἀνεγίνωσκεν ἑλληνικὰ χωρὶς νὰ ἔχη κανὲν ξένον βοήθημα ὡς ἀδαῆς ξένων γλωσσῶν... Ὁ ἑλληνισμὸς ὑπῆρχεν ὀλόκληρος ἐν τῇ κεφαλῇ του» (Ψευδατκ. Ἑλεγχος, 1884, σελ. 147) καὶ ἔνεκα τούτου ἦτο ἴσως ξένος τῆς συγχρόνου του πνευματικῆς κινήσεως. Δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ὁ Δούκας ἦτο «ἀδαῆς ξένων γλωσσῶν», διότι ἀσφαλέστατα ἐγνώριζε τὴν Ρουμανικὴν, ἀφοῦ ὅλην του σχεδὸν τὴν κυρίως ζωὴν ἐν Ρουμανίᾳ διῆλθε σπουδάζας ἐπὶ πλέον ἐκεῖ, καὶ Λατινικὰ καὶ Γαλλικὰ ἀναμφιβόλως ἐγνώριζε, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ τὰ ἐδίδασκε. Γράφων πρὸς τινὰ Κυριακόν, ὅτι ἔλαβε τὰ ἐκ «πεντήκοντα, ἐνὸς δέοντος... Σουλτανικὰ χρυσᾶ διὰ δίδακτρα καὶ τροφεία διὰ τὸν ἐκ Μετσόβου κατ' ἰδίαν ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενον καὶ οἰκίστον («... παρ' ἐμοῦ σιτιζόμενον τὸ μειράκιον») μαθητὴν του Πυθαγόραν, τὸν πληροφορεῖ διὰ τὴν προκοπὴν εἰς τὸ ἥθος καὶ τὴν

ἀρχαίου κλασσικοῦ κόσμου, εἰς τὰς ἰδέας τοῦ ὁποίου κινεῖται καὶ τὰς ἰδέας τοῦ ὁποίου κρίνει. Καὶ τούτων ὅμως ἡ διάγνωσις δὲν εἶναι ἀμέσως ἀντιληπτὴ, διότι ὁ Δούκας εἶχε καταστήσει κτῆμά του πᾶσαν ἰδέαν τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν ἐξέφερεν ἔπειτα εὐχερέστατα μὲν τὸν ἰδικόν του τρόπον καὶ συμπληρωμένην. Ἐπίσης οὐχὶ ἅπαξ φέρει εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἰδεῶν τον αὐτολεξεῖ ἢ ἐλαφρῶς τροποποιημένας φράσεις Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν σπανίως μὲν ἀναφέροντων τὸ ὄνομα τοῦ φιλοσόφου ἢ ποιητοῦ, σχεδὸν δ' οὐδέποτε ἀκριβῶς παραπέμπων. Τὴν ἰδίαν τακτικὴν ἀκολουθεῖ, διὰν κάμνη χρῆσιν καὶ τῆς Γραφῆς.

Μὴ ἀσχοληθεὶς ὁ Δούκας εὐρέως μὲν τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας δὲν μνημονεύει καὶ δὲν κάμνει δαφυλῇ χρῆσιν αὐτῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς. Ἐνεκα τοῦτου ἀντιμετωπίζει θρησκευτικὰ τινα προβλήματα διαφόρως ἀπὸ τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο δὲν σημαίνει, διὰ ἄγνοεῖ τὸν χρυσοῦν χρυσιανικὸν αἰῶνα. Τούναντίον ἐκεῖ σιγῇ διαρκῶς τὰ βλέμματά του καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ δραματίζεται ἐπανερχομένην καὶ βαδίζουσαν καὶ τὴν νεωτέραν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν.

Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς εἶναι δύο πυρσοί, οἱ ὁποῖοι φωτίζουν τὴν ψυχὴν τοῦ Δούκα καὶ δὲν θεωροῦνται ξένοι ὁ εἰς ἀπὸ τὸν ἄλλον.

Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἀποτελεῖ συνδυασμὸν τοῦ ἀνεξικάκου Σωκράτους, ὃν εἶχεν ὡς πρότυπον, καὶ Ἰσραηλίου αὐστηροῦ προφήτου εἶναι Δημοσθένους καὶ Πλάτωνος εἶναι ὁ μετρίσιος καὶ ἡρεμώτατος Μ.

πρόδοδόν του εἰς τὰ μαθήματα. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων μαθημάτων ἑλληνικῶν, θρησκευτικῶν κλπ. ἀκούει δ' ἐκάστης ἡμέρας, τὸν πληροφορεῖ, μαθήματα τέσσαρα, Ἀριθμητικὴν, Ἀνθρωπολογίαν, καὶ τῶν γλωσσῶν τὴν Γαλλικὴν καὶ τὴν Λατινίδα». IB45. Ἐπίσης πολλαχοῦ τῶν φιλολογικῶν του ἔργων συζητεῖ λέξεις νεοελληνικὰς προελθούσας ἐκ τῆς Γαλλικῆς. Εἰς δὲ τὸν κατάλογον τῶν βιβλίων του, ἅτινα ἐξέδωκε, σημειώνει, ὅτι ἐξέδωκε καὶ τὸ «Λεξικὸν Βενδότου Γαλλικοῦ-Ἑλληνικόν τῷ 1804». IB350. Πάντως ἀπολύτως ὀρθὸς εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Βερναρδάκη, ὅτι εἰς τὴν κεφαλὴν του ὁ Δούκας εἶχε μόνον τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, τοὺς ὁποίους ὑπεμνημάτιζε πολλάκις καὶ ἀνευ τοῦ κειμένου ἐνθυμούμενος τοῦτο ἐκ στήθους. Εἰς ἐπιστολὴν του ἀναγνωρίζων ὁ Δούκας τὸ ὀρθὸν τῆς γενομένης παρατηρήσεως, ὅτι τὸ σχόλιόν του τῆς Ὀδυσσεΐας A38 εἶναι ἐσφαλμένον, συνεχίζει: «Οὐ θαυμαστὸν δὲ ἐν ἀλλεπαλληλίᾳ τοσούτων ἔργων ταῦτά τε καὶ ἄλλα ἀμαρτήματα συνεισφορῆσαι, καὶ ταῦτα ἐν Καρπαθίοις πη τότε, ἐνθ' ἀπὸ μνήμης τὰ πλείω χῆται βιβλίων ὑπεσημειωσάμεθα τῆς ἐπεξεργασίας τυχόντα ταύτης». IIIB79.

Βασίλειος καὶ ὁ αὐστηρὸς Χρυσόστομος.² Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐν τμήμα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ χρυσοῦ αἰῶνος καὶ ἐν τμήμα τοῦ μ. Χ. χρυσοῦ ἐκκλησιαστικοῦ αἰῶνος, ἀπὸ τμήματα τῶν δύο τούτων φάσεων, ἐξ ὧν καὶ μόνον ἐφωτίζεται καὶ εἰς οὗς καὶ μόνον ἔζη. Τοιοῦτοιτρόπως ἀρμονικώτατα συνδυάζονται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Δούκα ἑλληνικὴ διαύγεια νοῦς καὶ ὕγιής χριστιανικὴ ἀντίληψις. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαφύγῃ τι τὸ ὀξύ, ἐρευνητικόν, διεισδυτικὸν καὶ ἀνατομικὸν πνεῦμα καὶ ἡ βαθεῖα καὶ καθαρὰ κρίσις τοῦ Δούκα. Τὰ πάντα ἀνακρίνονται ἀπὸ τὸ διπλοῦν ἐκεῖνο καταγράφον τὴν ψυχὴν τοῦ ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικὸν φῶς.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ Δ. ΛΩΛΗΣ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 8 Ὀκτωβρίου 1944.

NOTE:

For the benefit of the English-speaking reader, I have prepared a translation of the Table of Contents and a brief account of the life and of some of the important ideas of NEOPHYTOS DUCAS, which may be found at the end of this book.

SOPHOCLES D. LOLIS

Emory University, Ga.

October, 1948

² Ὁ ἴδιος δικαιολογῶν τὸ «διάφορον» τοῦτο τοῦ χαρακτηῖρος τοῦ γράφει. Τὰ πράγματα εἰς τὴν ζωὴν συμβαίνουν ὡς καὶ εἰς τὰ ὄνειρα: φόβοι καὶ ἐλπίδες, θάρος καὶ ἀπόγνωσις, ἐπιτυχίαι καὶ ἀποτυχίαι. «Μὴ θαύμαζε τοίνυν, συνεχίζει, ὁρῶν καὶ ἐν ἐμοὶ πολλάκις διάφορον χαρακτηῖρα, νῦν μὲν σοβαρὸν καὶ κλαυσίνον, νῦν δ' ἀναιμὲνον καὶ γελασίνον, τῶν πραγμάτων ἄλλοτ' ἄλλως, ἢ πεφύκασιν ἕκαστα, ἡμῖν ἔξωθεν προσβαλλόντων· ὁ γὰρ βίος οἶονεὶ σπουδαίοις καὶ γελοίοις ἀναμίξ νήμασι παρενυφασμένος, ὑπαγορεύει ἡμῖν ἑκάστῳ ἐκεῖνοις μὲν προσέχειν, τούτων δ' ὀλιγωρεῖν». **ΠΙΒ225-26.**

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	11
ΠΑΡΑΠΟΜΠΑΙ—ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ—ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ	15
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	16
ΕΙΣΑΓΩΓΗ:	
1. Βιογραφικόν σημείωμα	19
2. Τιμαί καί φήμη Ν. Δούκα	21
3. Θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἔργα Δούκα	26
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ:	
1. Ἐκδοσίς τῶν ἐπιστολῶν	28
2. Ἀριθμός τῶν ἐπιστολῶν	29
3. Μορφή, εἶδος καί περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν	32
4. Γλῶσσα τῶν ἐπιστολῶν	33
5. Χρονολογία τῶν ἐπιστολῶν καί παραλήπται	39
6. Διὰ τί ἔγραφε τὰς ἐπιστολάς ὁ Δούκας	40
7. Εὐχέρεια τοῦ Δούκα εἰς τὸ γράφειν	41
8. Ἄλλαι τινὲς παρατηρήσεις	42

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΙΔΕΑΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙ

1. Περὶ Θρησκείας	45
2. Χριστιανισμός καὶ Ἑλληνισμός	48
3. Ὁ Ν. Δούκας καὶ ἡ Σωκρατικὴ φιλοσοφία	50
4. Ὁρθὸς λόγος καὶ χριστιανικὴ πίστις	52
5. Θρησκεία καὶ φιλοσοφία	53
6. Χριστιανισμός καὶ Ἰουδαϊσμός	56
7. Θεολογία καὶ Θεολόγοι	58

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ

Α' ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. Περὶ Θεοῦ	60
ΣΗΜ. Περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ	63
2. Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	63
3. Περὶ Θείας Προνοίας	66
ΣΗΜ. Περὶ Προορισμοῦ	68

Β' ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

I. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΟΡΑΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

	Σελίς
1. Περὶ Ἀγγέλων	71
2. Περὶ δαιμόνων	72

II. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΟΡΑΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

1. Περὶ τοῦ κόσμου	74
2. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου	75

Γ' ΠΕΡΙ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ

1. Εἰσαγωγικά τινα	81
ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ	82
2. Περὶ ἐξομολογήσεως	83
3. Περὶ ἱερωσύνης	84
ΣΗΜ. Περὶ Μοναχῶν	87
4. Περὶ τοῦ γάμου	92
ΣΗΜ. Περὶ Παρθενίας	94
ΥΠΟΣΗΜ. 1. Ἐσχατολογικά τινα	97
ΥΠΟΣΗΜ. 2. Περὶ θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς	98

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΗΘΙΚΑ

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Γενικά τινα περὶ Χριστιανικῆς Ἠθικῆς	100
--	-----

Β' ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

1. Περὶ τῆς ἀρετῆς	102
ΣΗΜ. Λόγοι καὶ ἔργα	103
2. Περὶ τοῦ κακοῦ	104
ΣΗΜ. Περὶ ἁμαρτίας	109
3. Περὶ συνειδήσεως	111
4. Περὶ ἐλευθερίας	113
5. Περὶ εὐδαιμονίας	115

Γ' ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

1. Εἰσαγωγικά	118
2. Καθήκοντα πρὸς τὸν Θεόν:	
α) Θεοσέβεια	121
β) Προσευχὴ	123
3. Καθήκοντα πρὸς τὸν πλησίον	126
4. Καθήκοντα πρὸς ἑαυτὸν	130

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΚΑ

Α' ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

	Σελίς
1. Περί τῶν Ἱερῶν Κανόνων	134
2. Περί Ἑκκλησίας	135
3. Σχέσις Ἑκκλησίας καὶ Πολιτείας	136
ΣΗΜ. Περί ἐνώσεως τῶν Ἑκκλησιῶν	138

Β' ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ—ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

1. Περί ἑορτῶν:	
α) Ὁ Ν. Δούκας καὶ αἱ ἑορταὶ	138
β) Σκοπὸς καὶ τρόπος ἑορτασμοῦ	140
γ) Διαίρεσις τῶν ἑορτῶν	142
2. «Εὐταξία λατρείας»	143
ΣΗΜ. α) Περί λιτανειῶν	148
ΣΗΜ. β) Περί τῶν ἀπόκρεων	149
ΣΗΜ. γ) Περί τῶν ἐν τοῖς ναοῖς πολιτικῶν ἑορτῶν	149

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

1. Περί κηρύγματος	152
2. Περί νηστείας	155
3. Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς	158

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

1. Περί ἐρμηνείας καὶ μεταφράσεως τῆς Γραφῆς	161
2. Ἑρμηνεῖαι χωρίων τινῶν τῆς Γραφῆς	162

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Δούκα διὰ τὴν Ἑκκλησίαν	164
2. Ὁ χωρισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἑκκλησίας ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου	166
3. Ἡ κατάστασις τοῦ κλήρου:	
α) Γενικά	167
β) Οἱ Ἐπίσκοποι	169
γ) Οἱ Ἱερεῖς	175
δ) Οἱ Μοναχοὶ	176
ε) Κήρυγμα καὶ ἱεροκῆρυκες	177

	Σελίς
4. Ὁ Δούκας καὶ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως	178
5. Ὁ Δούκας καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος	181
6. Οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας	185
ΣΗΜ. Ὁρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ	188
7. Ἡ μόρφωσις τοῦ κλήρου:	
α) Οἱ ἀγῶνες τοῦ Δούκα	189
β) Ὁ Δούκας καὶ ἡ Βαρβάκειος Κληροδοσία	193
γ) Ὁ Δούκας καὶ ἡ Ριζάρειος Σχολή	195

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΕΤΕΡΑ ΤΙΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. Δούκας καὶ Θεόφιλος Καΐρης	203
2. Ὁρησκεία καὶ Παιδεία	205
3. Ὁρησκευτικαὶ καὶ ἠθικαὶ ὑποθέσεις τοῦ Δούκα πρὸς τοὺς νέους	207
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	209
ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	213
NEOPHYTOS DUCAS (English Text)	215
CONTENTS	222

ΠΑΡΑΠΟΜΠΑΙ — ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

Εἰς τὰς ἐπιστολάς παραπέμπομεν διὰ τριῶν ἀριθμῶν: λατινικῶν, ἑλληνικῶν, καὶ ἀραβικῶν. Ὁ μὲν λατινικὸς δηλοῖ τὴν σειρὰν ἐκδόσεως, ὁ ἑλληνικὸς τὸν τόμον καὶ ὁ ἀραβικὸς τὴν σελίδα, ὡς ἐξῆς:

¹ IA ... IB ...	$\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} = \begin{array}{l} \text{Πρώτη} \\ \text{σειρὰ} \\ \text{ἐκδ. 1835} \end{array}$	$\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} : \begin{array}{l} \text{Α' τόμος, Αἴγινα 1835.} \\ \text{Β' τόμος, Αἴγινα 1835.} \end{array}$
IIA ... IIB ...	$\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} = \begin{array}{l} \text{Δευτέρα} \\ \text{σειρὰ} \\ \text{ἐκδ. 1839} \end{array}$	$\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} : \begin{array}{l} \text{Α' τόμος, Αἴγινα 1839.} \\ \text{Β' τόμος, Αἴγινα 1839.} \end{array}$
IIIA ... IIIB ...	$\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} = \begin{array}{l} \text{Τρίτη} \\ \text{σειρὰ} \\ \text{ἐκδ. 1844} \end{array}$	$\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} : \begin{array}{l} \text{Α' τόμος, Ἀθῆναι 1844.} \\ \text{Β' τόμος, Ἀθῆναι 1844.} \end{array}$

- ¹
Φοῖνιξ ... = Φοῖνιξ, ἦτοι Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαί, Βιέννη 1815.
Σοφιστής Ι ... = Σοφιστής, ἦτοι Διάλογοι ἠθικοὶ καὶ Λόγοι συμβουλευτικοί, δικανικοὶ καὶ πανηγυρικοί, τόμ. Α' ἐν Αἰγίνῃ 1835.
Πανηγυριστής ΙΙ ... = Πανηγυριστής, ἦτοι Λόγοι παντοίας ὕλης, τόμ. Β' ἐν Αἰγίνῃ 1835.
Ἱστορία ΕΕ = Χ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α' Ἀθῆναι 1920.
Ἱστορία ΡΕΣ = Χ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, Ἀθῆναι 1919.
ΜΕΕ = Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα.
ΕΛΕ = Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη.
[], ὅπου σημειοῦνται ἀγκύλαι ἐντὸς τοῦ κειμένου ἀποτελοῦν προσθήκην ἡμετέραν.

¹ Εἰς τὰς ... τοποθετεῖται ὁ ἀραβικὸς ἀριθμὸς ὁ δηλῶν τὴν σελίδα· π. χ. ἐὰν συναντήσωμεν τὴν παραπομπὴν ΙΙΙΒ122, τοῦτο σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ταύτην εἰς τὴν γ' σειρὰν ἐκδόσεως τοῦ 1844, τὸν β' τόμον, τὴν 122 σελίδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' ΠΗΓΑΙ:¹

1. 'Επιστολαὶ² πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμ. Α' ἐν Αἰγίνῃ 1835.
2. 'Επιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμ. Β' ἐν Αἰγίνῃ 1835.
3. 'Επιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμ. Α' ἐν Αἰγίνῃ 1839.
4. 'Επιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμ. Β' ἐν Αἰγίνῃ 1839.
5. 'Επιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμ. Α' ἐν Ἀθήναις 1844.
6. 'Επιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμ. Β' ἐν Ἀθήναις 1844.
7. 'Επιστολὴ³ πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξους Ἑλλήνας Ἱεράρχας, Ἀττικοὶ Ρήτορες, τόμ. Α' ἐν Βιέννῃ 1812.
8. 'Επιστολὴ⁴ πρὸς τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἱγνάτιον, Ἀττ. Ρήτορες, τόμ. Ζ' ἐν Βιέννῃ 1813.
9. 'Επιστολὴ⁵ πρὸς τὸν Παναγιώτατον Πατριάρχην Κύριλλον, Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Εὐταξίας, ἐν Βιέννῃ 1815.
10. Καλόγηρος, ἥτοι ἐπιστολὴ⁶ πρὸς Μοναχοὺς, προτρεπτικὸς εἰς φιλολογίαν, ἐν Βιέννῃ 1815.

¹ Ἐνταῦθα ἀναγράφομεν τὰ καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀναφερόμενα ἔργα, εἰς τὰ ὅποια κυρίως εὐρίσκει τις τὰς θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου ιδέας τοῦ Δούκα. Ὅπου δὲ ἄλλοι συνητήσαμεν γνώμας τοῦ Δούκα μνημονεύομεν ἐν ταῖς παραπομπαῖς.

² Τὰ περὶ τῶν ἐπιστολῶν λεπτομερῶς ἰδὲ ἐν τῷ Παραρτήματι.

³ Ἡ ἐπιστολὴ ἐπιγράφεται: «Τοῖς Πανιερωτάτοις καὶ σεβασμιωτάτοις Ἱεράρχαις τῶν ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξων Ἑλλήνων τὴν ταπεινὴν μοι ἀπονέμω προσκύνησιν».

⁴ Ἡ ἐπιστολὴ ἐπιγράφεται: «Τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ Μητροπολίτῃ πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίῳ μοι κυρίῳ Ἱγνατίῳ τὴν ταπεινὴν μου προσκύνησιν». Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη καὶ ἡ προηγουμένη πρὸς τοὺς Ἐπισκόπους εἶναι μᾶλλον ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου. Τὰς ἀναγράφομεν δὲ ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁ Δούκας τὰς ἀναφέρει.

⁵ Ἡ ἰδίᾳ ἀκριβῶς αὕτη ἐπιστολὴ τοῦ Δούκα: «Πρὸς τὸν Παναγιώτατον Πατριάρχην Κύριλλον, Περὶ Εὐταξίας Ἐκκλησιαστικῆς, ἐν Ἑρμουπόλει 26 Ἀπρ. 1824» ἀνεδημοσιεύθη καὶ ἐν Αἰγίνῃ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τὸ 1835 καὶ περιέχεται εἰς Σοφιστὴν Ι, σελ. 299-336.

⁶ Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη συνεξεδόθη μετὰ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Πατριάρχην Κύριλλον. Μὲ τὰς δύο αὐτάς ἐπιστολάς εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην (ἀριθ.

11. Προοριστής, ἡ περὶ Προνοίας, Διάλογος, Σοφιστής Ι,⁷ Στεφανούπολις 1822.
12. Ἀββᾶς, ἡ πρὸς τὸν ἐπιτιμήσαντα ἐπὶ προσευχῇ, Διάλογος, Σοφιστής Ι, Στεφανούπολις 1823.
13. Ἐνάρετος, ἡ περὶ ἀρετῆς, Διάλογος, Σοφιστής Ι, ξ. ἀ.
14. Εὐσεβής, ὅτι δεισιδαιμονίας καὶ ἀθεΐας πολέμιος μόνος ὁ ἀληθὴς φιλόσοφος, Διάλογος, Σοφιστής Ι, ἐν Αἰγίνῃ 1833.
15. Λόγος, περὶ ἱερέων καὶ διδασκάλων, Πανηγυριστής ΙΙ,⁷ ἐν Αἰγίνῃ 1833.
16. Φοῖνιξ, ἦτοι Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαί, ἐν Βιέννῃ 1815.
17. Ὀνειρος, ὅπως ὀφείλει ἀποστολικῶς παιμαίνειν ἐπίσκοπος, Αἰσχίνης ὁ Σωκρατικός, ἐν Βιέννῃ 1814.
18. Προνοητής, τίνα τῶν γιγνομένων εἰς τὴν θεϊαν Πρόνοιαν ἀνακτέον, καὶ τίνα ἀποδοτέον εἰς τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, Αἰσχ. Σωκρ., ἐν Βιέννῃ 1814.
19. Ἀγαμίδης· ὅτι ὁ γάμος κρεῖττον ἀγαμίας καὶ ἀρετῇ, ὡς διασώζων οὕτω τὸ ἀνθρώπινον εἶδος, Αἰσχ. ὁ Σωκρατικός.
20. Δεισιδαίμων· ὅτι δεισιδαιμονία καὶ ἀθεΐα ἐπίσης τῆς εὐσεβείας παρεκτροπαί, Αἰσχ. Σωκρατικός.
21. Μύστης· ὅσον ὑψηλὸν τὸ τοῦ ἱερέως ἀξίωμα καὶ ὅτι διαταγὴ μόνῃ καὶ τάξει ὑπερέχει τούτου ἐπίσκοπος, Αἰσχ. ὁ Σωκρατικός.
22. Ἐγκρατευτής, ὅτι εὐπρόσδεκτος τῷ Θεῷ ἡ νηστεία, ἀλλ' οὐκ ὀρθῶς μετέβαλεν εἰς ἐγκράτειαν καὶ ἀλλαγὴν βρωμάτων, Αἰσχ. ὁ Σωκρατικός.

3847) εἶναι δεμένη εἰς ἓν σῶμα καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἱγνατίου Οὐγγροβλαχίας ὑπὸ ψευδώνυμον. Ὁ τίτλος τῆς ἀπαντήσεως ἔχει οὕτως: «Ἀπολογία ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα συγγραφεῖσα παρὰ Κυρίλλου Κ. κατ' ἐπίμονον ζήτησιν τῶν ὁμογενῶν. 1815». Τόπον ἐκδόσεως δὲν ἀναγράφει. Τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Ἱγνατίου περίληψιν καὶ ἀποσπάσματα ἐδημοσίευσεν ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι αὐτῆς ὁ Χρ. Παπαδόπουλος, ὑπὸ τὸν τίτλον: Βιβλίου ἑκατονταετηρίδος, εἰς «Ἐκκλ. Κήρυκα» Κύπρου, ἔτος Ε', 31 Μαΐου 1915, σελ. 289 ἐξ. Ἰδὲ καὶ Β. Στεφανίδου, Ὁ Οὐγγροβλαχίας Ἱγνάτιος ὁ Λέσβιος, Ἀθῆναι 1934, σελ. 12. — Διὰ τῆς ἀπαντήσεώς του ὁ Ἱγνάτιος ἀντετάσσετο καὶ εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Δούκα περὶ καθιερώσεως τοῦ ράσου ὡς ἐξωτερικοῦ ἐνδύματος ὅλων τῶν κληρικῶν. Πλεיותרὰ ἰδὲ Γ. Σωτηρίου, Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν, «Γρ. Παλαμάς», τόμ. Γ', 1919, σελ. 237 ἐξ.

⁷ Τὸ βιβλίον τοῦτο εἰς τὸ ὅποιον περιέχεται καὶ ὁ διάλογος αὐτὸς ἐπιγράφεται οὕτω: Σοφιστής, ἦτοι Διάλογοι ἡθικοὶ καὶ λόγοι συμβουλευτικοί, δικανικοί, καὶ πανηγυρικοί, τόμ. Α' ἐν Αἰγίνῃ, 1835. Ὁ β' τόμος ἐπιγράφεται: Πανηγυριστής, ἦτοι λόγοι παντοίας ὕλης, τόμ. Β' ἐν Αἰγίνῃ, 1835.

Β' ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ:⁸

1. Χ. Παμπούκη, Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦ ἀοιδίμου Νεοφύτου Δούκα ἐκφωνηθεὶς ἐν Ναυπλίῳ τῇ 9 Μαΐου 1846, ἐν Ναυπλίῳ 1846.
2. Σπ. Ἀθανασιάδου, Βίος Νεοφύτου Δούκα, Πάτραι 1866.
3. Γ. Ράλλη, Λόγος εἰς Ν. Δούκαν, ἐν Ἀθήναις 1846.
4. Α. Γούδα, Βίοι παράλληλοι, Ἀθῆναι 1869.
5. Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868.
6. Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1857.
7. Α. Κ. Δημητρακοπούλου, Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα, Λειψία 1871.
8. Α. Ραγκαβῆ, Λόγος εἰς Ν. Δούκαν, περ. «Ν. Πανδώρα», στ', 1855.
9. Κ. Γ. Ζησίου, Διδάσκαλοι τοῦ γένους, Ἀθῆναι 1915.
10. Θ. Ἀθανασίου, Περὶ τῶν ἐλληνικῶν σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ, 1644-1821, Ἀθῆναι 1898.
11. Γεωργίου Γαζῆ Δελδινακιώτη, Λεξικὸν τῶν ἀνδρῶν τῆς ἐπαναστάσεως.⁹
12. Α. Ε. Μέγα, Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1927.
13. Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεΐᾳ. Ἀθῆναι.
14. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη. Ἀθῆναι.
15. Ὁρθοπεδικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα. Ἀθῆναι.

⁸ Ὅτι ἅπαντα τὰ βοηθήματα ἀναφέρονται εἰς τὸν βίον τοῦ Δούκα καὶ τὴν δράσιν του γενικῶς. Εἰδικὴ μελέτη περὶ τοῦ Δούκα ὡς φιλόλογου ἢ θεολόγου οὐδεμία ἐγράφη, καθ' ὅσον γνωρίζω. Ἐκτὸς τῶν ἀναγεγραφομένων ὡς ἀνωτέρω βοηθημάτων καὶ ἄλλα τινα ἔργα ἀσχολοῦνται μὲ τὸν Δούκαν, ἰδίως ἱστορίαι τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ φιλολογίας, ἀνευ σοδαράς ἀξίας.

⁹ Τοῦτο ἀπόκειται ἀνέκδοτον εἰς χεῖρας τοῦ συμπατριώτου τοῦ Γαζῆ κ. Νικ. Πατσέλλη, ὑπαλλήλου τῆς Τραπεζῆς Πειραιῶς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ Νεόφυτος¹ Δούκας, τὸ «σέμνωμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος»,² ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 1760 εἰς τὴν κωμόπολιν Ἄνω Σουδενά³ τοῦ Ζαγορίου τῆς Ἡπείρου, ἀπέθανε δ' ἐν Ἀθήναις τὸ 1845.

Νεαρώτατος τὴν ἡλικίαν, παῖς ἀκόμη δωδεκαετῆς, ἐκάρη μοναχός· ἄγων δὲ τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος ἐχειροτονήθη ἱερεὺς.⁴ Τὸ 1780, ἱερεὺς ὢν, κατήλθεν εἰς Ἰωάννινα διὰ σπουδᾶς, ἀλλὰ συντόμως ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ μὴ δυνάμενος, διὰ λόγους οἰκονομικοῦς, νὰ παρακολουθήσῃ μαθήματα εἰς τὰς σχολὰς Ἰωαννίνων. Φλεγόμενος ὅμως ὑπὸ τοῦ πόθου τῆς μαθήσεως ἔρχεται καὶ παρακολουθεῖ μαθήματα ἐπὶ τετραετίαν εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Μετσόβου «ποριζόμενος ἐν τῷ μεταξύ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐκ τῆς ἐφημερίας του καὶ τῆς κατ' οἶκον διδασκαλίας».⁵ Μετὰ τὸ πέρας τῶν εἰς Μέτσοβον σπουδῶν του ἔρχεται εἰς Βουκουρέστιον, ὅπου παρακολου-

¹ Τὸ κοσμικὸν ὄνομα τοῦ Νεοφύτου ἦτο Νικόλαος. Γ. Γαζῆ Δελτιναικῶτη, Λεξικόν, σελ. 235.

² Χ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία ΕΕ, σελ. θ'.

³ IB31. Νῦν Ἄνω Πεδινά.

⁴ Ἡ κουρά τοῦ Δούκα εἰς παιδικὴν ἡλικίαν καὶ ἡ ἀντικανονικὴ χειροτονία αὐτοῦ δὲν μᾶς ξενίζουν, διότι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἐτηροῦντο αὐστηρῶς οἱ σχετικοὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ἐξάγομεν καὶ ἐκ τῶν ὁμιλιῶν Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος συνίστα «νὰ μὴ χειροτονῶνται ἱερεῖς πρὶν φθάσουν τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ ἐκμάθουν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα». Κ. Δ. Μέρτζιου, Τὸ ἐν Βενετίᾳ κρατικὸν ἀρχεῖον, Α' περὶ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ. 15, Ἰωάννινα 1940, σελ. 10.

⁵ ΕΛΕ, 4, 718. ΜΕΕ, 9, 509. Ἰδὲ καὶ Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Οἱ ἐν τῷ Ἑλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδασχθέντες, «Ἡπ. Χρονικά», ἔ. ἀ., 66-67: «Γνωστότατον ὁμοῦς τυγχάνει, ὅτι ἐπὶ εἰκοσαετίαν περίπου ἐσχολᾷρχει ὁ... Δημήτριος Βαρδάκας, τοῦ ὁποῦ μαθητῆς καὶ προστατευόμενος ὑπῆρξεν ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ ἱεουργῶν διὰ νὰ πορίζηται τὰ πρὸς τὸ ζῆν κατ' ἄλλους μὲν ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς κατ' ἄλλους δὲ ἐν τῇ τῆς πατρίδος του μονῇ τῆς Εὐαγγελιστρίας, μεταβαίνων πρὸς διδασχὴν του ἐκ Σουδενῶν εἰς Μέτσοβον ἐκαστὴν Δευτέραν καὶ ἐπανερχόμενος τὸ Σάββατον, προσληφθεὶς, ὡς φαίνεται, κατόπιν ὡς βοηθός τοῦ Βαρδάκα, εἴτε ἀναλαθὼν καὶ μόνος τὴν σχολαρχίαν». Ἡ μετάβασις ἐκ Μετσόβου εἰς Σουδενά ἕκαστον Σάββα-

θεί ανώτερα μαθήματα εις την Αϋθεντικήν Σχολήν ὑπὸ τὸν Λ. Φωτιάδην.⁶

Τὸ ἔτος 1803 προσλαμβάνεται ἐφημέριος τῆς ἐν Βιέννῃ ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Ἐνταῦθα παρέμεινε δωδεκαετίαν⁷ δλην διδάσκων συνάμα καὶ συγγράφων. Ἐδῶ, εις Βιέννην, ἐτύπωσε τὰ πρῶτα τῶν ἔργων του, πίνακα τῶν ὁποίων μᾶς παρέχει ὁ ἴδιος εις τὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου τῶν ἐπιστολῶν του ἐκδόσεως 1835.

Ἐπανελθὼν εις Βουκουρέστιον τὸ 1815 ἀναλαμβάνει τὴν Διεύθυνσιν τῆς Αϋθεντικῆς Σχολῆς, ἀποθανόντος ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Λ. Φωτιάδου. Ἐνεκα δὲ τῆς ἐξαιρετικῆς δράσεως ἐν τῇ Σχολῇ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀπένειμεν αὐτῷ τὸν τίτλον τοῦ Ἀρχιμανδρίτου. Μετὰ λαμπρὰν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς ἐπὶ διετίαν καὶ κατόπιν δολοφονικῆς ἐναντίον του ἀποπείρας ἐκ τῶν ἀντίθετα αὐτῷ φρονούντων διὰ τὴν λύσιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, παρητήθη.⁸ Ἐκτοτε ἔζη ἰδιωτεύων καὶ παραδίδων κατ' οἶκον μαθήματα ἐν Βουκουρεστίῳ, ὅπου ἐπὶ δέκα ἑπτὰ ἐν δλω ἔτη διέμεινε.

Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εὐρίσκομεν αὐτὸν διασχίζοντα τὴν Τρανσυλθανίαν ὡς ἔθνα-πόστολον. Ἐπὶ Καποδιστρίου κατελθὼν εις Ἑλλάδα ἐδίδαξεν εις τὸ Ὀρφανοτροφεῖον Αἰγίνης. Μετὰ δὲ τὴν μεταφορὰν τούτου εις Ναύπλιον ὁ Δούκας παρέμεινεν εις Αἶγιναν διδάσκων εις τὸ κοινὸν τῆς Αἰγίνης σχολεῖον ἀμισθὶ καὶ κατ' ἰδίαν. Ὑπουργοῦντος τοῦ Ι. Κωλέττη ἦλθεν εις Ἀθήνας, ὅπου ὡς μέλος τῆς ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν νομοσχεδίων ἐπιτροπῆς εἰργάσθη σπουδαίως καὶ συνέτεινεν «ἰδιαζόντως» εις τὴν ἱδρυσιν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, τῆς ὁποίας διορίσθη

τον καὶ ἡ ἐκεῖθεν ἐπιστροφή ἐκάστην Δευτέραν, δὲν φαίνεται πιθανὴ λόγῳ τῆς ἀποστάσεως καὶ τῆς ἀνυπαρξίας ὁμαλῆς ὁδοῦ.

⁶ Λόγιος ἐξ Ἰωαννίνων (1750-1815), χρηματίσας διευθυντῆς τῆς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου Μουρούζη ἱδρυθείσης ἐν Βουκουρεστίῳ Αϋθεντικῆς Σχολῆς, ἀρχηγὸς τῶν ὁπαδῶν καὶ θιασωτῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τῶν ἐπιλεγομένων «μακαρονιστῶν». ΕΛΕ, 12, 774. Χ. Παμπούκη, Λόγος ἐπιτάφιος εις τὸ μνημόσυνον τοῦ Ν. Δούκα, ἐν Ναυπλίῳ 1846, σελ. 17.

⁷ ΙΙΙΑ22.

⁸ Ἐν Βουκουρεστίῳ «τότε ἀνατρέψαντες τὸ σχολεῖον, διακοσίῳ μαθητῶν ἐν ἀκμῇ ὄντων ἐν λόγοις φιλολογίας, φιλοτιμίαν ἀφελόντες, ἀπέσθεσαν τὸ κρανίον μου ροπάλῳ κατεάξαντες...». ΙΙΙΒ97. Ἐκ τῶν προξενηθέντων τραυμάτων ἔθεραπεύθη μετὰ τριετίαν. ΜΕΕ. ξ. ἀ.

Διευθυντής. Δέν ἡδυνήθη ὅμως νὰ ἀναλάβῃ τὰ καθήκοντά του, διότι ἀσθενήσας ἀπέθανε τὴν 20 Δεκεμβρίου 1845.⁹

2. ΤΙΜΑΙ ΚΑΙ ΦΗΜΗ Ν. ΔΟΥΚΑ

Ὁ Νεόφυτος Δούκας, «ὁ ἀθάνατος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εὐεργέτης καὶ διδάσκαλος»,¹⁰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παντοίας συγγραφικῆς, διδακτικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐθνικῆς δράσεώς του ἐτιμήθη ὑπὸ μὲν τῆς Ρωσσίας μὲ τὸν Χρυσοῦν Σταυρόν, ὑπὸ δὲ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὸ ὀφίκιον τοῦ Ἀρχιμανδρίτου.¹¹ Οἱ ξένοι φιλόλογοι ἐξαιρέτως ἐτίμων τὸν ἄνδρα εἰς τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου παρέπεμπον μὲ τὴν φράσιν «Ducas dixit»· ὁ δὲ λόγος του «Περὶ ὁμονοιᾶς τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων» μετεφράσθη εἰς τὴν Γαλλικὴν καὶ ἐξεδόθη ἐν Παρισίοις.¹²

Ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου Ι. Καποδιστρίου ἐτιμᾶτο ὁ Δούκας ἐξαιρέτως καὶ ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος ἀπενεμήθη αὐτῷ τὸ 1835 ὁ Ἀργυροῦς Σταυρὸς τοῦ Σωτήρος.¹³ Διὰ δὲ τοῦ ἀπὸ 22 Ἀπριλίου 1837 βασιλικοῦ διατάγματος διωρίσθη μεταξὺ τῶν πρώτων καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ἱδρυομένου τότε ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου.¹⁴

⁹ Εἰς τὸν ἐπίσημον πίνακα τῶν χρηματισάντων Διευθυντῶν τῆς Σχολῆς ἀναγράφεται ὁ Δούκας δεύτερος, ὡς πρώτου ἀναφερομένου τοῦ προσωρινῶς διευθύνοντος τὴν Σχολὴν συμβούλου αὐτῆς Μισαήλ Ἀποστολίδου. Οὕτως οὐσιαστικῶς πρῶτος Διευθυντὴς διωρίσθη «ὁ μακαρίτης Νεόφυτος Δούκας, ὅστις, θανάτου ἐπελθόντος, δὲν ἐπρόφθασε νὰ ἀναλάβῃ τὰ ἔργα του». Τὰ κατὰ τὴν Ρ. Ε. Σχολὴν, ἐπιμελεῖα Ν. Ράδου, ἔκδ. Β', ἐν Ἀθήναις 1903, σελ. 164. Ἐπομένως πᾶν ὅ,τι ἄλλο ἐγράφη περὶ τοῦ Δούκα ὡς χρηματίσαντος Διευθυντοῦ ἢ ἐφόρου τῆς Σχολῆς δὲν ἔχεται ἀκριβείας. Χ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία ΡΕΣ, σελ. 76, 1.

¹⁰ Μανουήλ Ι. Γεδεών, Ἀποσημειώματα Χρονογράφου, Ἀθήναι 1932, σελ. 77.

¹¹ Ὁ Γ. Γαζής ὁ Δελθινακιώτης μαθητὴς τοῦ Δούκα, παρὰ τὴν ἀνωτέρω καταχωρηθεῖσαν πληροφορίαν, μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Δούκας «ἐφημερεύων εἰς Βιέννην τῆς Αὐστρίας ἐπροβιβάσθη εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν βαθμὸν τοῦ Ἀρχιμανδρίτου, λαβὼν παρὰ τῆς Ρωσσίας καὶ τὸν χρυσοῦν Σταυρόν». Λεξικόν, σελ. 235.

¹² Σοφιστὴς Ι, σελ. 161-170· ἐν σελ. 161 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὑποσημείωσις: «Ὁ λόγος οὗτος μεταφρασθεὶς, ἐξεδόθη ποτὲ καὶ ἐν Παρισίοις πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως». Γράφει πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, διότι ἑλληνιστὶ πρῶτην φοράν ἐκδίδεται ἐν Αἰγίνῃ τὸ 1835.

¹³ Δ. Π. Πασχάλη, Θεόφιλος Καΐρης, Ἀθήναι 1928, σελ. 56.

¹⁴ Ι. Πανταζίδου, Χρονικὸν τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ ἑλλη-

Ὁ Δούκας ὡς συγγραφεὺς καὶ διδάσκαλος καὶ ὡς κατ' ἐξοχὴν ἠθικὴ προσωπικότης ἔχαιρε μεγάλης φήμης παρ' ἅπασι τοῖς Ἕλλησι. Ἐν Ἑλλάδι δὲ ζῶν παρεκλήθη ὑπὸ τοῦ ἐνδόξου ναυάρχου Κ. Κανάρη νὰ διδάξῃ τὰ τέκνα του.¹⁵

Πλούσιος ἀπὸ πένης καταστάς ὁ Δούκας διὰ τοῦ ἐντίμου κόπου του, ἀπέθανε χωρὶς νὰ εὐρεθῶσιν οὔτε τὰ ἔξοδα τῆς κηδείας.¹⁶ Ἐγένετο δὲ ἡ κηδεία πάνδημος μὲ ἀντιπροσωπεῖαν τῆς Βουλῆς. Ἐτάφη εἰς τὸν περίβολον τῆς Ριζαρείου Σχολῆς κατὰ τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν του. Τὴν ἐπομένην δὲ τοῦ θανάτου του, τὴν 21 Δεκεμβρίου 1845, ἡ Βουλὴ

νικοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθῆναι 1889, σελ. 38. Δ. Π. Πασχάλη, ξ. ἀ. σελ. 58. Πανελλήνιον Λεύκωμα ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος 1821-1930, Ἀθῆναι 1930, τόμ. Ε', σελ. 14. Παραδόξως ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Δούκας παραπονεῖται τρόπον τινά, γράφων πρὸς Γρ. Κωνσταντῶν, ὅτι δὲν περιλαμβάνονται καὶ οἱ ἴδιοι εἰς τοὺς πρώτους καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου. «Νῦν δ' οὖν θρυλλεῖται, γράφει, περὶ συστάσεως Ἀκαδημίας [Πανεπιστημίου] καὶ πολλοὶ τῶν διδασκάλων φέρονται ἐν ἐφημερίσι διορισθέντες· οὗς ἔγωγ' οὕτω ποτ' οἶδα ἀκούσας. Σοῦ δ' οὖν κάμου, ὡς καμῆλων ἤδη ψωριωσῶν, καὶ μηκέτι δυναμένων μέγαν ἀνατίθεσθαι φόρτον, οὐδεὶς παρ' αὐτοῖς ἐγένετο λόγος». 11Α22 Τὸ ὅτι δὲ δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομά του εἰς τὸν κατάλογον τῶν διατελεσάντων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου (Δ. Μπαλάνου, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Ἀθῆναι 1933, σελ. 58) πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοῦτο, ὅτι ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα ὄχι τῶν διορισθέντων, ἀλλὰ τῶν διορισθέντων καὶ διδασκάντων. Ἐνῶ ὁ Δούκας διωρίσθη μὲν, ἀλλὰ δὲν ἐδίδασκε λόγῳ γῆρατος. Εἰκὼν τοῦ Δούκα εἶναι ἀνηρτημένη εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐπίσης μικρὰ εἰκὼν τοῦ Δούκα, δωρεὰ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Καλλιγᾶ, ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν Ριζαρείου Σχολήν.

¹⁵ 1Β122. Χ. Παμποῦκη, ξ. ἀ. σελ. 13. «Μέγας καὶ πολὺς ὅσον οὐδεὶς ἄλλος καὶ κατὰ τοὺς διδακτικούς καὶ συγγραφικούς ἀγῶνάς του ὑπῆρξεν ὁ μακάριος οὗτος ἀνὴρ».

¹⁶ Ὁ Δούκας «ἀπέκτησεν ἐντίμως, πένης ἐκ πενήτων γεννηθεὶς, κολοσσιαίαν, ὡς πρὸς τὸ ἐπάγγελμά του, κατάστασιν». Ἀλλὰ «ὑπὲρ τὰς ἑκατὸν πεντήκοντα χιλιάδας δραχμὰς ἐδαπάνησεν εἰς τὰ δωρεὰν διανεμηθέντα βιβλία του. Ἐπὶ τέλους δὲ εὐεργετῶν ἐξηντλήθη τοσοῦτον, ὥστε ἐπ' ἐσχάτων τῶν γηρατειῶν του ἐπένετο· ἐπ' ἐσχάτων ἐκ πλουσίου κατέστη πενέστατος κατὰ προαίρεσιν, διὰ τὰς εὐεργεσίας του πρὸς τὴν Πατρίδα, καὶ οὐδὲ τὰ πρὸς τρυφὴν, οὐδὲ τὰ πρὸς τροφήν, οὐδὲ τὰ πρὸς ταφήν κατὰ τὸν θάνατόν του, τῷ εὐρέθησαν». Χ. Παμποῦκη, ξ. ἀ. σελ. 23, 24-25. Ὁ ἴδιος ὁ Δούκας μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ζῶν ἐν Αἰγίνῃ ἐτιμᾶτο «σοφίᾳ καὶ πλούτῳ . . . καίπερ συνειδῶς, συνεχίζει, ὅτι παρ' ἐξηπατημένων τιμῶμαι κατ' ἄμφω . . .». Διὰ τὸν πλοῦτόν του ἰδίως κατέστη θρῦλος. Εἰς ὑπερηφανευόμενον διὰ τὰ πλοῦτή του ἀντιπαρηρῆθη· «τίποθ' οὕτως ἐν ἡμῖν σαλακωνίζεις, καθάπερ ἀλέκτωρ ἀναρταλίζων, ὥσπερ ἂν εἰ ἔσχες τὸν πλοῦτον τοῦ Γεροδοῦκα;». Εἰς νυμφευόμενον καὶ ζητοῦντα παρὰ τοῦ πατρὸς του σιδηρᾶν κλίνην, «τοιαύτην, εἶπεν ὁ πα-

διὰ ψηφίσματός της ἀνέγραψε τὸ ὄνομά του μεταξὺ τῶν εὐεργετῶν τῆς Ἑλλάδος.¹⁷

Ὁ μαθητὴς καὶ βιογράφος του Γ. Γαζῆς Δελθινακιώτης γράφει: «Οὗτος [ὁ Δούκας] ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων ἐδοξάσθη γενόμενος εὐεργέτης κοινός, οὐ μόνον τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ πάσης ἐλληνικῆς καὶ ὁμοθρήσκου φυλῆς τῆς ὑπὸ τὸν Τοῦρκον, διότι ἀφιέρωσεν ὅλας τὰς στιγμὰς τῆς ζωῆς του εἰς τὸ ποιεῖν καὶ διδάσκειν τὰ ἔργα τῆς εὐαγγελικῆς ἀρετῆς, ὅθεν οὐκ ἐπαύσατο ἐφ' ὅρου ζωῆς εὐεργετῶν τὴν Ἑλλάδα, διδάσκων καὶ συγγράφων, παραινῶν, βοηθῶν, ἐλεῶν, φωτίζων καὶ ἄπασαν τὴν περιουσίαν του χαρίζομενος.»¹⁸

Ἡ φήμη δὲ τοῦ Δούκα ὡς συγγραφέως καὶ διδασκάλου διετηρεῖτο ἔναυλος καὶ ζωηρὰ ἀκόμη πολλὰ ἔτη καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του. Ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἐν Κωνσταντινουπόλει εἴκοσι ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δούκα «καὶ τοῦ Κούμα μνήμη παρ' ἡμῖν ἐσώζετο τιμία, καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, καὶ ὅσων διέσωζον τὰ ὀνόματα αἱ συγγραφαὶ αὐτῶν, ἐν οἷς θέ-

τήρ του, οὐδ' ὁ γέρον Δούκας, ᾧ κιθώτιον ὄλον ἐστι χρυσοῦ πλήρες, ἐκτίσάτ' οὖ». IIB193. Ἰδὲ IIB200 ὅπου γράφει, ὅτι ἔδωκεν εἰς τὴν ὑπηρετοῦσαν αὐτόν γραφαίαν 200 τάλληρα διὰ νὰ ζήσῃ μετὰ τὸν θάνατόν του· καὶ IIB244, ὅτι ἔδωκε «ταῖς πέντε τῶν ἑαυτοῦ ἀδελφιδῶν θυγατρῶν, γράφει, εἰς προῖκα δραχμῶν χιλίων». Ἦλθεν ἐπομένως μὲ πολλὰ χρήματα ἀπὸ τὴν Ρουμανίαν. Ἀπέθανεν ὁμοῦ χωρὶς νὰ ἀφήσῃ τίποτε. «Ἀργύριον γὰρ πλήν χιλίων ἔτι δραχμῶν πρὸς τὴν τοῦ Ἀριστοφάνους ἑκδοσιν [τελευταῖον ἔργον του] ἕτερον οὐχ ὑπάρχει μοι». Εἰς Αἴγιναν ἐδίδασκε δωρεάν (IIB93. 95. κ. ἄ.)· ἐτύπωνε δὲ καὶ ἔπειτα ἐμοίραζε δωρεάν τὰ βιβλία του (IIB142. 173-74).

¹⁷ Ζῶν ἔτι ὁ Δούκας ἐκλήθη ὑπὸ τινος εὐεργέτης τῆς Πατρίδος. Ὁ Δούκας διαμαρτύρεται καὶ ἀποποιεῖται τὸν τίτλον τοῦτον, διότι «οὐδεὶς πώποτ' ἀπετόλμησεν εὐποιῖαν πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ τοκέας καυχήσασθαι». Ἐπὶ πλέον δὲ «Ἐγὼ περιῶν ἔτι καὶ ζῶν, πῶς ἂν εἶην αὐτῇ εὐεργέτης, ὅπότ' οὐδὲ τὸ χρέος ἀπέτισα ὄλον, ὡς μήπω καὶ τὸ αἶμ' αὐτό, ὅπερ παρ' ἐκεῖνης ἐδανεισάμην, ἀξιωθείς ὑπὲρ αὐτῆς ἐκχέαι; μάχου γάρ φησιν, ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος... Ἄ δέ μοι πεπόνηται, ταῦτ' εὐγνωμοσύνην μὲν τινα ἑμοῦ μὲν πρὸς τὴν πατρίδα, ζῆλον δὲ τῶν ἄλλων ὄντινον ἔχειν εἴποιμ' ἂν πρὸς ἐμέ· εὐποιῖαν δ' οὐκ ἂν φαίην». IIB84.

¹⁸ Λεξικόν, ἔ. ἄ. Ἰδὲ καὶ Χ. Παμπούκη, ἔ. ἄ. σελ. 25: «κατέστη [ὁ Δούκας] παραδειγματικός καὶ μιμήσεως ἄξιος καὶ διὰ τὴν φιланθρωπίαν καὶ εὐαγγελικὴν ἀμνησικακίαν, καὶ ὡς πρὸς αὐτοὺς τοὺς φιλολογικούς του ἀντιπάλους».

σιν ἔξοχον εἶχον "Ανθιμος ὁ Γαζῆς διὰ τὸ Λεξικὸν αὐτοῦ, Στέφανος Κομμητᾶς διὰ τὴν Ἑγκυκλοπαιδείαν, ὑπὲρ πάντας δὲ ὁ εὐεργέτης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους Δούκας ὁ Νεόφυτος, ὁ ποιήσας καὶ διδάξας».¹⁹

Μετὰ τετραετίαν ἀπὸ τοῦ θανάτου του, ἦτοι τὸ 1849, ἐπὶ τοῦ τάφου του κειμένου πρὸς τὴν ΒΔ' γωνίαν τοῦ διδακτηρίου τῆς Ριζαρείου Σχολῆς ἐστήθη δαπάναις τοῦ Ἀνδρέου Κορομηλᾶ ἐπιτύμβιος μαρμαρίνη ἀναθηματικὴ στήλη. Αὕτη ἔχει ὕψος πέντε περίπου μέτρων ἀπολήγουσα εἰς μαρμάρινον ἐπίσης σταυρόν. Εἶναι κωνοειδῆς τετράπλευρος στήλη καὶ στηρίζεται ἐπὶ βάσεως μαρμαρίνης ἐπίσης τετραπλευροῦ, ἣτις πάλιν στηρίζεται ἐπὶ κτιστῆς πλινθίνης βάσεως φερύσης κοινὴν λιθίνην πλάκα.

Ἡ στήλη φέρει ἄνω πρὸς τὴν κορυφὴν καὶ εἰς ἑκάστην τῶν πλευρῶν ἐγγάρακτα καὶ ἐντὸς δαφνίνου στεφάνου σύμβολα καὶ μονογράμματα χριστιανικά. Εἰς τὴν Δ' δὲ πλευρὰν φέρει ἐπίσης ἡ στήλη χαραγμένα διὰ κεφαλαίων γραμμάτων τὰ ἑξῆς:

«Τῷ σοφῷ
τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας
Διδασκάλῳ
ΝΕΟΦΥΤΩΙ ΔΟΥΚΑΙ
τελευτήσαντι Ἀθήνησι
τῇ κ' Δεκεμβρίου
τοῦ ,αωμε' ἔτους

—ο—

Αἰωνίας
μνημεῖον εὐγνωμοσύνης
τὴν ἐπιτύμβιον
ταύτην στήλην
ἐστήσατο
ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ
ὁ Ἀθηναῖος
ἐν ἔτει ,αωμθ'».

Περὶ δὲ τὴν μαρμαρίνην βάσιν εἶναι χαραγμένα ἐπίσης διὰ κεφαλαίων γραμμάτων τὰ ἑξῆς ἐπιγράμματα:

¹⁹ Ἀποσημειώματα χρονογράφου, ἐν Ἀθήναις 1932, σελ. 113-14.

Δ' Πλευρά

«ΚΛΑΥΣΑΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΑΙ ΚΑΙ ΑΠΟΛΛΩΝ ΑΡΓΥΡΟΤΟΞΟΣ
ΦΟΡΜΙΣΣΕΝ ΓΟΕΡΟΝ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΕΝΘΑ ΟΤΕ
ΚΗΡ ΟΛΟΗ ΓΕ ΔΑΜΑΣΣΕ ΤΑΝΗΛΕΓΕΟΣ ΘΑΝΑΤΟΙΟ
ΔΙΟΝ ΝΕΙΟΦΥΤΟΝ ΚΑΛΛΙΜΟΝ ΥΨΙΝΟΟΝ
ΟΣ ΒΙΒΛΟΥΣ ΠΟΛΛΑΣ ΓΡΑΨΕΝ ΤΑΣ ΠΡΟΦΡΟΝΙ ΘΥΜΩ
ΔΩΡΟΝ ΕΔΩΡΗΣΕΝ ΤΕΙΡΟΜΕΝΟΙΣ ΓΕΝΙΗΙ».

Ν' Πλευρά

«ΤΟΥΤΟ ΠΕΡΙΦΡΑΔΕΩΣ ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ ΕΝΘΑΔΕ ΣΗΜΑ
ΣΤΗΣΑΤΟ ΣΟΙ ΔΟΥΚΑ ΚΥΔΙΜΕ ΝΕΙΟΦΥΤΕ
ΤΩΝ ΓΑΡ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΗΣ ΣΥ ΓΕ ΜΟΧΘΩΝ ΑΛΛΟ ΜΕΝ ΟΥΧΙ
ΤΟΥΤΟ Δ' Ο ΚΑΙ ΤΟΥ ΖΗΝ ΚΛΕΟΣ ΑΦΘΙΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙ ΜΙΜΝΕΙ
ΕΣΤ' ΑΝ ΥΔΩΡ ΤΕ ΡΕΗΙ ΔΕΝΔΡΕΑ Τ' ΑΥ ΘΑΛΕΘΗ».

Α' Πλευρά

«ΜΟΥΣΩΝ ΜΥΣΤΙΠΟΛΟΣ ΓΕΓΑΩΣ ΠΕΡΙΣΕΜΝ' ΕΜΥΗΣΕΝ
ΥΙΕΑΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΡΓΙΑ ΠΙΕΡΙΔΩΝ
ΝΕΙΟΦΥΤΟΣ ΔΟΥΚΑΣ ΚΛΕΙΝΟΣ ΓΟΝΟΣ ΗΠΕΙΡΟΙΟ
ΟΥ ΣΟΦΙΗΝ ΊΟΣΣΑΙ ΜΑΡΤΥΡΕΟΥΣΙ ΒΙΒΛΟΙ.
ΑΓΝΟΝ Δ' ΕΞΑΝΥΣΑΣ ΔΟΛΙΧΟΝ ΒΙΟΥ ΕΚ ΧΘΟΝΟΣ ΗΡΘΗ
ΕΝΘΑΔΕ ΓΗΡΑΙΟΝ ΣΩΜ' ΑΠΟΔΥΣΑΜΕΝΟΣ».²⁰

Β' Πλευρά

«Η ΨΥΧΗ ΤΟΥ ΕΠΤΕΡΩΘΗ ΠΡΟΣ ΜΟΝΑΣ ΤΑΣ ΑΙΩΝΙΑΣ
ΤΟ ΔΕ ΣΩΜΑ ΤΟΥ ΚΑΛΥΠΤΕΙ Η ΕΛΛΑΣ Η ΠΡΟΣΦΙΛΗΣ ΤΟΥ
ΚΑΙ ΕΝ ΟΣ' ΟΡΓΑΙ ΠΡΟΣ ΦΩΤΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΝ Η ΠΑΤΡΙΣ ΤΟΥ
ΕΥΣΕΒΗ ΘΑ ΣΩΖΗΙ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΑΔΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ».

Τὸ ἔτος 1937 τὸ μνημεῖον τοῦ Ν. Δούκα καὶ ἡ ἀναθημα-
τικὴ ἐπιτόμβιος στήλη μετεφέρθησαν, λόγῳ ρυμοτομίας εἰς
τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τῆς πόλεως, ἀπὸ τὴν εἰς τὴν ΒΔ' γωνίαν
τοῦ περιθόλου τῆς Ριζαρείου Σχολῆς ἀρχικὴν θέσιν εἰς τὰ
ΝΔ' τοῦ περιθόλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Σχο-
λῆς, δαπάναις τοῦ Δήμου Ἀθηναίων.²¹

²⁰ Τὸ τρίτον τοῦτο ἐπίγραμμα ὀφείλεται εἰς τὸν Φ. Ἰωάννου, Καθηγ.
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἰδὲ Φιλίππου Ἰωάννου, Φιλολογικά
Πάρεργα, Ἀθῆναι 1865, σελ. 413. Τὰ δύο πρῶτα πιθανώτατα ἐποιή-
θησαν ὑπὸ τοῦ παλαιοτάτου καθηγητοῦ τῆς Ρ. Σχολῆς Θεοδοσίου Βε-
νιζέλου, ὅπως μᾶς εἶπεν ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ
Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γ. Σωτηρίου. Τὸ δὲ τελευταῖον εἰς νεοελληνικὸν ρυθ-
μὸν ἀσφαλῶς εἶναι νεώτερον.

²¹ Κατὰ τὴν μεταφορὰν αὐτὴν εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Δούκα δύο
ἀνθρώπινοι σκελετοί, καθ' ὃ ὁ γραμματεὺς τῆς Σχολῆς κ. Δ. Βέργος

3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΕΡΓΑ ΤΟΥ Ν. ΔΟΥΚΑ

Ὁ Ν. Δούκας ὑπῆρξε πολυγραφώτατος, τῶν ἔργων του ὑπερβαίνοντων τοὺς ἑβδομήκοντα ὀγκώδεις τόμους²² μὲ κέντρα ἐκδόσεως τὴν Βιέννην, τὴν Αἰγιναν καὶ τὰς Ἀθήνας, γραμματολογικοῦ, ἐκπαιδευτικοῦ, φιλολογικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Ἐναρξιν ἐκδόσεως ἔκαμεν εἰς Βιέννην ἐκδώσας τὸ 1804 τὴν ἑξάκις ἐπανεκδοθεῖσαν ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ 1835 γραμματικὴν του Τερψιθέαν.²³ Ἐκεῖ ἐξέδωκε καὶ τὸν Θουκυδίδην εἰς δέκα τόμους μετὰ παραφράσεως καὶ σχολίων, ὡς καὶ ἄλλους κλασσικοὺς συγγραφεῖς. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπέβαλε τὸν Δούκαν ὡς φιλόλογον καὶ εἰς τοὺς ἕξω φιλολόγους οὕτως, ὥστε ξένοι Γερμανοὶ φιλόλογοι νὰ παραπέμπωσιν εἰς αὐτόν μετὰ τὴν φράσιν «Ducas dixit». Θεολογικοῦ δὲ περιεχομένου ἔργα ἰδιαίτερος ὁ Δούκας δὲν ἐξεπόνησε πλὴν ἑνὸς ἀνεκδότου παραμένοντος ἔτι, τοῦ «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐπρεπείας καὶ τάξεως, παδείας τῶν ἱερέων κλπ.». ²⁴

Τὰς θρησκευτικὰς του ὁμως ἀντιλήψεις συνεξέδιδεν ὁ Δούκας μετὰ τῶν φιλολογικοῦ περιεχομένου ἔργων του εἶτε εἰς προλόγους καὶ ἐπιστολάς, εἶτε εἰς λόγους καὶ διαλόγους, εἶτε καὶ εἰς ὑπομνήματα πρὸς τὰς ἀρμοδίους ἐκκλησιαστικὰς καὶ δημοσίας ἀρχάς.

Ὁ ἴδιος ὁ Ν. Δούκας, ὅτε κατηγορήθη ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐζητήθη παρ' αὐτοῦ ὁμολογία πίστεως, ὡς θὰ ἴδωμεν, παρέπεμψε τὴν Σύνοδον εἰς τὰ ἐξῆς ἔργα του, ὅπου κεῖνται αἱ θρησκευτικαὶ

εἶπεν εἰς ἡμᾶς. Φαίνεται, ὅτι ὁ ἕτερος τῶν σκελετῶν ἀνήκει εἰς τὸν Εἰρ. Ἀσώπιον, ὅστις ἐτάφη καὶ αὐτὸς πλησίον τοῦ Ν. Δούκα. Χ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία ΡΕΣ, 76.

²² ΕΛΕ, ξ. ἀ. Ὁ ἴδιος ἀμυνόμενος ἑαυτοῦ ἐναντίον τῆς κατηγορίας, ὅτι «... ἡμεῖς ἰδιόρρυθμοι καὶ ἀξυντελεῖς τῷ κοινῷ πρὸς βελτίωσιν» καὶ ὅτι «... ὁ Δούκας ἄεργος τοῖς Ἑλλήσι γέγονεν» (ΙΑ126), ἀπαντᾷ, ὅτι τεσσαράκοντα ἔτη κοπιᾷ «ὑπὲρ τῆς κοινῆς ὠφελείας ... τὰς μὲν ἡμέρας διδάσκων, τὰς δὲ νύκτας γράφων, καὶ συγγραφεῖς ἐκδεδωκώς ἀριθμὸν μυριάδων βιβλίων μάλιστ' ὀκτώ». (ΙΑ127).

²³ IB350.

²⁴ Ὁ συντάκτης τοῦ σχετικοῦ ἀρθροῦ τοῦ ΕΛΕ (ξ. ἀ.) Τ. Χ. Κ. (ανδελῶρος), ὁ ὁποῖος μᾶς παρέχει τὴν πληροφορίαν αὐτὴν περὶ τοῦ ἀνεκδότου αὐτοῦ ἔργου τοῦ Δούκα, δὲν μᾶς πληροφορεῖ ποῦ εἶδε τὸ ἔργον τοῦτο ἢ εἰς ποίαν βιβλιοθήκην εὐρίσκεται ἢ εἰς τίνος χεῖρας.

καὶ ἐκκλησιαστικά του γινῶμαι, παρέχων οὕτω πίνακα τῶν θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἔργων του:

1) Εἰς «τὸν πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ Ἐπισκόπους λόγον μου τὸν ἐκδοθέντα ἐν προοιμίῳ τῶν Ρητόρων».

2) Εἰς «τὸν πρὸς τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιον ἐν προοιμίῳ καὶ τοῦτον Αἰσχίνου τοῦ Ρήτορος».

3) Εἰς «τὸν Καλόγηρόν μου πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρει μονάζοντας πατέρας».

4) Εἰς «τὴν πρὸς τὸν ἀοίδιμον Πατριάρχην Κύριλλον ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ».

5) Εἰς «τὸν ἐν τῷ Αἰσχίνῃ τῷ Σωκρατικῷ ὄνειρόν μου, τοῦτο δὴ τὸ μέγα καὶ παρ' ἐκείνοις σκάνδαλόν ποτε γεγενημένον».

6) Εἰς «τὰ ἐν πᾶσι σχεδὸν λόγοις τε καὶ διαλόγοις περὶ πίστεώς μοι εἰρημένα, ἐν οἷς εὖροιέν ἂν τι καὶ εὐπρόσωπον πρὸς τὸ καθυποθαλεῖν με ἀραῖς καὶ ἐπιτιμίαις, οἷς ἂν προαιρῶνται».

7) «Ἐπὶ δὲ τούτοις ἀναλεξάσθωσαν καὶ τῶν χιλίων καὶ πεντακοσίων ἐπιστολῶν μου ἐν διακοσίαις που, ἐν αἷς τοῦτ' αὐτὸ τὴν τῆς πίστεως ἐνστησάμενος τυγχάνω ὀρθότητα, εἴ τι σαθρόν που εὖροιεν ἐν τούτοις».

8) «Χωρὶς δὲ τούτων μὴ ἀπαξιούτῳσαν διελθεῖν καὶ τὰ πρὸς τὴν προκάτοχον αὐτῶν ἱερὰν Σύνοδον εἰρημένα μοι, σεμνὰ μὲν καὶ ἅγια, ἀπρακτα δὲ καὶ ὀχληρὰ δόξαντα καὶ ἐκείνοις, ὅτι παρέχουσι ζῆλον Ἀποστολικόν, ὅπερ τοῖς καθ' ἡμᾶς Ἐπισκόποις λίαν ἀπαρέσκει».²⁵

9) «Ἄν δὲ μὴ ἐξαρκῶνται τούτοις, τότε προσεπιπέμψω αὐτοῖς καὶ τὸ παιδαγωγικὸν βιβλίον, ὃ συντέτακτά μοι ποτὲ παισὶ νηπίοις ἄξια γάρ τὰ τοιαῦτα τοιοῦτοις αὐτοῖς οὖσι προσφέρεσθαι».²⁶

²⁵ Προσωπικὴ μας ἔρευνα εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος ἔφερεν εἰς φῶς οὐδὲν τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Δούκα πρὸς τὴν Σύνοδον. Οὕτως ἀληθῶς ὁ Δούκας ἰσχυρίζετο, ὅτι τὰ ὑπομνήματά του δὲν ἔφθαναν εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον, ἀλλὰ εἰς τὸν κάλαθον τῶν ἀχρήστων.

²⁶ III B 183-84. Διὰ τοῦ τελευταίου «παιδαγωγικοῦ βιβλίου» ἐννοεῖται ὁ «Φοῖνιξ, ἦτοι Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαί, εἰς χρῆσιν τῶν νέων ἐν τοῖς Γυμνασίοις, Βιέννη 1815».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ

1) ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ. Ἐπιστολαὶ τοῦ Ν. Δούκα ἐξεδόθησαν, ὅτε ἔζη ἀκόμη ὁ ἴδιος καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του. Ὁ ἴδιος ἐξέδωκε ἐπιστολάς του μεμονωμένας εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ συλλογὰς τοιούτων. Τῆς τελευταίας κατηγορίας ἐπιστολάς ἐξέδωκε τετράκις.

Ἡ πρώτη συλλογὴ ἐπιστολῶν, ἐνενήκοντα τὸν ἀριθμὸν μὴ φερουσῶν αὖξοντα ἀριθμὸν καὶ κατεχουσῶν τὸ τέταρτον τμήμα τοῦ βιβλίου, ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ μὲ διαλόγους ὑπὸ τὸν τίτλον: «Φοῖνιξ, ἦτοι Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαί, εἰς χρῆσιν τῶν νέων ἐν τοῖς Γυμνασίοις, Βιέννη 1815». Ὡς ἐκ τοῦ τίτλου ἐμφαίνεται καὶ ὥς ἐν τῷ προλόγῳ σημειοῦται, ἔγραψεν ὁ Δούκας τοὺς διαλόγους καὶ τὰς ἐπιστολάς αὐτάς, ἐπειδὴ ἔβλεπε «τοὺς Ἕλληνας περὶ τε τὴν ἀρχαίαν φωνὴν ἤδη μᾶλλον σπουδάζοντας, καὶ τὴν τῆς νῦν συνηθείας ἐπανόρθωσιν περὶ πολλοῦ ποιουμένους...».¹ Τοιουτοτρόπως αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἔχουν ἐκπαιδευτικὸν γλωσσικὸν κυρίως σκοπὸν. Ὁ ἴδιος μεταγενεστέρως εἰς ἄλλην του ἐπιστολὴν ὀνομάζει τὸ βιβλίον τοῦτο «παιδαγωγικὸν βιβλίον» διὰ τοὺς παῖδας. Οὐχ ἦττον ὅμως τὸ συγκαταλέγει καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὸν πίνακα τῶν θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἔργων του.²

Αἱ σπουδαιότεραι διὰ τὸ περιεχόμενον ἐκ τῶν ἐκδοθεισῶν συλλογικῶς ἐπιστολῶν του, αἵτινες ἀποτελοῦσι κυρίως τὴν βάσιν τῆς παρούσης ἡμῶν μελέτης, ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς τρεῖς διτόμους σειράς,³ ἐκάστου τόμου φέροντος ἰδίαν μὲν σελιδοποίησιν, συνεχίζοντος ὅμως τὸν αὖξοντα ἀριθμὸν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ προηγουμένου τόμου καὶ τῆς προηγουμένης σειρᾶς.

Καὶ αἱ τρεῖς σειραὶ φέρουσι τὸν αὐτὸν τίτλον: «Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα... ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά». Ἡ

¹ Φοῖνιξ, σελ. ζ'.

² III B184.

³ «Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν νεωτέρων Ἑλλήνων μεγάλης ἀξίας εἶναι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Κοραῆ καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Δούκα». ΕΛΕ, 5, 750.

πρώτη δίτομος σειρά εξέδόθη ἐν Αἰγίνῃ τὸ 1835. Ἡ δευτέρα ἐπίσης ἐν Αἰγίνῃ τὸ 1839 «ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1835 προεκδεδομένων»⁴ ἢ δὲ τρίτη ἐν Ἀθήναις τὸ 1844⁵ «ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1839⁶ προεκδεδομένων».

Ἀνεκδότους ἐπιστολάς ἐδημοσίευσε δύο ὁ Χ. Παπαδόπουλος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ριζαρείου Ε. Σχολῆς (Ἀθῆναι 1919, σελ. 44. 45.). Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται γεγραμμέναι εἰς ἀπλὴν καθαρεύουσαν ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Γεώργιον Ριζάρην ἐξ Αἰγίνης διὰ τὴν μελετωμένην ὑπ' ἐκείνου Ἱδρυσιν τῆς Σχολῆς καὶ φέρουσι χρονολογίαν ἢ μὲν ἀπὸ 5 Ἀπριλίου 1839, ἢ δὲ ἀπὸ 27 Δεκεμβρίου 1839.

Ἐπίσης τέσσαρες ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Ν. Δούκα ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν «Θεολογίαν» (τόμ. 13, Σεπτέμβριος 1935, σελ. 254-57) ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ πρώην Μητροπολίτου Αἰγίνης Σαμουήλ, τὸ ὁποῖον ἠύρισκετο εἰς χεῖρας τοῦ ὑποστρατήγου Α. Βίγκου, συγγενοῦς τοῦ Μητροπολίτου.⁷

2) ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ. Ὁ ἴδιος ὁ Δούκας ἀναριθμᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ εἰς 1500,⁸ ἔχων ὑπ' ὄψει τοῦ μόνον τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθείσας εἰς τρεῖς σειράς ἐν Αἰγίνῃ καὶ Ἀθήναις, ἂν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἶναι μεγαλύτερος.

Ὁ ἀκριθὴς ἀριθμὸς τῶν ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν του, ὅσας ἡμεῖς εἶδομεν καὶ ἀνεγνώσαμεν, ἀνέρχεται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 1695,⁹ ὡς ἐξῆς:

⁴ Ἀνακριθὼς, ἐπομένως, ὁ κ. Μ. Τριανταφυλλίδης (Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ, τόμ. Α', Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938, σελ. 392) γράφει διὰ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Δούκα τοῦ 1839, ὅτι «ὁ συγγραφεὺς ξαναεκδίνει ἐπαυξημένα τὰ γράμματά του ...». Διότι οὔτε ἐπ' ἀνέκδοσιν οὔτε ἐπ' αὐξήσιν ἐπιστολῶν ἀποτελεῖ ἡ συλλογὴ αὕτη.

⁵ Ἐκ τῆς τρίτης διτόμου ταύτης σειρᾶς ὁ μὲν πρῶτος τόμος φέρει χρονολογίαν 1844, ὁ δὲ δεύτερος 1843. Τοῦτο προφανῶς ἐκ τυπογραφικοῦ λάθους. Δὲν ἦτο ἄλλωστε δυνατόν νὰ ἐκδοθῇ ὁ δεύτερος πρῶτον, διότι τὸ περιεχόμενον προϋποθέτει τὸ Σύνταγμα καὶ ἐλευθεροτυπίαν.

⁶ Ὁ δεύτερος τόμος γράφει: «ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1835 καὶ 1839 προεκδεδομένων».

⁷ Περιγραφὴν καὶ σχόλια καὶ χρονολογικὰ ζητήματα τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ὡς καὶ τοῦ συνεκδοθέντος «Διαλόγου κατὰ Παπικῶν» τοῦ Δούκα, ἰδὲ εἰς τὸν αὐτὸν τόμον τῆς «Θεολογίας», σελ. 251 ἐξ., ὑπὸ Χ. Μπούα.

⁸ III B 184.

⁹ Ὁ Ι. Φ. Δ. (ἡμέρατος) ἀναριθμᾷ σύνολον τὰς ἐπιστολάς τοῦ Δούκα εἰς 2.000. ΜΕΕ ξ. α.

1) Φοῖνιξ	Ἐπιστολαὶ	90
2) Τῶν τριῶν σειρῶν 1835, 1839, 1844	»	1595
6) Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ΡΕΣ	»	2
3) Ἐν τῇ Τερψιθέᾳ	»	1
4) Ἐν Λόγοις Ἀττικῶν Ρητόρων	»	1
5) Ἐν τῷ Σοφιστῇ Ι. ¹⁰	»	2
7) Ἐν τῇ Θεολογίᾳ	»	4

Σύνολον 1695

Εἰς τὸν ὡς ἀνωτέρω παρατιθέμενον πίνακα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἔχομεν νὰ κάμωμεν τὰς ἐξῆς παρατηρήσεις κυρίως εἰς τὰς τρεῖς σειράς τῶν ἑξ τόμων.

Αἱ ἐπιστολαὶ τῶν σειρῶν αὐτῶν φέρουσιν αὖξοντα ἀριθμόν ἀπὸ τοῦ Α' τόμου τῆς Ι σειρᾶς τοῦ 1835 καὶ τῆς πρώτης ἐπιστολῆς μέχρι τοῦ Β' τόμου τῆς τελευταίας ΙΙΙ σειρᾶς τοῦ 1844 καὶ τῆς τελευταίας ἐπιστολῆς ὡς ἐξῆς, μόνης τῆς σελιδοποιήσεως τηρουμένης χωριστῆς εἰς ἕκαστον τόμον:

ΙΑ	Αὔξ.	Ἀρ.	1— 200	Αἴγινα	1835
ΙΒ	»	»	201— 550	»	1835
ΙΙΑ	»	»	551— 812	»	1839
ΙΙΒ	»	»	813—1040	»	1839
ΙΙΙΑ	»	»	1041—1306	Ἀθῆναι	1844
ΙΙΙΒ	»	»	1307—1592	»	1844

¹⁰ Μία ἀφιερωτικὴ περὶ φιλίας πρὸς τὸν Γρ. Κωνσταντῶν (σελ. γ') καὶ μία πρὸς τὸν Πατριάρχην Κύριλλον «Περὶ εὐταξίας ἐκκλησιαστικῆς» (σελ. 299-3...). Τύπον ἐπιστολῆς ἔχει καὶ ὁ πρὸς Γρ. Βραγκοθάνον καὶ εἰς τοὺς λόγους καταταγείς ὑπὸ τοῦ Δούκα: «Λόγος περὶ Νοσοκομείου: «Τῷ εὐγενεστάτῳ ἄρχοντι Μεγάλῳ Μπάνῳ κυρίῳ Γρηγορίῳ Βραγκοθάνῳ Νεόφυτος Δούκας εἰς πρόπτειν» (Σοφιστῆς Ι, 172-199), ἐν Βουκουρεστίῳ, αὐγ., Δεκεμβρίου κε'. Εἰς δὲ τὴν σελ. 172 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὑποσημείωσις τοῦ Δούκα: «Τὸ περὶ οὗ ὁ παρὼν ἐγένετο λόγος, ἐσχεδιάσθη [τὸ Νοσοκομεῖον] εὐθύς, ἀφ' ἧς ὥρας ἀνεγνώσθη παρὰ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενομένου ἄρχοντος τούτου· ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἐπισυμβάσαι, διεκώλυσαν τὴν οἰκοδομήν. Μετὰ δὲ ταῦτα ἡ σεμνοτάτη καὶ ἐνάρετος γυνὴ αὐτοῦ, Ἐλισάβετ, ἡ νέα τῷ ὄντι Ταβιθὰ τῆς Βλαχίας, ἡ καὶ πρότερον καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἑαυτῆς ἀγαπητοῦ συζύγου ἐν ἀρεταῖς καὶ ἐλεημοσύναις συζῶσα, ἅμα εἰρήνης γενομένης, ἤνεγκεν εἰς πρᾶξιν τὸ σχέδιον· καὶ νῦν τὸ Βουκουρέστιον πλουτεῖ παρὰ τὰ ἔθνη καὶ ἐτέρου νοσοκομείου ἀξίου λόγου, ὁπότε οἱ καλοὶ μου Ἕλληνες διέλυσαν καὶ ὁ μόνον εἶχον ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφεῖον! Ταῦτα ἔγραφε ἐν Αἰγίνῃ ὅτε ἐξέδιδε τὸν Σοφιστὴν τοῦ τοῦ 1835 (ἐνῶ ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη τὸ 1817), ὁπότε πρὸ πολλοῦ εἶχεν ἰδρυθῇ τὸ Νοσοκομεῖον ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ εἶχε διαλυθῇ τὸ Ὀρφανοτροφεῖον Αἰγίνης.

Ὁ ἀριθμὸς οὕτω τῶν ἐπιστολῶν ἀνέρχεται εἰς 1592. Ἐνεκα ὁμῶς παρειφρησάντων τυπογραφικῶν λαθῶν πρέπει ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἀφαιρέσωμεν 3 ἐπιστολὰς ὡς ὑπερπηδηθέντος ἑνὸς ἀριθμοῦ¹¹ καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ προσθέσωμεν 10 ὡς ἐπαναληφθέντος τοῦ ἰδίου ἀριθμοῦ δις ἢ καταχωρηθείσης ἐπιστολῆς χωρὶς ἀριθμόν.¹² Συνεπῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ 1592 ἀνέρχεται εἰς τὸν ἀριθμόν 1599.

¹¹ Τοιοῦτοτρόπως λείπει ἀπὸ μίᾱ ἐπιστολὴ μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν: 1) ὁ ἀρ. 678 τῆς ΙΙΑ· 2) ὁ ἀρ. 1092 τῆς ΙΙΙΑ· καὶ 3) ὁ ἀρ. 1277 τῆς ΙΙΙΑ.

¹² Οὕτω: 1) ἐν ΙΑ48-51 ὁ ἀριθ. 38 ἐπανελήφθη δις.
2) ἐν ΙΒ12 ὁ ἀριθ. 204* ἐπανελήφθη δις.
3) ἐν ΙΒ156 ὁ ἀριθ. 333 ἐπανελήφθη δις.
4) ἐν ΙΙΑ13 ἐπιστολὴ πρὸς Μανουῆλον δὲν φέρει ἀριθμόν.
5) ἐν ΙΙΑ118 ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς μαθητάς του δὲν φέρει ἀριθμόν.
6) ἐν ΙΙΑ179 ἐπιστολὴ πρὸς Λευκίαν δὲν φέρει ἀριθμόν.
7) ἐν ΙΙΑ205 ὁ ἀριθ. 743 ἐπανελήφθη δις.
8) ἐν ΙΙΒ224-26 ὁ ἀριθ. 1032 ἐπανελήφθη δις.
9) ἐν ΙΙΙΑ95-98 ὁ ἀριθ. 1138 ἐπανελήφθη δις.

Εἰς τὰς 9 αὐτάς ἐπιστολὰς δεόν νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν πρώτην ἀφιερωτικὴν εἰς Μ. Σεργιάδην ἐπιστολὴν τῆς ΙΑ οὕσαν ἐκτὸς ἀριθμώσεως. Τότε ἔχομεν 10.

[* Ἰδὲ παραλλήλως καὶ τὰς ἀμέσως κατωτέρω διορθώσεις τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν].

Ἐπίσης σημειοῦμεν καὶ τὰ ἐξῆς τυπογραφικὰ λάθη εἰς τὴν ἀρίθμωσιν τῶν ἐπιστολῶν:

ΙΑ172	ἐπιστολὴ	139	ἀντὶ	239
ΙΒ12	»	204	»	202
ΙΒ13	»	205	»	105
ΙΒ15	»	206	»	106
ΙΒ93	»	273	»	237
ΙΒ156	»	333	»	231
ΙΙΑ45	»	582	»	782
ΙΙΑ70	»	608	»	607
ΙΙΑ102	»	633	»	581
ΙΙΑ270	»	802	»	702
ΙΙΒ50	»	866	»	361
ΙΙΒ98	»	920	»	929
ΙΙΙΑ238	»	1276	»	1266
ΙΙΙΑ240	»	1278	»	1178
ΙΙΙΑ270	»	1294	»	1194
ΙΙΙΒ46	»	1356	»	1856
ΙΙΙΒ160	»	1477	»	1467
ΙΙΙΒ212	»	1528	»	1628

Πάλιν ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τούτου τῶν 1599 πρέπει νά ἀφαιρέσωμεν 4, διότι, ναί μὲν περιέχονται εἰς τὰς ἐπιστολάς καὶ φέρουσιν αὖξοντα ἀριθμὸν ἐν συνεχείᾳ τῶν ἄλλων, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐπιστολαί· εἶναι ἢ προσφωνήσεις ἢ ψηφίσματα ἢ διάλογοι.¹³ Ἐπομένως μένουσι καθαραὶ ἐπιστολαὶ 1595 ὡς ἄνωτέρω κατεγράψαμεν καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐπιστολῶν εἰς 1695.

3) ΜΟΡΦΗ, ΕΙΔΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ. Αἱ μὲν ἐπιστολαὶ τοῦ Φοίνικος αἱ ἀποτελοῦσαι σχολικὸν ἐγχειρίδιον διὰ μαθητὰς διατηροῦν αὐστηρῶς τὴν μορφήν ἀρχαίας ἐπιστολῆς μὲ τὸν ἀποστολέα, παραλήπτην καὶ προσφώνησιν ἐν ἀρχῇ: « χαίρειν » καὶ τὸν χαιρετισμὸν εἰς τὸ τέλος: « ἔρρωσο ». Αἱ δὲ τῶν τριῶν σειρῶν διατηροῦν μόνον τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτου: « Ἰγνατίῳ » π.χ. (ἐννοουμένου τοῦ: « Δούκας . . . χαίρειν ») καὶ τὸν χαιρετισμὸν: « ἔρρωσο » ἢ « ἔρρωσθε », ὅταν ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς ὁμάδας.

Τὸ εἶδος τῶν ἐπιστολῶν, τὰς ὁποίας περιλαμβάνουσιν αἱ τρεῖς σειραὶ εἶναι ποικίλον. Περιέχονται ἐπιστολαὶ εὐχετήριοι, συγχαρητήριοι, συλλυπητήριοι, εὐχαριστήριοι, αἰτητικάι, καὶ παντὸς εἶδους ἐπιστολαί. Καὶ τὸ μέγεθός των εἶναι διάφορον. Ὑπάρχουσιν ἐπιστολαὶ μικρόταται μόλις τριῶν στίχων καὶ ἐπιστολαὶ πολλῶν πυκνοτυπωμένων σελίδων.

Ἐπίσης καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ποικίλον. Ἐπιστολαὶ πραγματευόμεναι ἀπλᾶ ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς· ἐπιστολαὶ κριτικοῦ, φιλολογικοῦ καὶ γλωσσικοῦ περιεχομένου· ἐπιστολαὶ πνευματώδεις καὶ ἄλλαι περιγραφικαὶ καὶ πλήρεις λυρισμοῦ· ἐπιστολαὶ ὑψηλοῦ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου καὶ τέλος ἄλλαι θρησκευτικοῦ τοιοῦτου.

Αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιστολῶν τοῦ εἶναι ποικίλου περιεχομένου· ἓνα δὲ μικρὸν μόνον μέρος τούτων εἶναι καθαρῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Ὁ ἴδιος ὁ Δούκας ἀναβιβάζει αὐτὰς εἰς διακοσίας περίπου.¹⁴

¹³ Οὕτω: 1) Ἡ ὑπ' ἀριθ. 838 (IIB24) εἶναι προσφωνήσις « Ἐκ τῶν Αἰγινητῶν πρὸς τὸν Βασιλέα [Ῥοθωνα, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Αἶγιναν] παρόντα ». 2) Ἡ ὑπ' ἀριθ. 280 (IB104) ἀπευθύνεται ὡς ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν, « Τῷ Βασιλεῖ Ῥοθωνι ». 3) Ἡ ὑπ' ἀριθ. 723 (IIA181) εἶναι Διάλογος περὶ νηστείας: « Σωκράτης καὶ Εὐθύδημος ». 4) Ἡ ὑπ' ἀριθ. 273 (IB93) εἶναι « ψήφισμα » εἰς τὸν θάνατον τοῦ Κοραΐ.

¹⁴ IIB184.

Ἄλλὰ αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Δούκα δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὰς καθαρῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἐπιστολάς. Εὐρίσκει ὁ ἀναγνώστης τοιαύτας καὶ ἐκεῖ, ὅπου δὲν ἀναμένει μὲ τὰς προσφιλεῖς εἰς τὸν Δούκαν συγκρίσεις καὶ τοὺς παραλληλισμούς, τοὺς ὁποίους μεταχειρίζεται καὶ τὰς εἰκόνας, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν χρωματίσιν καὶ τὴν νύξιν περισσότερο μίαν σκέψιν του. Τοιουτοτρόπως ὑπάρχουσι καὶ ἐπιστολαὶ θρησκευτικοῦ καὶ ἄλλου περιεχομένου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ πρῶτος χωρὶς ὁδηγόν, ὅπως ἔχουσι σήμερον, μελετητῆς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διεξέλθῃ ὅλας τὰς ἐπιστολάς· διότι ὑπάρχει μεγάλη πιθανότης ἐκεῖ, ὅπου δὲν ἀναμένει τις, νὰ συναντήσῃ ἕνα παραλληλισμόν, ἕνα ἀπόφθεγμα τοῦ Δούκα ἠθικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ περιεχομένου χαρακτηριστικοῦ καὶ ἐξαιρετικῆς ἀξίας.

4) ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ. Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιστολῶν, ἐξαιρέσει ὀλίγων, εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνική. Διὰ τὴν ἀχθῶμεν δὲ εἰς ὁρθὴν κρίσιν περὶ τῆς χρησιμοποιουμένης γλώσσης κατ' ἀνάγκην θὰ πρέπη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει μας τὰς γλωσσικὰς ἰδέας καὶ τοὺς γλωσσικοὺς ἀγῶνας τοῦ Ν. Δούκα, ὅπως μᾶς ἐμφανίζονται εἰς τὰς ἐπιστολάς του. Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦτο ὡς μὴ συναπτόμενον ἀμέσως μὲ τὴν μετὰ χεῖρας μελέτην σκοπεύομεν νὰ ἀναπτύξωμεν εὐρύτατα ἀπὸ ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς εἰς ἄλλην μας ἐργασίαν. Ἐνταῦθα θὰ εἰπωμεν ὀλίγα τινὰ μόνον.

Εὐθὺς ἀμέσως θὰ πρέπη νὰ τονίσωμεν, ὅτι ὁ Ν. Δούκας δὲν ἦτο μόνον ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας, ὅπως πιστεύεται. Ἡ γνώμη του ἦτο «ἡ τ' ἀρχαία καὶ ἡ νεωτέρα διάλεκτος ἐν μέρει ἐν τοῖς Γυμνασίοις διδάσκονται ἄν».¹⁵ Τοιουτοτρόπως ὁ Δούκας διακρίνει δύο «διαλέκτους», ὅπως τὰς ὀνομάζει, τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νεωτέραν.¹⁶ Εἶναι ὅμως ἀμέσως φανερόν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἐπιστολῶν του, ὅτι πλειοδοτεῖ ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας καὶ ἴσταται ἀδιάφορος πῶς διὰ τὴν νεωτέραν.¹⁷ Καὶ

¹⁵ ΙΑ48.

¹⁶ Τὴν νεωτέραν ὀνομάζει ὁ Δούκας γραικικὴν καὶ χυδαϊκὴν. Ὅταν γράφῃ κανεὶς εἰς τὴν ἀρχαίαν, τοῦτο ὀνομάζει «ἐλληνιστί», εἰς δὲ τὴν νεωτέραν «γραικιστί» ἢ «χυδαῖστί». ΙΙΙΑ14. 63. ΙΙΒ49. κ. ἀ.

¹⁷ «Ἀδιάφορός εἰμι» γράφει (ΙΙΙΒ283) πῶς θὰ διδάσκωνται καὶ θὰ γράφωνται ἡ γεωγραφία, ἡ ἱστορία, τὰ νομικά, ἡ ἱατρική. Καὶ ΙΙΙΒ-274: «Δεῖ γάρ δὴ, ὡς ἂν ἔγωγε φαίην, τὰς μὲν ἀκροαματικὰς τῶν ἐπιστημῶν τὴν ἀρχαίαν καὶ ἔνδοξον ἐκείνην ἐσθῆτα περιβαλέσθαι». Τὰ δὲ ἱστορικά, μυθολογικά, γεωγραφικά, ἠθικά, τὰ τῆς φυσικῆς ἱστορίας κλπ. «γραφέσθων ὁποτέρως ἂν ὁ ἐπαγγελλόμενος ἐθέλῃ». Ἰδέ καὶ

δὲν πλειοδοτεῖ μόνον ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ καὶ ἀγωνίζεται νὰ τὴν ἐπιβάλῃ.

Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Δούκας ἀνήκει εἰς τὴν μερίδα ἐκείνην τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ γένους, τῶν «μακαρονιστῶν» ἀποκληθέντων, οἱ ὅποιοι ἔκαμαν τὴν ζωὴν των σκοπὸν ὑπὲρ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἀρχαίας.¹⁸ Ὡς τὸ «πιστεῦ» τούτων δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν αἱ ἐπόμεναι γραμμαὶ τοῦ Δούκα περὶ τῆς γλώσσης: «Γλῶσσα ἡ πατρώα, ἡ θεία γλῶσσα, ἡ γλωσσῶν ἀπασῶν μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς τῶν ἔθνων.¹⁹ Τοῦτ' οὖν πρῶτον πάντων ὑποτεθείσθω τῇ νέᾳ τῶν Ἑλλήνων οἰκοδομῇ, εἰθ' οὕτως ἐποικοδομητέον, ὅ,τι περ ὄφελος, ἵν' ἡ τὸ οἰκοδόμημα ἐχυρόν καὶ ἀκράδαντον πρὸς τὰς τῶν ἐπιπνευσουμένων Βορεάδων προσβολὰς καὶ τυφῶνας».²⁰

Δὲν εἶμαι ὁμῶς καθόλου πρόθυμος νὰ ρίψω πέτραν ἀναθέματος κατὰ τῶν μεγάλων τούτων ἀνδρῶν τοῦ ἔθνους καὶ κατὰ τῶν γλωσσικῶν ἀρχῶν των, ὅπως ἐλαφρᾷ τῇ σκέψει καὶ τῇ καρδίᾳ θὰ ἡδύνατό τις νὰ πράξῃ παρασυρόμενος ἐξ

ΙΑ36: «οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστιν εὐστόχως ἐπὶ φιλοσοφίαν χωρεῖν, μὴ προκαταρτισθέντας τῇ μελιτρόφῳ καὶ ἠθικωτάτῃ φωνῇ τῶν Ἑλλήνων».

¹⁸ Οἱ «Μακαρονισταί, ἀφανῆ μὲν ἀρχηγὸν εἶχον τὸν περίφημον Λάμπρον Φωτιάδην· φανερώτατον δὲ καὶ ἀκαταμάχητον στρατηγόν, τὸν ἀοίδιμον Νεόφυτον Δούκαν...». Χ. Παμπούκη, ἔ. ἀ. σελ. 17.

¹⁹ Πρῶ. καὶ ΙΙΒ283: «Κοινῇ ψήφῳ πάντα τὰ ἔθνη ἀπέδωκαν, οὐ μόνον τὸ πρεσβεῖον, ἀλλὰ καὶ τὸ καλλιστεῖον». καὶ ΙΒ49: «Αὕτη [ἡ ἀρχ. ἑλλ. γλῶσσα] τὰ τ' ἔθνη πάντα ἐσόφισε, καὶ τὴν πίστιν μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος ἐκ πολλῶν καὶ μεγάλων κινδύνων διέσωσε· καὶ τοῦ λοιποῦ ἡδ' αὕτη ὡς ἐπιβουλεύμενα ἄμφω ἐχέγγυός ἐστι περισώσειν». Περαιτέρω αὐστηρότερον καὶ ὑπερβολικώτερον κρίνων γράφει: «ὅς ἂν τὴν τῶν προγόνων γλῶσσαν, ἣν οἱ τῶν ἔθνων σοφοὶ ἐκθειάσαντες, γλῶσσαν τῶν ἔθνων ἀπεφήναντο εἶναι, ταύτην αὐτὸς εἰς οὐδὲν τι θέμενος, περὶ τὴν χυδαίαν ἐνασχολεῖται, τοῦτον καὶ πατραλοῖαν τις εἰπὼν οὐκ ἂν ἀμάρτοι». Τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ὀρθ. χρ. θρησκείαν θεωρεῖ ὡς βασικά τῆς προόδου καὶ τῆς εὐτυχίας τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ. ΙΒ198. 205.

²⁰ ΙΒ197. Ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν γράφουν τὴν ἀρχαίαν προτείνει νὰ τιμωροῦνται διὰ τοῦ κατωτέρω πνευματώδους, χαριτωμένου καὶ ἀκάκου «ἀλύτου» ἐπιτιμίου: «Πρῶτον μὲν μηδέποτε κορεσθῆναι, μήτε τρώγοντας, μήτε πίνοντας, εἰμὴ τι ἐν ὕπνοις· ὁ δὲ ὕπνος ἔστω αὐτοῖς πεντεκαίδεκα ὥρας, ὑπὸ τῶν κορίων καὶ ἐμπίδων καὶ ἄλλων παντοδαπῶν σκνιπῶν ἐπηρεαζόμενοι, ἵνα μὴ περιεῖη αὐτοῖς καιρὸς τοιαῦτα παρανομεῖν πρὸς τὴν γλῶσσαν. Ἐπὶ δὲ τούτοις μακροβίους γενέσθαι, ἐς Τιθώνειον παρελάσαντας γῆρας, τῶν τριχῶν φθειρομένων, καὶ τῶν ὀδόντων ἄλλου μετ' ἄλλον διαρρεόντων· ἐπειδὰν δὲ τάχιστα· ἀποθάνωσι,

ἀντιθέτων γλωσσικῶν ἀρχῶν.²¹ Κλίνω εὐλαβῆς γόνυ πρὸ τῶν μεγάλων αὐτῶν μορφῶν, ὅπως καὶ ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἔπραξε, διότι οἱ ἀγῶνές των ἦσαν ἠθικοὶ καὶ τίμιοι καὶ ἐμπνευσμένοι ὁρμώμενοι ἀφ' ὑψηλῶν, ἀνεφίκτων ἴσως — δὲν ἔχει σημασίαν — ἰδανικῶν. Δὲν δυνάμεθα ἐπίσης νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς, ἐὰν δὲν ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐποχὴν των διὰ νὰ ἴδωμεν τοὺς ἱστορικοὺς καὶ γλωσσικοὺς παράγοντας, οἱ ὅποιοι τοὺς ὠδήγουν πρὸς τὰ ἐκεῖ.

Οἱ ἱστορικοὶ μὲν λόγοι εἶναι γνωστοί. Τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δοῦλον ἐπὶ σειρὰν ἑκατονταετηρίδων ἀνετράφη μὲ τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ παρελθόντος ἐνδόξου ἑλληνισμοῦ. «Τῷ τῆς πατρῴας φωνῆς ἔγωγ' ἀρχῆθεν ἔρωτι ἐαλωκώς, γράφει ὁ Δούκας, ἐντεῦθεν τὴν ἐπὶ τὰ πάλαι εὐκλεῆ τοὺς νεωτέρους τῶν Ἑλλήνων οἶμαι δυνήσεσθαι ποιήσασθαι ἐπανάκαμψιν, καὶ τοῦτο [τὸ γράφειν εἰς ἀρχαῖον ἰδιῶμα] πρῶτον βῆμα ἐπὶ τὴν ἀρχαίαν δόξαν ὑποτιθέμενος ἔσεσθαι, ταῦτ' αὖ βουλοίμην ἂν φρονεῖν καὶ τοὺς ἄλλους».²² Δὲν ἔζων ἐπομένως ἐκεῖνοι παρὰ μὲ τοὺς Μιλτιάδας καὶ Περικλεῖς, τοὺς Πλάτωνα καὶ τοὺς Δημοσθένας. Καὶ τούτους ὠραματίζοντο διὰ μίαν ἐλευθερουμένην Ἑλλάδα. Ἦθελον ἀνισταμένην τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐν ἐλευθερίᾳ ἀνάγκησιν τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποῦ πρώτην καὶ θεμελιώδη βάσιν ἀποτελεῖ ἡ γλῶσσα ἡ ἀρχαία. Ἐπίστευον, ὅτι μόνον ἐνός πράγματος ἔχουσιν ἀνάγκη οἱ νεώτεροι Ἕλληνες: παιδείας ἑλληνικῆς καὶ μάλιστα τῆς ἀρχαίας γλώσσης· «ἄνευ γὰρ ἐκείνης [πᾶν ἄλλο] μικρὸν ὕστερον ἀελλὰ ποθεν ἀνεγερθεῖσα, καὶ πάντα συναρπάσασα, ἐνέβαλεν εἰς τὸν πόντον».²³

τὰς μὲν σάρκας αὐτῶν εὐλαΐς καὶ κνωδόλοις τροφήν γενέσθαι, τὰ δ' ὅσα χρήσιμα μαχαιοποιοῖς κολεοὺς ἀπ' αὐτῶν κατασκευάζειν. Οὗτος ἄλυτος δεσμὸς αὐτοῖς ἔστω, γενόμενος κοινὸς διὰ τῆς Ἐφημερίδος τοῖς πᾶσιν, ἵνα μάθωσιν οἱ ἄθεοι μηκέτι τὸ τῆς γλώσσης καλὸν εἶδος τοιούτοις καὶ τοσοῦτοις μολύνει ρύποις». IB305-6. Εἶχε δὲ σκοπὸν κατερχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ εἰσηγηθῇ εἰς τὸν Καποδίστριαν «τρόπον, ὅπως τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν δυνάμεθ' ἂν καὶ γράφειν καὶ φθέγγεσθαι». IB10.

²¹ I. Θ. Κακριδῆ, Ἑλληνικὴ κλασσικὴ παιδεία, β' ἔκδοσις, Ἀθήνα 1941, σελ. 13.

²² IB108-9.

²³ IIIA225. Ὑποδεικνύει μάλιστα πῶς καὶ πότε θὰ ἐπικρατήσῃ αὕτη. «Σὺ μὲν γράφων [πρὸς τὸ ἀρχαιότερον], συμβουλεύει τινά, τοῖς δὲ παισὶ τοῖς σεαυτοῦ καὶ προσφέρειν τὰ ὑπὸ τοῦ πατρὸς γεγραμμένα

Ἰσχυρότεροι ὅμως εἶναι οἱ γλωσσικοὶ παράγοντες, οἱ ὅποιοι ὥθουν αὐτοὺς πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ὑπάρκοντο εἰς τὸ μεταίχμιον μιᾶς λαμπρᾶς παρωχημένης γλώσσης καὶ τῆς νεωτέρας. Τὴν μὲν ἀρχαίαν ἐθεώρουν «πηγὴν πάσης σοφίας καὶ ἐπιστήμης»²⁴ καὶ «ὡς ἀρχέτυπον οὔσαν, πασῶν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην μικροῦ δεῖν γλωσσῶν βάσιν εἶναι καὶ ἀρχὴν τῶν ἐπιστημῶν».²⁵ Ἐπίστευον, ὅτι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ «κεῖται μᾶλλον ἢ τῶν Ἑλλήνων δόξα, καὶ ἥ ὑπερέχουσα τῶν ἐθνῶν ἀπάντων, εἴ τις ἔστιν ὑπεροχὴ ἔθνους πρὸς ἔθνος, ἐν ἄλλοις ἄλλων».²⁶ Ἡ δὲ εἰς χρῆσιν τότε γλώσσα τοῦ δούλου καὶ τοῦ ἐλευθερωθέντος τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἦτο μία ὄχι καθαρῶς ἑλληνικὴ γλώσσα. «Ἡ γλώσσα ἡμῶν [ἡ νεωτέρα], σημειώνει ὁ Δούκας, ἀσυμφύλοις ἰδιώμασι κλυζομένη, οὐδὲν ἄλλο ὑστέρῳ χρόνῳ ἔσεσθαι μοι δοκεῖ, ἢ ἀποφώλιον τέρας· τῇ μὲν ὕλῃ Ἑλληνίς, τῷ δ' εἶδει Γαλλίς».²⁷ Καὶ ἀλλαχοῦ γράφει, ὅτι ἡ νέα γλώσσα περιέχει «ἀσύμφυλα καὶ παράμουςα τῶν ξένων γλωσσῶν παράκοπα σχήματα».²⁸ Τὰ «παράμουςα» δὲ ταῦτα ξένα γλωσσικά στοιχεῖα ἐπληττον τοὺς μουσοτραφεῖς καὶ διαποτισμένους μὲ τὴν ἀρχαίαν ἐκείνους ἄνδρας.

παρακελευόμενος, μέχρις ἂν υἱὸς πατρὸς ζεῖ παραλαμβάνων τε καὶ μεταδιδούς ἐκ διαδοχῆς, ἐς ταῦτόν ἔλθωμεν τοῖς πάλαι σοφοῖς τοῦτο γὰρ οὕτω γιγνόμενον, καὶ ὡς φυτὸν συχνωτέραις νοτιζόμενον ἀρδεΐαις, μετὰ μίαν γενεάν που ἐς τὸν ἔσχατον ἤξει ὅπου οὐκ ἂν θαυμάζοιμεν τοὺς ἀμφὶ Δημοσθένην καὶ Πλάτωνα· ἀλλ' αὐτοὶ ἂντ' ἐκείνων, ὅπ' ἐκείνων, εἴ τις αἰσθησίς ἐστι τῶν τῇδε τοῖς ἀποικομένοις, ἐπαινεθησόμεθα». ΙΙΒ35.

²⁴ ΙΙΑ98.

²⁵ ΙΙΒ213.

²⁶ ΙΙΒ282. Ἰδὲ καὶ ΙΒ214: «... συνειδὼς τὸ πατρῷον κειμήλιον, φῶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν οἱ Ἕλληνες προῖχουσι».

²⁷ ΙΒ113. Ἰδὲ καὶ ΙΙΒ35: «Ἡ τῶν Ἑλλήνων γλώσσα πάλαι μὲν τοῦτο δὴ γλώσσα τῶν μουσῶν καὶ ἐπιστημῶν, εἴτα δὲ ὡς χαλεποῦ καὶ αὐτῇ τοῦ δαίμονος [τῆς δουλείας] πεπειραμένη, ἀποθεβαρθάρωται». Ἐνεκα δὲ τούτου «οἱ μὲν τῆς ἀρχαίας Μούσης ἐρασταὶ τῶν Γερμανῶν ἡμῶν καταγελῶσιν, οἱ δὲ Ἕλληνες, ὅσοις ἐντέθηκε πατρῷας δόξης ζῆλος, ὁρῶντες ταῦτ' ἀγανακτοῦσιν». ΙΙΒ282. Ἀλλαχοῦ ΙΙΒ271 ζητεῖ νὰ ἀπαλλαγῶσι «τῆς κακῶς κρατησάσης ταύτης φρενοβλαθείας», τῆς νέας δηλ. γλώσσης.

²⁸ ΙΙΑ273. Τοῦτ' αὐτὸ ἀκριβῶς διαπιστώνει καὶ ὁ Γ. Χατζηδάκις, ἐπτά καὶ πλέον δεκαετηρίδας μετὰ τὸν Δούκαν γράφων: «...ὅτε βραδύτερον κατεκτήθημεν ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ τῶν Τούρκων, τότε οὐκ ὀλίγαι βαρβαρικά λέξεις εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν... Ἄν τις ἀπὸ τοῦ νῦν θελήσῃ ἐκ τοῦ προχείρου νὰ ρίψῃ βλέμμα ἐπὶ ταῦτα, θὰ ἴδῃ

Συντετριμμένοι, λοιπόν, από τό λαμπρόν δράμα τῆς ἱστορικῆς ἀναστάσεως τῆς φυλῆς μετὰ τῶν ἀνδρῶν τῆς καὶ πληττόμενοι γλωσσικῶς κάτωθεν ὑπὸ ἀμούσου γλωσσικοῦ ὀργάνου, ἐπεδίωκον τὴν ἀναβίωσιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἀρχαίας.

Ἀναπτύσσοντες ὅμως, ὡς ἀνωτέρω, τοὺς λόγους, οἵτινες ὤθουν τοὺς ἀνδρας ἐκείνους πρὸς τὴν ἀρχαίαν, δὲν νομίζομεν, ὅτι ὀρθῶς ἔθλεπον τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης. Πάντως ἡ ἀντίδρασίς των, πιστεύομεν, ὅτι μᾶλλον ὠφέλησε παρὰ ἔθλαψε τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Δούκας, ὁ «τῶν ἀρχαϊστῶν δεινότατος εἰς τὸν μέγαν ὑπὲρ τῆς γλώσσης ἀγῶνα»,²⁹ ὁ «ἀκαταπόνητος οὗτος τοῦ ἀρχαϊσμοῦ ὑπέρμαχος, δὲν παραθλέπει καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς διορθώσεως τῆς κοινῆς γλώσσης, ἀλλ' ἔγραψε καὶ περὶ αὐτῆς πολλὰς καὶ ὀρθὰς γνώμας οὕτως, ὥστε εἰς πολλὰ φαίνεται ὡς νὰ μὴ διίσταται πολὺ ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Κοραῆ». ³⁰ Ὅχι μόνον ὀρθὰς ὑποδείξεις ἔκαμε, ἀλλὰ καὶ ἔγραψεν εἰς τὸ κοινὸν καθαρεῦον καὶ δημοτικὸν ἀκόμη ὕφος τῆς ἐποχῆς του· ἐπὶ πλέον βλέπει τὴν ἐπικράτησιν τῆς νεωτέρας, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ λυπεῖται. «Ἐν καὶ μόνον, γράφει, διεσώθη ὡς ἡμᾶς καλὸν διὰ μακρᾶς δουλείας, τὸ γράφειν καὶ τὸ φιλοσοφεῖν ἐν τῇ τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐδῇ· ἀλλὰ καὶ τοῦτο (τίς μὴ ἰδὼν πιστεύσει;) νεναυάγηκεν ἐν τῷ λιμένι ἀποσεισισμένων καὶ τοῦτο τῶν Ἑλλήνων...».³¹

τὰς μὲν τῆς ναυτιλίας καὶ τῆς ὑποδηματοποιίας λέξεις Ἰταλικὰς, τὰς δὲ τῆς ποιμενικῆς Βλαχικὰς, τὰς τῶν φαγητῶν καὶ τῶν ὕδρεων Τουρκικὰς, τὰς τῶν ὕφασμάτων καὶ κοσμημάτων, τὰς τοῦ συρμοῦ καθόλου Γαλλικὰς κλπ. ...». Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. 30.

²⁹ Α. Ε. Μέγα, Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, Ἀθήναι 1927, τόμ. β', σελ. 181.

³⁰ Α. Ε. Μέγα, ἔ. ἀ. σελ. 189.

³¹ IIB272. Τὸ πλέον παράδοξον εἶναι, ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα προσήγοντο ὑπ' ἐκείνων μὲν ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας, ὑπὸ τούτων δὲ ὑπὲρ τῆς νέας, εἶναι τὰ ἴδια τὰ ὁποῖα προσάγονται σήμερον ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τῆς καθαρευούσης ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς δημοτικῆς. Τοιοῦτοτρόπως εἰς τὸ ἐπιχείρημα: «ἵνα αἱ ἐπιστῆμαι εὐληπτότεραι ᾧσι τοῖς μειρακίοις ... γεγράφθων αὐταὶ χυδαῖσιν» (IIB271) ὁ Δούκας ἀπαντᾷ ὅτι δὲν ἐσκέφθησαν, «ὅτι τεσσαρακοστῷ ἤδη ἔτει οὐ παρέσχον τῷ κοινῷ οὐδένα οὔτε γραμματικόν, οὔτε ποιητὴν, οὔτε φιλόλογον, οὔτε φιλόσοφον, οἷον καὶ ἀξίον λέγειν...»; Περαιτέρω θεωρεῖ περιττὴν — ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται νὰ ὁμιλῇται — τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρχ. ἑλληνικῆς εἰς τὰ σχολεῖα «εἰ δέοι αὐτοῦς, μετὰ τοῦτο φιλοσοφοῦντας χυ-

Ἡ ὑπὸ τοῦ Δούκα δὲ χρησιμοποιουμένη ἀρχαία γλῶσσα εἶναι ἀπλή, σαφής, χαρίεσσα. Ἀρέσκεται οὗτος εἰς τὰς παρηγήσεις καὶ τὰς ἀντιθέσεις.³² θηρεύει τὸ βραχὺ καὶ σαφές· καλλιεργεῖ τὴν καλλιπέειαν. Ἴδου δὲ τί ἐφαρμόζων διδάσκει ὁ σοφὸς μας διδάσκαλος διὰ τὰς ἐπιστολάς: «Ἐπιστολῆς ἀρετῆ ἐστὶ μάλιστα ἡ σαφήνεια, τέσσαρσιν ἐκείνοις ἐριδομένη κανόσι, λέξει κυρίᾳ, θέσει καταλλήλῳ τῶν ὀνομάτων, μέτρῳ τε ἴσῳ τῇ χρεΐᾳ, καὶ ἀναγκαίᾳ τῶν ἰδεῶν συνεπείᾳ»³³ καὶ «μετὰ τῆς κομψότητος ἐπανθεῖ καὶ ἡ χάρις, ἐν γνῶμας καὶ ἡθεσι τὸ καλὸν ἐπιδεικνυομένη».³⁴

Παραθέτομεν κατωτέρω τρεῖς ἐπιστολάς, ἐν αἷς ἐμφαίνεται ἡ βραχυλογία, ἡ σαφήνεια καὶ τὸ λεπτὸν ὕφος καὶ προδίδεται ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνδρός.

A'

«Κωνσταντίνῳ»³⁵

Μέλει μὲν μοι ἀκτῆμονα πάντῃ ἀποθανεῖν, καὶ τοῦτό γε σπεύδω· ἀλλ' ὅπως ἔμοιγε μέλει, οὐ σὺν βίᾳ· τοῦτο γὰρ ὡς ἀφαιροῦν τὸ ἐκούσιον, συναφαιρεῖ καὶ τὸ μέλειν, ἀντικαθιστῶν τὴν ἀνάγκην· ἀδικεῖ ἄρα ὁ φίλος, βουλόμενος μετὰ τῶν χρημάτων ἀφαιρεῖν με καὶ τὴν προαίρεσιν. Ἔρρωσο».

B'

«Γοργίᾳ»³⁶

Μὴ τὸ πολλὰ λέγειν νίκην νόμιζε· ἀλλὰ τὸ ὀλίγα σὺν λογισμῷ, μὴδὲν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐν ταῖς διαλέξεσιν

δαΐζειν». IIB272. Εἰς τὸ ἕτερον δὲ ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον ἐπρόβαλε τις εἰς αὐτόν, «ὅτι ὁ πολὺς ἄνθρωπος οὐκ ἐπαίει τῶν λεγομένων» εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐννοεῖται, ἀπαντᾷ, ὅτι οὗτος «ὁ πολὺς δηλ., ἄνθρωπος» οὔτε τὰ εἰς τὴν νέαν γραφόμενα κατανοεῖ «διὰ τὰ ἀσύμφυλα καὶ παράμους τῶν ξένων γλωσσῶν παράκοπα σχήματα» (IIA273) καὶ διότι «ἡ ἀκαταληψία τῆς γλώσσης προέρχεται ἐκ τῆς τῶν πραγμάτων μάλλον ἢ τῶν ὀνομάτων ἐννοίας». Προλεγόμενα Γραμματικῆς του Τερψιθέας, ἔκδ. Γ' 1812. Ἴδὲ καὶ Α. Ε. Μέγας, ἔ. ἀ. σελ. 182 ἐξ.

³² «Φέρε, ἢ τὸ φέρον σε φέρει». IIB44. «Ὁν ἐφίλησα φιλῶ, καὶ φιλήσας φιλῶ ἐν τοῖς μάλιστα». IIIA122. «Ὁ χρόνος καὶ χάριτι ἄχαρις, καὶ χρήμασιν ἄδωροδόκητος, καὶ ὑποσχέσεσιν ἀδελέαστος, καὶ φόβῳ ἀτρόμητος, καὶ δυσωπείᾳ ἀνένδοτος». IIIA277. κ. π. ἀ.

³³ IIIA45.

³⁴ IIIA120. Ἴδὲ καὶ IIIA235: «Ἀρετὴ μὲν οὖν λόγου παντός πρώτην τὴν σαφήνειαν εἶναι ταῖς ἀπάντων τῶν σοφῶν ἐπικρατύνεται ψήφοις».

³⁵ IIA265 (ἐπ. 795).

³⁶ IIB104 (ἐπ. 926).

ἐκτρεπόμενος, ἵνα μὴ ἄφ' ἐτέρου εἰς ἕτερον μέσον ὄρον μεταπηδῶν, αἶι τοῦ προκειμένου ἐκπίπτῃς· ἐξ οὗ δικαίως ἀκούσεις παρὰ τῶν ξυνόντων χαλκός ἤχων, ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον· τοῦτο γάρ τοῖς ἄστατον μὲν γλῶσσαν, ρεμβόμενον δὲ νοῦν κεκτημένοις πρόστιμον ἀξιον. Ἔρρωσο».

Γ'

«Κωνσταντῶ⁸⁷

... τέθηκεν ἡ ἐμὴ Περσεφόνη ἡ τῶν ἀλεκτορίδων βελτίστη, ἡ πολὺγραμμος καὶ πολύχρους· καὶ μοι τοῦτο πένθος κατέλιπε μέγιστον· ἦν γάρ ἡ μακαρίτις μεγάλη καὶ Ξενοφώντειος ὄλως, ἄθρῳ μὲν τῷ τραχήλῳ καὶ ἐπικαμπεῖ ἐπηρμένη· ποικίλοις δὲ ἀγαλλομένη πτεροῖς, παρηΐοις τε καὶ παρωτίσι κεκοσμημένη, καὶ λόφῳ ὑψηλῷ καὶ δασεῖ διαπρέπουσα· τὴν δὲ καλύπτραν ἀπὸ τοῦ ράμφους ἐτερορρεπὴ κεκτημένη, οἷον τῷ εὐωνύμῳ τῶν ὀφθαλμῶν ἐπισκύνιον, ὥσπερ Ἀγγλῖς, προκαλύπτειν, διεσώθει ἐν τῇ οἰκίᾳ βασιλίδι προσεοικυῖα· τεκεῖν δὲ οὐδ' ἡξίου ἄλλῃ πῃ, εἰμὶ ἐπὶ τῶν ἐμῶν γονάτων, ἢ γοῦν παρ' αὐτῷ τῷ μηρῷ, μηλωτῆς ὑπεστρωμένης...».

5) ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΗΠΤΑΙ. Πλὴν ὀλιγίστου ἀριθμοῦ ἐπιστολῶν, οὐδεμία ἄλλη φέρει χρονολογικόν τι σημεῖον. Ὅπως ἐπίσης εἰς πολὺ ὀλίγας σημειοῦται τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμον τοῦ παραλήπτου. Εἰς τινὰς σημειοῦται τὸ ὄνομα, κύριον ἢ ἐπώνυμον, καὶ τὸ ἐπάγγελμα· π.χ. Λευκίᾳ τῷ ἱατρῷ· ἄλλαι ἐπιστέλλονται πρὸς ὁμάδας· π.χ. τοῖς φίλοις, τοῖς μαθηταῖς· καὶ ἄλλαι τέλος ἐπιστέλλονται ἀνωνύμως· π.χ. Τῷ Δεῖνι, τῷ..., Τῷ Γραμματεῖ κλπ.

Ὡσαύτως εἶναι ἄγνωστον ποίαν χρονολογικὴν τάξιν ἐκράτησεν ὁ Δούκας κατὰ τὴν ἔκδοσιν διὰ μίαν ἐκάστην τῶν ἐπιστολῶν. Εἰς μερικάς τούτων εἶναι δυνατόν νά προσδιορίσῃ τις τὸν χρόνον κατὰ προσέγγισιν ἐκ τοῦ περιεχομένου των. Καὶ εἰς ἄλλας φαίνεται, ὅτι ἀκολουθεῖ χρονολο-

⁸⁷ IJB42. Ἐν τῷ περιγραφικωτάτῳ καὶ χαριεστάτῳ τούτῳ τῆς πρὸς τὸν φίλον του Γρ. Κωνσταντῶν ἐπιστολῆς του ὁ Δούκας ἀναγγέλλων τὸν θάνατον μιᾶς τῶν ὀρνίθων του ἐξυμνεῖ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς χάριτας τῆς ἐκλιπούσης. Ἄν καὶ ὁ Δούκας ἦτο μανιώδης κυνηγὸς κυνηγῶν μέχρι βαθυτάτου γήρατος, ἐν τούτοις ἐξαιρετικῶς ἠγάπα τὰ κατοικίδια ζῷα ὀρνίθας, γαλαῖς, κύνας κλπ., εἰς ἃ ἔβριδε καὶ ὀνόματα· τὰ ἠγάπα, τὰ ἔτρεφε, ἐφρόντιζε διὰ τὴν ὑγείαν των καὶ ἐθρήνει τὸν θάνατόν των.

γικῶς ἢ μία τὴν ἄλλην. Αὐτὴν τὴν τάξιν φαίνεται, ὅτι ἐκράτησε δι' ὅλας. Εἶναι δὲ φυσικῶς ὅλως ἐπόμενον ἐκάστη ἐκδοθεῖσα σειρὰ νὰ περιλαμβάνῃ τὰς μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς ἐντύπου ἐκδόσεως τῶν γραφείσας ἐπιστολάς.

Ἄν ὅμως λάθωμεν ὑπ' ὅψιν τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἔγραφε τὰς ἐπιστολάς του ὁ Δούκας, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως περαιτέρω, καὶ τὸν ἡμέτερον σκοπὸν τῆς μελέτης, τότε βλέπομεν, ὅτι οὔτε εἰς ἐκεῖνον ἦσαν ἀπαραίτητα τὰ χρονολογικὰ σημεῖα καὶ οἱ παραλήπται, οὔτε καὶ εἰς ἡμᾶς, ἐρευνητὰς τῶν ἰδεῶν του μόνον, ἀναγκαῖα, ἂν καὶ ταῦτα ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπωνύμου δυσχεραίνουν ἐν τινι μέτρῳ τὴν κατανόησιν ἐπιστολῶν τινῶν.

6) ΔΙΑΤΙ ΕΓΡΑΦΕ ΤΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΣ Ο ΔΟΥΚΑΣ. Ἐκτὸς τοῦ κοινοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκουν αἱ ἐπιστολαί, τῆς ἐπικοινωνίας δηλ. δύο προσώπων ἀπεχόντων ἀλλήλων διὰ ζητήματα ἀτομικῆς ἢ γενικῆς σημασίας, ὁ Δούκας ἔγραφε τὰς ἐπιστολάς του «ὅτε μὲν πρὸς σπουδὴν, ὅτε καὶ πρὸς παιδιάν», ὅπως ὁ ἴδιος γράφει ἐν τῇ πρὸς Μ. Σεργιάδην ἀφιερωτικῇ ἐπιστολῇ του.⁸⁸

Μετὰ τὴν ἐκδοσιν ὅμως τῆς I σειρᾶς τῶν ἐπιστολῶν του πολλοὶ ἔγραψαν πρὸς τὸν Δούκαν «ἐν τοιοῦτῳ χαρακτῆρι», δηλ. ἀρχαίῳ τρόπῳ. Ἐνεκα τούτου ἐνθαρρυνθεὶς ὁ Δούκας ἤρχισε καὶ ἐκεῖνος νὰ ἀπαντᾷ πρὸς πάντας τοὺς γράφοντας παρομοίως καὶ ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιῇ καὶ τὴν ἀλληλογραφίαν ὡς μέσον διαδόσεως τῶν γλωσσικῶν του ἀρχῶν διὰ τῆς μιμήσεως τῶν ἰδικῶν του ἐπιστολῶν. «Ἡ δὲ μίμησις, κἄν ἀπὸ εὐτελῶν δοκεῖ ἀρχεσθαι, ἀλλὰ γε πέφυκε πολλάκις καταλήγειν εἰς πολυτελεῖ, οἷα ἦν τὰ τῶν προγόνων ἡμῶν τὰ περισπούδαστα καὶ λαμπρά».⁸⁹

Τοιουτοτρόπως ὁσάκις ἐλάμβανεν ἐπιστολάς καὶ ἀπὸ ἀγνώστους ἀκόμη εἰς ἀρχαῖον ὕφος ἔχαιρεν ὅλος, ἐπληροῦτο ἐνθουσιασμοῦ καὶ αἰσιοδοξίας διὰ τὸν σκοπὸν τῆς ἀναπλάσεως τῆς νεολαίας καὶ διαδόσεως καὶ ἐπικρατήσεως τῆς ἀρχαίας. «Ἦσθην, ἀπὸ βαθέος ἦσθην τῆς ψυχῆς, γράφει, τὰ σὰ κομισάμενος γράμματα ... ἰδὼν ταῦτ' ἀρχαίας

⁸⁸ ΙΑ. Ἐπιστολὴ ἐκτὸς ἀριθμήσεως καὶ σελιδοποιήσεως ἐν ἀρχῇ τοῦ τόμου.

⁸⁹ ΙΙΑ1. Ἰδὲ καὶ Φοίνικα, σελ. ζ'. Μὲ τὸν καιρὸν θὰ συνηθίσωσιν «... ἐκεῖνης τε [τῆς ἀρχαίας] ρῆον γένοιντ' ἂν ἐγκρατεῖς, καὶ τῆς παρούσης τὰ ἀλλότρια καὶ βάρβαρα εὐμαρῶς ἀποκλείσειαν» Ἰσχυρὸν γὰρ τὸ ἔθος». καὶ η'.

ὅλως μούσης θεσπέσιόν τι ἀποστάζοντα».⁴⁰ Τοῦναντίον δὲ τὸν κατελάμβανε κατήφεια καὶ ἀπαισιοδοξία καὶ μετ' ἀκράτου θυμοῦ καὶ ὀργῆς ἀπῆντα εἰς ἐκείνον, ὁ ὅποιος θὰ ἐτόλμα νὰ γράψῃ πρὸς αὐτὸν εἰς μὴ ἀρχαιοπρεπὲς ὕφος· «ὅς ἂν τῶν νέων χυδαῖστί καὶ γραικιστί ἐπιστείλῃ μοι, γράφει, ὕβριν ἔγωγε τοῦτο τιθέμενος, ἀπότροφον καὶ τῶν βιβλίων εἶναί γε κρίνω».⁴¹

7) ΕΥΧΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΕΙΣ ΤΟ ΓΡΑΦΕΙΝ. Ἐπηνέθη ποτὲ ὑπὸ τινος Κωνσταντίνου, ὅτι εὐκόλως καὶ «αὐτοσχεδίως» ἔγραφε. «Φάναι σε φασιν, γράφει πρὸς αὐτόν, αὐτοσχεδίως με γράφειν, ἅς ἂν γράψω πρὸς τινὰς ἐπιστολάς...».⁴² Τὰ αὐτὰ ἰσχυρίζεται καὶ ὁ Δημ. Βερναρδάκης γράφων, ὅτι ὁ Δούκας «ὁσάκις ἤθελε νὰ γράψῃ ἐλάμβανε τὸν χάρτην καὶ ἔγραφεν. Οὔτε λεξικά οὔτε ἐκδόσεις, οὔτε κόβητοι οὔτε μόθητοι! Ἐπὶ τῶν γονάτων τοῦ ὁ χάρτης, εἰς τὴν δεξιάν τοῦ ὁ κάλαμος, καὶ ἡ ἀγαπητὴ τοῦ ὄρνις ἐπὶ τοῦ ὤμου ἢ εἰς τὸ κόλπωμα τοῦ καθαδίου τοῦ, ἰδοὺ ὅλη ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μακαρίου ἀνδρός, ὅλαι αἱ πηγαὶ καὶ τὰ βοηθήματά τοῦ, ὅλος αὐτοῦ ὁ apparatus criticus».⁴³

Ἡ μὲν γραφικὴ περιγραφή τοῦ Βερναρδάκη εἶναι ἀκριβοῦς· ὁ ἴδιος ὁμῶς ὁ Δούκας διαμαρτύρεται ἐντόνως. «... οὐ γὰρ ἐγὼ τοιοῦτος», ἀπαντᾷ· «οὐ τοι τις θεὸς εἰμί... οὐδ' ἄλλος τις, οἶμαι, οἶος καὶ τοὺς πάλοι Ἑλληνας ἀρετῇ λόγου ὑπερβαλεῖν». Ἔχει δὲ τὴν γνώμην, ὅτι οὔτε καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἔγραφον αὐτοσχεδίως. «Οὐδὲ γὰρ ἐκείνους ἠγοῦμαι αὐτοσχεδίως γράψαι τοιαῦθ', οἷα εἰώθαμεν καὶ θαυμάζειν, καὶ μάλιστα τοὺς πρὸς κάλλος γράφειν πεφιλοτιμημένους· ὁ γὰρ λόγος, ὥσπερ καὶ ἄλλο τι τῶν ἀπὸ τῆς τέχνης τορευομένων, ἐξ ἐπεξεργασίας ἔει βελτιοῦται, ἄλλων ἄλλοτε φράσεων ἔει βελτιόνων παρισταμένων, ὥσπερ αὖ καὶ τῆς τῶν ὀνομάτων συνθήκης, ἐς τὸ εὐφραδέστερον μετατιθεμένων· οὐδὲ γὰρ τό τοῦ λόγου ὀρθὸν μόνον ἡμᾶς δεῖ σκοπεῖν, ἀλλὰ καὶ τῶν τῆς γλώττης μάλιστα ιδιωμάτων καταστοχάζεσθαι, καὶ τῆς σαφηνείας καὶ εὐγλωττίας φρον-

⁴⁰ IIB179. Ἰδὲ καὶ IIB108: «Οὐδὲν ἂν εἴη ἔμοιγε ἥδιον, ἢ τοιαῦτα γράμματα [εἰς ἀρχαῖον ὕφος] οἷα ἦν, ἃ μοι γέγραφας αὐτός».

⁴¹ IIB49.

⁴² IIB235. Ἰδὲ καὶ IB12: Ὁ Δούκας ἦτο «ταχύς καὶ εὐκολος, καὶ μὴ οὐσης αὐτῷ ὑποθέσεως, πρὸς τὸ γράφειν δοκῶν εἶναι φύσει».

⁴³ Δ. Βερναρδάκη, ξ. ἀ. σελ. 147.

τίζειν, ὅσηγε δύναμις· ἃ οὐκ ἂν προΐδοι τις ἐν τοῖς αὐτοσχε-
δίοις, εἰ μή τις, ὡς γραφεύς, διορθώσειεν ἐπιθεωρήσας». ⁴⁴

8) ΑΛΛΑΙ ΤΙΝΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ. Αἱ ἐκδοθεῖσαι ἐπι-
στολαὶ εἶναι ἀφιερωμέναι εἰς τὸν φίλον τοῦ Μανουὴλ Σεργ-
γιαδῆν, ⁴⁵ εἰς ὃν ἀπευθύνει καὶ ἐπιστολὴν περὶ φιλίας ἐπέ-
χουσαν θέσιν προλόγου εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ 1835.

⁴⁴ IIB236. Ὁ καθαρὸς τὸν νοῦν καὶ σαφὴς τὸν λόγον Δούκας εἶναι αὐστηρὸς καὶ ἀμείλικτος κριτὴς καὶ αὐτῶν τῶν ἀρχαίων, ἐάν που συν-
αντήσῃ τινὰ ἀσαφῆ. Τοιοῦτοτρόπως κρίνων τὸν Πλούταρχον ὀνομάζει
μὲν αὐτὸν «σοφὸν ἄνδρα καὶ σπουδαῖον» (IIB23), τὸν θεωρεῖ ὁμοῦς
«δυσέμβολον», διότι «κατημέλησέ πως τοῦ περὶ τὸν λόγον λεκτικοῦ ὁ
ἄνθρωπος». Ἀποδίδει δὲ τοῦτο καὶ εἰς ἄλλα αἵτια καὶ εἰς τὰ ἐπόμενα:
«Ἔστι δ' αὖ, λέγει, ἐν ἐνίοις τοῦτ' αὐτὸ καὶ κἄκ τοῦ μνημονικοῦ προ-
ερχόμενον· πλείστον γὰρ ἐννοῶν ἀπὸ τε συγγραφέων καὶ ποιητῶν ὡς
ἀπὸ κρουνοῦ πολυχεύμονος ἐπιρρεουσῶν πανταχόθεν ἀθρόων, οἷον πε-
ριχεόμενος, ταύτας εἰς οἰκεῖον ὕψος ἐθέλων μεταβαλεῖν, ἀφαιρεῖ πως
τὴν τοῦ λόγου σαφήνειαν». IIB24. Τοῦναντίον δὲ ὁ ἴδιος ἦτο θηρευτὴς
τῆς σαφήνειας καὶ ἐπαινέτης τῆς καλλιτεχνίας! «Ἄ μοι γέγραφας, γρά-
φει πρὸς τινα, καὶ λέξει κομψά, καὶ συντάξει γλαφυρά, καὶ ἐννοῖα ὀρθά,
καὶ σιγηνεία μάλιστα δόκιμα». IIB148. Ἴδὲ καὶ IB216.

⁴⁵ Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Σεργιάδου καὶ τοῦ
στενοῦ κύκλου τῶν φίλων τοῦ Δούκα, οἱ ὅποιοι ἦσαν τρεῖς: Στέφανος
Κομμητᾶς, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καὶ Μανουὴλ Σεργιάδης. Οὗτοι οἱ
«τρεῖς τῷ ἑμῷ προσφερεῖς ὄντες θυμῷ, ἐγένοντο ἀναφαίρετοι». α) Στέ-
φανος ὁ Κομμητᾶς, ὃς «τέθνηκεν ἐν Πέστη, περὶ τὴν ἐκδοσιν τῆς ἑαυ-
τοῦ Ἐγκυκλοπαιδείας ἐνασχολούμενος». Οὗτος «ἀπλοῦς τις ἦν, κἂν
τῷ χυδαίῳ τῆς λέξεως ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διατρίβων σὺν τῷ γελοίῳ, εἰς
βωμολοχίαν μετὰ λήρων κατέληγεν». β) Γρηγόριος ὁ Κωνσταντᾶς «ἐν
Μηλιαῖς τῆς Μαγνησίας ἰδίαν σχολὴν συστήσας, ἐν τούτῳ ἐπιμὼνως κα-
τατρίβει τὸν βίον, τὸ ἐνενηκοστὸν που ἔτος τῆς ἡλικίας ἐλαύνων». Οὗ-
τος τοῦ Κομμητᾶ «πᾶν τοῦναντίον, Λάκων ὅλως ἐστὶ καὶ σκεπτικὸς, ὡς
μᾶλλον ἂν τις πῦρ ἐκτρίψειεν ἀπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ Ξενοφῶντειον, εἰ λό-
γον ἀκούσειεν ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ περιττῶς προϊέμενον· ἀστεῖος δ'
οὖν εἰς τὰ μάλιστα, καὶ τοῦτο γ' αὖ κατὰ Λάκωνας, ἐν στενότητι λέ-
ξεως ἄει τῷ μεγαλοπρεπεῖ χαρακτῆρι τοῦ λόγου, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δια-
πρέπων». γ) Μανουὴλ Σεργιάδης «ἐν Βουκουρεστίοις ἐξ ἀρχῆς ἐν πολι-
τικαῖς διαπρέπων ὑπηρεσίαις, Σύμβουλος ἤδη ἐστὶ τῷ Γραμματεῖ τῆς
Οἰκονομίας». Τῶν ἄλλων δύο οὗτος «τὸ μέσον τούτων τοῦ λέγειν ὄρον
τιθέμενος, τὸ τε λῆρον ἀποκλίνων τῇ μετριότητι, καὶ τὸ σοβαρὸν τῇ
ἀστειότητι τιθασσεύων, ἐν τε τοῖς μὴ κατ' εὐχὴν συνείκων ταῖς συμφο-
ραῖς, κἂν τοῖς καθ' ἡδονὴν κολούων σωφρόνως τῷ ἥθει τὸ τῆς ἀνέσεως
ὑπερβάλλον· ἡδὺς μὲν λέγειν, ἡδίῳ δὲ πράττειν, κανὼν ἀκριβοῦς οὐ
μᾶλλον ἐκ μαθήσεως, ἢ καὶ ἐξ οἰκείας εὐφυΐας ἐν τε τοῖς πολιτικοῖς
γεγενημένος, καὶ ἐν ταῖς ἐλευθέραις τῶν τεχνῶν, οἷον γραφικῇ, ἀρχι-
τεκτονικῇ, καὶ γεωγραφικῇ ἐς τὰ μάλιστα εὐδοκιμῶν· ἀρετὴ γὰρ χει-
ρὸς, καὶ φαντασίας ἀκμῇ ἐκ μόνης μιμήσεως ἀπέδειξεν ἔργα, ἃ ἰδόντες
οἱ ἐξ ἐπαγγέλματος τούτοις ἐναθρυνόμενοι, οὐκ ἔσχον μὴ σὺν ἐκπλήξει

Πρό τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ὑπάρχει ὁ ἐξῆς ρυθμικός ἐξα-
στιχος ὕμνος διὰ τὰς ἐπιστολάς:

«Πτερὸν περωτῷ χρήσιμον πτῆναι πάντῃ·
Ἐπιστολῇ δὲ τῷ βίῳ δῶρον μέγα
Βροτοῖς ἄν εἴη, γῆς ὄρους ἰκνουμένη·
Πτηνὸν γάρ ὣς, θέουσα, βουλὰς κρυπτάδας.
Ἐνθεν τ' ἐκεῖ, κἄκεῖθεν ᾧδ' ἄγει πάλιν.
Πῶς οὖν ἄν εἴποις μὴ θεοῦ δῶρον πέλτιν»;

Εἰς τὸ τέλος τοῦ β' τόμου τοῦ 1835 παραθέτει δύο πίνα-
κας τῶν παρ' αὐτοῦ ἐκδοθέντων βιβλίων ἐν Βιέννῃ καὶ Αἰ-
γίνῃ μέχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ α' τόμου
τῆς II σειρᾶς τοῦ 1839 προτάσσει πρόλογον «Τοῖς ἐντευξο-
μένοις» ἐν ᾧ ἐξηγεῖ τοὺς λόγους δι' οὓς συνεχίζει τὴν ἐκ-
δοσιν καὶ τῶν ἐπιστολῶν ἐκείνων. Εἰς τὸ τέλος δὲ τοῦ β'
τόμου τῆς ἰδίας σειρᾶς συνεξέδωκε καὶ τέσσαρας διαλόγους
ἡθικοῦ περιεχομένου.⁴⁶ μετὰ τούτους ὑπάρχει εἰδοποίησις
εἰς ἀπλὴν καθαρεύουσιν περὶ τοῦ τρόπου τῆς διανομῆς τῶν
βιβλίων του. Εἰς τὸ τέλος δὲ τοῦ β' τόμου τῆς III σειρᾶς
τοῦ 1844 παρατίθενται τέσσαρα ποιήματα τοῦ Δούκα εἰς
Πέρδικαν καὶ τρία ἐπιγράμματα τοῦ ἰδίου· ἐκ τούτων τὰ
δύο εἰς θανοῦσαν κόρη⁴⁷ καὶ τὸ τρίτον «εἰς βιβλίον τοῦ
Πινδάρου».

ἄξιως ἐπαινέσαι τὸν ἄνδρα τῆς εὐφυΐας, ὑπειπόντες τὸ τῆς φύσεως κα-
λὸν πολλάκις κρεῖττον τοῦ ἀπὸ τῆς τέχνης εἶναι». IIB227-29.

⁴⁶ IIB234 ἐξ.

⁴⁷ Τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων γίνεται λόγος ἐν IIB173 ἔνθα γρά-
φει, ὅτι στέλλει δύο ἐπιγράμματα «ἐν διαφόρῳ μέτρῳ» διὰ θανοῦσαν
νεάνιδα πρὸς τὸν πατέρα αὐτῆς νὰ ἐκλέξῃ τὸ καλύτερον. Ἄν καὶ ὁ
ἴδιος, ὅπως λέγει ἀλλαχοῦ, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν μετρικὴν καὶ τὴν
ποίησιν, ἐν τούτοις ἐκτὸς τῶν τριῶν ὡς ἄνω ἐπιγραμμάτων καὶ τῶν
τεσσάρων ποιημάτων του εἰς Πέρδικαν (IIB292 ἐξ.), ἐν IIB145-46
παρατίθενται ἕτερα δύο ἐπιγράμματα ἐξ ὧν τὸ ἓν εἶναι ἰδικόν του καὶ
ἐν IIB146 ἕτεροι τρεῖς στίχοι τοῦ ἰδίου διὰ τὸν Καποδίστριαν καὶ τὴν
Ἑλλάδα. Ἐπίσης δὲν παύει νὰ διδάσκῃ καὶ πῶς πρέπει νὰ εἶναι ἕνα
καλὸν ἐπίγραμμα. «Τοῦπίγραμμα, ὡς εἴρηται ἡμῖν πολλάκις, γράφει
πρὸς τὸν διδάσκαλον καὶ πρώην μαθητὴν του Σπυρίδωνα, ἀπέριτον,
ἐπιτόμον τε καὶ σαφὲς δεῖ εἶναι· ἀλλ' οὐχ οἷον καὶ ξηρὸν πάντῃ ἐξ
ἄκρας ἀφελείας». IIB145.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ
ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΙΔΕΑΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙ

1. ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ὁ Νεόφυτος Δούκας δέχεται δύο πηγὰς τῶν γνώσεών μας: πρῶτον τὴν «αἰσθητικὴν» καὶ δεύτερον τὴν «διανοητικὴν». Ἐκ μὲν τῆς πρώτης «παθαινομένης τῆς ψυχῆς» προσλαμβάνομεν ὅ,τι δυνάμεθα. Διὰ δὲ τῆς δευτέρας δι' ἀλλοιώσεως τῆς ψυχῆς τὰς «γενικὰς συνάπτομεν ἐννοίας». Ὑπεράνω ὁμοῦ τῶν δύο τούτων πηγῶν ὑπάρχει καὶ τρίτη, «ἀλλ' ὅλως θεία τε καὶ ἀκατάληπτος», ἡ Ἀποκάλυψις, τῆς ὁποίας τὰ διδάγματα δὲν εἶναι «οὔτ' αἰσθήσει εἰσιτητά, οὔτε διανοία καταληπτὰ». Ἀλλὰ λέξεσιν ὁ Δούκας δέχεται τρεῖς πηγὰς τῶν γνώσεών μας: πρῶτην τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψιν τοῦ κόσμου, δευτέραν καθαρῶς διανοητικὴν, ἔργον τῆς ὁποίας εἶναι ἡ συστηματοποίησις τῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐισδυουσῶν ἐντός ἡμῶν παραστάσεων καὶ ἡ συγκρότησις γενικῶν ἐννοιῶν, καὶ τρίτην ὑπερφυσικὴν καὶ ὑπεραισθητικὴν καὶ ὑπέρλογον, τὴν Ἀποκάλυψιν, ἥτις μόνη πορίζεται ἡμῖν τὴν περὶ τοῦ ὑψίστου ὄντος ἀλήθειαν.

Ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ Δούκα περιέχεται ὁλόκληρος εἰς τὰ ἐπόμενα. «Ἐν τῷ βίῳ τούτῳ, γράφει, δύο πηγὰς ἴσμεν ἰδεῶν ἡμῖν ὑπαρχούσας τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν διανοητικὴν· τὴν μὲν, ἐξ ἧς παθαινομένης τῆς ψυχῆς, ἀρϋόμεθα ὅ,τι ποτὲ οἶόν τ' ἐσμέν ἐκεῖθεν προσλαμβάνειν· τὴν δέ, ἐξ ἧς, τῆς ψυχῆς πολλαχῶς ἀλλοιουμένης, τὰς γενικὰς συνάπτομεν ἐννοίας· ἔστι δὲ καὶ τρίτη, ἀλλ' ὅλως θεία τε καὶ ἀκατάληπτος, ἐκ μόνης δ' ἀποκαλύψεως δι' ἀκοῆς καὶ λόγου πηγάζουσα ... τῆς τρίτης τῶν πηγῶν, ἧς τὰ νάματά εἰσιν ὅλως οὐράνια, οὔτ' αἰσθήσει εἰσιτητά, οὔτε διανοία καταληπτὰ, ἀλλὰ πίστει μόνῃ δι' ἀκοῆς πιστούμενά τε καὶ βεβαιούμενα, ὡς ἐξ ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ ... ».¹

Εἰς δὲ τὴν γνώμην, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι «διδασκόν», ἐρωτᾷ: «τί δέ ἡ θρησκεία αὐτοφυῆς ἐγγίγνεται τοῖς ἀνθρώ-

¹ III B260.

ποις; οὐ φασίν, ἀλλ' ὕψηλὴ καὶ θεοπαράδοτος μάλιστα». Ἐφ' ὅσον λοιπόν ἡ θρησκεία εἶναι ὕψηλὴ τις διδασκαλία καὶ θεοπαράδοτον «μυστήριον, τοῦτο τοῖς μὴ λαχοῦσι παιδείας εἰδέναι ἐκ δόγματος οὐκ εὐπόριστον». Ἄλλαις λέξεσιν ἡ θρησκεία εἶναι καὶ αὕτη ζήτημα γνώσεως, δηλ. διδακτὴ, ὡς πᾶσα ἄλλη γνῶσις.²

Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἥτις μόνη φέρει τὴν σφραγίδα τῆς τελειότητος, ὁ Δούκας διακρίνει αὐτὴν εἰς τρία μέρη. Πρῶτον τὸ δογματικόν, δεύτερον τὸ πρακτικόν καὶ τρίτον τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν λατρείαν, τὸ λατρευτικόν. «Τῆς θρησκείας τὸ μὲν ἐστὶ δόγμα· τὸ δὲ πράξις»³ τὸ δέ, εὐσέβεια ἢ εὐλάβεια.⁴

Τοῦ μὲν δογματικοῦ περιεχόμενον εἶναι ἡ δοθεῖσα εἰς ἡμᾶς διδασκαλία, ἥτις «ἀπ' ἀρχῆς διὰ τῶν προφητῶν ὑπὸ τοῦ πνεύματος προηγόρευται λόγῳ· εἴτ' ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων πραγματικῶς τῇ τοῦ σωτῆρος πεπλήρωται παρουσίᾳ· ἢ καὶ θαύμασιν ἐξῆς προσθεβαίνονται, καὶ τῇ Ἀποστολικῇ κεκήρυκται σάλπιγγι, καὶ χορῶ διαδοχικῶ πολυφώτων ἀστέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁμολογηθεῖσα, ἐπεσφράγισται».⁵ Τὴν διδασκαλίαν, τὴν οὕτω δοθεῖσαν εἰς ἡμᾶς εἵμεθα «ἡναγκασμένοι» ἅπαντες μικροὶ καὶ μεγάλοι, νήπια καὶ γέροντες, ἀσθενεῖς καὶ ὑγιεῖς «ἀπὸ τοῦ Ἰσοῦ ... σέβεσθαι· εἰ δὲ μή, ὡς ἀσεβεῖς ἀποκλείεσθαι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας· τὸ γὰρ δόγμα οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ ποτέ παραβαίνειν ἐφεῖται· οὐ φόβος, οὐ βία, οὐ κίνδυνος, οὐδ' ὁ θάνατος αὐτός».⁶ Περιέχεται δ' ἐν αὐτῇ «τὸ ὑπὲρ κατάληψιν τῆς Τριάδος μυστήριον, ἡ τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου οὐρανόθεν ἀνεκφοιτήτως ἐπιφοίτησις

² IIB202. Πρβλ. καὶ IIA52-3: «Ὁ ἄνθρωπος ἅμα γεννηθεὶς, καὶ ἀνατραφεὶς, ὀφείλει παιδεύεσθαι συζῆν τιμιότητι· εἴθ' οὕτω κατὰ βραχὺ προσλαθὼν καὶ τὸ ἀπὸ τῆς θρησκείας πολίτευμα, συνιστᾶν ἑαυτῷ τὴν ἀγάπην, ἐν ἣ πᾶσα συγκλείεται ἀρετή».

³ Ἀλλαχοῦ: «Τῆς πίστεως τὸ μὲν ἐστὶ θεωρητικόν· τὸ δὲ πρακτικόν». IIB41. Ἴδὲ καὶ IIB256 καὶ IA75: «Τῆς θρησκείας τὸ μὲν ἐστὶ δόγμα, τὸ δὲ ἦθος· τὸ μὲν ἐξ ἀποκαλύψεως λατρευτόν· τὸ δὲ ἐξ ἐντολῆς διδακτόν· καὶ τὸ μὲν εἰς θεωρίαν ἀνάγει, τὸ δὲ εἰς πράξιν προάγει· ἔστι δ' ἅμφω συναναιροῦντα· πίστις γὰρ κατὰ τὸν Ἀπόστολον ἄνευ πράξεως ἀσθενής, καὶ πράξις ἄνευ πίστεως νεκρά».

⁴ IIA184.

⁵ IIB258.

⁶ IIA183. Ἴδὲ καὶ IA36: «Τὸ μὲν οὖν δόγμ' ἀρχαῖον ἡμῖν ἐστίν, καὶ ἔσται ἀπαραιοίητον καὶ οὐδέποτε αὐτοῦ κατισχύσει κακία».

καὶ κατὰθασις, ἢ ἐκ Παρθένου σύλληψις καὶ γέννησις τοῦ αὐτοῦ, καὶ τὰ ἄλλα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑκκλησίας μυστήρια».⁷

Τοῦ δὲ πρακτικοῦ περιεχόμενον εἶναι αἱ ἀρεταί, αἱ ὁποῖαι «ὥς ἐκ τοῦ φυσικοῦ προκύπτουσαι νόμου, πᾶσιν ἀνθρώποις καὶ ἔθνεσιν ὅλοις ἂν εἶεν κοιναί, ὥς ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων, οὐκ ἀπὸ τῶν θρησκευτῶν τὸ ἑαυτῶν ὠφέλιμον παρεχόμεναι».⁸

Τούτων οὕτως ἐχόντων τῶν δύο μερῶν εἰς μὲν τὸ πρῶτον, τὸ δογματικόν, ὁ ὀρθὸς λόγος, τὸ κύριον ὄργανον τῆς φιλοσοφίας οὐδαμῶς χωρεῖ· εἰς τὸ δεύτερον δέ, τὸ πρακτικόν, ἔχει ἐνδιαφέρουσιν θέσιν, ὡς εἰς τοὺς οἰκείους τόπους θὰ ἴδωμεν. Τοιοῦτοτρόπως συμβιβάζεται καὶ ἡ ἑτέρα γνώμη τοῦ Δούκα καθ' ἣν «τῆς φιλοσοφίας ἀναμφιρήστως μέρος ὑπάρχει καὶ ἡ θρησκεία»,⁹ τοῦ ἠθικοῦ δηλ. τμήματος τῆς θρησκείας ὄντος «μέρους τῆς φιλοσοφίας». Ὅτι οὕτως ἔχει φαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς: «Τὰ ἐξ ἀπορρήτων, γράφει ὁ Δούκας, μωρία ἐστὶ φιλοσοφικῶς ἐρευνᾶν· ὅσα δὲ ἐς ἦθος ἦκει, ἐν τούτοις ταῦτόν ἂν εἴη φιλοσοφία καὶ θρησκεία μία οὔσαι ἀμφοτέραι γενικωτέρῳ τῷ λόγῳ, φιλοσοφία· ἄμφω γὰρ τ' ἀγαθὸν τέλος ἔχουσιν».¹⁰ Ἦτοι ἢ τε φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία, τὸ ἠθικὸν αὐτῆς μέρος, ἴστανται ἐπὶ τοῦ Ἰσου ὥς ἐκ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ καὶ δὲν ὑποτάσσεται ἡ μία εἰς τὴν ἄλλην.

Ἀμφοτέρα τὰ μέρη ταῦτα, τὸ τε δογματικόν καὶ τὸ πρακτικόν, εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένα· «ἐκάτερον ἐκατέρου πρὸς τὴν τοῦ ὅλου τελειότητα ἐφιέμενον· ὥστ' εἰ μονωθεῖεν ἀπ' ἀλλήλων, οὐκ ἂν εἴη τὸ ὅλον μὴ χωλαίνειν, ἐν μέρει παρὰβλαπτόμενον· οὐδὲ γὰρ θεωρία σώσειεν ἂν πράξεως ἄνευ».¹¹

Τὸ δὲ τρίτον μέρος, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν λατρείαν, διαιρεῖ ὁ Δούκας εἰς δύο. Διακρίνει δηλ. ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν λατρείαν. «Κἀκείνη μὲν ἐστὶ πίστις, ἐλπίς, φόθος, ἀγάπη, ὕμνος, ὁμολογία τῶν θείων ἰδιοτήτων· αὕτη δὲ

⁷ ΙΑ75.

⁸ ΙΙΑ183. Ἰδὲ καὶ ΙΑ75: «Τὸ δὲ κατὰ πρᾶξιν αὖ αἱ ἠθικαὶ ἀρεταί, Ἀγάπη, Δικαιοσύνη, Ἐλεημοσύνη, Σωφροσύνη, Πραότης, ἢ τοῦ ταλάντου μετάδοσις, καὶ εἴ τι ἕτερον ἡμῖν ἐν Εὐαγγελίοις εἰσῆκται, ἐξ ὧν συνάγεται ἡ ἀληθὴς εὐσέβεια καὶ λατρεία».

⁹ ΙΙΑ180.

¹⁰ Φοῖνιξ, 83. Ἰδὲ καὶ 84, ὅπου γράφει, ὅτι «θρησκεία καὶ φιλοσοφία εἰσὶν ἀδελφαί».

¹¹ ΙΙΒ41. Ἰδὲ καὶ ΙΑ75.

καὶ ἀληθὴς ἐστὶ λατρεία . . . ἡ δὲ ἐξωτερικὴ αὐθὶς ἐστὶν οἶον τὸ προσφέρειν τὰς προσευχάς, ἀναστεναγμοὶ τ' ἐν καιρῷ καὶ δάκρυα ἐν τῇ ἐξομολογήσει, αἱ γονυκλισίαι, ἡ φόβῳ καὶ χαρᾷ συνημμένα ἰλαρότης τοῦ προσώπου ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ, ἡ ἐν ταῖς κοιναῖς προσευχαῖς ἐπίσκεψις, καὶ πᾶν ὅ,τι ἄνωθεν [(χρονικῶς) παλαιόθεν] ἡμῖν παραδέδοται οἶον δὴ καὶ τὸ τῆς νηστείας». ¹² Ἄλλ' «ἡ μὲν ἐσωτερικὴ λατρεία δεῖται μὲν τῆς ἐξωτερικῆς, ἀλλ' ἐπουσιωδῶς· ἡ δὲ ἐξωτερικὴ ἐκείνης οὐκ ἂν ἄλλως, ἢ οὐσιωδῶς· ἄνευ γὰρ ἐκείνης αὕτη οὐδὲν ἂν εἴη ἢ κρότημα μάταιον ὑποκρίσεως, εἰ μὴ τις εἴποι καὶ χεῖρόν τι ἐνώπιον Κυρίου, λῆρον καὶ βδέλυγμα εἶναι ὅλως». ¹³

2. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Ἀφοῦ ἀνεγνώρισεν ὁ Δούκας ὡς μόνην ἀληθῆ θρησκείαν τὴν χριστιανικὴν τὴν διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν, εἶναι ἐπόμενον νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Βεβαίως πολλάκις ὀρκίζεται εἰς τὸν Δία καὶ ἐπικαλεῖται τὸν Ποσειδῶνα ¹⁴ ἀλλ' αὐτὰ εἶναι λεκτικαὶ μόνον ἐκφράσεις φιλολογικὴν μόνον θέσιν κατέχοντα εἰς τὴν ρύμην τοῦ λόγου.

Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὅποῖον ἔχει διαποτίσει τὸν Δούκαν μέχρι μυελοῦ ὁστέων ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ δὲν εἶναι ἡ θρησκεία, ἀλλ' ὁ πολιτισμός, καὶ ἰδίως ὁ ἐκφαινόμενος εἰς τὴν ἔμμετρον καὶ πεζὴν φιλολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἠθικὴν· ἐπίσης ἡ γλῶσσα, ἡ «γλῶσσα τῶν θεῶν», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, ἡ ἔκφρασις, ἡ χάρις, ἡ κυριολεξία, ἡ σαφήνεια καὶ τὸ ὀλιγόλογον αὐτῆς. Αὐτὴν τὴν γλῶσσαν, ὡς εἶδομεν, ἔκαμε σχεδὸν σκοπὸν τῆς ζωῆς του νὰ τὴν μεταδώσῃ καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους του καὶ νεωτέρους Ἑλληνας. Τοῦτου τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ θεωρεῖ ἑαυτὸν ἀπόστολον, παραλλήλως πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Τόσον, ὥστε νὰ ὀραματίζεται «ἄγγελον» τοῦ Διός, ὅστις ἀναθέτει εἰς αὐτὸν τὸ ἔργον τοῦτο· «Ζεὺς ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε, οὗ ἐγὼ ἄγγελος εἰμί, εἰδὼς σε, λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Δούκαν, εὐνοοῦντα τοῖς Ἑλληνικοῖς, ἀπέστειλέ με ἐροῦντά σοι, ἃ αὐτῷ ἔδοξεν ἐξ εὐνοίας ἀποκαλύψαι τοῖς Ἑλλησιν». ¹⁵

¹² IIA184.

¹³ IIA185.

¹⁴ IIIA245. IIIB154-55. 163. κ. π. ἄ.

¹⁵ IIA170.

Οὕτω τὴν ψυχὴν τοῦ Δούκα φωτίζουνσι δύο τεράστιαι φλόγες: ἡ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ. Συνδυάζονται δὲ ἀμφοτέραι ἀρμονικώτατα ἐντός του καὶ δημιουργεῖται μία πρωτοφανὴς λάμψις διαχέουσα καὶ ποτίζουσα πάντα λόγον καὶ πᾶν ἔργον, τὴν ζωὴν του ὅλην. Αὐτὸν τὸν πυρσὸν, εὐρισκόμενος ἀκόμη ἐν Ρουμανίᾳ, ἠπείγετο τὸ ταχύτερον νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν ἄρτι ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα καὶ νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς νέους "Ἕλληνας καὶ τέλος νὰ ἀναπαυθῇ εἰς τὴν χώραν, τὴν τόσον ἐξιδανικευμένην καὶ τόσον ἀρμονικώτατα ζῶσαν ἐντός του καὶ φωτιζομένην ὑπὸ τοῦ διπλοῦ ἐκείνου φωτός τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ. "Ὅλην του τὴν ζωὴν καὶ ὅλας τὰς συγγραφὰς καὶ ἐπιστολάς αὐτὸ τὸ φῶς, αὐτὸ τὸ πνεῦμα, τὰ διαποτίζει καὶ τὰ κατευθύνει. Καὶ αὐτὸ τὸ φῶς θεωρεῖ ἀπαραίτητον καὶ ἀναγκαῖον διὰ τὴν ὑπαρξιν, τὴν ζωὴν καὶ τὴν πρόοδον τῶν Ἑλλήνων. «Στοιχεῖα τοῖς Ἑλλησι, βροντοφωνεῖ, πρὸς αἶδιον ὑπαρξιν θρησκεία ὀρθόδοξος καὶ γλῶσσα πάτριος, ἣν ἡ θρησκεία ἡμφέσται πρωτοτύπως, δι' ὑπεροχὴν πασῶν προτιμήσασα».¹⁶

Σκέπτεται φωτεινότατα ὡς "Ἕλλην καὶ ζῇ ἠθικώτατα ὡς τέλειος χριστιανός. Δὲν δέχεται ἀκρίτως πᾶν τὸ ἑλληνικόν. Εἶναι ἐκλεκτικός ὡς ἡ μέλισσα καὶ τὸ ἀποκομισθὲν νέκταρ μεταδίδει καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, χωρὶς νὰ κάμνῃ διάκρισιν ἔθνων καὶ λαῶν καὶ φυλῶν. Οὕτω στοιχῶν καὶ τῷ Παύλῳ διδάσκει: «Οὐκ οὖν τῶν ἔθνων, ἀλλὰ τῶν ἔργων αὐτῶν, εἴ τι ποτε τῷ τε φυσικῷ νόμῳ καὶ τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ εἴῃ ἀντιβαῖνον, ἀπέχεσθαι προστετάγμεθα... Τῆς τ' οὖν θρησκείας τῆς τε φιλοσοφίας φιλανθρώπους ἡμᾶς εἰσηγουμένων εἶναι, μηδένα διακριτέον μήτε ἐν ταῖς εὐποιΐαις οὐ πολίτην πρὸς ξένον, οὐχ Ἑλληνα πρὸς βάρβαρον, οὐ Χριστιανὸν πρὸς Ἰουδαῖον...».¹⁷

Διδάσκων δ' ὁ Δούκας, ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι «κοινὴ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι» — διότι μόνον τῆς πίστεως αἱ ἀλήθειαι εὐρίσκονται εἰς τὸν Χριστιανισμόν — εὐρίσκει, ὅτι ὁ Ἑλληνισμός ἐπλησίασε τὸν Χριστιανισμόν εἰς ζητήματα εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης, ἠθικῆς δηλ. τελειότητος, ἃν καὶ ὠδηγεῖτο ὑπὸ μόνου τοῦ λογικοῦ. «Τῆς αὐτῆς διανοίας ἐξείκοντο καὶ οἱ ἕξω οἱ ὑπὸ μόνου τοῦ λογικοῦ ποδηγετούμενοι, ἄλλοι τε πολλοί

¹⁶ IIB195.

¹⁷ IIB101.

καὶ Ἀντισθένης, ἐκεῖνα πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ εἰπὼν ἐταίρους τοὺς βουλομένους ἀθανάτους εἶναι, δεῖ ζῆν εὐσεβῶς καὶ δικαίως. Οὕτως οὖν ἀμφοτέρωθεν ἔσωθέν τε καὶ θύραθεν δεῖ παιδεύεσθαι ὑμᾶς πρὸς τὴν ἀρετήν».¹⁸

3. Ο Ν. ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΙ Η ΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ποτισμένος μέχρι μυελοῦ ὀστέων ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ¹⁹ ὁ Δούκας στρέφει τὴν προτίμησίν του περισσότερον πρὸς τὸν φιλόσοφον Σωκράτην. Τρέφει ἀπεριόριστον θαυμασμόν καὶ σεβασμόν πρὸς αὐτόν. Τὸν Σωκράτην ἔχει ὡς κύριον πρόσωπον τῶν Διαλόγων του. Τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ ζῆν ἐκείνου προβάλλει πρὸς μίμησιν. Τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν του θεωρεῖ ὡς τὸ μοναδικὸν μέσον πρὸς εὐημερίαν καὶ πρόοδον τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ.

Ὅτε ἐγένετο συζήτησις περὶ ἰδρύσεως Πανεπιστημίου ἐν Ἀθήναις ὁ Δούκας εἶχεν ἀντίρρησην διότι, ἰσχυρίζετο, δὲν ὑπάρχουσιν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι θὰ διδάξωσιν καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες θὰ διδαχθῶσιν καὶ διότι ἡ χώρα, ἐτόνιζεν ὀρθῶς, εἶχεν ἄμεσον ἀνάγκην τότε σχολείων ἐγκυκλίου σπουδῆς παρὰ Πανεπιστημίου. «Οὐ τοῦτο, γράφει, ποιεῖ τὸ ἔθνος σοφόν, ὡς ἔφη τις τῶν τὰ τοιαῦτα λαρυγγιζόντων, οἱ ἑκατὸν ἐπιστήμονες· ἀλλ' οἱ μῦριοι ἐπὶ μυρίοις τὴν Σωκρατικὴν παιδευθέντες σοφίαν (τοῦτο δ' ἔστι τὰ ἐγκύκλια)²⁰ ἔθνη ὅλα ἐξύμνησαν· τοὺς δ' ἐλαχίστους καταριθμήσειεν ἂν καὶ τὰ βάρβαρα».²¹

Πιστὸς ὁπαδὸς τῆς Σωκρατικῆς ἠθικῆς δὲν ἐνδιεφέρετο, ἢ μᾶλλον πρῶτον ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἠθικὴν κατάρτισιν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἔπειτα νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἐπιστημονικὴ μὲ τὰς Ἀλγέβρας, Γεωμετρίας, Ἀστρονομίας, Γεωγραφίας, Ὀρυκτολογίας, Φυσικὰς Ἱστορίας κλπ. «Οὐκ ἄγνοεῖτε, ἔγραφεν, ὡς ἐκ τῶν Σωκρατικῶν γραμμάτων πρῶτον ἐξέσται τοῖς Ἕλλησιν εἰς τοῦτο ἐλθεῖν, τὴν ἀρχαίαν ἀνασσωσάμενους σοφίαν· ταύτης οὖν πρῶτον πρὸνοιαν ποιητέον, ἥς ὡς μάλιστ' οὐσιώδης ἡμῖν καὶ ἀναγκαία ἡ χρεία· ἔπειτ'

¹⁸ IIA159.

¹⁹ Ἰδὲ IA7: «Ζήτω μοι τοῖνυν ὁ Ἀριστείδης διὰ τὸ δίκαιον· ζήτω δὲ Νέστωρ διὰ τὸ τοῦ λόγου μελίρρυτον· ζήτω ὁ Σωκράτης διὰ τὸ φρόνιμον», ἐκφράζεται ἐνθουσιωδῶς ὁ Δούκας.

²⁰ Πρβ. καὶ IIA115.

²¹ IIA98.

ἐκεῖνα [αἱ ᾿Αλγεῖραι, αἱ ᾿Αστρονομίαι κλπ.], ὡς πλούτου ἐπικοσμήματα ἐσαύθις ἀκολουθήτω. Ταῦτα δὴ οὕτω ποιήσαντες, ἄριστ' ἔσεσθε πεπονηκότες». ²²

Εἰς τὴν ἑλλειψιν δὲ τῆς ἠθικῆς ταύτης ἀπέδιδε τὴν διαστροφὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κακοδαιμονίαν τῆς Ἑλλάδος. «Τὸ τῶν ἀνθρώπων διέστραπται ἥθος μὴ εἰδόντων ἢ μὴ βουλομένων εἰδέναι, τί μὲν ἐστὶν ἀγαθόν, καὶ τί κακόν· τί δὲ καλόν, καὶ τί αἰσχρόν· τί δὲ δίκαιον, καὶ τί ἄδικον ... οἱ γὰρ ἀρχαῖοι ἔλεγον μὲν, ἃ ἐτύγχανον πράττοντες· ἔπραττον δέ, ἃ ἐτύγχανον λέγοντες· νῦν δ' οἱ τε πολιτικοί, οἱ τ' ἐκκλησιαστικοὶ οὔτε πράττουσι τι, ὧν ἂν λέγωσιν, οὔτε λέγουσιν, ἃ ἂν πράττωσι, τῆς παρθένου ἀληθείας ἀπολωλυῖας». ²³

Δὲν εἶναι ἓν ἢ δύο τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς προδίδουν τὸν Δούκαν ἀκολουθοῦντα κατὰ πόδας τὸν μέγιστον ἐκεῖνον διδάσκαλον. Ἐδῶ συμβουλεύει, ὅτι πρέπει νὰ ἀσπαζώμεθα τὴν γνώμην τοῦ «ἐνὸς μόνου, εἴ τις εἴη ἐπαίων, πεπνυμένος τε καὶ μετὰ λόγου κρίνων τὰ πράγματα» καὶ οὐχὶ τῶν πολλῶν. ²⁴ Ἐκεῖ μᾶς ποδηγετεῖ εἰς τὴν κοινωνίαν, «ἴθι, προτρέπων, δι' ἀνθρώπων Σωκρατικῶς ἀγαθῶν τε κακῶν τε ἐπιμιξέκατέρωθεν παρισταμένων, ἐπὶ τὴν δυνατὴν ἡσυχίαν, ἐν ᾗ εὐρήσεις μάλιστα τὴν εὐδαιμονίαν». ²⁵ Συμπεραίνει, ὅτι, «ὅταν οὖν ἀκούης φιλοσοφίαν, μὴ μοι μᾶλλον τὰς ἐπιστήμας ἐννόει, ἢ τὴν τοῦ Σωκράτους ταύτην φιλοσοφίαν, τὴν

²² IIA126-27. Ἰδὲ καὶ IA38-9 καὶ IIIA228-9: Ὁ μὲν «ἐγκρατὴς ἀλγέθρας καὶ γεωμετρίας, ἀστρονομίας καὶ γεωγραφίας, ὀρυκτολογίας τε καὶ φυσικῆς ἱστορίας, καὶ τῶν ἄλλων τοιούτων ἐμπεφυσημένος ἀτμῶν ... ἐνέπλησε τοὺς ἀκροατάς του οὐ φωτός, ἀλλ' ἀχλύος ... ὁ δὲ ἀπὸ τῆς Σωκρατικῆς παιδείας συνηρμωσμένος ... ἀπὸ μικρῶν αἰεὶ ἐπὶ τὰ μείζω προβαίνων, κάπο τῶν πρώτων ἐπὶ τὰ δεύτερα μεταβαίνων ... πλείους καὶ βελτίους καρπούς, ἢ ὁ πρῶτος, παρέξεταί σοι». Ἰδὲ καὶ IB136. IIIB171-72.

²³ IIB91 Ἰδὲ καὶ IIIA178-79: «Μὲν ἐστὶν ἡ ἀγνοία τῆς τοῦ Σωκράτους φιλοσοφίας; κινδυνεύει· αὕτη γὰρ ἡ ἑπτακέφαλος Ὑδρα [ἡ ἀγνοία] τυραννεῖ τὸ ἀνθρώπινον, πάσης εὐδαιμονίας ἀποστεροῦσα· ἀγνοοῦντες γὰρ τί ἐστὶ δίκαιον καὶ ἄδικον, καλόν καὶ αἰσχρόν, ἀγαθόν καὶ κακόν, ὀργιζόμεθα ἀλλήλοις, ἐξ οὗ τὸ κακοδαιμονεῖν ἡμῖν περιγίνεται. Εἰ οὖν ὑμῖν μέλει, ὥσπερ καὶ μέλει· πῶς γὰρ οὐ; τῆς Σωκρατικῆς ταύτης ἀνθεκτέον μᾶλλον φιλοσοφίας ὅπως ταύτης τὸ νέκταρ θηλάσαντες, καὶ συστοιχειωθέντες, εὐμάρειαν ἔχητε τῶν μὲν ἔχεσθαι, τῶν δ' ἀπέχεσθαι· τοῖς δ' ἄλλοις οὐ μᾶλλον χρηστέον, ἢ καὶ φυτὸν τοῖς φύλλοις, τῷ καρπῷ συσκιάζουσι».

²⁴ IIIA161. Ἰδὲ καὶ IIA195.

²⁵ IIIA281-82.

θείαν τέχνην τοῦ νοεῖν καὶ γράφειν ὀρθῶς...». ²⁶ Καὶ τέλος ἀναφωνεῖ θριαμβευτικῶς: «κρείττω φιλοσοφίαν τῆς τοῦ Σωκράτους οὐδεὶς οὐδεμίαν ἐγκρίνει λόγος». ²⁷

4. ΟΡΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΙΣΤΙΣ

Πιστὸς μαθητῆς τοῦ Σωκράτους ὁ Δούκας κάμνει χρῆσιν, ὡς καὶ ὁ διδάσκαλος, τοῦ «ὀρθοῦ λόγου», ὅστις εἶναι «δωρον ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ τῇ τοῦ ἀνθρώπου φύσει ἄνωθεν ἐνσπαρεῖς» ²⁸ καὶ «ὅς ἐστι τό ἐξοχώτατον μάλιστα γνῶρισμα, ᾧ ὁ ἄνθρωπος τῶν παρὰ τὸν ἄνθρωπον διενήνοχε ζῶων». ²⁹ Ὁ ὀρθὸς ὅμως οὗτος λόγος, καίτοι θεοδώρητος, εἶναι ἀτελής· ἐπιδέχεται δὲ τελειοποίησιν τῇ συνεργασίᾳ δύο παραγόντων: «φύθου θεοῦ» καὶ «φιλοσοφίας». «Τελειοῦτο δ' οὖν ὁ λόγος, σημειώνει, φύθῳ θεοῦ καὶ φιλοσοφίᾳ· ὑπὸ μὲν γὰρ ἐκείνου κωλυόμενος τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν, τρέπεται τὴν ἄγουσαν ἐπὶ τ' ἀγαθόν· ὑπὸ δὲ ταύτης χειραγωγούμενος πρὸς τὸ ἄληθές, κατατείνει αἰεὶ γενέσθαι τελειότερος ἑαυτοῦ...». ³⁰

Τοῦ λόγου τούτου ὁ Δούκας δὲν κάμνει χρῆσιν μόνον εἰς φιλοσοφικὰς ἐνατενίσεις ἢ εἰς ἄλλα κοινωνικοῦ ἢ φιλολογικοῦ περιεχομένου ζητήματα. Ἀλλὰ θέτει αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς θεολογίας. «Οὐδεὶς δύναντ' ἂν ἀσφαλῶς θεολογεῖν, ἀποφαίνεται, μὴ προηγουμένου τοῦ λύχνου· ὅς ἐστι λόγος ὁ ὀρθός, δι' οὗ δυνησόμεθα ὀρθῶς χρῆσασθαι καὶ τῇ Ἀποκαλύψει· οὗτός γάρ ἐστιν ἡ δύναμις τῆς ἀληθείας ἡ μεγάλη καὶ ἰσχυρά· ἥς οὐδ' ἂν αὐτός ὁ Ζεὺς, μήθ' ὅλῳ τῷ τοῦ κεραυνοῦ πυρὶ χρησάμενος, κατισχύσειεν». ³¹

²⁶ Φοῖνιξ, σελ. 18'.

²⁷ ΙΑ14. Δὲν ἀκολουθεῖ ὅμως ὁ Δούκας τὸσον τυφλὰ τὸν Σωκράτην, ὥστε καὶ νὰ μὴν ἐπικρίνῃ σημεία τινὰ τῆς διδασκαλίας του. Ἴδὲ π. χ. ΙΙΙΑ180: «Θεῶ, γονεῦσί τε καὶ νόμοις ἀπλῶς δεῖν πείθεσθαι εἴρηται τῷ Σωκράτει... Ἐγὼ δ' οὖν οὐκ ἂν εἴποιμι σεσοφίσθαι τῷ φιλοσόφῳ τὴν γνώμην ταύτην...». Διὰ μακρῶν δ' ἐν συνεχείᾳ διορθώνει τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Σωκράτους.

²⁸ ΙΙΒ182. Ἴδὲ καὶ 178.

²⁹ ΙΙΑ215.

³⁰ ΙΙΒ183.

³¹ ΙΙΑ16. Ἴδὲ καὶ ΙΙΑ185: «Ἐν οἶδα μόνον, ὅτι συμφέρει προΐεναι ἐν πᾶσι ὡς λύχνῳ τῷ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας χρωμένους λόγῳ». Καὶ ΙΑ53: «Στάθμην καὶ κανόνα ἐν ἅπασιν τὸν ὀρθὸν λόγον πρὸ πάντων τιθέμενον». Καὶ ΙΙΑ165: «Ἐκεῖνο δὲ πέπεισμαι μάλιστα, ὅτι ἄνευ λογικῆς ἐπιστήμης ἐν οὐδενὶ ἂν ἀνιχνεύσασιν· ἂν ἡ ἀλήθεια, κἂν τοῖς θρησκευτικοῖς οὐχ ἤττον».

Πλὴν ὅμως ὑπάρχουν καὶ σημεία τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκλείει ἐντελῶς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ καθαρῶς δογματικά. Εἶδομεν νὰ διδάσκη ὁ Δούκας, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δοθεῖσα εἰς ἡμᾶς ἀλήθεια περὶ τοῦ ὑψίστου ὄντος ἐμπεριέχεται εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν. Ἀλλ' ἡ Ἀποκάλυψις ἐκτὸς τῶν δογμάτων περιέχει ἱστορίαν καὶ ἠθικὴν. Ὁ ὀρθός, λοιπόν, λόγος μόνον εἰς τὰ δύο τελευταῖα, τὴν ἱστορίαν δηλ. καὶ τὴν ἠθικὴν, χωρεῖ. «Τὰ θεῖα, διδάσκει ὁ Δούκας, σέβειν δεῖ μᾶλλον ἢ ἐρευνᾶν, ὡς ἀρχὴ μία ἂν εἴη ἡμῖν πεπερασμένοις οὔσι καταληπτὴ, ἢ πίστις». Ἐν συνεχείᾳ δ' ἐρωτᾷ: «πῶς γὰρ τὰ ἐπέκεινα πάσης γνώσεως νοῦς περιοριστός δύναται ἂν καταλαβεῖν; διὸ τὸ Ἐρευνᾶτε τὰς γραφάς³² οὐκ ἐπὶ τῶν μυστηρίων ἔγωγ' ἂν θείμην μᾶλλον κύριον εἶναι, ἢ ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ ἠθικῆς».³³

Ἐὰν ὅμως κατ' ἀρχὴν ἀποκλείει τὸν ὀρθὸν λόγον ἀπὸ τὴν πίστιν, δὲν ἀποκροῦει ὅμως τὴν χρῆσιν αὐτοῦ, ὀρθῶς φρονῶν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διατύπωσιν καὶ διασάφησιν τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Πολὺ σπανίως ἐπιλαμβάνεται ζητημάτων δυσλήπτων καὶ ἐχόντων πυρῆνα πίστεως, ἀποφεύγων ταῦτα διὰ τοῦ «τοῦτο κείσθω ἀπόρρητον ἐν τῷ γνόφῳ τῶν θείων κριμάτων».³⁴ Ἄλλ' ὁσάκις εἶναι ἠναγκασμένος πρὸς τοῦτο, τότε συνιστᾷ θερμῶς καὶ ἀδιστάκτως κάμνει καὶ ὁ ἴδιος χρῆσιν τῆς διαιρέσεως καὶ τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τῶν συλλογισμῶν, δηλ. τῆς λογικῆς.

5. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἦδη εἶδομεν, ὅτι ὁ Δούκας ὠνόμασε τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν «ἀδελφάς». Δὲν ἀρκεῖται ὅμως εἰς τὴν γενικὴν μόνον αὐτὴν ἔκφρασιν, ἀλλ' ἐρευνᾷ καὶ τὰς σχέσεις τῶν δύο τούτων εὐρύτερον, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐχθρική πρὸς τὴν θρησκείαν.

³² Ἰωάν. 5, 39.

³³ IIB165. Ἰδὲ καὶ 258: Οἱ νέοι «τρέπονται ἀόπλῳ νοῖ ἐπὶ τὰ θεῖα τὰ ἐξ ἀποκαλύψεως μόνον διὰ μόνης ἀκοῆς πιστούμενά τε καὶ βεβαιούμενα». Καὶ IIA145: Τὰ ζητήματα τῆς πίστεως «ἄτε δὴ ὑπὲρ φύσιν γε ὄντα, τῇ ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως πίστει μόνῃ αὐτῷ ληπτὰ γίνονται, καὶ ἡ ἀποκεκάλυπται, οὕτως ὁμολογεῖται». Καὶ Φοίνικα, σελ. 83: «Τὰ ἐξ ἀπορρήτων μωρία ἐστὶ φιλοσοφικῶς ἐρευνᾶν».

³⁴ IA132.

Εἰς τὴν φιλοσοφίαν θέτει ὁ Δούκας διπλοῦν σκοπὸν· ἅφ' ἐνός μὲν «... ἀπὸ βεβαίων ἀρχῶν τὰ τῆς φύσεως μυστήρια μεταλλάξιν».³⁵ καὶ ἅφ' ἐτέρου εἶναι αὕτη «... ὁδὸς ὅλως τοῦ βίου πρὸς τάγαθόν».³⁶ Ἀλλαις λέξεσιν ἡ φιλοσοφία ἔχει ἓνα καθαρῶς φιλοσοφικὸν σκοπὸν· ἐρευνῶσα ἐπιστημονικῶς τὴν φύσιν συστηματοποιεῖ τὰς ἐκ τῆς ἐρεύνης γνώσεις πρὸς λύσιν τῶν ἐπὶ τῆς φύσεως προβλημάτων καὶ ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων καὶ κατάρτισιν θεωριῶν γενικῶν· καὶ ἓνα ἠθικόν· ἐρευνῶσα τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνιῶν καὶ θέτουσα ἠθικοὺς νόμους καὶ κανόνας βίου καὶ καταρτίζουσα βιοθεωρίαν, ὁδηγεῖ «πρὸς τάγαθόν».

Εἰς μὲν τὸν πρῶτόν της σκοπὸν ἡ φιλοσοφία ἔχουσα ὁδηγὸν πάντοτε καὶ μόνον τὸν «ὀρθὸν λόγον» βασιζέται ἐπὶ «βεβαίων ἀρχῶν» καὶ περιορίζεται εἰς «τὰ τῆς φύσεως μυστήρια». Ἡ θρησκεία μὴ ἔχουσα ὁδηγὸν τὸν ὀρθὸν λόγον εἰς ζητήματα πίστεως, βασιζέται εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν καὶ περιορίζεται εἰς τὰ πέραν τῆς φύσεως μυστήρια. Ἐπ' αὐτῶν, λοιπόν, τῶν σημείων δὲν ὑπάρχει καμμία ἐπαφὴ ἀκολουθουσῶν ἀμφοτέρων διαφόρους ὁδοὺς καὶ θηρευουσῶν ἀντιθέτους σκοποὺς. Δὲν γνωρίζει δὲ καμμίαν ἐπέμβασιν τῆς μιᾶς ἐπὶ τῆς ἄλλης, ἰδίως τῆς φιλοσοφίας εἰς τὰ τῆς θρησκείας θεωρῶν τοῦτο μωρίαν. «Τὰ γὰρ ἐξ ἀπορρήτων μωρία ἐστὶ φιλοσοφικῶς ἐρευνᾶν».³⁷ Ὑπάρχει ἐπομένως διαφορὰ μεταξὺ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας εἰς τὸ «εἶδος» καὶ ὅχι εἰς τὸ «γένος», τῆς μὲν ἀσχολουμένης μὲ τὰ ὑπερκόσμια, τῆς δὲ μὲ τὰ ἐγκόσμια. «Αἱ οὕτω τῷ γένει προσήκουσαι, ἐπιλέγει ὁ Δούκας, τῷ εἶδει διενηνόχασιν, ἕτερον ἑκατέρω ἐμπιστευθεῖσα· ἡ μὲν γὰρ τὰ ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ τὰ ὑπὲρ ἔννοιαν μάλιστα εἰληχυῖα, περὶ ἐκεῖνα ἐνασχολεῖται, καὶ τὰ μέλλοντα ἡμῖν ὡς ἀίδια καὶ ἀκήρατα μάλιστα πρυτανεύει· ἡ δὲ φιλοσοφία, προσγειωτέρα τε οὖσα, καὶ τῷ ὀρθῷ λόγῳ ἡγεμόνι χρωμένη ἐν ἅπασιν, παρ' ἡμῖν ἐμφιλοχωρεῖ...».³⁸

Εἰς τὸν δεύτερον ὁμῶς σκοπὸν τῆς φιλοσοφίας, τὸν ἠθικόν, ὅχι μόνον δὲν εὕρισκει καμμίαν διαφορὰν μεταξὺ τῶν, ἀλλὰ καὶ ταυτίζει ταύτας: «... ὅσα δὲ εἰς ἦθος ἦκει, ἐν τούτοις ταύτῳ ἂν εἴη φιλοσοφία καὶ θρησκεία, μία οὖσα

³⁵ ΙΙΑ50.

³⁶ Φοῖνιξ, σελ. 79: «... τοὺς φιλοσοφίαν μαθάνοντας καλοὺς κάγαθοὺς γίγνεσθαι».

³⁷ Φοῖνιξ 83.

³⁸ Φοῖνιξ, 84.

ἀμφοτέραι γενικωτέρῳ λόγῳ, Φιλοσοφία». ³⁹ Ἄφ' ἑνός μὲν, διότι «θρησκεία καὶ φιλοσοφία εἰσὶν ἀδελφαί, ἀφ' ἑνός πατρὸς τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ μιᾶς μητρὸς τῆς ἀληθείας ἄνωθεν παρηγμένα· ἀφ' ἑτέρου δέ, διότι «συμφώνως [ἀμφοτέραι] τὴν τῶν ἀνθρώπων εὐδαιμονίαν κένταῦθα καὶ μετὰ ταῦτα τυγχάνουσιν ἐνστησάμεναι, ἀκολουθοῦσαι ἀλλήλαις καὶ συναγωνιζόμεναι πρὸς ἀποφυγὴν, οἷς τῶν κακῶν ἑκάτερα τυγχάνει γε πολεμοῦσα». ⁴⁰

Ἄλλὰ παρὰ τὴν ταύτισιν αὐτὴν φιλοσοφίας καὶ θρησκείας εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος, ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν μία «χρονικὴ» διαφορά. Ἡ μὲν δηλ. φιλοσοφία ὑπὸ σπινδαίεται τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἀνθρώπων μόνον ἐπὶ τῆς γῆς· ἡ δὲ θρησκεία ἐκτὸς ταύτης ὑπὸ σπινδαίεται εὐδαιμονίαν «καὶ» πέραν τοῦ κόσμου τούτου. «Διενέγκοιεν δ' ἂν πρὸς ἀλλήλας, γράφει, τῷ χρόνῳ· ἡ μὲν γάρ τὰ παρόντα ἡμῖν πορίζεται ἀγαθὰ· ἡ δὲ θρησκεία καὶ τὴν μέλλουσαν εὐδαιμονίαν ἀπορρήτῳ λόγῳ ἡμῖν ἐπαγγέλλεται». ⁴¹

Πρὸς ἐπιτυχίαν δὲ τοῦ ἠθικοῦ των σκοποῦ, ἡ μὲν φιλοσοφία «ἡμῖν νόμῳ χρῆται πολιτικῶς, τοὺς παραβάτας ἐν τῷ παρόντι παιδεύουσα»· ἡ δὲ θρησκεία «μυστικῶς ἐν τῷ μέλλοντι ταμιεύει τὴν κόλασιν». ⁴²

Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν δέ, ὅτι «φασὶ τινες πολέμιον εἶναι φιλοσοφίαν θρησκείᾳ· πολλοὺς γάρ εἰς ἀθεΐαν τῶν φιλοσοφούντων ἐκτρέψασθαι», ⁴³ ἀπαντᾷ, ὅτι οἱ τοιοῦτόν τι ἰσχυριζόμενοι «οὐ φιλόσοφοι ἀληθῶς, ἀλλ' ἀλαζόνες τινὲς τοιοῦτοι ἂν εἴησαν»· ἡ δεύτερον δεισιδαίμονες ἢ τρίτον ἀμαθεῖς. Διότι οἱ μὲν πρῶτοι «πεπειθότες σφίσιν αὐτοῖς, καὶ πάντ' εἰδέναι ἀκριβῶς φαντασθέντες, ὥστε καὶ αὐτῶν καταθρασύνεσθαι τῶν ἀδύτων, ἐσφάλησαν· ἅμα γάρ τῆς φιλοσοφίας

³⁹ Φοῖνιξ, 82.

⁴⁰ Φοῖνιξ, 84. Ἰδὲ καὶ 83: «Τὴν φιλοσοφίαν οὐκ ἀπόθασιν ἴσμεν, ἀλλ' ἐπίθασιν οὖσαν ἀρετῆς, καὶ σύμφωνα τῇ θρησκείᾳ ἡμᾶς ἐκπαιδεύουσιν». Καὶ 85: «Ἡ φιλοσοφία «... παρ' ἡμῖν ἐμφιλοχωρεῖ, καὶ πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἐκ τοῦ συνεγγυς, οἷον παιδαγωγὸς τοὺς βουλομένους χειραγωγεῖ, τὴν πρὸς τὴν τελείαν εὐδαιμονίαν, ἣν ἡ θρησκεία μάλιστα ἡμῖν ἐπαγγέλλεται, ἄγουσαν προλαΐνουσα τοῖς ἐθέλουσιν ἔπεσθαι».

⁴¹ Φοῖνιξ, 83.

⁴² Φοῖνιξ, 82. Ἰδὲ καὶ 85: «Ἡ μὲν φιλοσοφία «τὸν πολιτικὸν νόμον τοῖς μὴ βουλομένοις ἔπεσθαι ἔθηκεν ... ἡ δὲ θρησκεία, ἀπειλῇ καὶ φόβῳ προαναστέλλουσα, εἰς τὸ μέλλον αὐτοῖς κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἁμαρτημάτων ταμιεύει τὰ ἐπιτίμια».

⁴³ Φοῖνιξ, 82.

ὑπερέβησαν ὄρους, καὶ τῆς ἀληθείας ἐξέπεσαν· τὰ γὰρ ἐξ ἀπορρήτων μωρία ἐστὶν φιλοσοφικῶς ἐρευνᾶν». ⁴⁴ Οἱ δὲ δεῦτεροι «λύροι εἰσὶν καὶ σοροδαίμονες· ἦτοι γὰρ δεισιδαιμονία δουλεύοντες, ἀπεχθῶς ἔχουσι πρὸς φιλοσοφίαν (δεινὴ γὰρ αὕτη γε διώκτις ἐκείνης)» δηλ. τῆς δεισιδαιμονίας. Καὶ οἱ τρίτοι «ἀμαθεῖς τυγχάνουσιν ὅλως, πρὸς ταύτᾳ καὶ τοὺς ἄλλους περὶ πλείστου ποιοῦντας συγκατασπᾶν, ἵνα τῷ κοινῷ πάθει, τὸ ἴδιον ἔχοιεν συγκαλύψαι». ⁴⁵

6. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ

Ὁ Δούκας ἓνα μόνον λαὸν «ὑπέροχον» καὶ ἀνώτερον πάντων τῶν ἄλλων γνωρίζει, τὸν ἐλληνικόν· καὶ μίαν ἀληθῆ καὶ μοναδικὴν θρησκείαν, τὴν χριστιανικὴν. Ἐξαίρεσιν μόνον κάμνει διὰ τὸν ἰουδαϊκὸν λαόν, τὸν ὁποῖον τιτλοφορεῖ «εὐγενέστατον» ⁴⁶ καὶ τὴν θρησκείαν του, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ «τύπον τῆς εὐαγγελικῆς χάριτος». ⁴⁷

Ἀφορμὴ εἰς τὸν Δούκαν διὰ νὰ ἀποφανθῇ ὑπὲρ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἐδόθη ὑπὸ τινος, ὅστις ἰσχυρίζετο τὸ μὲν ἔθνος «τῶν Ἑλλήνων ὑπέροχον πάντων γεγονέναι, τὸ δὲ τῶν Ἰουδαίων ἔσχατον πάντων». Εἰς ταῦτα ὁ Δούκας ἀπαντᾷ, ὅτι «ἐγώ γε τεθαύμακα μάλιστα, ὅπως σε τοιοῦτον ψεῦδος φύγεν ἔρκος ὀδόντων, ἐκ τῆς κοινῆς προλήψεως, ὧς οὐκ ἔδει, τὰ πράγματα κρίνοντα». Ναὶ μὲν, συνεχίζει, εἶναι ἀληθὴς ὁ ἰσχυρισμός τῆς ἀνωτερότητος τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ συγκρινομένου πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς, δὲν ἰσχύει ὅμως καὶ διὰ τοὺς Ἰουδαίους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν «ἔθνος εὐγενέστατον».

Τοὺς τίτλους εὐγενείας τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ὁ Δούκας ἐνδύει μὲ θρησκευτικὸν μανδύαν καὶ ἀρύεται αὐτοὺς ἀπὸ τῆς θρησκείας καὶ τὸ θρησκευτικὸν του βιβλίον, τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Μνημονεύει πρῶτον τὸν Ἀβραάμ, τὸν ὁποῖον «πατέρα πολλῶν ἐθνῶν θεὸς αὐτὸς ὀνομάσαι ἤξιώσε» καὶ εἰς τὸν ὁποῖον οἱ Ἰουδαῖοι «τὸ γένος ὁμολογουμένως ἀνάγουσιν». Ἐπειτα ἀριθμεῖ τὰ θαύματα, τὰ ὁποῖα χάριν αὐτῶν ἔκαμεν ὁ Θεός. Ἀναφέρει, ὅτι εἰς αὐτοὺς πρῶτους ὁ Θεός «τὴν δημιουργίαν ἀπεκάλυψε» καὶ ὅτι εἰς αὐτοὺς «τὸ προφητικὸν μετέδωκε χάρισμα». Κατόπιν δὲ τούτων συμπεραίνει, ὅτι

⁴⁴ Φοῖνιξ, 81-82.

⁴⁵ Φοῖνιξ, 85.

⁴⁶ IB174.

⁴⁷ IB40.

δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ εἰς «εὐγενέστατον» ἔθνος ὁ Θεὸς νὰ ἔκαμνε τὰ θαυμάσιά του. «Ταῦτά τε, καὶ ὅσα πάνθ' ὁ χρόνος ἐπιλείψει με διηγούμενον, οὐχὶ πρὸς ἔθνος εὐγενέστατον γέγονεν; οὐκ ἀντισταίης».⁴⁸

Τὰ μὲν ἀνωτέρω ἀφορῶσιν αὐτὸν καθ' ἑαυτὸν τὸν ἰουδαϊκὸν λαόν. Διὰ τὴν θρησκείαν του ὅμως ἄλλως ὁ Δούκας σκέπτεται. Δὲν ἀναγνωρίζει ἰσότητα μεταξὺ Π. καὶ Κ. Διαθήκης· ἀνακηρύσσει δὲ τὴν τελειότητα τῆς δευτέρας. «Μη τοίνυν, γράφει, πρὸς ἐκεῖνα [τὰ τῆς Π. Δ.] σκοπῶν τὰ ἡμέτερα πειρῶ συνάγειν τὸ ἴσον ἐξ ἀμφοτέρων . . . ἀλλὰ τὴν τοῦ Εὐαγγελίου ἀνασκοπῶν τελειότητα, μάνθανε ἐν ἐκείνοις τὸ ἐλλιπές. Οὗτος [ὁ εὐαγγελικὸς] κανὼν εἰς ἄριστος καὶ μόνος ἐστὶν ἀστραθῆς».⁴⁹

Καταλήγει δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ διαιρῶν τὴν νομοθεσίαν τῆς Π. Διαθήκης εἰς τρεῖς κατηγορίας. Πρῶτον εἰς τὴν νομοθεσίαν ἀφορῶσαν τὴν «ἱεροπραξίαν», τὰς θρησκευτικὰς δηλ. τελετὰς τῶν Ἰουδαίων. Δεύτερον εἰς νομοθεσίαν καθ' ἣν «δεῖ πολιτεύεσθαι πρὸς ἀλλήλους». Καὶ τρίτον εἰς νομοθεσίαν «εἰς ἥθος» φέρουσιν. Ἡ ἀλλὰς λέξεσι διακρίνει νόμους τελετουργικοὺς, πολιτικοὺς-κοινωνικοὺς καὶ ἠθικοὺς. Ἡ ἀλλὰ «ταῦθ' ὥς πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἐκ Κ. Διαθήκης σεβομένους τὸ θεῖον, καὶ ἐξ ἄλλων νόμων διοικουμένους, παρῶχηκεν ἅπαντα». Διότι, ὁ μὲν τελετουργικὸς νόμος ἦτο «τύπος τῆς Εὐαγγελικῆς χάριτος», ὁ ὁποῖος «μετὰ τὴν ἔνσαρκον οἰκονομίαν ἀναγκαίως κατήργηται. Παρῆλθε γὰρ ἡ σκιά τοῦ νόμου, τῆς χάριτος ἐλθούσης». Ὁ δὲ πολιτικὸς «ὥς μόνοις καὶ οὗτος τοῖς Ἰουδαίοις προσανῆκον, ἐκεῖνοις μόνοις ἂν εἴη σεμνόν τε καὶ κύριον». Ἐκεῖνο δὲ τὸ τμήμα τοῦ νόμου, τὸ ὁποῖον «εἰς ἥθος φέρει, ἅτε δὴ τὰ πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς θ' ἑαυτὸν, καὶ πρὸς τὸν πλησίον καθήκοντα περιέχον, τοῦθ' ἡμῖν τε καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις μενεῖ ἀπαράβατον· οὐδὲν γὰρ ἐστίν, ἢ αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀπόρροια ἔγγραφος, ἥς αἱ πράξεις τῷ ἐκάστου οὐκ ἀντιθαίνουσιν συνειδότες».⁵⁰

Τοιοιτοτρόπως ἀξίαν καὶ κύρος ἀποδίδει ὁ Δούκας, ἐν σχέσει πρὸς ἡμᾶς ὡς χριστιανούς, μόνον εἰς τὴν ἠθικὴν νο-

⁴⁸ IB173-74.

⁴⁹ IIB78.

⁵⁰ IIB40. Πρβ. καὶ IIB7: «μετέρχου συνεχῶς τὰς δέκα τοῦ θεοῦ ἐντολὰς· αὗται γὰρ οὐδὲν ἢ τοῦτό ἐστιν αὐτὸ ἐρμηνεία τοῦ κατὰ φύσιν νόμου».

μοθεσίαν τῆς Π. Διαθήκης, ὡς οὖσαν «αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀπόρροϊαν ἔγγραφον». Καὶ τοῦτο κατ' ἀρχήν. Διότι ἀλλαχοῦ «οὐχ ἓν, οὐδὲ δύο, γράφει, οὐδ' ὅσα ἂν εἶπη τις τὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Συναγωγὴν ἔστιν ἐν λόγοις ἡ θ ι κ ο ῖ ς τὰ διάφορα». Περαιτέρω δὲ ἀπαριθμεῖ τὰς διαφοράς, εἰς ἡθικά παραγγέλματα μεταξὺ χριστιανικῆς καὶ ἐβραϊκῆς θρησκείας, γνωστὰς οὐσας.⁵¹

7. ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Ὅπως ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἀνωτέρα τῆς φιλοσοφίας «προσγειωτέρας» οὕσης, τοιοῦτοτρόπως εἶναι ἀνωτέρα αὐτῆς καὶ ἡ «θεσπεσία θεολογία, ἀφ' ὑψηλοτέρων ἀρχῶν καὶ νόμων θεσπιζομένη»· διότι «πίστει ληπτὰ, οὐ νῶ καταληπτὰ, οὐδὲ λόγῳ διαιρετὰ τὰ ἐκείνης θεσπίσματα».⁵²

Τοιαύτης οὕσης τῆς θεολογίας, «θεσπεσίας», ἀνάλογα πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἔργον, ἡ ὁράσις καὶ ἡ ζωὴ τοῦ θεολόγου.

Ἔργον μὲν τοῦ θεολόγου εἶναι «τὰ τῆς πίστεως δόγματα εὐσεβῶς ἐξηγεῖσθαι, πᾶν ρῆμα πρὸς τὴν τοῦ Κυρίου αἰχμαλωτίζοντα δόξαν».⁵³ Ὅταν ἐρμηνεύῃ αὐτά, πρέπει νὰ ἀκολουθῇ τὴν Γραφὴν ἀνεκδοιάστως «μηδὲν ἀπὸ τῆς τοῦ νοὸς περιεργείας πλέον θηρώμενος»· ἀποκλειομένου δηλ. τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Διότι ταῦτα «ἅτε δὴ ὑπὲρ φύσιν γε ὄντα, τῇ ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως πίστει μόνῃ αὐτῷ ληπτὰ γίνονται, καὶ ἣ ἀποκεκάλυπται, οὕτως ὁμολογεῖται». Ὅταν ὁμως πρόκειται περὶ τῶν ἐντολῶν καὶ «τοῖς περὶ τὸ ἦθος», τότε «ἄριστον προσθεῖναι καὶ τὸ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας [τοῦ ὀρθοῦ λόγου] καλόν, ὥσπερ ἐπιτόνιον τῷ τῆς ἀληθείας ἐπιτιθέντας βεβαίῳ». Διότι ταῦτα, τὰ τὸ ἦθος ἀφορῶντα, «καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ λόγου, ὥσπερ ἀπὸ γνώμονος, προσπεριβεβλημένα εὐθυωρίαν, πλείω τῇ ψυχῇ ἐντίθησι τῇ πειθοῖ τὴν ὠφέλειαν»

⁵¹ IIB77-78.

⁵² IIIA208. Παραλλήλως πρὸς τὴν «θεσπεσίαν» αὐτὴν θεολογίαν τὴν «ἐξ ἀρχῶν ὑψηλῶν θεσπιζομένην» ὁ Δούκας διακρίνει καὶ θεολογίαν «ἀγοραίαν». Εἰς τὴν τελευταίαν ἀποδίδει πολλὰ κακὰ καὶ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, ἐπισωρευθέντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ταῦτα δὲ συμβαίνουσι, λέγει, διότι «οὐ θεολογοῦσιν [οἱ ἐπίσκοποι] ἐξ ἀρχῶν ὑψηλῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀγοραίας θεολογίας. Ἐκ γὰρ ταύτης τῆς χυδαϊκῆς συνηθείας ὁρμώμενοι, ὅτι κεν ἐπ' ἀκαιρίμαν γλῶτταν ἔλθῃ, τοῦτ' ἐξερεῦγονται». I A79. Θὰ ἐκκαθαρισθῶσι δὲ ταῦτα μόνον διὰ «τῆς καθαράς καὶ ἐλλόγου θεολογίας». I A83.

⁵³ IIIA50.

τοῖς γὰρ μὴ σὺν λόγῳ γιγνομένοις πρὸς τῷ πολὺ παρέπεσθαι τὸ δεισίδαιμον καὶ ἡ πράξις αὐτὴ ἀηδὴς τις ἔοικεν καὶ ἀσυντελὴς ὅπωςδὴποτε· καθάπερ καὶ ἡ τροφή ἐσθίοντι μὲν ὁ,τιοῦν, τῆς δὲ γεύσεως παντάπασι στερομένῳ». ⁵⁴

Ὅταν δὲ ὁ θεολόγος δρᾷ ἀγωνιζόμενος καὶ πολεμῶν τοὺς τὴν πίστιν του προσβάλλοντας, τότε πρέπει νὰ προσέχῃ εἰς «τάς ἀρχάς». Ὅποτε, ὑπαρχούσης διαφωνίας, πρέπει νὰ ἐγκαταλείπηται καὶ ἡ συζήτησις. «Καὶ ἐπὶ πάσης μὲν ἐπιστήμης, διδάσκει, μάλιστα δ' ἐπὶ τῶν θεολογικῶν συζητήσεων ἀποστρέφου τάς τῶν ἀρχάς μὴ δεχομένων ἀπειροκάλους ἔριδας». ⁵⁵

Τέλος δὲ ἀπονέμει ὁ Δούκας τὰ «ἀριστεῖα» οὐχὶ εἰς τὸν σοφὸν θεολόγον, συγγραφέα ἢ ρήτορα, ἀλλ' εἰς τὸν θεοσεβῆ καὶ ἠθικόν. «Μὴ λέγε μοι, γράφει, πότερος τῶν θεολόγων νενίκηκε λόγῳ· ἀλλ' ὅστις αὐτῶν πιστεύει μὲν ἀστεμφῶς, οἷς λέγει· πράττει δὲ ὁμοία, οἷς πιστεύει· οὗτος ἔμοι γε ἄριστος». ⁵⁶

⁵⁴ IIA145-46.

⁵⁵ IIB187.

⁵⁶ IIB66.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ

Α'. ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. Περὶ Θεοῦ

Συνεπῆς ὁ Ν. Δούκας εἰς τὰς θεμελιώδεις τοῦ ἀρχᾶς, τὰς ὁποίας ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν, δέν θίγει ζητήματα ἀναγόμενα εἰς τὴν πίστιν, εἰς τὸ δόγμα. Διό καὶ δέχεται αὐτά, ὅπως εἶναι ἀποκεκαλυμμένα εἰς τὴν Γραφήν, ὅπως τὰ διετύπωσαν αἱ Σύνοδοι καὶ ὅπως τὰ διδάσκει ἡ Ἐκκλησία. Πολὺ ὀλιγώτερον συζητεῖ περὶ αὐτοῦ τοῦ ὑψίστου ὄντος, τοῦ Θεοῦ. Ὅταν δὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ γίνῃ συζήτησις περὶ αὐτοῦ, τότε εὐλαθέστατα συμβουλεύει: «Ὅσον ὑψηλὸν ἐστὶ τὸ θεῖον, τοσοῦτῳ σεμνότερον δεῖ περὶ αὐτοῦ διαλέγεσθαι».¹ Οἷονδῆποτε δὲ ζήτημα ἀναγόμενον εἰς τὴν βούλησιν ἢ τὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ καὶ μὴ δυνάμενον νὰ γίνῃ προσιτὸν εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἀποφεύγει λέγων: «Ἀλλὰ τοῦτο κείσθω ἀπόρρητον ἐν τῷ γνόφῳ τῶν θείων κριμάτων».²

Ἡ πίστις τοῦ Δούκα εἰς τὸν Θεὸν εἶναι ἀκλόνητος καὶ βεβαία. Δέν ὑπάρχει στιγμή τῆς ζωῆς τοῦ κατὰ τὴν ὁποίαν νὰ μὴ τὸν σκέπτηται. Δέν πράττει τι οὔτε λέγει χωρὶς Ἐκείνου νὰ ἐπικαλεσθῇ. Ζῇ καὶ ἀναπνέει καὶ κινεῖται μὲ τὸν Θεὸν πάντα κατὰ νοῦν. Τὰ αὐτὰ δὲ ἐδίδασκε, συνεβούλευε καὶ ἔγραφε καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. «Πάντα δ' οὖν, ἔλεγε, γενέσθω σὺν θεῷ· ἐκεῖθεν γάρ ἐν παντὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ ἀρχεσθαι δεῖ, καὶ πάλιν εἰς αὐτὸν καταλήγειν».³ Τόσην πίστιν

¹ ΙΙΑ279.

² ΙΑ132. Ἰδὲ καὶ ΙΑ222: «Ἐν οἷς δ' ὁ νοῦς ἀποναρκεῖ πρὸς κατάληψιν, ἀνακωχεύειν μικρὸν ἐνταῦθα· λέγοντας τό, τὰ δ' ἐπέκεινα θῖνες ἄνδρσι, καὶ ἀίδηλον πῦρ, Σκύλλαι τε καὶ Χαρίβδεις καὶ θῆρες ἄγριοι· οὕτω γάρ καὶ θεολογοῖμεν ἂν εὐσεθέστερον, καὶ φιλοσοφοῖμεν ὀρθότερον».

³ ΙΙΒ213. Ἰδὲ καὶ ΙΙΒ56. ΙΙΙΑ21.23. ΙΙΙΒ17. ΙΙΒ165: «Παντός λόγου καὶ ἔργου προηγείσθω θεός· ἐξ αὐτοῦ γάρ ὀφείλομεν ἀρχεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν ἀναπαύεσθαι».

εἶχεν, ὥστε ν' ἀποφαίνεται, ὅτι «τοῖς ἐπιχειροῦσι μετὰ τοῦ θεοῦ καὶ τὰδύνατα δυνατά». ⁴

Εἰς μίαν μικρὰν περικοπὴν συγκεντρώνει ὁ Δούκας ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ Θεοῦ καὶ μᾶς παρέχει μίαν ἀδρὰν αὐτοῦ εἰκόνα, τὴν ἀκόλουθον. Ὁ Θεὸς εἶναι, διδάσκει, «ὄν ἀκατάληπτον καὶ ἀκατανόητον ὅλως, ὕψιστον, ἄπειρον, τὸ ἐν ἐπιτάσει καὶ πλήθει μεθ' ὑπερτελοῦς τῆς ἀπλότητος τὰς ἀπλᾶς ἀπλῶς τελειότητος ἔχον, ἡλίκας καὶ ὅσας οὐδ' ἐξισχύσειε νοῦς ἀνθρώπου περινοῆσαι· πάνσοφον, παντοδύναμον, ἀγαθόν, ἀφ' οὗ ὡς πρώτης ἀρχῆς ἐξαρτᾶται ὁ περιφανὴς οὗτος κόσμος, ἐν ᾧ θεωρεῖ αὐτὸς ἑαυτὸν ὑπερέχοντα πάντων». ⁵ Ἐπίσης θεωρεῖ αὐτὸν φύσει ἀνενδεῆ, ἀπολύτως μακάριον καὶ ἀπολύτως ἀπαθῆ: «... τὸ θεῖον μόνον φύσει ἀνενδεές ὄν, καὶ ἀπολύτως ὑπάρχον μακάριον, ὡς ἀπολύτως τὸ ἀπαθές καὶ τὸ μηδενὸς δεῖσθαι ἀχωρίστως καὶ ἀναλλοιώτως τῇ ἑαυτοῦ οὐσίᾳ συνηνωμένον ἔχον». ⁶

Δύο ὅμως ζητήματα ἀναγκάζεται νὰ συζητήσῃ. Τὸ μὲν ἐν ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, τὸ ἀλλοιωτὸν δηλ. ἢ μὴ αὐτοῦ· τὸ δὲ δεύτερον ἀνάγεται εἰς μίαν τῶν φυσικῶν ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, τὴν παντοδυναμίαν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ κακόν.

Τὸ μὲν πρῶτον πρόβλημα τὸ ἀφορῶν τὸ ἀλλοιωτὸν ἢ μὴ τοῦ Θεοῦ ἔχει ὡς ἀκολούθως. Ὑπέβαλέ τις τὴν ἀπορίαν, πῶς εἶναι δυνατόν ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ διδασκώμεθα καὶ νὰ πρεσβεύωμεν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀναλλοιώτος καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὅτι τὸ θεῖον «ἐν ταῖς ὁργαῖς ἀλλοιοῦται, καὶ ἐν ταῖς θεραπαίαις αὐθις ἀποκαθίσταται ἰλαρόν». ⁷ Ὅταν δηλ. ἁμαρτάνωμεν ἢ πράττωμεν πρᾶξιν τινα κακὴν ὁ Θεὸς ὀργίζεται καθ' ἡμῶν καὶ μᾶς τιμωρεῖ· τούναντίον δὲ ὅταν δὲν ἁμαρτάνωμεν μᾶς ἀγαπᾷ καὶ ὅταν μετανοοῦμεν μᾶς ἐλεεῖ. Ἐξάγεται συνεπῶς ἐκ τούτων ἀναγκαῖον τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀναλλοιώτος.

Εἰς ταῦτα ἀπαντῶν ὁ Δούκας ἀποφαίνεται, ὅτι «ὁ θεὸς ἔστιν ὁ αὐτός, φύσεως ἀτρέπτου καὶ ἀναλλοιώτου, τέλειος ἐν ἀγαθότητι καὶ δυνάμει». ⁸ Ἐξάγει δὲ τοῦτο πρῶτον μὲν

⁴ IIA171.

⁵ IIA217. Ἰδὲ καὶ IIB14. IIIA264. IIB187. IIB183: «Ἔστι δὲ ἀγαθὸν τελειότερον ἄλλον ἄλλου· ἐν δὲ ἄκρον αὐτὸς ὁ θεός».

⁶ IIIA243. Ἰδὲ καὶ Σοφιστὴν I, 56 καὶ 48. 57.

⁷ IIB183.

⁸ IIB183.

ἐκ τῆς ἀπλότητος καὶ τοῦ ἀπαθοῦς τοῦ Θεοῦ⁹ καὶ δεύτερον ἐκ τῶν νόμων τῆς φύσεως, οἱ ὅποιοι εἶναι «ἀμετάβλητοι». Ἐφ' ὅσον δηλ. ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος ἔθεσε τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ διέταξε αὐτοὺς ἀμεταβλήτους, πῶς εἶναι δυνατόν ὁ ἴδιος νὰ μεταβάλληται. «Ὅς γάρ, οὓς ἐνέσπειρεν αὐτῇ τῇ φύσει θεσμούς, ἀμεταβλήτους διαμένειν ἐκέλευσε, πῶς ἂν τῶν τοιούτων τι μεταβάλοι, ἢ ἀνατρεπτικόν τι τῆς ἑαυτοῦ παραδέξαιτο φύσεως»;¹⁰

Μὲ τὴν ἀπάντησιν ὅμως αὐτὴν τοῦ Δούκα τὸ πρόβλημα δὲν λύεται. Οὔτε καὶ ὁ ἴδιος τὸ νομίζει. Ἀλλὰ συνεχίζων διδάσκει, ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Θεὸν ἀγάπη, μίσος, ὀργή, ἔλεος, δὲν ἀνῆκουν πραγματικῶς εἰς τὸν Θεόν, ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι τὰ ἀποδίδουν εἰς αὐτόν. Οἱ ἄνθρωποι δηλ., συνεχίζει, ὅταν μὲν εἶναι πλησίον τοῦ Θεοῦ καὶ κάμνουν καλὰς πράξεις ἢ μακρὰν αὐτοῦ καὶ κάμνουν κακὰς πράξεις «εἰώθασιν τοῦτο μὲν λέγειν ὀργήν, ἐκεῖνο δὲ ἔλεος».

Προσάγει δὲ καὶ τὸ ἀκόλουθον παράδειγμα διὰ νὰ καταστήσῃ σαφεστέραν τὴν σκέψιν του. Οὕτω συμβαίνει μὲ τὸν Θεόν, λέγει, ὅπως καὶ μὲ τὸ θερμαῖνον πῦρ. «Ὅταν δηλ. εὐρισκώμεθα πλησίον του θερμαίνόμεθα, τούναντίον δέ, ὅταν ἀπομακρυνώμεθα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ θερμαντικὴ πηγὴ τοὺς μὲν πλησίον ἐξ εὐνοίας θερμαίνει, τοὺς δὲ μακρὰν τούναντίον. «Οὕτω καὶ ὁ θεός, συμπεραίνει, οὐδένα ἀφ' ἑαυτοῦ οὔτ' ἀγαπᾷ, οὔτε πάλιν μισεῖ· πάθη γὰρ ταῦτα ἀγάπη καὶ μίσος, καὶ ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐστὶν ἴδια· ὁ δὲ ἀπλοῦς ὢν ἀπλῶς, ἀπαθὴς πρεσβεύεται καὶ ὑμνεῖται». Εὐρίσκει δ' ἐπὶ πλεόν, ὅτι ὅπως ἡ ἀπόστασις εἰς τὴν θερμάστραν εἶναι ὁ λόγος τοῦ νὰ μὴ θερμαινώμεθα, τοιουτοτρόπως καὶ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων παρεμβάλλονται αἱ ἁμαρτίαι, ἐμποδίζουσιν τὴν εὐμένειαν τοῦ Θεοῦ. «Θέλεις δέ, ἐπιλέγει, καὶ θεῷ παραμένειν, καὶ τῆς παρ' ἐκείνου εὐμενείας τυγχάνειν, κάθαρτον πρῶτον σεαυτὸν τῶν ἁμαρτημάτων, καὶ ἐμπλησθήσῃ τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος· ταῦτα γὰρ ἐπιπροσθοῦντα, ὥς νέφος ἡλίῳ κωλύσει σοι τὴν πρὸς ἐκεῖνον συνάφειαν· μῦρον γὰρ δοχεῖον σαπρὸν οὐ πιστεύεται».¹¹

Τὸ δὲ δεύτερον πρόβλημα ἐτέθη οὕτως. Ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, δύναται ἄρα νὰ πράξῃ καὶ τὸ κακόν·

⁹ IB184.

¹⁰ IB188.

¹¹ IB184.

ἐπιτεινόμενον δ' ἐπὶ πλέον τὸ ζήτημα καὶ ὠθούμενον εἰς τὸ λογικῶς, κατ' ἄνθρωπον, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν Θεόν, κατὰ τὸν ἰσχυρισμόν, ἀδύνατον, διατυπῶνται ὡς ἑξῆς: «εἰ πάντα δυνατὰ τῷ θεῷ, ἔστιν ἄρα καὶ τὰ δις δύο ποιεῖν πέντε».¹²

Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο ὁ Δούκας ἀπαντᾷ ἀρνητικῶς, ὅτι δηλ. ὁ Θεὸς δέν δύναται φύσει νὰ πράξῃ τὸ κακόν. Σκέπτεται δὲ ὡς ἑξῆς: Ὁ μὲν Θεὸς εἶναι φύσει ἀγαθός, ὁ δὲ διάβολος φύσει πονηρός· ὁ Θεὸς ὅμως δέν «δύναται πονηρὸς γενέσθαι διάβολος», διότι «ἀπολέσει, εἴπερ, τὸ ἀγαθόν, φυσικὴν αὐτοῦ ὑπάρχουσαν ἰδιότητα», καὶ ἐπομένως, ἐφ' ὅσον δέν δύναται νὰ μεταβληθῇ ὁ Θεὸς καὶ νὰ γίνῃ πονηρὸς, ἄρα δέν δύναται νὰ πράξῃ καὶ τὸ κακόν· «οὐκοῦν οὔτε τὰ δις δύο δύναιτ' ἂν πέντε ποιεῖν, ἵνα μὴ ἀπολέσῃ ὁμοίως τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν τάξιν, φυσικὴν καὶ ταύτην αὐτῷ ὑπάρχουσαν ἰδιότητα». Τὸ ἴδιον συμπέρασμα διατυπώνει ἐν κατακλείδι καὶ περαιτέρω λέγων: «οὕτως οὖν τὰ ἀντιφατικά ἀδύνατα καὶ αὐτῷ τῷ θεῷ».¹³

ΣΗΜ: Περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα δέν ἀπασχόλησε καθόλου τὸν Δούκαν. Τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας περὶ Χριστοῦ παραμένουν ἀσάλευτα καὶ ἄνευ συζητήσεων ἀποδεκτά, καθ' ὃ δόγματα. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ μονογενὴς υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἀγίας Τριάδος ἀποσταλεὶς εἰς τὸν κόσμον πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ θανάτου.¹⁴ Ὁ Θεὸς «τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἀπέστειλεν ἐπὶ γῆς τὰ τε τοῦ ἁδου λύσοντα δεσμά, καὶ τὸ κέντρον τοῦ θανάτου συντρίψοντα, ἐφ' ᾧ ἀναρπάσαι αὐτὸν [τὸν ἄνθρωπον], ὃν ἠγάπησεν ἀπὸ τοῦ κευθμῶνος, τοῦ μόνῳ τῷ διαθόλῳ εἰς κατοίκημα οἰκοδομηθέντος· οὐδὲ γάρ προσήκει τῷ ἀνθρώπῳ ἢ κόλασις καθάπερ αὐτὸ οὐδὲ τῷ διαθόλῳ ὁ παρὰ δεισος».¹⁵

2. Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος

Ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο ἔδωκεν εἰς τὸν Δούκαν παπικὸς τις — τὸν ὁποῖον ἀντικρούει — ὅστις ἰσχυρίζετο, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ (*filioque*), ἐφ' ὅσον

¹² IIB187.

¹³ IIB187. Ἰδὲ καὶ IA168: «Ὁ γὰρ θεὸς αὐτός ὁ τὰ πάντα δυνάμενος ἀδυνατεῖ διὰ τὴν ἀντίφασιν συμβιβάζειν, τοῦθ' ὁμῆς...».

¹⁴ IIB147. IB135. κ. ἀ.

¹⁵ IIIA149. Ἰδὲ καὶ IA8. 155. 221. IIIA148-49. κ. ἀ.

(ὁ υἱὸς) εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας μετὰ τὸν πατέρα συμφώνως τῇ Γραφῇ. «Φησὶ γὰρ [ὁ παπικός], εἰ εἴρηται ἐν Εὐαγγελίοις Ἐγὼ καὶ ὁ Πατήρ ἐν ἑσμέν,¹⁶ πῶς ἂν μὴ συνάγοιμεν ὁρθῶς καὶ τοῦ υἱοῦ ὥς ἐξ ἑνὸς ἀμφοτέρων ἐκπορεύεσθαι καὶ τὸ πνεῦμα»;¹⁷

Τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον τοῦ παπικοῦ ὁ Δούκας διατυπώνει εἰς συλλογισμὸν ὡς ἀκολούθως:

«Τὰ ἐκ τινος οὐσίας προαγόμενα κοινὰ εἰσι πᾶσι τοῖς μετέχουσιν αὐτῆς.

Ἄλλὰ μὴν ὁ υἱὸς τῆς αὐτῆς οὐσίας μετέχει τῷ πατρί.

Τὰ παρὰ τοῦ πατρὸς ἄρα προαγόμενα προάγονται καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ».

Ἄλλως:

«Τὸ Πνεῦμα προάγεται ἐκ τοῦ πατρὸς.

Ἄλλὰ μὴν τὰ τοῦ πατρὸς προαγόμενα προάγονται καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ.

Τὸ Πνεῦμα ἄρα προάγεται καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ».

Ἀντικρούων ὁ Δούκας τὸν παπικὸν χωρεῖ πρῶτον μὲν ἀρνητικῶς ἀνασκευάζων τὸν ἀνωτέρω συλλογισμὸν καὶ δεύτερον θετικῶς κατασκευάζων ἴδιον συλλογισμὸν.

Π ρ ὠ τ ο ν ἀ ρ ν η τ ι κ ῶ ς. Εὐθύς ἀμέσως ἀποκαλεῖ τὸν ἀνωτέρω συλλογισμὸν «παραλογισμὸν» καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ τοῦτον «ἀσυλλόγιστον ὄντα», ὡς ἀκολούθως. Λαμβάνει τὸ γραφικὸν χωρίον: «Ἐγὼ καὶ ὁ Πατήρ ἐν ἑσμέν» καὶ εὐρίσκει, ὅτι ὁ Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι μὲν τῆς αὐτῆς οὐσίας, ἀλλ' οὐχὶ τῆς αὐτῆς ὑποστάσεως. «Ναί, ἀπαντᾷ, κατὰ τὴν οὐσίαν, οὐ μὴν δὲ καὶ κατὰ τὴν ὑπόστασιν», εἰσάγων οὕτω νέον στοιχεῖον εἰς τὸν συλλογισμὸν, τὴν ὑπόστασιν. Προσάγων δὲ καὶ ἕτερον ἀντίθετον γραφικὸν χωρίον, «ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν»,¹⁸ δὲν ἐρμηνεύει μὲν τοῦτο, ἀλλὰ διατυπώνει τὴν σκέψιν, ὅτι δέν εἶναι δυνατόν ὁ Χριστὸς νὰ ἀναιρῇ ἑαυτὸν ἐκεῖ μὲν βεβαιῶν, ὅτι αὐτὸς καὶ ὁ πατήρ εἶναι ἓν, ἐνταῦθα δέ, ὅτι ὁ πατήρ εἶναι «μείζων» αὐτοῦ. «Μὴ γὰρ ἀντιφάσκη αὐτὸς ἑαυτῷ; μὴ γένοιτο». Καὶ ἀμέσως ἐξάγει τὸ συμπέρασμα: «Ἔστιν ἄρα ὁ υἱὸς ὁ αὐτὸς

¹⁶ Ἰωάν. 10, 30.

¹⁷ ΙΙΙΒ165.

¹⁸ Ἰωάν. 14, 28.

μὲν τῷ πατρὶ τῇ οὐσίᾳ· ἕτερος δὲ τῇ ὑποστάσει». Τοιοῦτο-
τρόπως «ἐκ τῆς διαιρέσεως ταύτης, λέγει, ἀναιρουμένης τῆς
ἐτέρας τῶν προτάσεων, συναναιρεῖται πάντως καὶ τὸ συμ-
πέρασμα».

Δ ε ύ τ ε ρ ο ν θ ε τ ι κ ῶ ς . Εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν
ὡς ἀνωτέρω ἀναίρεσιν προσφέρει τὸν ἰδικὸν του συλλογι-
σμὸν ἔχοντα ὡς ἑξῆς:

«Τὸ πνεῦμα ἐκπορεύεται οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πα-
τρός, ἀλλ' ἐκ τῆς ὑποστάσεως.

Τὰ δὲ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ πατρὸς παραγόμενα
οὐκ εἰσὶ κοινὰ καὶ τῷ υἱῷ, ὡς ἑτεροῦ υποστάτη ὄντι.

Τὸ πνεῦμα ἄρα οὐκ ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ».

Ἀκολουθῶς ἀσφαλίζει διὰ μακρῶν τὴν μείζονα πρότα-
σιν «διὰ τῆς εἰς ἀδύνατον ἀπαγωγῆς», ὡς ἔπεται. Ἐὰν τὸ
Πνεῦμα, λέγει, δὲν ἐκπορεύεται ἐκ τῆς ὑποστάσεως, ἀλλ'
ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, τότε καταλήγομεν εἰς τὰ ἑξῆς
ἄτοπα: ὅτι ὅχι μόνον ὁ υἱὸς «συνεκπορεύει» τὸ Πνεῦμα,
ἀλλὰ καὶ «αὐτὸ ἑαυτό, ὡς ὁμοούσιον καὶ αὐτὸ τῷ Πατρί».
Καὶ τὸ χειρότερον· γεννᾷ καὶ ὁ Υἱὸς ἑαυτόν· γεννᾷ δὲ τὸν
Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα «ὡς τῆς αὐτῆς οὐσίας ὃν τῷ Πατρί».
Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ δὲ ἡ σύγχυσις αὕτη, διδάσκει, ὅτι τὸ
Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τῆς ὑποστάσεως, δι' ἣς διαιρεῖται
τὸ τριαδικὸν τοῦ Θεοῦ καὶ χαρακτηρίζεται καὶ διακρίνεται
ἐν ἑκάστῳ τῶν τριῶν προσώπων. «Συνάπτεται μὲν γάρ τὸ
τριττὸν ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἀλλὰ διαιρεῖται τὸ ἐνιαῖον σχέσει ἐν
ταῖς ὑποστάσεσιν». Τὸ περιεχόμενον δὲ τοῦ ὅρου, «ὑπόστα-
σις», εὐρίσκεται εἰς τὰ γνωρίσματα αὐτὰ τῶν τριῶν προσώ-
πων τῆς Ἀγίας Τριάδος: ὁ Πατὴρ εἶναι πατὴρ ὡς πρὸς τὸν
Υἱὸν καὶ προβολεὺς ὡς πρὸς τὸ Πνεῦμα· ὁ Υἱὸς ὡς πρὸς τὸν
Πατέρα υἱὸς καὶ ὡς πρὸς τὸ Πνεῦμα λόγος· τὸ δὲ Πνεῦμα
ὡς πρὸς τὸν Πατέρα προβαλλόμενον καὶ ὡς πρὸς τὸν Υἱὸν
πνεῦμα.¹⁹

Ὁλόκληρος ἡ θετικὴ διδασκαλία τοῦ Ν. Δούκα εὐρίσκε-
ται εἰς τὴν ἀκόλουθον περικοπὴν: «Δείκνυται δὲ ἡ μείζων
διὰ τῆς εἰς ἀδύνατον ἀπαγωγῆς· εἰ γὰρ μὴ ἐκ τῆς ὑποστά-
σεως, ἀλλ' ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα ἐκπορεύε-
ται, συνεκπορεύει αὐτὸ οὐ μόνον ὁ υἱὸς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ
πνεῦμα αὐτὸ ἑαυτό, ὡς ὁμοούσιον ὃν καὶ αὐτὸ τῷ πατρὶ».

¹⁹ I I I B 165-67.

καὶ ὁ χεῖριστον· καὶ αὐτὸς ὁ υἱός, ὡς ὁμοούσιος, γεννᾷ αὐ-
τὸς ἑαυτὸν· γεννᾷ δὲ τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα, ὡς τῆς αὐτῆς
οὐσίας ὃν τῷ πατρὶ· εἴρηται γὰρ τὰ ἔκ τινος προαγόμενα
οὐσίας, κοινὰ εἶσι τοῖς μετέχουσιν αὐτοῖς. "Ἰν' οὖν μὴ συγ-
χέωμεν ταῦτα ἐν τῇ οὐσίᾳ μιᾷ οὔσῃ τοῖς τρισίν, ἐκ τῆς ὑπο-
στάσεως φαμέν τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ πνεῦμα· συνά-
πτεται μὲν γὰρ τὸ τριττὸν ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἀλλὰ διαιρεῖται τὸ
ἐνιαῖον σχέσει ἐν ταῖς ὑποστάσεσιν· ὁ μὲν γὰρ πατήρ ὡς
πρὸς τὸν υἱὸν ἐστὶ τοῦτο αὐτὸ πατήρ, οὐχ υἱός· ὁ δὲ υἱὸς ὡς
πρὸς τὸν πατέρα τοῦτ' αὐτὸ υἱός, οὐ πατήρ· ὁ μὲν πατήρ αὖ
πάλιν, ὡς πρὸς τὸ πνεῦμά ἐστι προβαλλεύς, οὐ προβαλλόμε-
νος· τὸ δὲ πνεῦμα, ὡς πρὸς τὸν πατέρα προβαλλόμενον, οὐ
προβάλλον· ὁ μὲν υἱὸς αὖθις, ὡς πρὸς τὸ πνεῦμά ἐστι λό-
γος, οὐ πνεῦμα· τὸ δὲ πνεῦμα πάλιν, ὡς πρὸς τὸν υἱὸν ἐστὶ
πνεῦμα, οὐ λόγος· ὥστε τὸ μὲν ἐνιαῖον συνάπτει τὰ τρία ἐν
τῇ οὐσίᾳ, ὡς ὁμοούσια καὶ ὁμόθρονα καὶ συναΐδια· ἐν δὲ
ταῖς ὑποστάσεσιν ἰδίᾳ ἕκαστον τῶν προσώπων οἰκείᾳ δια-
γνώριζεται ἰδιότητι. Ἐκ τούτων ἄρα πίπτει τὸ ὑπὸ τοῦ Δυ-
τικοῦ προβληθέν, ὅτι τῷ εἶναι τὸν υἱὸν ὁμοούσιον τῷ πατρὶ
ἐκπορεύεται καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ πνεῦμα.²⁰

3. Περὶ Θείας Προνοίας

Ὁ ἀπολύτως ἀφωσιωμένος εἰς τὸν Θεὸν Ν. Δούκας δὲν
ἀμφιβάλλει ποσῶς περὶ τῆς θείας προνοίας, τῆς φροντίδος
καὶ τῆς πρὸς τὸ ἀγαθὸν διακυβερνήσεως τῶν πάντων· τοῦ-
ναντίον ἀκραδάντως πιστεύει, ὅτι ὁ Θεὸς «διακυβερνᾷ τὰ
ἡμέτερα, ἢ αὐτῷ δοκεῖ· δῆλον δέ, ὅτι ἀγαθῶς». Ἡ ἀπόλυτος
αὕτη πίστις εἰς τὴν πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ «ἢ αὐτῷ δοκεῖ» ὁδη-
γεῖ τὸν Δούκαν εἰς ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην καὶ εἰς μὴ ἔρευ-
ναν τῶν γιγνομένων καὶ εἰς ἀδράνειάν τινα πρὸς ἀντίδρασιν
ἔστω καὶ κακῶς τινος γιγνομένου,²¹ διότι ἴσως καὶ αὐτὸ νά

²⁰ IIB166-67.

²¹ Ἄν καὶ ἐξεγείρεται πολλάκις ἐρεθιζόμενον ὑπὸ τῶν συμβαινόν-
των τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα τοῦ Δούκα καὶ μεμφόμενον τὴν τύχην. «Πῶς
ἂν τις, διαμαρτύρεται, καὶ τὴν πρόνοιαν ἀδιστάκτως δμολογῶν, ἐξυ-
μνήσειεν, πολλῶν ἐν τῷ βίῳ φερομένων εἰκῇ· καὶ τὴν τύχην μὴ μέμ-
ψοιτο, τυφλὴν ὅλως οὖσαν, ἐν οἷς, ὡς ἔτυχεν ἐξεργάζεται»; IA179.
Ἄλλοτε πάλιν κακίζει τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι πᾶσαν ἀπο-
τυχίαν καὶ κακοτυχίαν ἀποδίδουν εἰς τὴν τύχην ἢ τὸν Θεὸν καὶ μεμ-
ψιμοιοῦν κατὰ τῆς Προνοίας. Ἐνῶ ὁ φιλόσοφος ἀνὴρ «οἶδεν, ἅτε
ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, καὶ ὃ μὴ, πράττων μὲν ἐκείνων τὰ χρηστά, ἀποφεύγων
δὲ, ὡς εἰκός, τὰ φαῦλα». IB124.

γίνεται πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου. «Φέρε οὖν, διδάσκει, ἢ τὸ φέρον σε φέρει, εἰς θεὸν πρῶτως ἀναθέμενος τὴν ἐλπίδα· δὲ οἶδε μόνος οἰκοδομεῖν πάντα πρὸς τὸ συμφέρον».²²

Ἡ θεία δὲ αὕτη πρόνοια διήκει μὲν διὰ πάντων, ἀλλ' ἀποβλέπει μᾶλλον εἰς τὴν συντήρησιν καὶ διάσωσιν τοῦ ὄλου, ἀνεξαρτήτως τῆς φθορᾶς καὶ ἀπωλείας τῶν ἐπὶ μέρους καὶ τῶν καθ' ἕκαστον. «Ἴσμεν πάντες, γράφει, καὶ ὀφθαλμοῖς ὁρῶντες αὐτοῖς, καὶ λόγῳ πειθόμενοι, καὶ πίστει ἀδιστακτῶ πιστεύοντες, ὡς ἡ Πρόνοια διὰ πάντων ἐπὶ πάντα διήκουσα, ἐν τοσαύτῃ μεταβολῇ γενέσεως καὶ φθορᾶς τῶν καθ' ἕκαστον, συνέχει τὸ ὅλον καὶ συντηρεῖ ἐν διηνεκεῖ ἀφθαρσίᾳ».²³ Ἔνεκα τούτου «σθένος καὶ ἀσθένεια, ὑγεία καὶ νόσος, ζωὴ καὶ θάνατος, πάντα πάντων ἐοίκασιν κρατεῖν διὰ πάσης κτίσεως, ὡς δι' αὐτῶν τοῦ κόσμου παντὸς σωζομένου καὶ φθειρομένου· φθειρομένου μὲν τὸ κατὰ μέρος, σωζομένου δὲ τὸ κατ' εἶδος».²⁴ Σαφέστερον διατυπώνει ἄλλοῦ τὴν σκέψιν του, ὅτι εἰς τὸ σύνολον ἀποβλέπει ἡ θεία πρόνοια. «Ἐγὼ μὲν γάρ τοῦ ὄλου ἂν εἴποιμιοι· τοῦτο γάρ μόνον ταύτῳ κατὰ τοὺς οὐσιοποιοὺς λόγους αἰὶ ὁρῶμεν διασωζόμενον, τῶν καθ' ἕκαστα γενέσει καὶ φθορᾷ μεταβαλλομένων καὶ διαρρεόντων, καὶ πρὸς τὴν τοῦ ὄλου τῇ τοιαύτῃ ροῇ συντελούντων συντήρησιν».²⁵

Τοιοιουτρόπως ἐν τῷ κόσμῳ ἄψυχα καὶ ἔμψυχα «ἐν ἕκαστον ἐτέρῳ τῷ, ὑπὸ τῆς προνοίας πραχθέν, συντελεῖ πρὸς τὸ σώζεσθαι».²⁶ Ὅ,τι δὲ συμβαίνει εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰς τὸν κόσμον, συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἔθνη σύνολον καὶ ἐπὶ μέρους

²² IIB114. Ἰδὲ καὶ IB272 καὶ IIB197: «Ἐπὶ τούτοις ἀνιᾶ καὶ τὸν θάνατον μεταπέμπε, ὥσπερ ἂν εἰ συνθήκη γέγονέ σοι πρὸς τὴν πρόνοιαν τοῦ παντάπασιν ἀπαθῆ καὶ κρείττω φθορᾶς σοι τὰ πράγματα γίνεσθαι»;

²³ IIA6. Ἰδὲ καὶ IIA9. 10 καὶ Σοφιστήν, I, 11 καὶ IA154: «Γάμος ὁ ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ τῶν ἐπὶ μέρους ἀπαραμείωτον τὴν τοῦ ὄλου ὑπαρξίν τῷ γένει πιστούμενος».

²⁴ IIA74.

²⁵ IA108. Ἰδὲ καὶ IIB168. Τὰ καθ' ἕκαστα ἐν τῇ φύσει «γίγνεται καὶ ἀπογίγνεται ἄνευ φθορᾶς τοῦ ὄλου».

²⁶ IA220. Ἰδὲ καὶ IIA241: «Ἐνῆκεν ὁ θεὸς πᾶσι τοῖς οἰασοῦν εὐμοιρήσασιν ζωῆς δυνάμιν τινα πρὸς τὸ σώζεσθαι, τρεφόμενα ἐφ' οἰαισδιήποτε περιστάσεσιν· ἢ καὶ τὴν φύσιν, καίπερ ἄλογον ὁδσαν, πάντα φαμέν κατὰ λόγον ποιεῖν· σῶζει γὰρ αὕτη πάνθ' ὅσα ἐποίησεν ὁ δημιουργὸς ἐξ ἀρχῆς, ἐκ γενέσεως διατηροῦσα αὐτὰ καὶ φθορᾶς ἐν εὐτάκτῳ κινήσει τῶν μεγάλων φωστήρων».

διὰ τῆς φθορᾶς τῶν ἐπὶ μέρους, διότι «ἄμεινον εὐθηνεῖσθαι τὸ ὅλον, κἂν πάθωσί τι τὰ καθ' ἑκάστα, ἢ σωζομένων τῶν ἐν μέρει, κακουχεῖν ὅλον ἔθνος».²⁷

Ἡ περὶ τοῦ ὅλου ὅμως αὕτη φροντίς τῆς θείας προνοίας δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἐπὶ μέρους πρόνοιαν συμφώνως καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς.²⁸ Διότι καὶ ὁ Δούκας πιστεύει, ὅτι διὰ τὴν τοιαύτην ἐπὶ μέρους φροντίδα ἔχει ὁ Θεὸς εἰς τὴν διάθεσίν του τὰς στρατιάς τῶν ἀγγέλων. «... ἀγγέλους, γράφει, ὧς μὲ πείθουσιν αἱ γραφαί, καὶ λόγοι σοφῶν, ἔχουσι καὶ ἔθνη, καὶ ἐπαρχίαι, καὶ πόλεις, καὶ οἴκοι, καὶ ἑκάστος κατὰ μέρος· δι' ὧν θεὸς ἔφορος ὢν τοῦ παντός, οἰκονομεῖ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς».²⁹

Ἄλλ' ὁ κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλος τῆς Ἠθικῆς Ν. Δούκας ἔλκεται μὲν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος τούτου, συντόμως ὅμως εὐρίσκει, ὅτι καλῶς ἔχουσι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ· διὸ παύει νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ πολυπραγμονῇ καὶ στρέφεται εἰς τὰ τοῦ ἀνθρώπου. «Ἐννοία ἦλθε μοι ἐκείνη, γράφει, ὅπως ποτ' ἄρα ὁ περὶ καλλῆς οὗτος κόσμος ἐν τοσαύταις τῆς φύσεως μεταβολαῖς ἄλλαις ἐπ' ἄλλαις ὁ αὐτός ἀεὶ διαμένει ἀκήρατός τε καὶ ἀναλλοίωτος· εἶθ' οὕτω συνείδω, ὅτι πάνθ' ὁμοίοις καὶ ἀπαρβατοῖς ὑπὸ τοῖς αὐτοῖς στοιχείοις, ἃ ἡ δημιουργικὴ καὶ συνεκτικὴ τῶν ὄντων τοῦ θεοῦ σοφία καὶ δύναμις τῇ φύσει ἀπ' αἰῶνος ἐνέθηκε διεξάγονται, εὐθύς μηκέτι περὶ τούτου πολυπραγμονῶν περαιτέρω, παρεπεμπόμην τῇ διανοίᾳ, ἐφ' ἃ πράττουσιν ἄνθρωποι...».³⁰

ΣΗΜ: Περὶ Προορισμοῦ. Ἐπὶ τῶν βάσεών του, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀπολύτως ἀγαθὸν καὶ ἀνενδεές ὄν, καὶ ὅτι οὗτος ἀρχικῶς μόνον ἐνέβαλε τοὺς βασικούς νόμους καὶ τὰς κατευθυντηρίους γενικὰς γραμμάς τοῦ κόσμου πρὸς ἕνα ὀρισμένον τέλος, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπὶ μέρους συμβαινόντων, οἰκοδομεῖ ὁ Δούκας τὴν διδασκαλίαν του περὶ προορισμοῦ.

²⁷ ΙΑ108. Τὰς ὡς ἀνωτέρω ἰδέας περὶ Προνοίας ἀναπτύσσει διὰ μακρῶν εἰς ἰδικὸν διάλογον: «Προοριστῆς, ἢ περὶ Προνοίας» ἐπιγραφόμενον, ἐν Σοφιστῇ Ι, 37-65.

²⁸ Ματθ. 10, 21-31.

²⁹ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Ζαγορισίους. Ἀττικοὶ Ρήτορες, τόμ. 9, σελ. 12.

³⁰ ΙΙΙΑ100.

Κατ' ἀρχάς φωτίζει τὸ θέμα του διὰ συντόμου ἀναπτύξεως τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ: γνώσεως καὶ προγνώσεως, καὶ ἔπειτα οἰκοδομεῖ τὴν διδασκαλίαν του περὶ προορισμοῦ, ἀφοῦ τὴν συνδέσῃ ἀρρήκτως μετὰ τῆς διδασκαλίας περὶ Προνοίας.⁸¹

Διδάσκει, λοιπόν, ὁ Δοῦκας, ὅτι «γνώσις [τοῦ θεοῦ] οὐδὲν ἄλλο δηλοῖ κατ' ἐμέ, ἢ ὅτι τὰ τ' ὄντα, τὰ τ' ἐσόμενα, πρότε ὄντα ὁμοίως ἐστὶ παρόντα τῷ θεῷ· καὶ οὐκ ἂν οὐδὲ λήθην τῶν παρεληλυθόντων, οὔτε ἀγνοίαν τῶν παρόντων, οὔτ' ἀξυνεσίαν τῶν μελλόντων, ὃ ἂν πάθοιεν ἄνθρωποι, ἀποδοῦμεν εὐσεβοῦντες τῷ πανσόφῳ ἐκείνῳ· τοῦτ' ἔμοιγε δοκεῖ Γνώσις εἶναι τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον». Πρόγνωσις δέ, «ὅσον ἐκ τῆς Προθέσεώς [πρὸ] ἐστὶν εἰκάσαι, οὐδὲν ἂν διενέγκοι τῆς γνώσεως, ἢ ὅτι ἐκείνη [ἡ γνώσις] τὰ πάνθ' ὡς παρόντα θεωρεῖ καὶ ἐπέρχεται τῷ νοί· αὕτη δέ [ἡ πρόγνωσις] τὰ μέλλοντα μόνα, ὅπως ἕκαστα ἔξει, θεωρεῖ ὡς παρόντα μετὰ γε τῶν περιστάσεων, ἐν αἷςπραχθήσεται ἕκαστα».⁸²

Τούτων οὕτω δεδομένων, ὁ Θεὸς ἴσταται μακρὰν καὶ εἶναι ἀμέτοχος τῶν ἐπὶ μέρους συμβαινόντων ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐτέρας παρεμβάσεως ἐκτὸς τῆς ἀρχικῆς κατευθυντηρίου πρὸς τὸ ἀγαθὸν γραμμῆς· «ὃ ἐστὶ πλὴν τοῦ γινῶναι καὶ προγινῶναι μηδὲν ἕτερον ἐννοεῖν, μήτε προσδιορισμὸν τινα, μήτ' ἐνέργειαν, ὃ ἐστὶν, μήτε νομοθετεῖν, μήτ' ἐκτελεῖν, ὡς εἴ τις ἰδὼν τι πρῶτον, μηδεμίαν κρίσιν αὐτοῦ ἐπιφέρει».⁸³

Ἐν τῷ πλαισίῳ τούτων κεῖνται ἡ πρόνοια καὶ ὁ προορισμός. Διότι εἶναι «πρόνοια μὲν, δύναμις, ἥ ἄρισθ' ἕκαστα τὰ γιγνώμενα γίγνεσθαι καὶ σώζεσθαι τῷ θεῷ προθεβούλευται· προορισμὸς δέ, δύναμις ἐμπεφυκυῖα τῇ φύσει θεόθεν καὶ βούλησις, ἥ τήνδε τὴν προνενομημένην ὁδὸν βαδιεῖται ἀπαρεγκλίτως, κατὰ τοὺς δημιουργικοὺς λόγους τὴν τάξιν φυλάττουσα πρὸς τὴν τῶν ὄντων διαμονὴν καὶ συντήρησιν».⁸⁴ Ἀλλαις λέξεσιν ὁ προορισμὸς περιορίζεται μόνον εἰς τὸ

⁸¹ Τόσον στενῶς συνδέει Πρόνοιαν καὶ Προορισμόν, ὥστε νὰ θέτῃ τὸ ἐρώτημα· «πότερον θῶμεν διαφορὰν αὐτῷ πρὸς τὴν Πρόνοιαν ἢ συνωνυμικῶς ἐκληπτέον ἀμφοτέρω;» (Σοφιστῆς I, 48). Ἐν συνεχείᾳ δ' εὐρίσκει τοιαύτην διαφορὰν, οἷα ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ «ὀρίζειν» καὶ «νοεῖν». Σοφιστῆς I, 49.

⁸² Σοφιστῆς I, 47-48.

⁸³ Σοφιστῆς I, 51.

⁸⁴ Σοφιστῆς I, 58.

πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, ὅστις συνέλαβε καὶ ἐχάραξε τὴν πορείαν τοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον διὰ προικισμοῦ δυνάμεως καὶ βουλήσεως προώρισε νὰ βαδίσῃ τὴν προδιαχαραχθεῖσαν αὐτὴν γραμμὴν «ἀπαρεγκλίτως»· διὸ πάντα ταῦτα γινώσκει καὶ προγιγνώσκει ὁ Θεός, χωρὶς διὰ τούτων νὰ νοῆται ἐπέμβασις τις μεταγενεστέρα εἰς τὰ ἀρχικῶς προνοηθέντα διὰ τὸν προορισμὸν τοῦ συνόλου. Προορίζεται δηλ. νὰ βαδίσῃ ὁ κόσμος τὸν προνοηθέντα καὶ προδιαγραφέντα ἀρχικὸν σκοπὸν, οὗ ἔχει γνῶσιν καὶ πρόγνωσιν ὁ Θεὸς ὡς παρόντος.³⁵

Ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἰσχύουσι διὰ πάντα τὸν ἄλλον κόσμον, ὅπου οἱ νόμοι τῆς φύσεως αἰωνίως βαδίζουν τὴν αὐτὴν ὁδὸν, πλην τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν δὲ ἄνθρωπον, «ἐπειδὴ τιμιώτερον καὶ προμηθέστερον τῶν ζώων ἀπάντων ἐπλασεν ὁ θεὸς ὁμολογουμένως», ἐπροίκισε δι' ἰδιαιτέρας τινὸς δυνάμεως· «τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ Αὐτεξούσιον πρὸς τὴν πράξιν· τοῦτο δ' ἐστὶ θέλησιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἐλευθέραν, καθ' ἣν πάνθ' ὅσα βούλεται, καὶ ὡς βούλεται πράξει περὶ τε ἑαυτοῦ καὶ πρὸς ἄλλους». Διότι, «εἰ μὴ ἐλευθέρως ὁ ἄνθρωπος ἔπραττεν, ὅ,τι πράττοι, εἴθ' ὑφ' ἑτέρου ἀγόμενος ἔξωθεν, εἴθ' ὑπὸ ἐμφύτου ἐσωτερικῶς, ὡς τὰ κτήνη, ἀφυήτως μυωπιζόμενος, οὐκ' ἂν ἦσαν αὐτῷ τῶν βεβιωμένων εὐθύναι, ὥσπερ δὴ οὐδ' ἐκεῖνοις».³⁶ Διετέθησαν δ' οὕτω διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἵνα μὴ οὗτος μείνῃ «ἀνεύθυνος καὶ ἀθράβευτος . . . μήθ' ὁ θεὸς τοῖς τοῦ ἀνθρώπου ἐμπλεκόμενος πάθει, δόκησιν παρέχῃ τῶν ἑαυτοῦ ἰδιοτήτων ἐξίστασθαι· ἐκσταίῃ γὰρ ἂν, εἴπερ ὡς ἄλλος Ζεὺς, ὅτε μὲν ὀργιζόμενος, πολέμοις ἐμπλέκοιτο, ἐν χερσὶ τὰ τάλαντα ἔχων· ὅτε δ' ἐλθὼν, εἰς εἰρήνην συνάγοι, τοῦ θυμοῦ ὅψε κορεσθεῖς· καὶ ὅτε μὲν εὖ, ὅτε δὲ κακῶς σὺν οὐδενὶ λόγῳ ποιῶν, οὐς καὶ ὡς ἂν ἐθέλῃ».³⁷

Τούτων οὕτως ἐχόντων δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸν τὴν γνῶσιν τῶν πράξεων ἐκείνου καὶ τὸν καθιστᾷ ἀνίκανον νὰ προγιγνώσκῃ πᾶν ὅ,τι κάμνει ὁ ἄνθρωπος· ἄλλὰ καὶ ἡ πρόγνωσις αὐτῇ δὲν κατευθύνει τὸν ἄνθρωπον, δηλ. δὲν προορίζει αὐτόν ἀπαρεγκλίτως νὰ βαδίσῃ κατὰ τὴν πρόγνωσιν· διότι τὰ τοῦ ἀνθρώπου «προέγνωσται μὲν τῷ θεῷ ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθέρᾳ θελήσει καὶ πρὶν τὸν ἄνθρωπον εἶναι (εἶγε πᾶν τὸ μέλ-

³⁵ Ἰδὲ καὶ Χ. Ἀνδρούτσου, Δογματική, 64.

³⁶ Σοφιστής Ι, 58.

³⁷ Σοφιστής Ι, 59.

λον παρόν ἐστι, ὥς εἴρηται τῷ θεῷ), ἀλλ' οὐ καὶ προωρισμένως οὕτω γίνεσθαι... ἐν γάρ τοῖς ἐφ' ἡμῖν πρόγνωσιν μὲν καταφάσκομεν, προορισμὸν δ' ἀποφάσκομεν εἶναι· οὐ γὰρ ἡ πρόγνωσις αἰτία τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι κατὰ τὸν φιλόσοφον Ἰουστίνον, ἀλλὰ τὸ μέλλον ἔσεσθαι αἷτιον τῆς προγνώσεως· οὐ γὰρ τὸ μέλλον ἔπεται τῇ προγνώσει, ἀλλ' ἡ πρόγνωσις ἐκείνῳ ἀκολουθεῖ· οὕτως οὐχ ὁ Κύριος αἷτιος, τῆς τοῦ Ἰουδα προδοσίας, ἀλλ' ἡ προδοσία αἷτιον τῆς τοῦ Κυρίου προγνώσεως· τὰ γὰρ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου πραττόμενα, εἴτ' ἀγαθὰ, εἴτε φαῦλα, ἐλεύθερα, καὶ οὐκ ἀναγκαστά, ὡς ἐξ αὐτοῦ [τοῦ ἀνθρώπου] τὴν ἐξάρτησιν ἔχοντα».³⁸

Β'. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ι. Περὶ τοῦ ἀοράτου κόσμου

1. Περὶ Ἀγγέλων

Περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀγαθῶν πνευμάτων, Ἀγγέλων, οὐδόλως ὁ Δούκας ἀμφιβάλλει. Πιστεύει δὲ ἐπίσης, ὅτι εἶναι «θεοῦ μὲν ἀσθενέστεροι, ἀνθρώπων δὲ ἰσχυρότεροι· θεοῦ μὲν ὑπηρετᾷ, ἀνθρώπων δ' ἐπιστάται· θεοῦ μὲν πλησιέστατοι, ἀνθρώπων δ' ἐπιμελέστατοι· θεοῦ μὲν θεραπευτικοὶ κατὰ πρόσταγμα, ἀνθρώπων δ' ὁδηγοὶ κατ' ἐπάγγελμα».

Διὰ τῶν ἀνωτέρω καθωρίσθη καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἀγγέλων καὶ ἡ σχέσις των πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀγγελοὶ διαγγελεῖς καὶ ὑπηρετᾷ τῶν προσταγῶν τοῦ θεοῦ· ἄγγελοι «δι' ὧν θεὸς ἔφορος ὧν τοῦ παντός, οἰκονομεῖ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς»· καὶ ἄγγελοι προστάται τῶν λαῶν καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ φρουροὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἀνθρώπων. «Τοιοῦτους ἀγγέλους, διδάσκει ὁ Δούκας, ὡς με πείθουσιν αἱ γραφαί, καὶ λόγοι σοφῶν, ἔχουσι καὶ ἔθνη, καὶ ἐπαρχίαι, καὶ πόλεις, καὶ οἶκοι καὶ ἕκαστος κατὰ μέρος».

Ἐκαστος, λοιπόν, ἀνθρώπος εἶναι προστατευόμενος καὶ ἐνὸς ἀγγέλου φύλακος καὶ καθοδηγητοῦ. «Τοῦ μὲν, πρὸς διοίκησιν ἔθνους· τοῦ δέ, πρὸς ἐπιστάσιαν ἐπαρχίας ἢ πόλεως· τοῦ δέ, πρὸς φιλανθρωπίαν· τοῦ δέ, πρὸς ἐλεημοσύνην· τοῦ δέ πρὸς τιμὴν γονέων· τοῦ δέ, πρὸς ζῆλον πατρίδος· τοῦ δέ, πρὸς ἀγάπην τοῦ πλησίον· καὶ ἄλλον πρὸς ἄλλου· τοῦ μὲν, πρὸς οἰκονομίαν· τοῦ δέ, πρὸς ἐργασίαν· τοῦ δέ, πρὸς τέχνην· τινῶν δέ κατ' εὐτυχίαν πρὸς πάντα· καὶ οὗτοί εἰσιν οἱ

³⁸ Σοφιστῆς Ι, 61.

τυχόντες θείας μοίρας καὶ φύσεως ἀγαθῆς· ὧν τὰ κλέη καὶ τὰς δόξας θαυμάζομεν· ὅσοι ἔγιναν καταγώγια τοῦ ἄθροίσματος πασῶν τῶν ἀρετῶν, καὶ ἐστάθησαν ἄξιοι κατὰ πάντα ὑπ' ἀγαθῶν ἀγγέλων ἐπιστατούμενοι . . . ἔπειδὴ ὅσοι καὶ οἱαὶ εἰσι τῶν ἀνθρώπων αἱ φύσεις, τοσαῦται καὶ τοιαῦται καὶ τῶν ἀγγέλων αἱ ὑποστάσεις· εἰ δέ που μοχθηρὰν ψυχὴν ἴδης καὶ ἀμέτοχον ἀρετῆς, ἔστω σοι ἀθλία καὶ ἔρημος αὕτη καὶ ἀγαθοῦ ἀγγέλου ἀνεπιστάτητος παντελῶς».

Τοιούτους ἀγγέλους προστάτας καὶ καθοδηγητάς εὐρίσκει ὁ Δούκας καὶ εἰς τοὺς μύθους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ εἰς τὰ ἀποδιδόμενα εἰς διαπρεπεῖς ἄνδρας τῆς ἀρχαιότητος. Τοιοῦτος ἀγγελος «τῷ ὄντι ἔστι καὶ Σωκράτους δαιμόνιον, καὶ Ἀθηνᾶ Ἀχιλλέως, καὶ Διομήδους τὴν ἀχλὺν ἀφελούσα, καὶ Τηλεμάχου ὁ Μέντωρ· καὶ ὅσα ἄλλα ἄλλως οἱ μῦθοι μετέπλασαν διαφόρῳ ὄνῳ, μεταδόντες ἕνα τινὰ τῶν ἀγγέλων ἐκάστῳ τὸν πρόσφορον καὶ ἀρμόδιον».³⁹

2. Περὶ Δαιμόνων

Εἶδομεν, ὅτι ὁ Δούκας πιστεύει ἀπολύτως, ὅτι τῶν ἀγαθῶν ἔργων καὶ καλῶν πράξεων ἐμπνευστὴς εἶναι ὁ ἀγαθὸς ἀγγελος. Περὶ τῶν κακῶν ὅμως ἐκφράζεται ἀορίστως καὶ ἀρνητικῶς· «εἰ δέ που μοχθηρὰν ψυχὴν ἴδης καὶ ἀμέτοχον ἀρετῆς, γράφει, ἔστω σοι ἀθλία καὶ ἔρημος αὕτη καὶ ἀγαθοῦ ἀγγέλου ἀνεπιστάτητος παντελῶς».⁴⁰ Προκειμένου δέ περὶ ἀγαθῶν καὶ φαύλων τίθεται τὸ ἐρώτημα· «Τί μὴ δῶμεν τὰ μὲν ἀγαθὰ τῇ προνοίᾳ· τὰ δὲ φαῦλα, τῷ διαθόλῳ»; Καὶ ὁ Δούκας ἀπαντᾷ· «Οὐθὲν ἂν κωλύοι, εἴγε καὶ δύο θεῖμεν θεοὺς· τὸν μὲν, ἀγαθοποιόν· τὸν δέ, κακοποιόν· καὶ πόλεμον ἐπ' ἀλλήλους ἀκήρυκτον καὶ ταῦτ' ἀναλώμασιν ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων· ἀτόπου δὲ τούτου ὄντος, ἀποσχώμεθα τῆς γνώμης ταύτης, ὅτι τοῦτ' αὐτὸ μάλιστ' ἂν εἴη πείρα τοῦ διαθόλου».⁴¹

Καὶ διὰ τούτων ἀρνεῖται μὲν νὰ ἀποδώσῃ τὴν αἰτίαν τῶν κακῶν εἰς τὸν διάβολον, δὲν λέγει ὅμως τίποτε τὸ σαφὲς διὰ τοὺς δαίμονας. Ἀλλοῦ ὅμως θέτει τὸ ἐρώτημα· «Ἀπορεῖται ὅλως πότερον, εἰσὶν δαίμονες ἐν τῷ βίῳ, τοῦθ' ὅπερ λέγεται, πολεμοῦντες τοῖς ἀνθρώποις, ἢ οὐ»; Εἰς τὸ ἐρώτημα

³⁹ Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς Ζαγορισίους, Ἀττ. Ρήτορες, τόμ. 9, σελ. 12-13.

⁴⁰ Ἐ. ἀ. Ἀττ. Ρήτορες, 9, 13.

⁴¹ Σοφιστὴς I, 52.

τοῦτο τὴν ἀπάντησιν θέτει πλαγίως εἰς τό στόμα δευτέρου· «εἰσὶ γάρ, ἔρεῖς· καὶ γὰρ ὁ Σωτὴρ ἡμῶν πολλάκις πειραθεὶς ὑπ’ αὐτῶν, καὶ πολλάκις ἐπιτιμήσας, ἐπέταξεν ἡμῖν, ἀγρυπνοῦντας φυλάττεσθαι αὐτοὺς ὡς ἐχθροὺς καὶ ἐπιβούλους· ἔργον γὰρ ἐκείνων οὐδὲν ἢ ὅπως ἐξ ἀπάτης καὶ δόλου παραγαγόντες τινὰ ἀπὸ τῆς εὐθείας, ἐξώσουσιν αὐτόν, εἴ τι δύναιντο, εἰς βάραθρον κακῶν, ὅθεν αὐτοῖς οὐκ ἔσται σωτηρία». Κατόπιν τούτων ὁ πιστὸς Δούκας, ἐπιβληθείσης τῆς διδασκαλίας αὐτῆς εἰς τὴν ψυχὴν του ὡς δόγματος μὴ δεχομένου συζήτησιν, ἀποδέχεται αὐτήν. «Συνῆκα οὕτω, λέγει· πνεύματ’ ἄρα φῆς τινὰ κακοποιὰ καὶ πολέμια ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ὑπάρχειν· πρὸς ᾧ φυλαττόμενος ἀντιπαρατάττεσθαι δεῖν καὶ ἡμᾶς γενναίως· ταῦτα μὲν πείθω καὶ γὰρ ἐμαυτόν».⁴²

Ἄπαξ, λοιπόν, «ἔπεισεν ἑαυτόν» ὁ Δούκας προχωρεῖ περαιτέρω εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς παραδεδεγμένης γνωστῆς περὶ δαιμόνων διδασκαλίας. «Ὁ πρῶτος τῶν οὐρανίων λειτουργῶν Ἐωσφόρος ἀντάρτης γενόμενος, καὶ τὸν ἑαυτοῦ θρόνον ὑπὲρ τὸν τοῦ πεποιηκότος αὐτόν βουλόμενος στήσαι, ἐκπέπτωκεν οὐρανόθεν πανστρατιᾷ πτώμα ἐξαίσιον, ὡς οὐκ ὤφειλεν· οὐ γὰρ ἂν τό ἀνθρώπινον, οὕτως ὑπὸ τοσοῦτων δαιμόνων ἀγόμενον καὶ φερόμενον, κατετυραννεῖτο· νῦν δ’ ὁρᾶτε, ὅπως τὰ πάθη ἄλλως ἡμῶν κρατοῦσι· ταῦτα γὰρ ἔγωγε δαίμονας τίθεμαι, ὧν ἀρχηγοὶ εἰεν ἂν πρῶτοι καὶ μάλιστα, ὁ φιλήδονος, ὁ φιλόδοξος, ὁ φιλάργυρος».⁴³

Πρὸς τοιοῦτους ἐχθροὺς ὑφίσταται ἀκήρυκτος πόλεμος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες δύνανται νὰ ἐνισχυθῶσιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας.⁴⁴ Τόπος διαμονῆς τῶν δαιμόνων εἶναι ἡ κόλασις, ἢ ὅποια ἐγίνε μόνον δι’ αὐτοὺς. Ὁ δὲ Χριστὸς ἦλθεν εἰς τὴν γῆν νὰ ἀρπάξῃ τὸν ἄνθρωπον «... ἀπὸ τοῦ κευθμῶνος, τοῦ μόνῳ τῷ διαθόλῳ εἰς κατοίκημα οἰκοδομηθέντος· οὐδὲ γὰρ προσήκει τῷ ἀνθρώπῳ ἡ κόλασις· καθάπερ αὖ οὐδέ τῷ διαθόλῳ ὁ παράδεισος... οὐκ ἄρα τοῖς ἀνθρώποις ἡτοίμασται τὰ τοῦ Ἀδου βασιλεία, ἀλλ’ αὐτῷ τῷ

⁴² I11B221. Ὁ Δούκας ἐνῶ ἐνταῦθα ὀρθῶς πιστεύει περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ Διαθόλου εἰς τὰ κακά, ἐν τούτοις εἰς τὴν ἀμέσως προηγουμένην παράγραφον ἀποκλείει τοῦτο. Τὸ δὲ σφάλμα του εἶναι θεμελιώδες· θέτει δηλ. τὸν Διάβολον ἴσον ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀρνεῖται τοῦτο.

⁴³ I11B223. Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι δὲν λέγει, ὅτι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων γίνονται κατ’ ἐμπνευσιν καὶ εἰσήγησιν δαίμονός τινος, ἀλλ’ αὐτὰ ταῦτα τὰ πάθη ὀνομάζει δαίμονας.

⁴⁴ I11B223-24. Ἰδὲ καὶ I A40.

διαβόλω καὶ τοῖς ἐκείνῳ δουλεύουσιν· οἷτινες ἀποστάντες τοῦ δημιουργοῦ καὶ σωτῆρος, εἰς τὸν τοῦ ἀντάρτου ἐξώκειλον κλῆρον».⁴⁵

Τελικῶς θέτει καὶ μίαν παράδοξον ἐρώτησιν. Ἐρωτᾷ, ἐάν οἱ δαίμονες ὁμονοοῦν μεταξύ των ἢ ἀλληλομάχονται, ὅπως ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι «κατὰ φατρίας γενόμενοι». Ἀπαντῶν δ' ὁ ἴδιος δέχεται τὴν πρώτην γνώμην· «τοῦτ' ἔοικεν· δαίμονι γάρ δαίμων οὐκ ἀντιθαίη· οὐδ' ἴσμεν, οὔθ' ἑωρακότες, οὔτ' ἀκηκοότες τοῦτό πη γεγεννημένον».⁴⁶

II. Περὶ τοῦ ὄρατοῦ κόσμου

1. Περὶ τοῦ κόσμου

Ὁ κόσμος εἶναι «σοφὸν καὶ πάντα νοῦν ὑπερβαῖνον σοφοῦ ἀρχιτέκτονος δημιουργήμα».⁴⁷ Καὶ ἡ ἀρμονία καὶ ἡ καλλονὴ τῆς φύσεως εἶναι ἔργον «τῆς χειρὸς τοῦ θεοῦ τοῦ πάντ' εἰδότος καὶ δυναμένου».⁴⁸ Πᾶν δ' «ἕκαστον [ἐν αὐτῷ τῷ κόσμῳ] παρήχθη ὑπὸ τοῦ σοφοῦ ἀρχιτέκτονος». Παρήχθησαν δ' ἐκ τοῦ «μηδενός» πάντα, ἅτινα καὶ «αὐθις οἰχίσεται εἰς τὸ μηδέν». Εἶναι δὲ ὁ κόσμος οὗτος «ἐξ αἰτίων καὶ αἰτιατῶν ἀλληλένδετος... οὐδὲν γὰρ αὐτὸ δι' ἑαυτὸ τυγχάνει γενόμενον». Οὕτω τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἄψυχα καὶ ἔμψυχα ἐδημιουργήθησαν, ἵνα χρησιμεύῃ τὸ ἐν διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἄλλου.⁴⁹

Σκοπὸς τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ εἶναι ἡ ἐξυπηρέτησις τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν διὰ τὸν ἄνθρωπον.⁵⁰

Περὶ δὲ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὁ Δούκας ὁμιλεῖ διὰ πλειόνων ἀντικρουόντων τὸν Ὁκελλον,⁵¹ ὁ ὁποῖος συμπεραίνει τὸ ἀναρχον τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχει τέ-

⁴⁵ IIIA149.

⁴⁶ IIIB221-22.

⁴⁷ IA7.

⁴⁸ IIA126. Ἰδὲ καὶ IA54.

⁴⁹ IA220-21.

⁵⁰ IIIA70. Ἰδὲ καὶ περαιτέρω εἰς τὸ περὶ ἀνθρώπου.

⁵¹ Ὁκελλος ὁ Λευκανός, Πυθαγόρειος φιλόσοφος. Ἰδὲ περὶ αὐτοῦ Fr. Ueberwegs, Gr. d. Gesch. d. Philosophie, Erster Teil, Berlin 1926, σελ. 61. 514 ἐξ. Τούτου ἔργον «Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου» σώζεται παρὰ Φίλωνι, p. 728. Ἄτερον ἔργον τοῦ αὐτοῦ μετὰ τὸν αὐτὸν τίτλον «Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου», ἐξεδόθη ὑπὸ Mullach, Ber. 1846, καὶ εἰς "Fragmenta

λος. «Καὶ Ὁκελλος ἀναρχον ἔφη τὸν κόσμον εἶναι τῷ μὴ ἔχειν τέλος». Ἀρνεῖται ὁ Δούκας, ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἔχει ἀρχὴν καὶ τέλος. Πλὴν ὅμως τοῦτο, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου «κεῖται ἐπὶ τῷ τὸν κόσμον ἐλευθέρως ἐκ τοῦ μηδενὸς παραγαγόντι». Τρεῖς λόγους προσάγει ὁ Δούκας ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων του· πρῶτον, ὅτι τὰ πάντα «ὑπὸ τῆς χειρὸς αὐτοῦ τοῦ πλάστου δεδημιούργηται»· δεύτερον «θελήσει θεία ἐλευθερωτάτη»· καὶ τρίτον «οὐδεμιᾷ ἀνάγκῃ φύσεως». Ἐφ' ὅσον δηλ. τὰ πάντα ἐδημιούργησεν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐλευθέρως δὲ καὶ αὐτοβούλως καὶ χωρὶς ἐνέργειαν φυσικῶν δυνάμεων καὶ ἀνάγκην τινά φυσικὴν, εἶναι ἐπόμενον, ὅτι «ταῦτα οὐκ ἂν οὐδεμιᾷ ἀνάγκῃ φύσεως καταστρέψαιεν· ἀλλ' ὥσπερ ἐλευθέραν ἔχει τὴν ἀρχήν, οὕτως ἐλευθέρως αὐθις οἰκίησεται εἰς τὸ μηδέν, ὥς ἐκ μηδενὸς γεγεννημένα· ἡ δὲ ἐλευθερία αὕτη δῆλον, ὅτι κεῖται ἐπὶ τῷ τὸν κόσμον παραγαγόντι».

Τὸ δὲ ἀξίωμα «πᾶν, ὃ ἔχει ἀρχήν, ἔξει καὶ τέλος» δὲν ἰσχύει διὰ τὸ ὅλον, «ἀλλὰ περὶ τῶν καθ' ἐκάστην φυομένων τε ἐκ τῶν στοιχείων, καὶ εἰς ἐκεῖνα αὐθις διαλυομένων». Διὸ «τὰ καθ' ἐκάστην γιγνόμενα εἴτε φύσεως ἀνάγκῃ εἴτε ἀνθρώπων τέχνῃ, ταῦτ' ἀλλ' ἄλλοτε γίγνεται τε καὶ φθείρεται ἀμοιβαδόν· καὶ πὶ τούτων εἴρηται τὸ, πᾶν, ὃ ἔχει ἀρχήν, ἔξει καὶ τέλος».

Τὰ δὲ ὅλον, τὰ εἶδη δηλ., τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησεν αὐτὸς ὁ Θεός «ὅπότε ἔδοξεν αὐτῷ ἄμεινον εἶναι» συλλαβὼν αὐτὰ ἐν νῷ «προαιωνίως» θὰ παραμείνωσιν ἀφθίτα, ἕως οὗτος ὁ ἴδιος θελήσῃ. «Τὰ δὲ εἶδη, ἃ αὐτὸς ὁ ποιητὴς ἐπλαστούργησε μὲν ἔργῳ, ὅπότε ἔδοξεν αὐτῷ ἄμεινον εἶναι, παρήγαγε δὲ νόῳ ἀχρόνως ἐν τοῖς προαιωνίοις λόγοις, ταῦτα διαμένει τε πάντα καὶ διαμενεῖ μέχρις ἂν πληρωθῇ ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἔφθῃ αἰνέσας προαιωνίως τὴν τούτων εἰς τὸ μηδέν αὐθις διάλυσιν».⁵²

2. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Ποιήσας ὁ Θεὸς τὸν «πάντα νοῦν ὑπερβαίνοντα» κόσμον, ἐπέθηκεν αὐτῷ τὸ ἀριστούργημα καὶ τὴν κορωνίδα τῆς δημιουργίας «τὸν μικρόν τοῦτον κόσμον»,⁵³ τὸν «ὑστάτον μὲν τῇ τάξει τῶν ἄλλων κτισμάτων, πρῶτιστον δὲ τῇ φύσει καὶ

Philosophorum Graecorum, Παρίσιοι 1860. Ἡ τελευταία καὶ τελειότερα ἔκδοσις αὐτοῦ ἐγένετο ὑπὸ Harder, εἰς "Neue Philosophische Unternehmungen," Heft. 1, 1926. Ἰδὲ καὶ MEE, 18, 790.

⁵² III B167-68.

⁵³ IA154.

τῇ ἀξίᾳ»,⁵⁴ τὸν ἄνθρωπον, ὃν μόνον ἐκόσμησε «λόγῳ». ⁵⁵ Τοῦτον — τὸν ὁποῖον «ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ θεὸς ἐξ ἀρχῆς» ⁵⁶ — «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἑαυτοῦ ἐποίησεν ὁ θεός· ὃ ἐστὶν αὐτεξούσιον, προνοητικὸν καὶ λογικόν»,⁵⁷ προικίσας ἐπὶ πλεόν αὐτὸν καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα καὶ πλούσια «χαρίσματα»,⁵⁸ ἐξόχως δὲ διὰ τῆς ἐλευθερίας, ἧς «κεκλήρωται ἀπ' ἀρχῆς παρὰ τοῦ πλάστου». ⁵⁹ Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος κακὴν ποιησάμενος χρῆσιν αὐτῆς ἐνήργησεν, ὥστε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κόσμον ἡ ἁμαρτία. «Μέγα μὲν ἡ ἐλευθερία, ἀποφαίνεται, καὶ πάντων τῶν παρὰ θεοῦ ὑπεργμένων ἡμῖν τὸ μέγιστόν τε καὶ τιμιώτατον· ἀλλὰ τὸ πλάσμα τοῦτο, τὸ τὴν δωρεὰν εὐράμενον ταύτην, τὸ ὕστατον μὲν τῇ τάξει τῶν ἄλλων κτισμάτων, πρῶτιστον δὲ τῇ φύσει καὶ τῇ ἀξίᾳ, κατεχρήσατο παρὰ βόλως τῷ δώρῳ πρὸς παράθασιν τῆς δεσποτικῆς ἐντολῆς· ὥστε, παρεισδύσης ἐντεῦθεν τῆς ἁμαρτίας, ἐχώρησεν ἔπειτα εἰς φόνον ἀδελφικόν». ⁶⁰

Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα, τὸ ὁποῖον, καίτοι «πονηρὸν καὶ κακὴς» καταστὰν μετὰ τὴν πτώσιν καὶ πολλὰ «κακά» ἐπιφέρει, δὲν ἀξίζει περιφρονήσεως, διότι ἐξυπηρετεῖ τὰς «προαιρέσεις τῆς ψυχῆς», ἧτις, κατοικοῦσα «φιλίως» ἐν τῷ σώματι, ⁶¹ εἶναι ἀθάνατος. ⁶² Παραδέχεται ἐπίσης, ὅτι ὑπάρχει μεγάλη συνάφεια καὶ ἀλληλεπίδρασις «κατὰ συμπάθειαν» μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς. «Σῶματος γάρ πρὸς ψυχὴν παρ' ἐμοὶ σύνδεσμος ὁ αὐτὸς τὰ θ' ἡδέα καὶ μὴ, κοινὰ αὐτοῖς εἶναι καὶ κατὰ συμπάθειαν, ἦν αὐτὴ ἡδ' αὐ-

⁵⁴ IB138. Ἰδὲ καὶ IIB137: «Μέγα δ ἄνθρωπος καὶ σοφὸν τοῦ παντοκράτορος θεοῦ δημιούργημα».

⁵⁵ IA7. Ἰδὲ καὶ IA229.

⁵⁶ IIB248. Ἰδὲ καὶ IA154-55.

⁵⁷ IIIA191 καὶ IIB248.

⁵⁸ IIB33.

⁵⁹ IIB137. Ἰδὲ καὶ IB138 καὶ IIB21: Τὴν ψυχὴν «ὁ θεὸς ἐλευθέρων πάνυ καὶ πάσης βίας ἐποίησε κρείττονα».

⁶⁰ IB138. Ἰδὲ καὶ IB142 ἐξ. καὶ IA7-8: «Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ἁμαρτία παρεισδύσα ποθὲν εἰς τὸν βίον ... παρέβλαψε τὸ ἀπλοῦν αὐτοῦ καὶ ἄθῳον, καὶ τὸ χεῖρον πολλαχῇ κατεξάνεστη τοῦ κρείττονος, οὐκέθ' ὁ λόγος μόνος οἷός τε ἦν κατ' ἀξίαν ἀνέχειν πρὸς ταῦτα ... ἀλλ' ἅμα ἐκστὰς ἑαυτοῦ, ἀχρεῖος κατέστη καὶ δοῦλος αὐτόχρημα τῶν παθῶν ... μετήμειψε μικροῦ δεῖν καὶ τὴν φύσιν».

⁶¹ IIIA19. Ἰδὲ καὶ IIB121: «Διπλοῦς δ ἄνθρωπος πέφυκεν· ἔστι γάρ αὐτοῦ, δ μὲν ὀρώμενον, ἔστι δ' ὁ καὶ νοούμενον».

⁶² IIB169. Ἰδὲ καὶ IB272 καὶ IIIA168: «Ὁ ἄνθρωπος ἐκ σώματος συνίσταται καὶ ψυχῆς· τοῦ μὲν χείρονος, ὡς φθαρτοῦ· κρείττονος δὲ τῆς ψυχῆς, ὡς ἀθανάτου».

τοῖς ἐνεφύτευσα, ἀλλήλοις ἐπαρκεῖν ὀτιδῆποτε. Εἰδὼς οὖν αὐτὸς ἄνθρωπος ὢν, ἐκ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου συγκείμενος, ὀφείλεις ἀμφοτέρων ἐπιμελεῖσθαι τὸ εἶκος ἑκατέρω, ἀπεχόμενος μὲν δογμάτων ἀγυρτικῶν φιλοσόφων ὑπερφιάλων, φέρων δ' ἐν ἑκατέροις, ὡς τὸ φέρον σε φέρει». ⁶³ Δὲν συμφωνεῖ ἐπομένως καθόλου μὲ τοὺς περὶ τὸν Ἐπίκτητον, οἱ ὅποιοι ἐπρέσβευον «ὡς δεῖ μηδὲν φροντίζοντας τῶν τοῦ σώματος ἀλγυνῶν, αὐτῆς τῆς ψυχῆς παντὶ σθένει ἐπιμέλειαν ἔχειν». Ἄλλ' «οἱ ἀνάλητοι οὗτοι ἄνθρωποι, συνεχίζει, ἢ ἀσώματοι ὅλως ἦσαν, ἢ ἀνόητοι ἄλλως· καὶ γὰρ ἐς ἄκρην φιλοσοφῆσαι σπουδάσαντες, αὐτοῦ τούτου τοῦ φιλοσοφεῖν ἐκπεπτῶκασι, συμφοῖαν καὶ συναλγησίαν ψυχῆς καὶ σώματος ἀμοιβαίαν μὴ συνειδότες». ⁶⁴ Πλεῖστον ὁμῶς ἀξίζει ἡ ψυχὴ, ὡς ἀθάνατος, καὶ περὶ αὐτῆς ἡ μεγαλυτέρα φροντίς.

Διδάσκει ἐπίσης ὁ Δούκας, ὅτι δὲν ὑπάρχει φυσικὴ διαφορά μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. «Δεῖ μαθεῖν πρῶτον καὶ ἄριστον μάθημα, ὅτι οὐδὲν τῇ φύσει ἀνθρώπου ἄνθρωπος διενήνοχεν». ⁶⁵ Τονίζει δὲ τὸ παροδικὸν καὶ ἐφήμερον τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις, λέγει, οὐκ ἔστιν, ἀλλ' ἢ ὄνειρον νυκτός, σώματος σκιά, ἔχνος ὅλως σκαφιδίου, δ οὐ φθάνει φανέν, καὶ ἀφανίζεται». ⁶⁶

Δύο ὁμῶς προβλήματα ἰδιαίτερος ἀπασχόλησαν τὸν Δούκαν εἰς πολλὰς ἐπιστολάς· ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Πρῶτον ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ἀναφερόμενος ὁ Δούκας εἰς τὸν πρῶτον «κατ' εἰκόνα θεοῦ» πλασθέντα ἄνθρωπον διδάσκει, ὅτι «χάριτι μὲν ἀθάνατος ἐπλάσθη ὁ ἄνθρωπος· ἐγένετο δὲ θνητὸς προαιρέσει». ⁶⁷ Ἄλλ' ἐκ τούτων δὲν φαίνεται σαφῶς ἡ γνώμη τοῦ Δούκα, ἐὰν σύνολος ὁ ἄνθρω-

⁶³ IB272.

⁶⁴ IA153-4. Ἴδὲ καὶ IB272.

⁶⁵ IIB115. Ἴδὲ καὶ IIB101: «Εἰ δοῖμεν διαφορὰν ἐθνῶν τὸ ἑτερόγλωσσον εἶναι, ἀλλ' οὐκ ἂν εἴπομεν καὶ ἑτεροφυεῖς αὐτοὺς εἶναι, ὡς ἐξ ἑνὸς πατρὸς καὶ τῆς αὐτῆς μητρὸς ἡμῖν πάντας ἀπ' ἀρχῆς γεγεννημένους». Καὶ IA101 καὶ IB205: «Πάντες οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴν οὐσίαν ἔσμεν οἱ αὐτοί, ἀφ' ἑνὸς τοῦ Γενάρχου ἐξ ἀρχῆς αἰε κατιόντες».

⁶⁶ IIB45.

⁶⁷ IIIA136. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει νὰ ἐκλέξη «τὴν ἐς οὐρανοὺς ἀνάγουσαν, ἔνθα τὸ πρῶτον ἐπλάσθημεν ὡς ἀθάνατοι χάριτι, ἢ τὴν κατὰ γῆν εἰς τὸν Ἄδην, ἔνθα πόθ' ὕστερον κατεδικάσθημεν ὡς θνητοί».

πος, ψυχὴ καὶ σῶμα, ἐπλάσθη «χάριτι ἀθάνατος» ἢ μόνον ἡ ψυχὴ. Ὡς δ' ἐκ τῶν ἐπομένων θά φανῇ, πιστεύει, ὅτι ἡ ψυχὴ ἦτο «φύσει» ἀθάνατος ὡς ἐκ τοῦ «θείου ἐμφυσηματος». διὰ δὲ τὸ σῶμα δὲν ἔχει σαφὴ γνώμην· φαίνεται ὅμως νὰ πιστεύη, ὅτι τὴν ἐξῆς πορείαν ἠκολούθησε σωματικῶς ὁ ἄνθρωπος. Πλασθεὶς οὗτος ἔτυχε «φύσεως φθαρτῆς» πρὸ τῆς πτώσεως.⁶⁸ κατέστη ἔπειτα «χάριτι ἀθάνατος», καὶ πάλιν «προαιρέσει θνητὸς» ἐγένετο.

Διὰ περισσοτέρων ὅμως ἐξετάζει αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀθάνατον τῆς ψυχῆς ἐλέγχων τό: «Πᾶν τὸ λαθὸν ἀρχὴν, ἔξει καὶ τέλος· ἄρα καὶ ἡ ψυχὴ». Τοῦτο ἐφάνη «ἐαυτῷ λόγον ἔχειν τινὰ τοῦθ' οὕτως ἀπλῶς ἀκοῦσαι». Ἀλλὰ «δεῖ εἰδέναι πρῶτον τίς ποτ' ἂν εἴη αὐτῆς ἡ ἀρχή, εἴθ' οὕτω φιλοσοφῶμεν περὶ τοῦ τέλους». Ἐρχόμενος εἶτα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς «ἀρχῆς» τῆς ψυχῆς, ἐρευνᾷ αὐτὴν πρῶτον μὲν θρησκευτικῶς καὶ δεύτερον φιλοσοφικῶς.

Πρῶτον θρησκευτικῶς. Ἐντεῦθεν διδάσκει, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι «ἐμπνευσμα» τοῦ Θεοῦ· καὶ ὡς τοιοῦτον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἔλαθεν ἀρχὴν, πλὴν ὅσον «ἐνεπνεύσθη ἐν χρόνῳ» μόνον. Φαίνεται δηλ. πιστεύων ὁ Δούκας, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποτελεῖ δημιούργημα τι νέον, ἀλλὰ μέρος τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. «Θρησκευτικῶς μὲν, λέγει, εἰ ζητοῖμεν περὶ αὐτῆς εὐρίσκομεν μηδὲν ἕτερον οὔσαν, ἢ ἐμπνευσμα θεῖον ἐμπνευσθέν τῷ πρωτοπλάστῳ· πῶς οὖν ἂν εἴποιμεν τὸ ἐμφύσημα τοῦτο, θεῖον ὄν, ἀρχὴν εἰληφέναι, πλὴν ὅσον ἐνεπνεύσθη ἐν χρόνῳ ἅμα μορφωθέντι τῷ πρωτοπλάστῳ»; Διακρίνει δηλ. ὁ Δούκας «χρονικὴν» μόνον καὶ ὄχι «οὐσιαστικὴν» ἀρχὴν τῆς ψυχῆς, ἥτις εἶναι κατ' αὐτὸν «ἀναρχος», ὡς «θεῖον ἐμφύσημα». Ὅθεν ἐπάγεται «τοιοῦτον ὄν [τὸ ἐμφύσημα: θεῖον, ἀναρχον], πῶς ἂν εἰς πέρας ἔλθοι φθαρέν».⁶⁹

προαιρέσει». Αὐτόθι. Ἰδὲ καὶ I11A238: «Ὁ ἄνθρωπος καὶ χάριτι ἡξίωται κατ' εἰκόνα θεοῦ πλασθῆναι, καὶ φύσει σοβαρὸν καὶ ἀνδρῶδες ἀξίωμα ἔχειν· προαιρέσει δὲ ἀμφότερα προδιδοὺς ἐκὼν πολλάκις αὐτομολεῖ εἰς δουλείαν».

⁶⁸ «Ἀλλ' ἐπειδὴ οὐτε τὴν βασιλείαν [ἐπὶ τοῦ κόσμου] ἦν διαρκεῖν, ἐνὶ ἀτόμῳ [τῷ Ἀδάμ] καὶ τούτῳ φύσεως φθαρτῆς δωρηθεῖσαν ... ἐξαγαγὼν ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ τὸ γύναιον αὐτῷ βοηθόν ...». I1A154.

⁶⁹ Ἡ τοιαύτη διδασκαλία τοῦ Δούκα περὶ τοῦ «ἀναρχοῦ τῆς ψυχῆς» ὡς οὐσης μέρος τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ γενόμενον κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ ἐμφυσηματος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν μὲ τὴν ἀμέσως

Δεύτερον φιλοσοφικῶς. Προσάγει ἐντεῦθεν ὑπέρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἓν μόνον ἐπιχείρημα, τὸ «ἄϋλον» αὐτῆς. «Εἰ δ' ἐπιχειροῖμεν πάλιν ἐκ φιλοσοφίας, καὶ οὕτως αὖθις τὸ ἀθάνατον αὐτῆς διαφαίνεται· ἔστι γὰρ αὐτὴ ἀφ' ἐαυτῆς κεκτημένη τὴν ἀϋλότητα». Τό ὅτι δὲ εἶναι ἄϋλος φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι «αὐτὴ ἐαυτὴν κινεῖ εἰς ἅπειρα διαστήματα, ἐξ ἐννοίας εἰς ἐννοίαν ἐν ἀκαρεῖ χρόνου μεταβαίνουσα ἐλευθέρως», τὴν στιγμὴν καθ' ἣν «ἡ ὕλη, ἅτε ἀδρανεῖα συνδεδεμένη, μὴθ' ἡρεμοῦσα, ἀφ' ἐαυτῆς κινήθῃ, μὴτ' αὖ κινουμένη, εἰς ἡρεμίαν μεταβαλεῖ». Διότι «τὸ ἄϋλόν ἐστιν ἀνέκτατον, ὥς μὴ ἔχον μέρη παρὰ μέρη· τοῦτο δ' ἀναγκαίως ἐστιν ἀδιάλυτον· εἰς τί γὰρ διαλυθήσεται, ἀπλοῦν ὄν, ὥστε καὶ διαφθαρῆναι»; Ἐπομένως ἐπάγεται «ἔστιν ἀθάνατος ἡ ψυχὴ, ὃ ἔδει δεῖξαι.», πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον καὶ «πλείστοι τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων τοῦθ' οὕτως ἔχειν ὡμολογῆκασιν». ⁷⁰

Ἀλλὰ καὶ πᾶς ἄνθρωπος διὰ μόνης τῆς ὀρθῆς σκέψεως, διὰ τοῦ νοός του, λαμβάνει γνῶσιν τῶν ἔξωθεν, ἀφομοιώνει καὶ κατατάσσει αὐτά, κρίνει καὶ συγκρίνει, βυθίζεται εἰς τὸ παρελθόν, σταθμίζει τὸ παρόν, προσατενίζει τὸ μέλλον, βλέπει τὰς ἔξωθεν αὐτοῦ μεταβολὰς καὶ φθοράς «ἰδέαν τε προσλαμβάνει θανάτου, καὶ λόγοις ἰσχυροῖς πειθόμενος, ὁμολογεῖ τῆς ψυχῆς τὸ ἀθάνατον». ⁷¹

Ὡς ἀκολουθία, λοιπόν, τῆς ἔσω καὶ θύραθεν ταύτης μελέτης τοῦ ζητήματος ἐξάγεται, ὅτι «τὸ ἀθάνατον οὐ μόνον ἐκ τῆς πίστεως ἡμῖν ἐστιν δεδιδαγμένον, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς ἀποδεδειγμένον». ⁷²

Δεύτερον· ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου. Διπλοῦς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου: ὁ ἓνας εἶναι ἐγκόσμιος, ὀλικὸς καὶ πνευματικὸς, καὶ ὁ ἄλλος ὑπερκόσμιος.

Εἰς τὸν πρῶτον τριπλὴν εὐρίσκει ὁ Δούκας τὴν ἀποστολήν. Πρῶτον τὴν κυριαρχίαν τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος διὰ τὸν ἄνθρωπον μόνον ἐδημιουργήθη. «Μόνος γὰρ οὗτος [ὁ ἄν-

προηγούμενην διδασκαλίαν τοῦ ἰδίου περὶ τοῦ ἀθανάτου τοῦ ἀνθρώπου «χάριτι» ἀφ' ἐτέρου δὲ αὐτὴ ὁδηγεῖ εἰς πολλὰ ἄτοπα. Δὲν ἀποτελεῖ δὲ καὶ ὀρθόδοξον χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἴδὲ καὶ Χ. Ἀνδρούτσου, Δογματική, 131.

⁷⁰ ΙΙΙΒ167-69.

⁷¹ ΙΙΑ216.

⁷² ΙΙΙΒ169. Ἴδὲ καὶ ΙΒ164: «Πρὸς τῷ ἐκ τοῦ δόγματος τὸ βέβαιον ἐσχηκέναι, καὶ οἱ θύραθεν ἅπαντες ξυνῶδ᾽ ἀπὸ τοῦτου [τοῦ ἀθανάτου τῆς ψυχῆς] ἐφθέγγαντο, τὸ ἄϋλον [αὐτῆς] ξυνειδότες μὴ ἂν διαλυόμενον».

θρωπος] οὐχ ὡς πρᾶγμα ἀπλῶς ἐν τοῖς οὖσιν ὑφίσταται, ἀλλ' ὡς πρόσωπον θνητὸν καὶ ἀθάνατον διαπρέπει ἐπαΐων ἐν τούτοις. Διὸ καὶ βασιλεὺς ἤκουσε τοῦ παντός, οὕτως ὑποτάξαντος αὐτῷ τοῦ θεοῦ τὰ μὲν πρὸς ἀπόλαυσιν ... τὰ δὲ πρὸς θεωρίαν ... κακείνου [τοῦ Θεοῦ] ἀναφανῆναι θεοπρεπὲς δημιουργήμα». ⁷³ Δεύτερον τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ. ⁷⁴ Καὶ τρίτον τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. Ὁ Θεὸς «τῷ ἀνθρώπῳ μόνῳ προσθεῖς καὶ τὸν λόγον, ἐνέθηκε παρὰ ταῦτα καὶ ὁρμὴν τινὰ πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας». ⁷⁵ Ὁ ἄνθρωπος δηλ., ὅστις «λόγῳ καθ' ὑπεροχὴν τῶν ἄλλων τετίμηται ... θεωρῶν τὰ ἐκ μυρίων οἴων καὶ ὄσων μεταβολῶν ἐν τῇ φύσει γιγνόμενα, περιπολεῖ ζητῶν τὴν πρώτην τούτων αἰτίαν, ἣν μὴ δυνάμενος εὗρεῖν ἐν τοῖς ὁρωμένοις, ἀνατρέχει εἰς τὰ νοητά· δπου καταδυόμενος, ζητεῖ τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἰδανικόν, τὴν μόνην τοῦ παντός ἀναγκαίαν αἰτίαν, ἐν ἣ πέποιθεν ἑαυτῷ τὴν μακαριότητα εἶναι, τοῦτο δὴ τὸ τέλος, πρὸς δ ἕκαστος σπεύδει. Πρὸς τούτου τοίνυν τὴν ἀπόλαυσιν ὁ ἄνθρωπος ἀνύτων δλῶ θυμῷ, γλίχεται ἀναπαύσασθαι, πάσης ἀθυμίας κρείττων γενόμενος. Τοῦτ' ἄλλ' οὖν ἐν τῷ παρόντι βίῳ εὗρεῖν μὴ δυνάμενος, ἀναπτεροῦται ἐν τῷ μέλλοντι ταῖς ἐλπίσιν». ⁷⁶

⁷³ IIA70. Ἰδὲ καὶ IA154. Ὡς περίεργον θὰ χαρακτηρίσωμεν σχετικὴν τοῦ Δούκα γνώμην, καθ' ἣν ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ διατήρησις τοῦ κόσμου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διατηρήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐὰν δηλ. ἐξαφανισθῇ καὶ ἐξαλειφθῇ ἐκ τῆς γῆς τὸ ἀνθρώπινον γένος, αὐτομάτως θὰ νεκρωθῇ καὶ θὰ ἐξαλειφθῇ τὸ σύμπαν, ὁ κόσμος ὅλος. Κατωτέρω παραθέτομεν αὐτολεξεὶ ὁλόκληρον τὴν γνώμην τοῦ Δούκα: «Ἄρσεν καὶ θῆλυ, γράφει, ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἐξ ἀρχῆς, νοῦν ἐνθεῖς αὐτῷ ἄρχειν διὰ φιλοσοφίας ἀπάσης τῆς κτίσεως, ἣν ὑπέταξεν αὐτῷ εἰς θεωρίαν ὁ ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Παντοκράτωρ· ἄλλως γὰρ ἦν ἂν ἡ κτίσις νεκρὰ καὶ ὕλη ἀδιανόητος τῷ μηδενὶ ὁμοίᾳ, μὴθ' ὡς θεωρούμενον, τοῦ θεωροῦντος μὴ ὄντος, μὴθ' ὡς νοοῦμενον, τοῦ νοοῦντος μὴ συνυπάρχοντος. Οὕτω δὲ πλαστοουργήσας αὐτὸν τῇ οὐσίᾳ ταῦτόν, διάφορον δὲ τῷ τρόπῳ, προῦνόησε καὶ ὅπως διαδοχῇ γονῆς διασῶζοιτ' ἂν ἄριστα τὸ ἀνθρώπινον μέχρις ἂν ἀρέσκη τοῦτο τῷ θεῷ βουλήματι, ἵνα μὴ τῇ οἰκείᾳ φθορᾷ συναπολέσῃ καὶ τὴν ἄψυχον φύσιν, ὡς ὕλην ὁδσαν ἀπλῆν [=ἀπλῶς] καὶ τελείαν ἀδράνειαν ἔχουσιν· ἀναιρεθὲν [sic] γὰρ τὸ ἐπιστάμενον, συναναιρεθήσεται πάντως καὶ τὸ ἐπιστητόν». IIB248-49. Πρβ. καὶ IA154-55.

⁷⁴ Περὶ τούτων κάμνομεν εὐρύτερον λόγον εἰς ἰδιαιτέραν περάγραφον περαιτέρω.

⁷⁵ IIIA241.

⁷⁶ IA221. Πρβ. καὶ IIB187: «Ἐφευρετικὸν ὁ ἄνθρωπος, ὡς κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγενημένος, καὶ ὡς θεῖαν, ἀπδομοιραν εὐράμενος τὴν ψυ-

Δεδομένου ὄντος ὁμως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει καὶ ψυχὴν ἀθάνατον, ἥτις μετὰ θάνατον θὰ ζῇ αἰωνίως, ὀφείλει νὰ ἐτοιμασθῇ καὶ διὰ τὴν ὑπερκοσμίαν ἐκείνην ζωὴν. Παραλλήλως, λοιπόν, πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἀναπτυχθέντα τριπλοῦν ἐγκόσμιον σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου βαίνει καὶ ὁ σπουδαιότερος, ὁ ὑπερκόσμιος. Ἀπ' αὐτῆς δὲ τῆς πλευρᾶς «οὐδὲν ὁ βίος οὗτος, διδάσκει ὁ Δούκας, τοῖς εὖ φρονοῦσιν, ἢ τοῦ μέλλοντος προαγώνισμα, καὶ ὁδὸς ἐφ' ἕτερον ὑψηλότερον, δι' ὃν ὁ ἄνθρωπος πέπλασται· ἢ δὲ παρακοὴ ἀφώρισεν αὐτὸν ἐνταῦθα πρὸς καιρὸν ἀποτίσαι τὸ πρόστιμον. Οὐκ ἄρα ἡ πατρίς, οὐδ' ἡ βασιλεία ἀνδρὶ χριστιανῷ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἐστὶν ὡς παρὰ τῆς ἀληθείας αὐτῆς τοῦτ' ἠκούσαμεν».⁷⁷

Γ'. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ

1. Εἰσαγωγικά τινα

Ὁ Ν. Δούκας ἀναγνωρίζων, ὅτι τὰ μυστήρια εἶναι ἑπτὰ,⁷⁸ διακρίνει αὐτὰ εἰς «μείζονα» καὶ «δευτερεύοντα», κατατάσσων εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «μειζόνων» τὸ Βάπτισμα καὶ τὴν Εὐχαριστίαν.⁷⁹ Δι' ὀλιγίστων δὲ ἀναπτύσσει τὸ θέμα τῆς «ἀποτελέσεως» τῶν μυστηρίων ἐκ τοῦ ἀναξίου ἢ μὴ τοῦ ἱερέως. Ὁ ἴδιος πιστεύει, ὅτι τὰ μυστήρια «ἀπὸ τοῦ ἰσοῦ» τελοῦνται εἴτε ἀναξίου, εἴτε ἀξίου ὄντος τοῦ τελοῦντος ἱερέως. Μόνον γνωρίζων τὴν ἀναξιότητα τοῦ ἱερέως δὲν προσέρχεται μὲ τὴν «εὐθυμίαν» καὶ τὸν αὐτὸν «ζῆλον», ὅσον θὰ προσήρχετο εἰς τὸ μυστήριον τελουμένου ὑπὸ ἀξίου. «... ἐγὼ μὲν (καὶ ἀξιῶ πιστεῦεσθαι παρὰ σοῦ) πιστεύω ἀπὸ τοῦ ἰσοῦ τὰ μυστήρια τελεῖσθαι παρ' ἀμφοτέρων, εἴθ' ὑπ' ἀξίου, εἴθ' ὑπ' ἀναξίου ἱεουργοῦτο».⁸⁰ ἄλλ' οὐ τῇ αὐτῇ εὐθυμίᾳ, οὐδὲ τῷ αὐτῷ ζῆλῳ προσκαρτερῶ ἐκατέροις· ὁσὼ περ γὰρ συν-

χὴν κατὰ τινὰς τῶν φιλοσόφων, ὥστε γινώσκειν ἐκτάσεις καιρῶν, καὶ τὰ μέλλοντα ἐκ τῶν παρεληλυθότων ἱκανῶς εἰκάζειν, ἀλφιστῆς τε ὧν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, καὶ ἐπινοεῖν ὁδοὺς καὶ μάλιστα ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις· ὁπόθ' ὀρώμεν αὐτὸν κατὰ σκοπὸν καὶ πελάγη δι' αἰτῶν διαβάλλοντα ἀκωλύτως ἀχανῇ, καὶ ἀεροβάμοσι μηχαναῖς διασχίζοντα τὸν ἀπέραντον αἰθέρα». Καὶ ΙΙΙΑ131: «Νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικὸν ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον ὁ θεός».

⁷⁷ ΙΑ252.

⁷⁸ ΙΙΑ15.

⁷⁹ ΙΙΑ165.

⁸⁰ Πρβ. καὶ Κ. Δυοβουνιώτου: «Ἡ ἀποτελέσις τοῦ μυστηρίου δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πίστεως καὶ ἠθικῆς τελειότητος τοῦ τελοῦντος αὐτὸ ἱερέως». ΜΕΕ, τόμ. 15, σελ. 899.

ορῶ ἐμαυτὸν συντεινόμενον πρὸς τὸν πρῶτον, τοσοῦτῳ συναισθάνομαι ἐγγιγνομένην μοι ἔνδον ἀποστροφὴν καὶ ἀπονάρκωσιν πρὸς τὸν δεύτερον».⁸¹

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ: Εἰς τὸν Δούκαν δὲν ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ ἀναπτύξῃ ὅλα τὰ μυστήρια, εἴτε ἀπὸ δογματικῆς, εἴτε τελετουργικῆς, εἴτε ἄλλης τινὸς πλευρᾶς. Ἀναλόγως δὲ τῆς δοθείσης ἀφορμῆς ἐξετάζει αὐτά. Οὕτω π. χ. δὲν ἐδόθη εἰς αὐτόν, φαίνεται, καθόλου ἀφορμὴ οὔτε καὶ νὰ μνημονεύσῃ καὶ ἀναγράφῃ που τὰ μυστήρια τοῦ Χρίσματος καὶ τοῦ Εὐχελαίου· ἐκτὸς ἐὰν τοῦτο μᾶς διέφυγε τὴν προσοχήν. Τοῦτο μόνον λέγει περὶ τοῦ βαπτίσματος, ὅτι ὁ μέλλων νὰ βαπτισθῇ πρέπει νὰ κατηχήται πρὸ τοῦ μυστηρίου, «ἵν' εἰδῶς ὁ δεξιόμενος τὸ μυστήριον, οὕτω μετὰ συνειδήσεως τοῦτο δέχηται».⁸² Καὶ τὰ ὀλίγα ἐπόμενα περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας. Πρῶτον μὲν συνιστᾷ νὰ προετοιμάζηται δι' ἔργων ἀγαθῶν⁸³ καὶ νὰ δοκιμάζῃ «ἕκαστος ἑαυτὸν» κατὰ τὸν Ἀπόστολον⁸⁴ «διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐξομολογήσεως καὶ μετανοίας μάλιστα» καὶ ἔπειτα νὰ προσέρχεται «τῷ θυσιαστηρίῳ σὺν ἐλπίδι καὶ φόβῳ» διὰ νὰ καταστῇ «κοινωνὸς τῶν ἀχράντων μυστηρίων». Τῆς προετοιμασίας δὲ ταύτης καὶ τῆς ἐξομολογήσεως «ἡ μετὰ τὴν κοινωνίαν ἀγαλλίσις τῆς ψυχῆς, ἐξ αὐτοῦ τοῦ συνειδότης τικτομένη τοῖς πιστοῖς, ἐμφαίνει τὴν ἔκθεσιν». Ἐπειτα δὲ νομίζει, ὅτι ἡ μετάληψις ὄχι μόνον εἶναι «ὑποχρεωτική», ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ συνεχῆς. «Ὁφείλεται ἡμῖν, λέγει, ἅπασι καὶ συνεχῶς μὲν, μάλιστα δὲ νῦν πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου Ἀναστάσεως τῶν ἀχράντων κοινωνεῖν μυστηρίων».⁸⁵

Περὶ τῶν ἀκολουθῶν μόνον τριῶν ὑπολοίπων μυστηρίων, τῆς Ἐξομολογήσεως, τῆς Ἱερωσύνης, τοῦ Γάμου κάμνει λόγον ἐκτενέστερόν πως. Εἰς δὲ τὴν κατωτέρω ἔκθεσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ Δούκα περὶ τῶν μυστηρίων τούτων δὲν θὰ καταχωρήσωμεν τὰς καθαρῶς δογματικοῦ μόνον περιεχομένου γνώμας, ἀλλὰ καὶ ἐξ οἷας ἐτέρας πλευρᾶς ἔθιξεν αὐτὰ ὁ Δούκας εἴτε Δογματικῆς, εἴτε Κανονικοῦ Δικαίου, εἴτε Ποιμαντικῆς, εἴτε Τελετουργικῆς, διὰ τὴν μὴ ἐπανάληψιν περαιτέρω ὀλίγων τινῶν μόνον σκέψεων αὐτοῦ.

⁸¹ I IIA285-86.

⁸² I IIA107.

⁸³ I IIA117.

⁸⁴ Α' Κορινθ. 11, 28.

⁸⁵ I IIA188.

2. Περί Ἐξομολογήσεως

«Ὁμολόγηται ἡμῖν ἡ μετάνοια σωτήριος εἶναι καὶ ἐν μυστηρίοις τέτακται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ».⁸⁶ Διὰ τούτων ὁ Δούκας ὄχι μόνον ἀποδέχεται τὴν Μετάνοιαν ὡς «μυστήριον», ἀλλ' ἀποδίδει εἰς αὐτὴν καὶ «σωτηριώδη» σημασίαν ἀπὸ ψυχολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἀπόψεως.

Ἀπὸ ψυχολογικῆς πλευρᾶς ἡ ἐξαγόρευσις τῶν ἁμαρτημάτων ἐπιφέρει γαλήνην καὶ «ἰλαρότητα» εἰς τὴν ψυχὴν, ἐνῶ διὰ τῆς παρασιωπήσεως αὐτῶν καὶ κατακρατήσεως ὑπάρχει κίνδυνος ὠθήσεως καὶ εἰς ἕτερα χειρότερα ἁμαρτήματα. «Τὰ ἁμαρτήματα, γράφει, ἐξομολογούμενα μὲν, καὶ ἐξοστρακίζόμενα, καθιλαρύνουσι τὰς ψυχὰς· οἰκουροῦντα δὲ καὶ ἐντρεφόμενα, ἐρεθίζουν πολλὰκις ἐκείνας εἰς φλεγμονήν, καὶ δέος ἐντεῦθεν, μὴ καὶ εἰς ἕτερόν τι τῷ χρόνῳ περιτρίψωσιν αὐτάς χαλεπώτερον».⁸⁷

Ἀπὸ δὲ θρησκευτικῆς πλευρᾶς μόνον διὰ καθαρᾶς ἐξομολογήσεως δύναται νὰ γίνῃ ἡ ἀπάλειψις τῶν ἁμαρτημάτων· «... μόνῃ ἡ καθαρὰ ἐξομολόγησις ἂν εἴη ἱκανὴ ἀπαλεῖψαι» τὰ ἁμαρτήματα.⁸⁸

Τονίζει δέ, ὅτι τότε μόνον ἔχει ἀξίαν καὶ φέρει ἀποτελέσμα, ὅταν ἡ μετάνοια εἶναι καθαρὰ, δηλ. εἰλικρινὴς καὶ ὄχι πλαστή. «Τῇ ψυχῇ συνειδυῖα τὰ ἑαυτῆς [ἁμαρτήματα], ἀπλλαγὴ ἀπὸ τῶν τοιούτων μόνῃ ἂν εἴη ἡ εἰλικρινὴς τῶν τετολμημένων ἐξομολόγησις· ἐντεῦθεν μόνῃ ἡ σωτηρία· ἐσωτερικόν, αὐθαίρετον, ἀνανάγκαστον τό ἴαμα πάρεστιν».⁸⁹ Ἐπειδὴ δὲ «αὕτη· ἐστὶ νοερά, πολλὰκις δὲ καὶ πλαστὴ ἐν λόγοις ἀπλοῖς τὴν ὑπόστασιν ἔχουσα» διὰ τοῦτο ὑπάρχει ἀνάγκη καὶ ἐξωτερικῆς βεβαιώσεως, ἥτις πρέπει νὰ εἶναι, κατὰ τὸν Δούκα, ἡ νηστεία.⁹⁰ Τοιαύτη οὔσα ἡ μετάνοια, καθαρὰ καὶ εἰλικρινὴς, ἀποτελεῖ «δοκιμὴν» καὶ προπαρασκευὴν τῆς θ. Εὐχαριστίας·⁹¹ ἔπειτα ἀκολουθοῦν τὰ ἐντεῦθεν σωτήρια ἀγαθὰ, ἀπάλειψις τῶν ἁμαρτημάτων καὶ γαλήνη καὶ ἰλαρότης τῆς ψυχῆς.⁹²

⁸⁶ IIIA166.

⁸⁷ IA115.

⁸⁸ IIIA158 καὶ IB191.

⁸⁹ IB143.

⁹⁰ IIIA166-67.

⁹¹ IIIA188.

⁹² Αὐτόθι καὶ IB115 καὶ IIIA158-59.

Δικαίωμα δὲ τοῦ «ἀφεῖναι» τὰς ἁμαρτίας ἐδόθη εἰς τοὺς κληρικούς· «τό τε λύειν καὶ τό δεσμεῖν ἀλληλοδιαδόχως ἄνωθεν» ἐδέχθη ὁ κλῆρος.⁹³ Τὸ λειτούργημα δὲ τοῦ πνευματικοῦ τῶν κληρικῶν, οἱ ὅποιοι προωρίσθησαν «τοὺς τῶν ἐξομολογουμένων λογισμοὺς ἰᾶσθαι», χαρακτηρίζει ὡς «τό σεμνότερον τῶν ἐπαγγελμάτων».⁹⁴

3. Περὶ Ἱερωσύνης

Τρεῖς εἶναι οἱ βαθμοὶ τῆς Ἱερωσύνης: «Ἐπίσκοποι, Πρεσβύτεροι, Διάκονοι». Οἱ τρεῖς αὐτοὶ βαθμοί, λέγει ὁ Δούκας, «εἶγε ταῦτά εἰεν Ποιμῆν καὶ Ἐπίσκοπος» ἐπεκράτησαν τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας. Μετὰ ταῦτα ἕνεκα τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ προσετέθησαν οἱ Μητροπολῖται καὶ οἱ Πατριάρχαι «οὐδὲν ἄλλ' ἢ τάξεως βαθμῶ κόσμου ἕνεκα διενηνοχότες, Ἐπισκόπων».⁹⁵

Ἀπὸ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς Ἱερωσύνης, τοῦ Ἐπισκόπου, τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τοῦ Διακόνου, ὁ Δούκας διακρίνει περισσότερον τοὺς δύο πρώτους καὶ περὶ τούτων μόνον ἀσχολεῖται. Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτων λέγει, ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ ἀξίωμα, Ἐπισκόπου καὶ Πρεσβυτέρου, καὶ ὅτι δὲν διαφέρουν μεταξύ τῶν κατὰ τὴν «χάριν», ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν «τάξιν». Ἀπὸ τὸν ἱερέα, λέγει, ὁ Ἐπίσκοπος «χάριτι μὲν οὐδὲν διενήνοχε· τάξει δὲ τὸ πρῶτος εἶναι καὶ τοῖς ἄλλοις εἴληχε ἐπιτάττειν».⁹⁶ Οἱ Ἐπίσκοποι, γράφει ἄλλοῦ, πρέπει «τοὺς ἱερεῖς ὡς ὄντας συμπρεσβυτέρους, συμπαρέδρους ποιεῖσθαι, ἀλλὰ μὴ τῶν ἰδίων ἀτοπημάτων ἐκ κενοδοξίας ὑπηρέτας ἐπάγεσθαι, τοσοῦτ' ὅσον μόνον προὔχοντας ἐκείνων ὅσῳ μόνῳ βαθμῶ». Τοιοῦτον δὲ ὑπάλληλον ἐν ἀλληλουχίᾳ σύνδεσμον μεταξύ τῶν οἱ ἱερατικοὶ βαθμοὶ ἔχουσιν, οἷον «οἱ τῆς σύριγγος ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐμφυσήματος ὑπάλληλοι τόνοι».⁹⁷ Σαφέστερον δ' ἐκφράζεται ἄλλοῦ. Ὁ Ἐπίσκοπος, γράφει, «τῇ μὲν τελεσιουργικῇ δυνάμει ὁ αὐτὸς ἂν εἴη τοῖς Πρεσβυτέροις, ὡς ταῦτά καὶ αὐτοῖς καὶ τῆς αὐτῆς ἱερωσύνης τελεσιουργοῦσι· προὔχει δὲ ἰδίᾳ, ἔχων μᾶλλον τὴν διδαχὴν καὶ τὴν τῶν ἱερῶν κανόνων διακόσμησιν καὶ ἐφαρμογὴν, οἷς προσή-

⁹³ I A80.

⁹⁴ I B13.

⁹⁵ I A83.

⁹⁶ I B54.

⁹⁷ I A88.

κει· ἀλλὰ τοῦτο γε τάξεως βαθμῷ, οὐ μὴν ἀνωτέρας χάριτος οὐρανίου προσθήκη». ⁹⁸

Τοιουτοτρόπως, λοιπόν, ὁ Δούκας δξύτατα παρατηρεῖ σαφῶς, ὅτι εἰς τὴν βάσιν του τό μυστήριον εἶναι ἓν καὶ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ «ἀνωτέρας χάριτος οὐρανίου» εἰς τὸν μὲν ἢ τὸν δὲ ἀπὸ τοὺς ἱερατικούς βαθμούς. Λόγοι θέσεως καὶ τάξεως καὶ ἐπιστάσεως ἐπὶ τοῦ ἱερατείου διακρίνουν τὸν Ἐπίσκοπον τοῦ Ἱερέως, ἐφ' ὅσον τελεσιουργικῶς οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει, τῶν μυστηρίων καὶ τῶν τελετῶν τελουμένων ἐξ ἴσου καὶ ὑπὸ τῶν δύο. Τό ὅτι δὲ ὁ Ἐπίσκοπος ἔχει «ἴδιον τὸ χειροτονεῖν», τοῦτο ὁ Δούκας ἐρμηνεύει ὡς ἐξῆς: «ὡς γὰρ σπανιώτερον γενομένης τῆς χειροθεσίας, καὶ διὰ τοῦτο μηδεμιᾶς, ὡς ἔοικειν, οὔσης ἀνάγκης δοθῆναι τοῦτο καὶ τοῖς Πρεσβυτέροις, μεμένηκε τὸ μυστήριον τοῦτο, καίπερ τῶν δευτέρων ὄν, τοῖς Ἐπισκόποις μόνοις πρὸς ἀποφυγὴν καταχρήσεως· εἰ δὲ μὴ, εἴη ἂν λόγον ἔχον μάλιστα τῶν μειζόνων, οἷόν ἐστι τὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς κοινωνίας, ἐκείνους μάλιστα εἶργεσθαι· ἄλλως δ' ἔγωγ' οὐδαμόθεν ἂν ἔχοιμι πείθεσθαι». ⁹⁹

Ἡλικίαν ἐκλογῆς ὁ Δούκας γνωρίζει τὴν μετὰ τὸ 24 ἔτος. Οἱ νομοθέται, γράφει, ὥρισαν τὸ 24 ἔτος τῆς ἡλικίας πρὸ τοῦ ὁποίου «μῆτε γαμεῖν, μῆτε κύριον εἶναι κλήρου», ἐπειδὴ ἔκτοτε ἀρχίζει ἡ φρόνησις. ¹⁰⁰ Δὲν ἀναγνωρίζει οὐδὲν δικαίωμα ἐκλογῆς εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, θέλει δὲ αὕτη «ἐκ τῆς κοινῆς ψήφου» νὰ γίνηται. «Ἡ δὲ αἵρεσις τούτων [τῶν κληρικῶν], γράφει ὀρθῶς, κείσθω οὐκ ἐπὶ ταῖς Ἀρχαῖς, ὅπως μὴ τὸ ἱερὸν τοῦτο πρᾶγμα εἰς τὴν τοῦ Σίμωνος βδελυρὰν ταχέως ἐξοκείλῃ πλεονεξίαν· ἀλλ' ἐκ τῆς κοινῆς προτιμάσθωσαν ψήφου· τοῦτο γὰρ δίκαιον ὡς ἐκ τῆς ἀξίας, καὶ θεοφιλές ὡς ἐκ τῆς ἐντολῆς». ¹⁰¹ Τοὺς δὲ Ἐπισκόπους συμβουλεύει «μὴ χειροτονεῖν ἐκ χάριτος, ἢ ὅπως οὖν τοὺς παρατυχόντας, εἴγε βούλονται μὴ ἐναντία βαίνειν τῷ τε ὀρθῷ λόγῳ καὶ τοῖς Ἀποστολικοῖς» ¹⁰² παραγγέλμασι». ¹⁰³

Διὰ νὰ ἐκλεγῇ δὲ τις κληρικός, ὁ ὁποῖος εἶναι «κεκλη-

⁹⁸ IIA164. Ἴδὲ καὶ IIA67.

⁹⁹ IIA165. Ἴδὲ καὶ IIA83: «... ταῦτά εἰεν Ποιμὴν καὶ Ἐπίσκοπος, μόνῳ τῷ χειροτονεῖν τῶν Πρεσβυτέρων διενηνοχότες».

¹⁰⁰ IA177.

¹⁰¹ IIA210.

¹⁰² Ὁ Δούκας ἔχει ὑπ' ὄψει του τὸ τοῦ Παύλου: «χεῖρας ταχέως μηδὲν ἐπιτίθει...». Α' Τιμόθ. 5, 22.

¹⁰³ IIA108.

μένος θεόθεν»,¹⁰⁴ ὀφείλει νά ἔχη «ἦθος χρηστόν· ὃ ἀναγκαῖον μάλιστα γίγνεται τῷ τὸν ἱερατικὸν βίον μέλλοντι ἀναιρηθῆσθαι». ¹⁰⁵ Διότι ὁ ποιμὴν πρέπει νά εἶναι «τὸ τῆς ἀρετῆς θεείκελον ἄγαλμα, τὸ τῆς πίστεως ἀκράδαντον ἔρεισμα, ὁ ἱατρὸς τῶν ψυχῶν, τῶν θλιβομένων ἢ παραμυθία». ¹⁰⁶ Παραλλήλως ὁμοῦς πρὸς τὰ ἠθικὰ προσόντα τοῦ μέλλοντος κληρικοῦ πρέπει νά βαίνει καὶ ἡ μόρφωσις αὐτοῦ ἢ ἱερά καὶ ἡ θύραθεν· «... τῆς ἱερωσύνης, γράφει, τὴν παιδεῖαν τὴν θ' ἱεράν καὶ τὴν θύραθεν δεῖ προηγεῖσθαι». ¹⁰⁷ Διότι ὁδηγὸς ἀγαθὴ ὄχι μόνον ἠθικῆς πράξεως εἶναι ἡ γνώσις, ἀλλὰ καὶ προστατεύει αὕτη ἀπὸ «δεισιδαιμονίας» ὀλισθήματα. «Ἦγεμὼν ἀγαθὴ τῇ πράξει πρὸς τὸν σκοπὸν ἢ γνώσις· καὶ μάλιστα τοῖς ἐπιστήμην ἐπαγγελλομένοις δογμάτων· ἵνα μὴτ' ἀγνοίῃ εἰς δεισιδαιμονίαν καταφέροντ' ἀτόπως, μήτε ταῖς γνώσεσιν ἐπαίρόμενοι, τάφοις κεκονιασμένοις ὅμοιοι ἀτοπώτερον κατασταῖεν». ¹⁰⁸

Ὁ οὕτω ἐκλεγείς καὶ διὰ τοιούτων προσόντων κεκοσμημένος κληρικὸς δύναται νά ἐπιτελῇ τὸ ἔργον του, τὸ εἰς τὰς τελετάς καὶ κυρίως εἰς τὴν διδασκαλίαν ἀναφερόμενον. ¹⁰⁹ Ἡ δὲ διδασκαλία του δὲν πρέπει νά περιορίζηται μόνον εἰς λόγους, ἀλλὰ κυρίως πρέπει νά ἐκδηλοῦται δι' ἔργων. «Ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν προτετάγμεθα ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος· προηγείται δὲ διδασκῆς τῆς ἀρετῆς αἰεὶ ἢ πρᾶξις». ¹¹⁰ Ἡ μὲν διδασκαλία ὁμοιάζει μὲ σειόμενα φύλλα, ἡ δὲ πρᾶξις μὲ αὐτοὺς τοὺς καρποὺς τοῦ φυτοῦ. «Ἔστι δ' ἐκάτερον ἄνευ τοῦ ἐτέ-

¹⁰⁴ IIA43.

¹⁰⁵ IIB50.

¹⁰⁶ IA35. Ἰδὲ καὶ IIA210: «Οἱ τῆς ἱερωσύνης βαθμοὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρετῆς ἀγώνισμα ἔστωσαν ... ἐπιεικείας, ὁσιότητος, δικαιοσύνης καὶ διδασκαλίας». Ὅχι μόνον τοὺς κληρικοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς προοριζομένους διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἤθελε σεμνοὺς καὶ εὐπρεπεῖς ὁ Δούκας. Τοιοῦτοτρόπως ἐπιπλήττει καὶ ἐκδιώκει ἐκ τοῦ Σχολείου, ὅπου ἐδίδασκεν ἐν Αἰγίνῃ, μαθητὴν, παῖδα μικρὸν ἔτι, ὑποψήφιον κληρικόν, διότι ἠκολούθει τὴν στρατιωτικὴν μουσικὴν τῆς πόλεως γυμνόπους. «Οὕτω γυμνοῖς τοῖς ποσὶ, τὸν ἐπιπλήττει, ἠκολούθει τοῖς στρατιώταις ἐς τ' ἐπὶ τὴν ἀγοράν, πάντων ὁρώντων σε τὸν τῆς Ἐκκλησίας μάλιστα ἀναγνώστην, καὶ τελειούμενον πρὸς ἱερωσύνην, καὶ λεγόντων, οἷον ὁ Δούκας προπαρασκευάζει αὐτόν τε τὰ μυστήρια τελεῖν, καὶ τοὺς ἄλλους κατηχεῖν τὰ αὐτά». IIB36.

¹⁰⁷ IIIA107.

¹⁰⁸ IIA66. Ἰδὲ καὶ IIIA169.

¹⁰⁹ IIA29.

¹¹⁰ IIIA174.

ρου άτελής». Διότι ό ποιών και μη διδάσκων κρύπτει τὸ τάλαντον· ό δέ διδάσκων και μη ποιών εἶναι ὑποκριτής. «Οὐκοῦν ἀνάγκη πρὸς κτήσιν τελείας ἀρετῆς ἀμφοτέρωθεν κεκτῆσθαι και μάλιστα· οἷς μέλει τὴν τῆς ἱερωσύνης ἱεράν ἐσθῆτα περιβαλέσθαι». ¹¹¹ Ἐπιγραμματικώτατα δ' ἄλλαχοῦ γράφει: «Δεῖ γάρ δὴ τὸν ἱερωσύνη κεκοσμημένον λέγειν πρακτικῶς και πράττειν λογικῶς». ¹¹²

Ταῦτα μὲν γενικῶς διὰ τοὺς κληρικούς, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ εἶναι «παράδειγμ' ἁγιωσύνης», διότι «φῶς και ἄλλας [αὐτοὺς] ὁ λόγος βούλεται εἶναι». ¹¹³ Εἰδικῶς δέ διὰ τοὺς Ἐπισκόπους ὡς «πρώτους τῇ τάξει» πλεῖστα ὅσα πραγματεύεται. Συμβουλεύει τοὺς Δεσπότες νὰ ἀπαλλαγῶσι «τοῦ ἀγερώχου τούτου ὀνόματος και πράγματος» και τοὺς παροτρύνει «τοῦτ' αὐτό Πατέρας ἀπλοῦς γενέσθαι» και πρὸς τοὺς συμπρεσθυτέρους κληρικούς, και πρὸς ἐκείνους, «οὓς συμποιμαίνουσιν, ἀρετῇ, ἀλλ' οὐ βρένθαι καταδυσωποῦντας και διεξάγοντας· τούτῳ γάρ τῷ τρόπῳ τιθασσεύοντες, μᾶλλον ἂν χειροῖς ἐκείνους ποιήσαιντο πρὸς εὐσέβειαν». ¹¹⁴ Ἀλλοῦ λέγει, ὅτι ὁ Ἐπίσκοπος «τοὺς τῆς Ἐκκλησίας μεταχειρίζεται οἷακας, ἵνα λόγῳ τὸν Λόγον κηρύττων, ἔργῳ τὰ κηρυττόμενα βεβαιοῖ, λόγῳ μὲν διδάσκων τὰ δόγματα, τῇ δ' ἀρετῇ τὰ τῶν διδασκομένων ἦθη διακοσμῶν, και ὁρμὴν αὐτοῖς πρὸς τὴν πρᾶξιν ἐνεργαζόμενος· δεῖ γάρ δὴ και λόγον κατὰ τὸν λόγον, και πρᾶξιν εἶναι σὺν λόγῳ τοῖς τοῦ Λόγου λάτραις και πρέσβεσι». ¹¹⁵ Περαιτέρω δέ συγκεφαλαιῶν λέγει, ὅτι θέλει τὸν Ἐπίσκοπον, συμφώνως και τῇ Γραφῇ: «... ἀνεπίληπτον, νηφάλιον, σώφρονα, σοφόν, διδακτικόν, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, ἵνα δυνατός ᾖ και παρακαλεῖν και ἐλέγχειν, πρόσθε δέ, και πάντα τοῖς πᾶσι γιγνόμενον, ἵνα τοὺς πάντας κερδίσῃ». ¹¹⁶

ΣΗΜ. Περὶ Μοναχῶν: Τὴν μοναστικὴν ζωὴν ὁ Δούκας ἐξετάζει πρῶτον μὲν κατ' ἀρχὴν και δεῦτερον ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει.

¹¹¹ IIIA175.

¹¹² IIIA66.

¹¹³ IIIA43. Ἴδὲ και IIIA52 και IIIB152.

¹¹⁴ IIIA67.

¹¹⁵ IA40.

¹¹⁶ IA41. Ἴδὲ και IA83. Πρὸς. και Α' Τομὸς. 3, 1 ἐξ. και Α' Κορινθ. 9, 19 ἐξ.

Κατ' ἀρχὴν μὲν ὑποτιμᾷ ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς τελειότητος τὴν μοναχικὴν ζωὴν καὶ τὰς ἐρήμους «ἐφ' ὅς πολλάκις σπεύδουσιν οἱ μαινόμενοι».¹¹⁷ Καταλήγει δὲ εἰς τοῦτο ἐκ τῆς ἀρχῆς του καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινωνικὸν ζῷον καὶ ὄχι ἐρημικόν. Ἡ δὲ σωτηρία τοῦ χρηστοῦ ἀνθρώπου, τοῦ τελείου δηλ. χριστιανοῦ, εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων καὶ ἀρετῶν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ κοινωνίᾳ διὰ τῆς ἐφορμογῆς τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τῆς ἀγαθοεργίας καὶ ὄχι εἰς τὰς λαυσαϊκὰς βίβλους. Αἱ δὲ νηστεῖαι, αἱ ἡμερῖναι καὶ ὁλονύκτιοι ἀτελεύτητοι προσευχαὶ καὶ ἡ ἀγαμία τῶν μοναχῶν¹¹⁸ ἀποτελοῦσιν ἄρνησιν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς καὶ οὐδεμίαν κέκτηνται ἀξίαν μακρὰν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. «Χριστιανοῦ γὰρ ἀληθοῦς, γράφει, καὶ πολίτου χρηστοῦ γνώρισμα ταῦτόν, ἡ ἀγάπη, ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιланθρωπία. "Ὅστις οὖν τούτοις κεκόσμηται, οὗτος εὐστόχως τετόξευκε, τὸν τέλειον χριστιανὸν πολίτη χρηστῷ ἐνώσας, καὶ τὸν χρηστὸν πολίτην χριστιανῷ τελείῳ. Εἴ τις οὖν ταῖς ἐρημικαῖς τῶν ἀρετῶν ἐγκαυχᾶται, περὶ ὧν λόγος οὐδεὶς ἐν Εὐαγγελίοις, οἷος οὐ πέπνυται, ἀλλὰ σκιά ἀἴσσει, ὥς μήτε πολίτης ἀγαθός, μήτε χριστιανός ἀληθής ἐξελεγχόμενος εἶναι, ἀλλὰ κηφὴν ἀχρεῖος, οὐδ' αὐτὸς ἑαυτοῦ γενόμενος ἄξιος· γέγραπται γὰρ ἔλεον θέλω, καὶ οὐ θυσίαν· τὰς νηστείας ὑμῶν καὶ τὰ σάββατα μισεῖ ἡ ψυχὴ μου· τίς δ' ἀπῆλθε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν; καὶ γε εἰκότως· κοινωνικὸν γὰρ ζῷον ὁ ἄνθρωπος πλασθεὶς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ταῖς τριβλὶν ἐκείναις ἐντολαῖς, ὥσπερ νόμοις, συνδεδεμένος πρὸς τὸν πλησίον καὶ ταῖς ἀμοιβαίαις ἐντεῦθεν εἰς δρῶν καὶ πάσχων ἐπιμελείαις, συνδιατιτάσθαι προστέτακται· τὰ δὲ παρὰ ταῦτα ἐπουσιώδη πάντα τυγχάνει ἄττα, ὥς φύλλ' ἄττα περισειόμενα τῷ φυτῷ, ἀλλ' οὐ καρπὸς ὁ συντηρητικὸς τῆς οὐσίας».¹¹⁹

¹¹⁷ IIA112.

¹¹⁸ «Ἰσχυρῶς ταῖς τῶν πολλῶν ἀντέστημεν δοξασίαις, καὶ τὴν τῶν μοναχῶν πρόληψιν, ἀγγελικὸν βίον τὴν ἀγαμίαν εἶναι ὀριζομένων, καθεύλομεν πρόρριζον». IA168.

¹¹⁹ IA170-71. Ἰδὲ καὶ IIA112, ὅπου ἀποτρέπων τινὰ ἐπιθυμοῦντα μοναστικὴν ζωὴν, γράφει: «Ἡ πάλη ἐν ἀρετῇ ταλαντεύεται καὶ κακία· τοῦτο δ' ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ τοὺς παλαιστὰς προκαλεῖται. Ἐνταῦθα τοίνυν τὰ παλαίσματα ἔσται, πρὸς ὃ σε δεῖ ἀποδύεσθαι»· ὅπλα δὲ τὰ ἐξῆς: «Εὐσέβεια εἰς θεόν, ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, σωφροσύνη πρὸς σεαυτόν». Καὶ Σοφιστῆς I, 86. Ἀπαντῶν εἰς τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι αἱ ἀσκήσεις τῶν μοναχῶν εἶναι ἀναντιρρήτως ἀρεταί, γράφει: «οὐκ ἀναντιρρήτως, εἰ γε μένομεν τοῖς ἐκ τοῦ λόγου φανέειν, ἢ δεῖξον ἡμῖν παρελθὼν τοῦ θεοῦ γνώμονος καὶ ταύτας ἐξηρημέναις· ἀλλ' οὐκ ἂν

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων ὁ Δούκας ἤλεγξε δριμύτατα τοὺς Μοναχοὺς καὶ ἦλθεν εἰς δευτάτην ρῆξιν πρὸς αὐτοὺς. Διακρίνει δ' ἑαυτὸν ἀπ' ἐκείνους, καίτοι Μοναχὸς ὁ ἴδιος, λέγων: «Ἐγὼ μὲν ἱερεὺς εἰμὶ ἄγαμος θεοῦ τοῦ ὑψίστου, ζῶν ἐκ ζώου κατὰ τοὺς θείους καὶ ἀνθρωπίνους ἀνωθεν νόμους κοινωνικόν· αὐτοὶ δὲ εἰσὶ τοῦτ' αὐτὸ μοναχοὶ ἀκοινωνῆται καὶ κηφῆνες, οἱ λαθόντες τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον ἐν χερσὶ, καὶ παραστάντες τῇ εἰκόνι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ὡμολόγησαν ὅρκους φρικτοῖς ἢ μὴν μηκέτι ζῶντες ἔσεσθαι ἐν τῷ βίῳ, ἀλλ' αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὺς ἐν ἐρημίαις νεκροί, καὶ ὅλως ἀθάνατοι τοῖς ἀνθρώποις· οὐδ' ἀνθρωποὶ, ὅπερ εἰσὶν, ἀλλ' ἄγγελοι, ὅπερ οὐκ εἰσὶν, ἐφιεμένοι εἶναι· εἴτα τούτων ὥσπερ ἐπιλαθόμενοι, οἱ ἐν ἐρήμῳ διαθιώσεσθαι μετὰ τῶν ἀγγέλων ἐπαγγειλόμενοι, ἐν ταῖς πόλεσι μεθ' ἡμῶν τῶν ἀμαρτωλῶν ἀναστρέφονται· καὶ οἱ ἀκτημοσύνην ὁμόσαντες, βαλάντια ἐπὶ βαλαντίοις μετὰ πολλῆς τοξεύουσι τῆς πτοήσεως· καὶ οἱ πρὸς τὴν γῆν αὐτὴν ἐξ ἐπαγγέλματος κεκυφότες, μόλις καὶ ταύτην ἐπιτετραμμένοι ὄρᾱν, ὡς ἄθροῦ τῷ αὐχένι περιῖασιν ἐπ' ὀχημάτων, ἀξιώματα παραγγέλλοντες, καὶ δόξαν διώκοντες, οὐκέτι τὸν ἐν ἐρημίαις παράδεισον μνημονεύοντες, οὐδέ τὸν ἀγγελικὸν περικείμενοι βίον, ἀλλ' Ἐπισκοπὰς καὶ Μοναστήρια, ἐξ ὧν ἐξέσται αὐτοῖς ὡς μάλιστα εὐρύνειν τὸν τράχηλον, τὰ τοιαῦτα θηρώμενοι· ἐγὼ δὲ λέγειν, ὡς οἱ νεκροὶ οὗτοι ἄγγελοι, ὡς ἐν τρυφαίς τε καὶ θαλίαις ὀσημέραι διατελοῦντες, καὶ τὰς σάρκας λιπαίνοντες, καὶ τοῖς κρασπέδοις διάσσοθουντες, οὐκ ἄγγελοι τελευταῖον, οὐδέ νεκροὶ τινες, ἀλλ' αὐτόχρομα Πρίαποι ἐν τοῖς ἑαυτῶν ἀποθαίνουσιν ἔργοις. Ἄλλ' ἰλήκοι αὐτοῖς ὁ Σωτὴρ, ὁ μόνος αὐτοῖς ἐσόμενος δικαστής, ὡς μόνος τὰ τῶν ἀνθρώπων εἰδὼς ἀτοπήματα».¹²⁰

Εἰς τὴν τοιαύτην, κατ' ἀρχήν, ἀποδοκιμασίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου, εὗρεν ὁ Δούκας ἰσχυροὺς ἐπικριτάς. «Ἄλλ' ἐκ-

ἔχοις· τὸ γὰρ πνεῦμα φησὶ πρὸς τοὺς ἀνιπτόποδας καὶ γυμνοσοφιστάς τουτουσί, τοὺς ὡς κρίκον τὸν τράχηλον πεποιηκότας ἑαυτῶν ταῖς ἀσκήσεσι, τίς ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀπήτησε ταῦτα; ἢ οὐ μέμνησαι σὺ γε πάντοίως ταῦτα ἐν ταῖς γραφαῖς ἐπαθόμενα;»

¹²⁰ ΙΑ147-48. Ἰδὲ καὶ ΙΑ209-10, ὅπου γράφων πρὸς Πολύκαρπὸν τινα, μοναχόν, λέγει, ὅτι «οὐ τὰ τῶν μοναχῶν μάλλον, ἢ τὰ τῶν χριστιανῶν ἀσπάζεσθαι προελόμεθα». Καὶ περαιτέρω: «ὁμῖν μὲν τέλος τοῦ ζῆν ἢ ὑπόκρισις κἂν τοῖς ἀπειροκόλοις ἐφ' ἀγιότητι περιθλέπεσθαι, καὶ τοῦτο πλεῖον ἐπισωρεῦν ἀργύριον· ἡμῖν δ' ἐν καὶ μόνον ἀπλοῦστατον, τὸ ἐπιμόνως ζῆν ἐπ' ὠφελείᾳ κοινῇ· καὶ διὰ τοῦτ' ἴσως πῃ καὶ τὰς Λαυσαυϊκάς σου ἐντολάς ἐδόξαμεν παραθεῖναι».

τραπήναί μοι δοκοῦσιν οἱ χρηστοὶ οὗτοι κριταὶ εἰς ἄλλοκότους ἐν ἀμφοτέροις¹²¹ ἐννοίας, οὐ καλῶς ἐκλαθόντες ταῦτα, γράφει ἀπολογούμενος τρόπον τινά, ἀλλ' ὑποπτεύσαντες ἐν ἑμοί, ἃ μήτε τὸν ἑμὸν νοῦν εἰσῆσαν πώποτε, μήτ' εἰσιδόντ' ἂν ἐτόλμησα γραφῇ παραδοῦναι· ἴν' οὖν μή τινες ἐμέ τε κατασκελετεύωσιν, ἡνάγκασμαι ἐξηγήσασθαι ἐπὶ τὸ σαφέστερον τὴν τοῦ λόγου διάνοιαν». Καὶ διὰ μακρῶν καὶ εἰς πλείστας ἐπιστολάς ἀναγνωρίζει τὸν μοναχικὸν βίον, ἐφ' ὅσον ἐπεβλήθη ἐν τῇ ζωῇ ἀρχαιόθεν, καταγράφει τὰς προσφερθείσας ὑπηρεσίας, δίδει ὅρισμόν τῆς μοναστικῆς ζωῆς καὶ ἀνασκευάζει τὰς ἐναντίον τῶν μοναχῶν κατηγορίας.

Τοιοῦτοτρόπως «τοῦπάγγελμα τοίνυν τοῦτο [τῶν μοναχῶν], γράφει, ὅσῳ ἐστὶν ἀρχαῖον, τοσοῦτῳ καὶ δικαιωμάτων οὐσιωδῶν κατέστη ἤδη καὶ ἀναγκαῖον, ὥς δι' αὐτοῦ τῆς Πίστεως καὶ τῆς γλώττης διὰ πολλῶν κινδύνων εἰς ἡμᾶς ὁμολογουμένως διασωθείσης». Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναφέρει τοὺς Ἀθανάσιον, Γρηγόριον, Βασίλειον, Χρυσόστομον κλπ., οἱ ὁποῖοι ἀντέστησαν κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ τῆς «κακοδόξου αἱρέσεως». Εἰς δὲ τὸν καιρὸν τῆς τουρκικῆς δουλείας «οἱ μοναχοὶ ἔσωθ' ἐν τε καὶ θύραθεν ὥς ἀπὸ φρουρίων τῶν μοναστηρίων περὶ τε θρησκείας καὶ παιδείας ἀπαμυνόμενοι, ἐκινδύνεον πάντως ἐν ἀμαθείᾳ ὅχλῳ ἀπολιπεῖν ἡμᾶς ταῦτ' ἀμφοτέρω». Ἀλλὰ καὶ σήμερον προσφέρουσι μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν παιδείαν· «ἐν γὰρ ἑκατὸν διδασκάλους (τοὺς ἐπισημοτέρους φημί) εὗροις ἂν ζητήσας τὰ δύο τριτημόρια Μοναχοῦς».¹²²

Δίδων δ' ὅρισμόν, λέγει, ὅτι τὸ μοναχικὸν ἐπάγγελμα «ἱερὸν ἐστὶν καὶ ἀγνόν, ὁδηγὸν μὲν πρὸς ἀρετὴν, ἄγονον δ' ἀμαρτίας».

Ἐπειτα ἀνασκευάζει κατηγορίας κατὰ τῶν μοναχῶν. Καὶ πρῶτον τὴν ἠθικὴν παρεκτροπὴν. «Φῆς γάρ, γράφει πρὸς Μανουῆλόν τινα, ὅτι τὸ τῶν μοναχῶν ἄνομον πολίτευμα παρώργισε τὸν θεὸν ἀφελεῖν τὸν τῶν νεφελῶν ὑετὸν ἀπὸ τῆς γῆς, ὥς ἐπὶ τοῦ Θεοσβύτου Ἡλιοῦ, ἵνα ἀπολέσῃ πᾶσαν σάρκα ἐπὶ τῆς γῆς· γαστριμάργους γάρ εἶναι καὶ πόρνους καὶ φιλαργύρους καὶ μνησικάκους, καὶ πᾶσαν κακίαν καὶ ἀναι-

¹²¹ Ἐννοεῖ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔγραψεν εἰς τὸν Σοφιστὴν καὶ εἰς τὰ προλεγόμενα τοῦ Σοφοκλέους.

¹²² IIA138-39. Ἰδὲ καὶ IIB227: Οἱ μοναχοὶ «ἐν πολέμῳ γεγόνασιν ἄριστοι, καὶ ἐν εἰρήνῃ πατέρες φιλοστοργότατοι». Πόλεμον ἐννοεῖ τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν αἰρετικῶν, εἰρήνην δὲ τὴν ἀδράνειαν τῶν πολιτικῶν, ὁπότε ἐκινδύνευσεν μετὰ τῆς πίστεως καὶ ἡ γλῶσσα.

συχντίαν ἐξηρητημένους· ἐγὼ δ' ὁμολογῶ μὲν εἶναί τινας καὶ τούτων τοιούτους· συνομολογῶ δὲ καὶ ὅτι τοῦ ἐπαγγέλματος τούτου τέλος ἐστὶ τὸ ἀγνόν, τὸ ἀκτῆμον, τὸ σῶφρον, καὶ ὅλως ἀκηλίδωτον καὶ ἀμώμητον· ἀλλ' οἷδ' ἅμα, ὅτι οὗτοι καὶ συνεζευγμένοι εἰσὶ σώματι ἐμπαθεῖ, ᾧ καὶ σύ· καὶ πολεμοῦνται πάθεσι τοῖς αὐτοῖς οἷς καὶ σύ». Ὡς ἄνθρωποι δὲ σύρονται «ὑπὸ τῶν παθῶν πρὸς τὸ βάραθρον, ὃ πάσχουσι καὶ πάντες οἱ τῆς αὐτῆς τυγχάνοντες φύσεως». Ἐπομένως «οὐ τοῦ μοναχικοῦ βίου εἴη ἂν ἡ παράβασις· τῆς δ' ἀνθρωπίνης, εἴτ' ἀδυναμίας εἴποις, εἴτε προαιρέσεως ἐλάττωμα κρίνεται». Τέλος ὁ Χριστὸς δὲν ζητεῖ καθαρὸν βίον καὶ ἄσκησιν ἀρετῶν μόνον ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς— «ἴν' ἔχῃς αὐτὸς ἐξελὼν σεαυτὸν τῆς κοινῆς κρίσεως» — «ἀλλ' ἀπλῶς πάντων ἀρετὴν ἀπαιτεῖ, καὶ ἕκαστον ὥς χριστιανὸν μέλλει ἀπαιτήσῃν τοῦ βίου εὐθύνας»· καὶ δὲν προορίζει μόνον τοὺς μοναχοὺς διὰ τὴν αἰώνιον ζωὴν· «ἕκαστος γὰρ ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων κριθήσεται».¹²³

«Ἀλλὰ κηφῆνές εἰσι, φησί τις, καὶ τοῖς τῶν μοναστηρίων καταχρῶνται προσόδοις, μηδὲν αὐτοὶ πράττοντες». Τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὁ Δούκας ἀναιρεῖ λέγων: «ποῦ βλέπων τοιαυτά γε τερατεύῃ; οὐ γὰρ φθείρουσιν, ἀλλὰ σώζουσιν οἱ Μοναχοὶ τὰ Μοναστήρια, καὶ προσαύξουσιν μάλιστα» ἐργαζόμενοι οἱ ἴδιοι νύκτα καὶ ἡμέραν, προσφέροντες καὶ τὴν πατρικὴν τῶν περιουσίαν «λιτὰ μὲν αὐτοὶ ἐσθίοντες, ἀφθονωτέρας δὲ ταῖς χερσίν, ἐξ ὧν ἐργάζονται, πλουσίους καὶ πένησιν μεταδιδόντες». Ἄν δὲ ὑπάρχουσι καὶ μερικοὶ μοναχοὶ καταχρῶμενοι «τῷ πράγματι, παυέσθωσαν οὗτοί γε ζῶντες οὕτως ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων ἰδρώτων». Ἀλλὰ «τὸ ἐκ μέρους καταχρησθὲν οὐκ ἂν εἴη λόγον ἔχον ὄλεθρον τῷ ὀλῷ ἐπενεγκεῖν», ὅπως δὲν γίνεται αὐτό, ὅταν ὑπάρχη ἰατρὸς ἀγύρτης, στρατιῶτης λιποτάκτης, νομικὸς παράνομος. Ἐν συνεχείᾳ φέρει παράδειγμα Μοναστηρίου ἐν Βιέννῃ ἐκ τριᾶκοντα μοναχῶν, οἱ ὅποιοι συνετήρουν νοσοκομεῖον μὲ ἐκατὸν κλίνας, οἱ ἴδιοι ἐργαζόμενοι καὶ ἐκτελοῦντες πᾶσαν ἐργασίαν.¹²⁴ Θεωρεῖ δὲ τέλος χρησιμώτατον τὸ ἐπάγγελμα τῶν μοναχῶν καὶ διὰ τὴν θρησκείαν καὶ διὰ τὴν «φιλολογίαν», διότι εἰς τὴν πρῶτην εἶναι ἀφιερωμένοι, εἰς δὲ τὴν δευτέραν, ἐπειδὴ εἶναι ἀκτῆμονες καὶ ἀμέριμοι.¹²⁵

¹²³ II B134-35.

¹²⁴ Δὲν σημειώνει, ἂν ἦτο τοῦτο ὀρθόδοξον ἢ ὄχι.

¹²⁵ II A139-41.

Ἐν τέλει ἀντικρούει καὶ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι στερεῖται ἐκ τῆς ἀγαμίας τοῦ μοναχοῦ ἢ κοινωνία καὶ ἡ πατρὶς τέκνων, λέγων, ὅτι δὲν καταστρέφεται ἕνας λαὸς ἀπὸ τὴν ἀγαμίαν «ἐκατὸν ἀτόμων ἀγόνων», ὅσον ἀπὸ τῆς ἐν ταῖς κοινωνίαις ἀγαμίας «καὶ ἀποζούσης κλεψιγαμίας τῶν ἀθεμίτως ἀθετούντων τὴν τοῦ γάμου καθαρότητα· ταῦτα θρηνεῖτω πᾶς τις, ἐξ ὧν συμβαίνει τοῖς ἔθνεσι φθείρεσθαι φυσικῶς τε καὶ ἠθικῶς, ὡς ἀθετουμένων τῶν νόμων τῶν τε πολιτικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν».¹²⁶

4. Περὶ Γάμου

Τὸν γάμον κατατάσσει ὁ Δούκας μεταξὺ τῶν μυστηρίων καὶ δίδει εἰς αὐτὸ τὴν τελευταίαν, ἐβδόμην, θέσιν.¹²⁷ Διδάσκει δέ, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς συνέστησε αὐτὸν ἀποθάντα οὕτω «θεῖον δῶρον» πρὸς διαιώνισιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, πρὸς συντήρησιν τῆς δημιουργίας καὶ διάρκειαν τῆς φύσεως. «Ἄλλ’ ἐπειδὴ, γράφει, οὔτε τὴν βασιλείαν [ἐπὶ τοῦ κόσμου] ἦν διαρκεῖν ἐνὶ ἀτόμῳ [τῷ Ἀδάμ] καὶ τούτῳ φύσεως φθορῆς δωρηθεῖσαν, οὐτ’ ἄλλως ἂν ἐν ἡδονῇ γενέσθαι τὸ πρᾶγμα διὰ τε τὸ μονῆρες καὶ πρόσκορον . . . ἐξαγαγὼν ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ τὸ γύναιον αὐτῷ βοηθόν, καὶ γάμῳ συναρμόσας ἀλλήλους, ἐκέλευσεν αὐτοὺς αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθαι, καὶ πᾶσαν τὴν γῆν πληρῶσαι. Γάμος ἄρ’ ἐστὶ δῶρον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατελθόν πρὸς ἀροτρίωσιν ἀνθρωπότητος· γάμος ὁ πρῶτος τοῦ δημιουργοῦ σκοπὸς πρὸς τὴν τῆς δημιουργίας συντήρησιν· γάμος τῶν εὐεργετημάτων τὸ μέγιστον πρὸς διάρκειαν τῆς φύσεως· γάμος ὁ ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ τῶν ἐπὶ μέρους ἀπαρამείωτον τὴν τοῦ ὅλου ὑπαρξιν τῷ γένει πιστούμενος· γάμος ὁ μέγας σκοπὸς τῆς μεγάλης βουλῆς, ἣν συνέλαβεν ὁ πλάστης ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν πρὸ αἰώνων. “Ὁν ὁ θεὸς καὶ πλάσας ποτὲ τὸν ἄνθρωπον ἐδωρήσατο πρότερον, καὶ ἐνανθρωπήσας δι’ αὐτὸν ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας εὐλόγησεν ὕστερον».¹²⁸ Διὰ τούτων ἔδωκεν ὁ Δούκας συγχρόνως καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ γάμου.

Θεωρεῖ δὲ τὸν ἄνθρωπον ἕνεκα τοῦ γάμου «ζῶον κοινωνικόν» καὶ ἄκρως ἀντικοινωνικὸν τὸν «μονήρη καὶ ἄγονον» βίον. Διὸ σφοδρότατα ἐπιτίθεται κατ’ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι

¹²⁶ IIA142.

¹²⁷ IIA15.

¹²⁸ IA154-55. Ἴδὲ καὶ IIA204. IIA137. IIA15. IA53.

θεωροῦσι καλυτέραν τὴν παρθενίαν. «Ἰσχυρῶς ταῖς τῶν πολλῶν ἀντέστημεν δοξασίαις, γράφει, καὶ τὴν τῶν μοναχῶν πρόληψιν, ἀγγελικὸν βίον τὴν ἀγαμίαν εἶναι ὀριζομένων, καθεύλομεν πρόρριζον».¹²⁹ καὶ οἰκτεῖρει ἑαυτὸν μείναντα ἄγαμον: «Διό, σημειώνει, ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, προῆγμαί πως ἐλεεῖν ἑμαυτὸν, ὅτι ζῶον κοινωνικὸν πλάσθεις ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ, ἀνθειλόμεν οὐκ ὀρθῶς βίον τοῦναντίον μονήρη καὶ ἄγονον, καὶ ὅλως τῷ τοῦ πλάσαντος σκοπῷ ἀντιθαίνοντι...».¹³⁰

Κατάλληλον ἡλικίαν πρὸς σύναψιν γάμου ἀναγράφει τὴν μετὰ τὸ 24 ἔτος. Οἱ νομοθέται, γράφει, ὥρισαν τὸ 24 ἔτος τῆς ἡλικίας πρὸ τοῦ ὁποίου «μήτε γαμεῖν, μήτε κύριον εἶναι κλήρου», ἐπειδὴ ἔκτοτε ἀρχίζει ἡ φρόνησις.

Συνάψας δὲ ὁ Θεός, ὡς εἶδομεν, τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ εἰς ἓν σῶμα διὰ τοῦ γάμου, συνέδεσεν αὐτοὺς μεταξὺ των διὰ τριπλοῦ δεσμοῦ: «τοῦ ἔρωτος, τῆς φιλοτεκνίας, τῆς οἰκονομίας» διὰ τὰς ἡμέρας τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δυστυχίας μέχρις ἀναχωρήσεως ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. «Ἔστι δ' ὁ δεσμός οὗτος [μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός], γράφει, τρίπλοκος μάλιστα, ἔρως, φιλοτεκνία, οἰκονομία· ὁ μὲν συνδέων αὐτοὺς πρὸς ἀλλήλους· ἡ δὲ πρὸς τὰ τέκνα· ἡ δὲ πρὸς τὴν κτῆσιν... ἄρρηκτον τὸ σπαρτίον τοῦτ' ἐστὶ καὶ ἀγήρω, ἐν μὲν ταῖς εὐτυχίαις εὐδαιμονίαν, ἐν δὲ ταῖς δυστυχίαις ἄφθονον παρέχον παραμυθίαν μέχρις οὗ ἐπελθὼν τὸ χρεὼν, καὶ διαδέξῃσαν τὸν δεσμὸν κατὰ τοὺς τῆς φύσεως νόμους, καταλείψει τῷ περιόντι τὸν πόθον καὶ τὸ πένθος».¹³¹

¹²⁹ IA168.

¹³⁰ IA155. Τόσον δὲ ὑψηλὸν ἀγαθὸν θεωρεῖ τὸν γάμον, ὥστε νὰ κατατάσῃ αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἀρετῶν. Ἰδὲ IA167. Καὶ σκοπὸν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου νομίζει. Εὐχομαι, γράφει, πρὸς τινά, «μετὰ μικρὸν καὶ τὸν σὸν συνεορτάσαι ὑμέναιον· τοῦτο γὰρ παντὸς τοῦ βίου μάλιστα τὸ σκοπιμώτατον τέλος». IIA194.

¹³¹ IIA204. Ἰδὲ καὶ IA155. «Ὑμεῖς γε, γράφει πρὸς νεονύμφους, διαβιώητε ἄμφω, ὡς συμπεφυκότες ὅτε νυμφίος καὶ ἡ νύμφη ὡς ζεύγος ἐκλεκτὸν καὶ ἁμῶμον τῷ Κυρίῳ δι' ἀγάπης ἀμοιβαίας συνευδαιμονοῦντες ἐν εὐτεκνίᾳ καὶ πολυτεκνίᾳ, ὅπερ ἐστίν, ὁ τοῦ ἱεροῦ γάμου μάλιστα σκοπός». Δὲν νομίζει δέ, ὅτι πάντοτε ὁ γάμος εἶναι πηγὴ εὐτυχίας, ὅταν μάλιστα τὰ τέκνα εἶναι ὅλα θήλεα. «Ὁ γάμος καὶ πλειόνων κακῶν τισι πολλάκις αἰτία γίνεται, ὅσῳ καὶ κάλλιστος ἄλλως ὡμολόγηται πάντων, καὶ ἀναγκαιότατος πρὸς τὴν τοῦ εἵδους τοῦ ἀνθρώπου συντήρησιν». Αὐτὰ ἔγραψεν ἐξ αἰτίας γνωστοῦ του, ὅστις ἐγέννησεν ἐξ θήλεα, τὰ ὅποια «διαθήσεται ἐπ' οὐδενὶ τὰς ἐλπίδας σαλεύει, εἰ μὴ θεῶ τε καὶ χάρωνι». IIA218.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων δεσμῶν ἰσχυρότερον θεωρεῖ τὸν ἔρωτα, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τούτου ἐντεθέντος εἰς τοὺς ἀνθρώπους. «Διὸ καταλείπει, φησὶν, ὁ ἀνὴρ τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα, καὶ προσκολληθήσεται γυναικί·¹³² ὃ οὐδὲν ἔμοιγ' ὑποδεικνύναι δοκεῖ, συνεχίζει, ἢ τὸν ἔρωτα, τοῦτο δὴ τὸ σπέρμα τῆς ἀνθρωπότητος, τὸν ἀδιάρρηκτον τῆς κοινωνίας σύνδεσμον, τὸν φύλακα τοῦ γένους, τὸ ἐλατήριον τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ μέγα τῆς προνοίας δῶρον εἰς τὴν τῶν ζώντων συντήρησιν». Ἐάν δέ οὗτος ἦτο περιορισμένος, ὥπως εἰς τὰ ζῶα, τότε «οὐδεὶς ἂν οὕτ' ἀνὴρ γυναικί, οὔτε γυνὴ ἀνδρὶ εἰς γάμου ποτέ συνεγένετο».¹³³ Ἐνεκα τούτου ἐκ τῶν τριῶν, ὡς ἀνωτέρω, δεσμῶν, ἐάν τις, ἐκτὸς τοῦ ἔρωτος, ἀτονῇ ἢ δέν ὑφίσταται, βεβαίως ὁ γάμος «παραλύεται» πῶς· ἐάν δέ ἐκεῖνος δέν ὑφίσταται, τότε διαφθείρεται ὁ θεσμός καὶ διαλύεται ὁ γάμος, ἔστω καὶ ἂν οἱ νόμοι δέν τὸ ἀναγνωρίζουσι. Ἐάν δέ εἷς ἐκ τῶν δύο ἄλλων δεσμῶν, τῆς φιλοτεκνίας καὶ οἰκονομίας, γράφει, ἐκτὸς τοῦ ἔρωτος «παρατμηθῇ πῃ αὐτοῖς μεταξύ, τότε παραλύεται μὲν πῶς ὁ τῆς σχέσεως τόνος, καὶ πολλὰ αὐτοῖς συμβαίνει ἐντεῦθεν νοσήματα· ἀλλὰ σωζομένου τοῦ ἔρωτος, διατηρεῖται ἀδιάσπαστον τὸ τοῦ γάμου· ἦν δέ διαλυθῇ καὶ ἐκεῖνος, τοῦ μὲν πρὸς ἑτέραν παρολισθήσαντος, τῆς δέ γυναικὸς ἐφ' ἕτερον ὄμμα ἐρωτικὸν ἐμβαλοῦσης, τῆνικαῦτα μηκέτι προσόντος ὑπολοίπου ὁμματος οὐδενός, διαλύεται ὁ δεσμός, κἂν οἱ νόμοι μὴ βούλωνται».¹³⁴

ΣΗΜ. Περὶ παρθενίας: Ὁ Δούκας θεωρῶν τὸν ἀνθρώπον ζῶον κοινωνικὸν καὶ πιστεύων, ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου πληροῦται ἐν τῷ γάμῳ, τὸν ὁποῖον ὑπερτιμᾷ καὶ ὑπερεξαίρει ἰδιαζόντως, ὁ ἴδιος μετεμελήθη πικρῶς διὰ τὸν ἄγαμον βίον τοῦ γράφων: «Ἐγὼ ὁ ταλαίπωρος, παρακούσας τῆς θείας αὐτῆς ἐντολῆς [τοῦ γάμου], ἐξ ἧς καὶ πατέρα με ἐξῆν ἂν ἀκοῦσαι, ἕτερον ἀνθειλόμην ἰδιόρρυθμον βίον, τὸν μονήρη τοῦτον καὶ ἄκαρπον, οὐκ οἶδ' ὥπως καὶ ὁποίοις λόγοις πεισθεὶς ποτε παρθενίας τε καὶ ἀγνείας, ἃ ὥσπερ ἱερά ἄττα ὑστέρῳ χρόνῳ ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐνεφύησαν ὑπολήψεσιν· καὶ νῦν δὴ πεφώραμαι εἰς τὸ τῶν ἀκάρπων φυ-

¹³² Ματθ. 19, 5.

¹³³ ΙΑ53-4. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ137-38: «... ὁ ἄρσεν καὶ θῆλυ κατὰ ζευγὸς πλάσας τὸν ἀνθρώπον, καὶ τὸν ἔρωθ' οὕτω σφοδρὸν αὐτοῖς ἐνθεῖς πρὸς τὸ σώζεσθαι τὸ ἀνθρώπινον, καὶ μηδέποτε ἀντιφάσει κατὰ τοὺς ἀμαθεῖς περιπίπτων».

¹³⁴ ΙΙΑ204.

τῶν ὄνειδος ἐμπεπτωκώς»,¹⁸⁵ καὶ ὀξύτατον ἥνοιξεν ἀγῶνα ἐλέγξας δριμύτατα τὰ περὶ ἀγαμίας καὶ παρθενίας· διὸ «ἰσχυρῶς, γράφει, ταῖς τῶν πολλῶν ἀντέστημεν δοξασίαις, καὶ τὴν τῶν μοναχῶν πρόληψιν, ἀγγελικὸν βίον τὴν ἀγαμίαν εἶναι ὀριζομένων, καθείλομεν πρόρριζον».¹⁸⁶

Καὶ πρῶτον ἐλέγχει τὸ: «Καλὸν μὲν ὁ γάμος, κρεῖττον δὲ ἡ ἀγαμία».¹⁸⁷ Ἐλέγχων δὲ εὐρίσκει τοῦτο «πάνυ ἀδιανόητον»¹⁸⁸ λογικῶς καὶ ἀτοπον θρησκευτικῶς. Λογικῶς μὲν δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι «ἐν τοῖς παραβολικῶς θεωρουμένοις ἀπαιτεῖται τὰ τε παραβαλλόμενα καὶ ἡ σχέσις» νὰ εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς ἀμφότερα. Ὅταν λέγωμεν π. χ. θερμὸς ὁ Παῦλος, θερμότερος ὁ Πέτρος, ἐννοεῖται ἡ πρὸς τὸν Χριστὸν θερμὴ ἀγάπη· γλυκὺ τὸ μέλι τῆς Αἰγίνης, γλυκύτερον τοῦ Ὑμητοῦ, ἐννοεῖται ἡ γλυκύτερα ποιότης. «Εἰ δὲ εἴποιμεν, Δημοσθένης Ἀρχιμήδους σοφώτερος, ἀσυλλογίστως συλλογιζόμεθα, δύο μέσων ὄρων ἀφανῶς παρεισδύντων, τῆς τε ρητορικῆς καὶ μηχανικῆς, ἃ παρεισφρήσαντα, τὸ τῆς παραβολῆς παρέλυσαν ἀκριβές». Ἐπίσης «ἐπὶ τῶν ἐναντίως ἐχόντων πρὸς ἄλληλα, ὧν αἱ ποιότητες διαμάχονται, καὶ ἐπὶ τῶν καθ' ἕξιν καὶ στέρησιν λεγομένων, πῶς ἂν εἴη συγκλῶθαι τὰ σύγκλωστα»; Διότι «ἐν τοῖς ἐναντίοις, ἢ τοιούτοις, ἐπὶ τῆς αὐτῆς ποιότητος ἡ παραβολὴ ἀδύνατος». Ἐν προκειμένῳ δὲ ἡ ἀγαμία εἶναι ἀντίθετος τοῦ γάμου. Τὸ δὲ «καλὸν μὲν ὁ γάμος, κρεῖττον δὲ ἡ ἀγαμία», εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ «καλὸν μὲν ὁ καρπὸς, κρεῖττον δὲ ἡ ἀκαρπία».¹⁸⁹ Διότι ὁ γάμος ἄνωθεν ἔλαβε «τὴν τοῦ εἶδους συντήρησιν» τῇ δ' ἀγαμίᾳ τὸ ἀναιρετικὴν τούτου εἶναι, ὅτε στέρησιν οὖσαν· πῶς ἂν εἴη κρεῖττον τὸ τῆς ἡττονος ἕξεως μὴ μετέχον; πῶς δὲ καὶ τὸ

¹⁸⁵ III B249. Ἰδὲ καὶ III B173: «Μεταμεμέλημαι ἤδη ἀποστερήσας ἑμαυτὸν τῶν τοῦ γάμου χαρίτων· σχέτλιον γὰρ ὄραν τὰ καλὰ πόρρωθεν ἐν εὐτυχίαις ἐτέρων». Καὶ I A155: «Διὸ ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, προηγμαι πῶς ἐλεεῖν ἑμαυτὸν, ὅτι ζῶν κοινωνικὸν πλάσθεις ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ, ἀνθειλόμεν οὐκ ὀρθῶς βίον τοῦναντίον μονήρη καὶ ἄγονον καὶ ὅλως τῷ τοῦ πλάσαντος σκοπῷ ἀντιβαίνοντι».

¹⁸⁶ I A168. Ἰδὲ καὶ περαιτέρω: «ἥς γὰρ ἄνωθεν εἰλήφαμεν φύσεως, ταύτης ἐχόμενοι οὐχ οἶοί τ' ἐσμεν παρὰ τοὺς ὁρους τοῦ δημιουργοῦ μεταστοιχειωθέντας εἰς τὴν ἄλῃον μεταθῆναι».

¹⁸⁷ I A64. Ἀγαμία καὶ παρθενία διὰ τὸν Δοῦκαν εἶναι ἀλληλένδετα. Ἰδὲ I A168: «Καλὸν μὲν ὁ γάμος, κρεῖττον δὲ ἡ παρθενία».

¹⁸⁸ I A14. Ἰδὲ καὶ I A168: «ὀνόματα ταῦτα γ' εὖ μὲν συνηρημένα, ἀδιανόητα δ' ἄλλως ὄντα καὶ ἀσυμπίθαστα».

¹⁸⁹ Ἰδὲ I A168: «Γάμος γὰρ ἄκρον ἀντικείμενον ἀγαμίᾳ, καὶ καρπὸς ἀκαρπία, καὶ τὰ λοιπὰ ὁμοίως». I A169.

φθειρον κῆκείνην τοῦ σώζοντος»; Ἐπίσης θρησκευτικῶς δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι «ὁ γάμος μυστήριον ὢν, πῶς ἂν παραχωρήσειε τῆς τιμῆς τῇ στερήσει τῇ μηδεμιᾷς μυστηριώδους τελετῆς μετεχούσῃ; εἰ δὲ δοῖμεν κῆκείνη [τῇ ἀγαμίᾳ] προσεῖναι δωρεὰν χαρισμάτων, ἔξομεν ἄντικρυς αὐτὴν μυστήριον ὄγδοον, καὶ κρεῖττόν γε τοῦ ἐθδόμου [τοῦ γάμου], εἴ γε κρεῖττων αὕτη [ἡ ἀγαμία] ἐστὶν κατὰ γε τὴν ὑπόθεσιν».¹⁴⁰

Ἐπειτα διὰ μακρῶν ἀρνεῖται, ὅτι ἡ παρθενία εἶναι ἀρετή. Συμφώνως πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς θρησκείας εἰς δόγμα καὶ ἥθος, ὁ Δούκας δὲν εὕρσκει τὴν παρθενίαν οὔτε ὥς ἀποτελοῦσαν πίστιν, οὔτε καὶ μεταξὺ τῶν ἀρετῶν συγκαταλεγομένην. Διὸ ἐρωτᾷ: «Τούτων οὕτως ἐχόντων τῶν τε μυστηρίων καὶ τῶν ἀρετῶν, τί ἐροῦσιν οἱ εὐρυτράχηλοι οὗτοι καὶ σοβαροὶ τῶν Ἀποστόλων κακοὶ μιμηταὶ καὶ διάδοχοι; ποῦ τιθέασιν αὐτοὶ τὴν τῆς παρθενίας... ἀξίαν; πρὸς τὰ ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ πιστά, ἢ πρὸς τὰ ἐνταλτά καὶ ἠθικά; πότερον, φημί, ἐν τοῖς λατρευτοῖς μυστηρίοις, ἢ ἐν ταῖς ἠθικαῖς ἀρεταῖς»; Ἐὰν μὲν καταταγῇ εἰς τὰ μυστήρια, τότε καὶ οἱ νυμφευθέντες καὶ ἀπολέσαντες τὴν παρθενίαν δὲν εἶναι χριστιανοί. «Ἀσεβεῖς γὰρ ἄντικρυς κατ' αὐτοὺς οἱ τοιοῦτοι, ὥς παραθάντες τὰ μυστήρια ταῦτα, καὶ διὰ τοῦτο ἀποκλειστέοι τοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἱεροῦ περιθόλου ἐν τοῖς ἀσεβέσι». Ἐὰν δὲ εἰς τὰς ἀρετάς, τότε «ἀδικοῦσιν οἱ σεμνοὶ ὑψηγόροι, ἀσεβεῖς καὶ ἀθέους ἀποκαλοῦντες τοὺς παρ' οὐδὲν τὰ τοιαυτά γε τιθεμένους πρὸς σωτηρίαν». Πρῶτον μὲν, διότι δὲν ὑπάρχει οὐδαμοῦ εἰς τὴν κλίμακα τῶν ἀρετῶν, δεύτερον δὲ καὶ ἂν ἀκόμη κατατάξωμεν αὐτὴν μεταξὺ τῶν τελευταίων ἀρετῶν καὶ πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν τὸν μὴ σεβόμενον αὐτὴν ἄθεον καὶ ἀσεβῆ, ἀλλὰ ἀμαρτωλόν. Ἐὰν δὲ πάλιν ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἡ ἀγαμία καὶ παρθενία κάμνουσι τὸν ἄνθρωπον ἰσάγγελον «ὥς τοῦ γάμου μολύνοντος», τότε «καλὸς μὲν ὁ ὕμνος, ἀλλ' ἔστιν αὐτὸ τοῦτο ὕμνος τῆς πανδήμου ρητορικῆς ἄμεσον ἀποκύημα· ἴσμεν γὰρ ὥς πᾶν τὸ μὲν σῶζον καὶ τελειοῦν τὴν οὐσίαν ἐστὶν ἀγαθόν, τὸ δ' ἀναιροῦν, κακόν καὶ ὀλέθριον». Διὰ τοῦτο «μὴτ' ἀρετὴν, μὴτε μὴν κακίαν, ἀλλὰ πλάσμα φαντασίας,

¹⁴⁰ IIA14-15. Ἰδὲ καὶ IA168: «Ὁ γὰρ θεὸς αὐτὸς τὰ πάντα δυνάμενος ἀδυνατεῖ διὰ τὴν ἀντίφασιν συμβιβάζειν, τοῦθ' ὑμεῖς γ' οἱ παντοδύναμοι τολμητίαι [ἐννοεῖ τοὺς μοναχοὺς] οἱ μὴδὲ συλλογίζεσθαι πω μεμαθηκότες, παντοίως πειρᾶσθαι ποιεῖν ἀντιφατικῶς ἀληθεύειν, καὶ συγκλῶθαι τὰς συγκλωστας».

ἐξ ὑποκρίσεως καὶ δεισιδαιμονίας προκύψασαν, ταύτην ἄν τις θεῖη δικαίως».¹⁴¹

Ἐπομένως:

«Καλὰ τὰ τῆς παρθενίας κειμήλια· παρθενία δὲ
Τὸν βίον ὥλεσεν ἄν, πᾶσι φυλαττομένη·
Τοῦνεκεν ἐνθέσμως ἄλογον λάθε, καὶ τινα κόσμῳ
Δὸς βροτὸν ἀντὶ σέθεν· φεῦγε δὲ μαχλοσύνην».¹⁴²

Ὑποσημείωμα 1. Ἐσχατολογικά τινα: Τὸν Δούκαν ὀλίγον ἀπησχόλησεν ἢ μετὰ ταῦτα ζωή. Ὀλιγώτερον μὲν ἡ τύχη τοῦ ὄλου ὕλικου κόσμου, τὸ τέλος τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν, ἐναποθέτει τελείως καὶ χωρὶς ἔρευναν εἰς τὴν ἐλευθέραν καὶ ἀπόλυτον καὶ ἀνεξιχνίαστον βούλησιν τοῦ Θεοῦ, «ἣ δοκεῖ αὐτῷ», ὅπως καὶ ἡ παραγωγή τοῦ κόσμου ἀπετέλει ἐπίσης ἀτομικὴν ὅλως ὑπόθεσιν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ συνέπειαν οὔτε περὶ τοῦ χρόνου τῆς συντελείας τοῦ κόσμου τούτου, οὔτε καὶ περὶ τῆς μελλούσης τύχης καὶ μορφῆς αὐτοῦ ἀσχολεῖται.

Ἐκτενέστερόν δὲ πως ἡσχολήθη περὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ μάλιστα τῶν ἀγαθῶν καὶ δικαίων ἐξ αὐτῶν. Διδάσκει καὶ πιστεύει, ὅτι θὰ γίνῃ κρίσις τις καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ὀρθῆς «ἐλπίδος»¹⁴³ καὶ ἐναρέτου ἀγαθοεργοῦ ζωῆς θὰ καταλάβῃ τις θέσιν εἰς τὴν μερίδα τῶν ἐκλεκτῶν. Κυρίως θὰ βαρύνωσιν τὰ ἔργα καὶ ὅχι οἱ λόγοι: «Δεῖ γὰρ δὴ παραστῆναι ἡμᾶς ἐν ἡμέρᾳ δικαιοσύνης, ἵνα κομίσηται ἕκαστος, ὧν ἔπραξεν εἶτ' ἀγαθῶν, εἴτε φαύλων τὴν ἀντιμισθίαν».¹⁴⁴ Βάσις δὲ τῆς κρίσεως θὰ εἶναι ἡ ἀρετὴ τῆς ἀγάπης «καθ' ἣν ἔσται κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις».¹⁴⁵ Ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν ἤδη ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὅτι πάσης ἠθικῆς πράξεως ἡ ἀνταμοιβὴ θὰ γίνῃ μετὰ θάνατον. Τὴν

¹⁴¹ I A75-83.

¹⁴² I I B249. Ἡ περὶ γάμου καὶ ἀγαμίας γνώμη τοῦ Δούκα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς αὐστηρὰ καὶ μὴ σύμφωνος ἀπολύτως πρὸς τὴν Γραφήν. Βεβαίως δὲν ἀποκαλεῖ ἡ Κ. Δ. τὴν ἀγαμίαν καὶ παρθενίαν μυστήριον, πλὴν ὅμως, χωρὶς νὰ εἶναι ἐναντίον τοῦ γάμου δὲν ἀπαγορεύει τὴν ἀγαμίαν. Ἰδίως δὲ ὁ Παῦλος καὶ τὴν συνιστᾷ. (Α' Κορ. 7, 8. 40 κ. ἀ.). Καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπερτονίζουν τὰ καλὰ τῆς ἀγαμίας. Τὰς γνώμας τῶν Πατέρων ἰδὲ συνηθροισμένας εἰς: «Ἡ κατὰ Χριστὸν ἀγαμία καὶ αἱ μοναστικαὶ ἀδελφότητες κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας», ἔκδ. «Ζωῆς», Ἀθῆναι 1932.

¹⁴³ I B78-79.

¹⁴⁴ I I I A116 καὶ 16, 161 καὶ I I A111.

¹⁴⁵ I I A53. Ἰδὲ καὶ 58, I I B145, I I I A160.

μερικὴν δ' αὐτὴν κρίσιν θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ τελικὴ κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν.¹⁴⁶

Ἡ ζωὴ τέλος μετὰ θάνατον τῶν κριθέντων δικαίων καὶ τῶν εὐρεθέντων πιστῶν τηρητῶν τοῦ ἠθικοῦ νόμου θὰ εἶναι μία διαρκὲς κατάστασις αὐτοψίας αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ¹⁴⁷ καὶ «εὐθυμίας» χωρὶς κόρον καὶ τέλος. «Νῦν δὲ ... ἐφ' ἑτέραν βεβαιότεραν ἐλπίδα ἐπαίρομαι, τὸν τῶν δικαίων κλῆρον, εἰ βούλει, τὴν ἀκήρατον, τὴν μετὰ τῶν σοφῶν, τῶν τὴν ἀληθῆ σοφίαν διὰ βίου ποιησαμένων μελέτην· ἔνθα οὐ πόνος, οὐ κόρος, οὐ λύπη, οὐ στεναγμός, οὐθ' ἡδονὴ λύπην τίκτουσα, ἀλλ' εὐθυμία διηνεκῆς, κόρον οὐκ ἔχουσα».¹⁴⁸

Ὑποσημείωμα 2. Περὶ θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς: Πᾶν ὅ,τι παρεδόθη εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, εἴτε ζητήματα πίστεως εἴτε ἠθικῆς, «ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου» διδάσκει ὁ Δούκας. Παρέδωκαν δ' εἰς ἡμᾶς ὅχι μόνον ἐκεῖνα «ὧν αὐτῆς κοινὸν ἐγένοντο», ἀλλὰ καὶ ὅσα ἔλαβον «ἄδηλα καὶ κρύφια» διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον, δι' οὗ οἱ Ἀπόστολοι ἐγένοντο κάτοχοι τῶν οὐρανίων διδαγμάτων, ἐδιδάχθη καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ὅστις «ἐγένετο πλήρης πνεύματος ἁγίου οὐχ ἥττον, ἢ καὶ οἱ λοιποὶ Ἀπόστολοι».

Ἀπαντες λοιπὸν οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης¹⁴⁹ εἶχον τὴν αὐτὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἤρουντο πᾶν ὅ,τι ἔγραφον καὶ τὸ ἴδιον φῶς, δι' οὗ φωτιζόμενοι ἐδίδασκον τὸν κόσμον, τὸ Ἁγίον Πνεῦμα. Ἐνεκα τούτου ὁ Δούκας διδάσκει, ὅτι δὲν ἀνεφύη ποτέ διαφορά τις μεταξὺ τῶν, «εἰ μή τι πού περὶ τῶν ἰδίων, ὡς ἄνθρωποι, ἔτυχον ἰδιάζοντες ταῖς ἰδέαις, ὡς καὶ περὶ τῆς περιτομῆς Πέτρον καὶ Παῦλον φασὶ διενεχθῆναι». Ἀναγνωρίζει ἐπομένως ὁ Δούκας παραλλήλως πρὸς τὸ θεῖον στοιχεῖον τῆς Γραφῆς καὶ τὸ ἀνθρώπινον. «Ἐν ἡμῖν μέν

¹⁴⁶ IIIA231. IIB45.

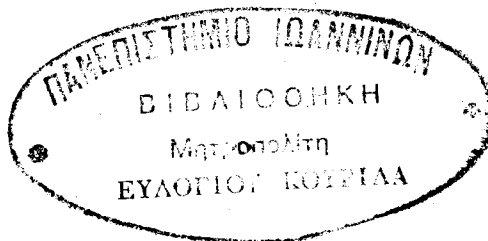
¹⁴⁷ «... ἀπαλλάξαντας τῶν τῆδε, αὐτοψία τὸν θεὸν αὐτὸν ὁρῶντας, τῆς αἰδίου ἀπολαύειν εὐθυμίας». IIIA244.

¹⁴⁸ IIA5. Ἰδὲ καὶ 6. 42. 71. IIB79. IB165 καὶ IB167: «Πῶς οὖν ἕνεκά γε τούτων οὐκ ἂν μακαρίσαιμεν ἑαυτούς, εἰ γε μέλλομεν μετὰ μικρὸν εἶτε Σωκράτει καὶ τοῖς περὶ τὸν Σωκράτην βούλει, εἴτε μᾶλλον αὐτῷ Ἀθραάμ καὶ τῷ ἄλλῳ τῶν μακαρίων χορῷ τὴν κρείττω καὶ ἀπράγμονα συμφιλοσοφεῖν θεωρίαν; Ἐγὼ μὲν οὖν ταύταις ἐπαίρομενος ταῖς ἐλπίσι, τά τ' ἄλλα φέρω γενναίως, εἴτε καὶ τὸ γῆρας παρενοχλοῖ, καὶ τοῦθ' οὕτως ἀνακουφίζων παραμυθούμαι».

¹⁴⁹ Περὶ τῶν τῆς Π. Δ. δὲν κάμνει λόγον.

γάρ Ἀπόστολοι καὶ κήρυκες τοῦ Εὐαγγελίου, ἦσαν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ αὐτῷ πνεύματι ἐς ἐν συνδεδεμένοι· ἢ δὲ ἄνθρωποι, οὐδὲν θαυμαστὸν ἐν γε ἀδιαφόροις καὶ διενηνοχέναι πη τοῖς φρονήμασι». Τοιουτοτρόπως ἐπικρατεῖ ἀπόλυτος μὲν ὁμοφωνία, ὅπου τὸ θεῖον στοιχεῖον, διαφωνία δ' ἴσως τις δὲν εἶναι ἀπίθανος, ὅπου τὸ ἀνθρώπινον.

Δὲν διασαφηνίζει μὲν τὰ ὅρια μεταξὺ τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐμπνεύσεως καὶ τὴν κατάστασιν εἰς ἣν διετέλουν γράφοντες οἱ Ἀπόστολοι, ἀλλ' ἐκ τοῦ παραδείγματος, τὸ ὁποῖον φέρει, τὸ γνωστὸν χωρίον τοῦ Παύλου «Καλὸν μὲν ὁ γάμος, κρεῖττον δὲ ἡ παρθενία...»,¹⁵⁰ τὸ ὁποῖον καὶ διὰ μακροτάτων ἐλέγχει, καταφαίνεται πιστεύων, ὅτι οἱ Ἀπόστολοι γράφοντες δὲν ἦσαν ἀπλᾶ ἑτεροκίνητα ὄργανα ἄνευ συναισθήσεως. Περαιτέρω ἄλλωστε ἐπιμένων εἰς τὴν διδασκαλίαν του ταύτην περὶ θεοπνευστίας, σαφέστερόν πως ἐκφράζεται λέγων, ὅτι «ἔστιν ἐν οἷς καὶ ἰδίᾳ οἱ Ἀπόστολοι ἐφρόνουν οὐκ ἐκ πνεύματος, ἀλλ' οἰκοθεν κατ' οἰκίαν δοξασίαν, ὅπου γε οὐδεμία πρὸς λατρείαν ἂν εἴη σχέσις· τί οὖν κωλύει λέγειν ἡμᾶς ἐν οἷς μὲν, ὁ Ἀπόστολος ἔφη ταῦτα· ἐν οἷς δέ, ὁ Παῦλος ἔφη ταῦτα· ἔνθα μὲν, ἐν τοῖς λατρευτικοῖς· ἔνθα δέ, ἐν τοῖς ἠθικοῖς, τὴν τοῦ πνεύματος δύναμιν τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπισφαλοῦς οὕτω διακρίνοντας ἐπινοίας»; Προσάγει δὲ ὡς ἐπιχείρημα πάλιν τὸν Παῦλον· «αὐτὸς γάρ οὗτος ὁ Ἀπόστολος τοῦτο ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ τῆς ἐπιστολῆς ἡμᾶς ἐξεδίδαξεν, ἔνθα φησι· θέλω δὲ πάντας (παρθένους) εἶναι, ὥσπερ καὶ ἐγώ, ἀλλ' ἐμὴν γνώμην λέγω, καὶ οὐ κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν· ὥσπερ ἂν εἰ ἔλεγε· Τοῦθ' ὅπερ ἐγὼ φρονῶ περὶ παρθενίας, ἐμοὶ μόνῳ ἀρέσκει, ἀλλ' οὐκ οἶδα, εἰ καὶ τῷ δημιουργῷ τῶν ἀπάντων... Οὕτως οὖν κατὰ γε τὴν ἐμὴν γνώμην ταῦτα συμβίβασθαι, ὥσπερ εἴρηται».¹⁵¹

¹⁵⁰ Ὁ Παῦλος γράφει: «Ὁ ἐγκαμίζων καλῶς ποιεῖ, ὁ δὲ μὴ ἐγκαμίζων κρεῖσσον ποιεῖ». Α' Κορινθ. 7, 38.

¹⁵¹ IIB135-38.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΗΘΙΚΑ

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Γενικά τινὰ περὶ Χριστιανικῆς Ἠθικῆς

Ἦδη γνωρίζομεν τὰς ἰδέας τοῦ Δούκα περὶ τῶν ἀρετῶν ὡς οὐσῶν φύσει τοιούτων καὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων κρινομένων καὶ μὴ ἀραιομένων τὴν ἀξίαν των ἐκ τῶν θρησκευτῶν. Εἰδικώτερον ὅμως καὶ λεπτομερέστερον ἐρευνᾷ τὸ πρόβλημα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν.

Καὶ πρῶτον ὑποστηρίζει καὶ πάλιν, ὅτι αἱ ἀρεταὶ «ἐκ τῶν ὑστέρων μάλιστα κρίνονται, ὅτι ποτ' ὄφελος αὐτῶν οἷον ἡ μὲν ἀγάπη, ὅτι ἀγαθὸν ἐστὶ καὶ εἰρηνικὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους συνάγον καὶ συνδέον ἀρμονικῶς πρὸς ἀλλήλους, ἀρετὴ ἐστὶ καὶ περισπούδαστος ἐσθ' ἡμῖν τὸ δὲ μῖσος πολέμιον ὄν, καὶ λυμαντικόν, κακία ἐστὶ φανερά, καὶ διὰ ταῦτα ὡς διαλυτικὸν ἐστὶν ἀποτρόπαιον ταῦτά δ' εἶποι τις ἂν καὶ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἐλεημοσύνης, καὶ τῶν ἄλλων Εὐαγγελικῶν ἀρετῶν».¹

Δεύτερον θέτει τὸ ἐρώτημα: «Πότερον, ὅτι τοιαῦτά εἰσι φύσει, ἐνετείλατο ἡμῖν ὁ Σωτὴρ ἐν Εὐαγγελίοις αὐτὰ τηρεῖν, ἢ διότι ἐνετείλατο τοιαῦτα ἐγένοντο, οἷον χρήσιμά τε εἶναι καὶ περιμάχητα»;² Ἄλλαις λέξεσιν ἐρωτᾷ, ἐὰν ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των αἱ ἀρεταί, ἡ ἀγάπη κλπ., καὶ ἐκ τῶν ὠφελίμων ἀποτελεσμάτων των, παρελήφθησαν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐδόθησαν ὡς ἐντολαὶ εἰς τοὺς ὁπαδοὺς του, ἢ ἐπειδὴ διέταξεν αὐτὰς ὁ Χριστὸς κατέστησαν τοιαῦται, χρήσιμοι δηλ. καὶ ὠφέλιμοι. Ἡ ἀπάντησις εἶναι «ὅτι φύσει τοιαῦτα ὄντα, εἰσῆκται ἐν Εὐαγγελίοις, ἵν' εἰδῶμεν, τίνων μὲν χρή ἐχέσθαι, τίνων δ' ἀπέχεσθαι».³ Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὐρίσκει συμφωνοῦντας καὶ τοὺς ἐκτὸς τοῦ Εὐαγγελίου περὶ τῶν ἀρετῶν πραγματευθέντας. «Δῆλον γάρ, σημειώνει, τὸ εἶρη-

¹ Σοφιστής Ι, 69.

² Ε. &.

³ Ε. & 70.

μένον καὶ ἐξ ὧν τοῖς θύραθεν, καὶ τοῖς ἐκτὸς τοῦ Εὐαγγε-
λίου ταῦτά περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν αὐτοῖς συνδοκεῖ». ⁴

Τελευταῖον δ' ἐξαντλῶν τὸ θέμα θέτει τὸ ἐρώτημα: «Πό-
τερον ἐκ τῶν θείων γραφῶν τὴν δόξαν ταύτην περὶ τῆς φύ-
σεως τῶν ἀρετῶν ἔχεις λαθών, ἢ αὐτὸς οἴκοθεν χρώμενος
λόγῳ, καὶ τοῦτῳ συμβαδίζων συνήκας, ὅτι ἐκ τῶν ἀποτελε-
σμάτων ἕκαστα κρίνεται, οἷα εἰσὶ, καὶ ἀρεταὶ ταῦτα ὄντι,
καὶ κακίαι, καὶ ὅτιοῦν». Τὴν γνώμην του δηλ. περὶ τῆς
ἀξίας τῶν ἀρετῶν καὶ τῆς ἀπαξίας τῶν κακιῶν σχηματίζει
ὁ ἄνθρωπος ἐξ ὧν ἡ Γραφή παραγγέλλει, ἢ εἶναι ἱκανὸς
μόνος ὁ ἄνθρωπος, διὰ μόνου τοῦ ὀρθοῦ λόγου νὰ χαρακτη-
ρίσῃ ὡς τοιαύτας ἢ τοιαύτας. Ἡ ἀπάντησις, κατόπιν τῆς
ἀμέσως προηγουμένης ὁμολογίας «ὅτι φύσει τοιαῦτα ὄντα,
εἰσῆκται εἰς τὴν Γραφήν, τὰ μὲν ὡς ἀποδεκτέα, τὰ δ' ὡς
φευκτέα», εἶναι: «συλλογισάμενος ἔγνω [ἀπαντᾷ τὸ ἐν τῷ
διαλόγῳ ἐρωτώμενον πρόσωπον], ὅτι τοιαῦτα ὄντα εἰσῆ-
κται». Καὶ ὁ Δούκας σαφέστερον διατυπώνων τὴν ἀπάντη-
σιν λέγει, «ὅτι λόγῳ χρώμενος ὀρθῶ δηλονότι, εὖρες τὴν
ἀλήθειαν» ⁵ χωρὶς δηλ. τὴν βοήθειαν καὶ τὸ κύρος τοῦ Χρι-
στοῦ καὶ τῶν Γραφῶν.

Τοιοτοτρόπως, λοιπόν, διὰ τοῦ ἀναλυτικωτάτου αὐτοῦ
τρόπου καὶ τῆς ἐξονυχίσεως τοῦ θέματος, ὁ Δούκας παρα-
δέχεται, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀρετᾶς,
αἱ ὁποῖαι εἶναι φύσει τοιαῦται καὶ ὡς τοιαῦται εἰσῆχθησαν
ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ὅτι τὸ κύρος καὶ
τὴν ἀξίαν τῶν ἔχουν ἀφ' ἑαυτῶν καὶ ὅτι καὶ διὰ μόνου τοῦ
ὀρθοῦ λόγου πᾶς ἄνθρωπος δύναται νὰ διακρίνῃ τὰς ἀρε-
τὰς καὶ τὰς κακίας καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ προσφύγῃ εἰς
τὸ φῶς τῆς Γραφῆς. Ὑπάρχει μὲν χριστιανικὴ ἠθικὴ, ἀλλ'
ἀποτελεῖται ἐξ ἐκείνων τῶν ἀρετῶν, τὰς ὁποίας εἰσήγαγεν
ὁ Χριστὸς εἰς τὴν διδασκαλίαν του, καὶ αἵτινες εἶναι καὶ
παραμένουσι πάντως φύσει τοιαῦται πάντοτε. ⁶

⁴ *Ε. ἀ. 70.

⁵ *Ε. ἀ. 70.

⁶ Ἐν προκειμένῳ διέφυγε τοῦ Δούκα ἡ γνώμη του, ὅτι ἡ θεοπνευ-
στία ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ζητήματα καὶ διδάγματα ἠθικῆς. (*Ἰδὲ ἀν.).
Ἐπίσης δυσκολευόμεθα νὰ συμφωνήσωμεν ἀπολύτως περὶ τῆς ἀξίας
τῶν ἀρετῶν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων μόνον.

Β' ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

1. Περὶ τῆς ἀρετῆς

Ἀφοῦ ἐν τοῖς προηγουμένοις μᾶς ἐδίδαξεν ὁ Δούκας, ὅτι ἡ ἀρετὴ πηγὴν τῆς ἔχει αὐτὴν τὴν φύσιν, δηλ. τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, ἔρχεται ἤδη νᾶ μᾶς δώσῃ ὅρισμόν ταύτης, νᾶ μᾶς ὀνομάσῃ τὰς ἀρετὰς καὶ νᾶ μᾶς δώσῃ σύστημα αὐτῶν.

Διὰ μακρῶν πρώτον ἀναζητεῖ τὴν ἀρετὴν εἰς τὴν σωματικὴν ρώμην, εἰς τὴν εὐψυχίαν καὶ ἀναλγησίαν, εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἐπίδοσιν ἐν τοῖς λόγοις καὶ ταῖς καλαῖς τέχναις, εἰς τὴν ἐν νόμοις περικλειομένην καὶ διὰ τούτων ἐπιβαλλομένην. Ἀλλ' οὐδαμοῦ εὐρίσκει τὴν ἀνωτέραν ἠθικὴν ἀρετὴν, τὴν δι' «ἀκραιφνοῦς προαιρέσεως» χαρακτηριζομένην. Ἐντεῦθεν προχωρῶν μᾶς δίδει δύο ὁρισμοὺς τῆς ἀρετῆς. Ὁ πρῶτος λέγει «ἀρετὴν εἶναι ἀγαθὰς πράξεις συμφώνως τῷ τῆς φύσεως νόμῳ καὶ τῇ θεῖᾳ θελήσει ὑπὲρ ὃ τις κατὰ νόμον ὀφείλει πράττειν».⁷ Εἰς τὸν ὁρισμόν αὐτόν εὐρίσκομεν, ὅτι τρία στοιχεῖα τὸν συγκροτοῦσιν: ὁ φυσικὸς νόμος, ἡ θεῖα θέλησις καὶ ἡ ὑπὲρ καὶ πέραν τοῦ διατεταγμένου ὑπὸ τοῦ νόμου πράξις. Κατόπιν ἔρχεται ὁ δεύτερος «οὐ πάμπαν τῷ εἰρημένῳ ἀνόμοιος» ὁρισμός, καθ' ὃν: «ἀρετὴ ἐστὶν εἰλικρινὴς θέλησις τοῦ τὰς πράξεις πρὸς τὸν τῆς θεῖας θελήσεως γνώμονα ἀπευθύνειν».⁸ Οὕτω, λοιπόν, ἀφοῦ ἀρετὴ εἶναι μόνον εἰλικρινὴς θέλησις τοῦ ἀνθρώπου, συντονιζομένη πρὸς τὴν θεῖαν θέλησιν, καταλήγομεν εἰς τὴν ἀνάγκην ἐξευρέσεως γνώμονος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ βαίνωμεν. Τοιοῦτον δὲ γνώμονα εὐρίσκει τὸ Παύλειον: «Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ θεοῦ ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις, παιδεύουσα ἡμᾶς, ἵνα σωφρόνως, δικαίως καὶ εὐσεβῶς ζήσωμεν».⁹ Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τοῦ γνώμονος τούτου ἐξάγει τὰς τρεῖς βασικὰς ἀρετὰς: τὴν σωφροσύνην, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν εὐσέθειαν, δι' ὧν χαρακτηρίζεται ὁ ἄνθρωπος ὡς: σῶφρων, δι-

⁷ Σοφιστῆς I, 84.

⁸ Σοφιστῆς I, 85. Ὅτι ἡ ὡς γνώμων τῆς ἠθικῆς ζωῆς χρησιμεύουσα θεῖα θέλησις ὅχι μόνον δὲν ἀντιφέρεται, ἀλλὰ καὶ συνταυτίζεται πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον ἰδὲ IB176, ὅπου ὁ Δούκας ἠθικὸν νόμον ἐννοεῖ «τὸν ἐν τῇ χειρὶ τοῦ θεοῦ γνώμονα, καθ' ὃν ζῆν ὀφείλομεν τοῦτο δ' ἐστίν, ὃ σὺ μισεῖς, ἐτέρῳ μὴ ποιήσης». Τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο: «ὃ σὺ μισεῖς...» θεωρεῖ φυσικὸν νόμον, ὅπως εἶδομεν.

⁹ Τίτ. 2, 11-12. Σοφιστῆς I, 86· «τοῦτ' ὅδ' ἔμοιγε δοκεῖ γνώμων εἶναι τῶν ἀρετῶν».

καιος καὶ εὐσεβὴς καὶ ἐξ ὧν πηγάζουσι καὶ τὰ τρία καθήκοντα παντὸς ἀνθρώπου: πρὸς ἑαυτόν, τὸν πλησίον καὶ τὸν Θεόν.¹⁰

Αἱ ἀρεταὶ ὅμως δὲν ὑφίστανται μόναι καὶ ἀπόλυτοι καὶ ἀνεξάρτητοι. Εἶναι ἀναγκαίως συνυφασμέναι μὲ τὴν πρᾶξιν. Ἡ πρᾶξις ἐπίσης συνδέεται μὲ τὸ καθήκον· ἄρα ἀρετὴ καὶ πρᾶξις δὲν δύνανται νὰ χωρισθῶσιν ἀπ' ἀλλήλων καὶ νὰ ἐξετασθῶσιν ἀνεξαρτήτως τοῦ καθήκοντος.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Λόγοι καὶ ἔργα: Διὰ τὸν Δούκαν οὐδεμία ἀρετὴ ἔχει ἀξίαν, ὅταν αὕτη περιορίζεται εἰς λόγους μόνον· «οὐ ποιεῖ ἀρετὴν, τονίζει, τὸ δοκεῖν τοιοῦτον εἶναι, ἐξ ὧν ἂν τις λέγῃ· ἀλλὰ τὸ εἶναι μάλιστα τοιοῦτον, ἐξ ὧν ἂν τις πράττῃ».¹¹ Ἔνεκα τοῦτου «λέγε πρακτικῶς, συμβουλεύει, καὶ πράττε λογικῶς».¹² Ὅμιλει δηλ. διὰ τῶν ἔργων σου καὶ ὄχι διὰ τῶν λόγων καὶ πράττε σὺν λόγῳ, ὅ,τι εἶναι σύμφωνον καὶ σύμφορον πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Τόσην δὲ σημασίαν δίδει εἰς τὴν συμφωνίαν λόγων καὶ πράξεων, πιστεῶς καὶ ἔργων, ὥστε νὰ διδάσκη, ὅτι μόνον οὕτω δύνανται τις «ἐν ἑαυτῷ» νὰ εὕρῃ τὸ ὑψιστον ὄν· «ἀκηκόαμεν γάρ, γράφει, μῆτε τὴν πίστιν ἄνευ τῶν ἔργων ἰσχύειν, μῆτε τὰ ἔργα πίστεως ἄνευ ἐπαρκέσειν πρὸς σωτηρίαν· ὅς γάρ οὐχ εὕρίσκει τὸν θεὸν ἐν ἑαυτῷ, ἐξ ὧν σύνοιδε πράττων, σχολῇ γ' ἂν εὕροι τοῦτον ἐκτὸς ἑαυτοῦ, ἐξ ὧν λέγει».¹³

¹⁰ Ἐν τῷ Σοφιστῇ I, 87 εὕρίσκει παρόμοιον ἠθικὸν γνώμονα τὸ τοῦ Χριστοῦ: «Ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεὸν σου, καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· ἐν οἷς ὁράται αἰθρὴς ἢ τριτὺς τῶν ἡμῶν καθηκόντων, ἢ φρόνησις, ἢ δικαιοσύνη καὶ ἡ εὐσεβεία· ἐν γὰρ τῷ σεαυτὸν, συγκέκλεισται πάντως καὶ τρίτον ἡ φρόνησις». Ἴδὲ καὶ 89.

¹¹ IIIA135. Ἴδὲ καὶ IIIB8 καὶ IA144: «οὐ γὰρ λόγοις, λέξεσιν ὁκώδεσι πυργουμένοις πρὸς τοὺς παρεστῶτας πιστοῦται εὐσεβεία, ἀλλὰ πίστει καὶ ἔργοις μάλιστα βεβαιοῦται». Καὶ 145.

¹² IIB41 καὶ IIA112. Ἴδὲ καὶ IIB64-65: «Δεῖ γὰρ δὴ τὸν ἀληθῆ χριστιανὸν καὶ φιλόσοφον ἀπὸ τῶν λόγων ἀρχόμενον, καταλήγειν εἰς τοῦτον, ἵν' ἢ λέγων πρακτικῶς καὶ πράττων λογικῶς· τοῦτο γὰρ ἂν εἴη τέλειον γνῶρισμα ἀρετῆς, ἢ πράττειν μὴ λέγοντα, ἢ μῆτε λέγειν, ἵνα μὴ ἔχη λόγους χρηστοὺς ἐξελέγχοντας αὐτῷ κακοήθη προαίρεσιν». Καὶ IIIA81: «Δεῖ γὰρ δὴ τὸν ἀκραιφνῶς καὶ ἀνυποκρίτως βουλόμενον ἀρετῆς μελέτην ποιῆσθαι, λέγειν πρακτικῶς, καὶ πράττειν λογικῶς· εἰ δὲ δυοῖν θάτερον, ἄμεινον πράττειν μὴ λέγοντα, ἢ λέγειν μὴ πράττοντα».

¹³ IIIA195: «Τὸν μὲν οὖν λόγοις μόνον πειρώμενον εἰς θεοσέβειαν προτρέπειν ἐτέρους, αὐτὸν δὲ πρῶτον εὐσεβείας ἔργων ἐχόμενον φαίνεσθαι». Αὐτόθι.

Τὴν συνέπειαν αὐτὴν τῶν λόγων πρὸς τὰ ἔργα καὶ τῶν ἔργων πρὸς τοὺς λόγους ὅχι μόνον ὁ ἴδιος ἠκολούθει καὶ καθίστα οὕτως ἑαυτὸν λαμπρὸν παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους δὲν ἀπέκαμε νὰ νουθετῇ διαρκῶς διὰ τοῦ χρυσοῦ τούτου: «λέγε μὲν ἄνθρωποι, ὅτι φρονεῖς καὶ φρόνει, ὅτι λέγεις»¹⁴ προσπορίζων παραδείγματα ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οἵτινες «ἔλεγον μὲν, ὅτι ἐτύγχανον πράττοντες· ἔπραττον δέ, ὅτι ἐτύγχανον λέγοντες»,¹⁵ ὑπογραμμίζων τὸ τοῦ Ἰησοῦ: «οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς»¹⁶ καὶ καυτηριάζων τοὺς συγχρόνους του Ἑλληνας, οἵτινες «οὔτε πράττουσι, ὧν ἂν λέγωσιν, οὔτε λέγουσιν, ὅτι ἂν πράττωσι».¹⁷

2. Περὶ τοῦ κακοῦ

Τὸ κακὸν εἰς τὸν κόσμον εἶναι ἀφθονον. Καὶ τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἠθικόν. «Ὁδὸς ὁ βίος ἐστὶ πρὸς πεφασμένον τέρμα, λέγει ὁ Δούκας· ἡ δέ, μεστὴ ἀκανθῶν».¹⁸ Βεβαιώνει δὲ τοῦτο «καὶ ὁ κορυφαῖος ἔτι τῶν ποιητῶν, ἀπάντων ζῶν, ὅσα γῆ τρέφει, τὸν ἄνθρωπον τιθέμενος ἀθλιώτερον, ἐν οἷς φησί:

οὐ μὲν γάρ τι ποῦ ἐστὶν οὐζυρώτερον ἀνδρὸς
πάντων, ὅσσα τε γαῖαν ἐπιπνέει τε καὶ ἔρπει».¹⁹

Διὰ τοῦτο εἶπεν ὁ σοφός, ὁ ἐχέφρων καὶ νουνεχής, ὁ λογικὸς παρατηρητὴς τῶν τοῦ κόσμου, ἀντίθετα φρονῶν ἀπὸ τὸν πολλὸν λαόν, ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ κλαίῃ διὰ τοὺς γεννωμένους ἀνθρώπους καὶ νὰ χαίρῃ διὰ τοὺς ἀποθνήσκοντας. Καὶ ὁ Δούκας συντάσσεται μὲ τὴν γνώμην τοῦ σοφοῦ, «τοῦ ἐνὸς ἐκείνου καὶ πολλὰ ἐπαίοντος».²⁰ Διότι τὰ κακὰ «μετροῦμενὰ τε καὶ τῷ ὀρθῷ σταθμώμενα λόγῳ, ῥέπουσιν ἐπὶ τὸ πιθανώτερον εἶναι κλέειν ἡμᾶς δεῖν, ἢ γελᾶν, καὶ λυπεῖσθαι μᾶλλον ἢ χαίρειν, γεννωμένων ἀνθρώπων, ὥς εἰς χαλεπὸν στάδιον τὸν βίον καὶ πλήρες κακῶν ἀπάντων εἰσερχομένων». Πρέπει δὲ κανεὶς νὰ κλαίῃ «ξυνεχῶς κατὰ τε χειμῶνα καὶ

¹⁴ 111A5.

¹⁵ 11B91.

¹⁶ Ματθ. 7, 21. Σοφιστὴς I, 80.

¹⁷ 11B91.

¹⁸ 1B77.

¹⁹ 1B166.

²⁰ 1B166.

θέρος». ²¹ “Ενεκα τούτου ὁ θάνατος εἶναι γλυκύτερος. Ἐφ’ ὅσον ὁ μὲν ἀποθανὼν ἀπηλλάγη ἀπὸ τᾶς ἀκάνθας τοῦ βίου, ὁ δὲ ζῶν ὑποφέρει διαρκῶς ὑπ’ αὐτῶν «κεντούμενος καὶ σπαρραττόμενος». ²² Διότι «τὰ μὲν καλὰ πόνῳ καὶ μόχθῳ κτᾶσθαι εἰρημένον ἐστὶ· τὰ δὲ κακὰ καὶ μὴ βουλομένοις ἡμῖν αὐτόματα παραγίγνεται». ²³ Δὲν συμφωνεῖ δὲ καθόλου μὲ τὸν Ἐπίκτητον, ὁ ὁποῖος διατάσσει νὰ δεχώμεθα τὸ κακὸν ἀτάραχοι διαφυλάττοντες τὸ ἄφθαρτον καὶ τὸ ἀθάνατον· «ἀπότομος γὰρ πάνυ μοι δοκεῖ ὁ φιλόσοφος οὗτος, καὶ τὴν φύσιν σιδήρειος». Βεβαίως «ὕψηλός μὲν ὁ νοῦς [τῶν ὑπὸ τοῦ Ἐπικτήτου διδασκομένων] καὶ ὑπὲρ τὴν φύσιν· ἀλλ’ ἡμεῖς ἐσμὲν ἐν τῇ φύσει, καὶ τοῦτ’ αὐτὸ ἀνθρώποι, ὑπὸ τῶν παθῶν ἀγόμενοι καὶ φερόμενοι καὶ οὐκ ἐσθ’ ὅς τις καρπὸν γῆς ἐσθίων, ἀνώτερος τούτων ἂν γένοιτο πάμπαν». ²⁴

Δὲν εἶναι ὁμοῦς τόσοσιν ἀπαισιόδοξος ὁ Δούκας, ὥστε νὰ

²¹ IB166.

²² IB77. Ὁ ἴδιος ὁμοῦς ὁ Δούκας διὰ λογαριασμὸν τοῦ καὶ διὰ λογαριασμὸν τοῦ φίλου καὶ συνομηλίκου τοῦ Γ. Κωνσταντᾶ εἶναι εὐελπίς καὶ χαίρων, διότι πλησιάζουν πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου, ὅποτε θὰ ἀπαλλαγῶσι τῶν δεινῶν τῆς ζωῆς. «Πῶς οὖν ἕνεκά γε τούτων οὐκ ἂν μακαρίσαιμεν ἑαυτούς, οἳ γε μέλλοιμεν μετὰ μικρὸν εἴτε Σωκράτει καὶ τοῖς περὶ τὸν Σωκράτην βούλει, εἴτε μᾶλλον αὐτῷ Ἀθραάμ καὶ τῷ Ἰσλῶ τῶν μακαρίων χορῶ τὴν κρείττω καὶ ἀπράγμονα συμφιλοσοφεῖν θεωρεῖν; Ἐγὼ μὲν οὖν ταύτης ἐπαιρόμενος ταῖς ἐλπίσι, τὰ τ’ ἄλλα φέρω γενναίως, καὶ εἴ τι καὶ τὸ γῆρας παρενοχλοῖ, καὶ τοῦθ’ οὕτως ἀνακουφίζων παραμυθοῦμαι». IB167. Καὶ ἄλλοι πρὸς τὸν ἴδιον ἄλιν γράφει, ὅτι ὁ βίος ὁμοιάζει μὲ ἀλυσίδα, ἧς οἱ κρίκοι εἶναι διαφορετικοί, ἄλλοι χρυσοὶ καὶ ἄλλοι σιδηροὶ «ὧν ὁ τελευταῖος μείζων τῆς πρὸ αὐτοῦ καὶ χρυσοῦς ὧν, μείζων καὶ τὴν εὐφροσύνην παρέχει· ἔσται δ’ οὗτος ὁ θάνατος, ὡς παῖσις πάντων τῶν λυπούντων γιγνώμενος». Ἡμεῖς δέ, αὐτὸς δηλ. καὶ ὁ Κ. Κωνσταντᾶς, οἱ γέροντες θὰ φύγωμεν «ἐντεῦθεν πρὸς τὴν ἄκρατον καὶ ἀκήρατον εὐθυμίαν τῶν φιλοσόφων». IB128.

²³ IIIA243. Τοῦτο φέρει κατὰ νοῦν τὸ τοῦ Ἡσιόδου:

«Πλείη μὲν γὰρ γαῖα κακῶν, πλείη δὲ θάλασσα·
νοῦσοι δ’ ἀνθρώποισιν ἐφ’ ἡμέρη ἢ δ’ ἐπὶ νυκτὶ
αὐτόματοι φοιτῶσιν, κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι».

Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 101-3.

²⁴ IA43. Ὁ Δούκας ὑποφέρων ποτὲ ἀπὸ φοβερόν πονόδοντον ἤθελε νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ διδάγματα τοῦ Ἐπικτήτου· «ἀπαγαγὼν τὸν νοῦν, γράφει, ἀπὸ τῶν ἐπικτήτων ἐπὶ τὰ ἀκήρατα, ἵνα δῇθην πόρρω γενόμενος τῆς σαρκὸς ἀνάλητος ὅλως ἀποθῶ πρὸς τὸ πάθος». Πλὴν ὁμοῦς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνθέξῃ καὶ ἀπεφάσισε «ἀμωσγέντως ἀκοῦσαι τῆς φύσεως αὐτῆς κελευούσης μοι ἐνδομύχως τὸν ἐναντίον ὡς ἐκ τῶν ἀδύτων. Οὗτος, τί δρῶς αὐτός, ἐναντίον τοῖς ἐμοῖς βουλόμενος βαίνειν νόμοις; σώματος γὰρ πρὸς ψυχὴν παρ’ ἐμοὶ σύνδεσμος ὁ αὐτός τὰ θ’ ἡδέα καὶ μῆ, κοινὰ

βλέπη μόνον τὸ κακόν. Δὲν ὑπάρχει ἄλλωστε κακόν μὴ πρόξενον καλοῦ· «ἐν παντὶ γὰρ τῷ βίῳ οὐδὲν ἂν εἴη, μήθ' ὃ βλάψειεν ἂν τινα ἄνευ τοῦ ὠφελεῖν ἐν μέρει, μήθ' ὃ ὠφελήσειεν ἄνευ τοῦ καὶ βλάβος τι παρασχεῖν ἐς τέλος».²⁵ Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὸν κόσμον, διδάσκει, παραλλήλως πρὸς τὰ κακὰ ὑπάρχουσι καὶ τὰ καλὰ· «ἀγαθὰ τε καὶ φαῦλα, πάντα σχέσει τοιαῦτα πέφυκεν εἶναι».²⁶ Καὶ ἄλλοι· «ἡμέραν καὶ νύκτα ἐν τῇ ἐπιμηκεστάτῃ ταύτῃ τοῦ χρόνου διηνεκεῖ ροῇ αἰετὶ διαδεχομένους ἀλλήλας, μεμιγμένα τὰ τε ἀγαθὰ καὶ κακὰ παρεχούσας ἡμῖν ἀμοιβαδὸν ἑκατέραν ἐν μέρει».²⁷

Ἦδη ἄς ἴδωμεν, πῶς ὁρίζει ὁ Δούκας τὸ ἤδη ὑπάρχον κακόν, ποῖα ἢ πηγὴ τοῦ καὶ ποῖαν στάσιν πρέπει νὰ κρατῶμεν ἀπέναντί του. Πολὺ ὀλίγον ἀσχολεῖται ὁ Δούκας μὲ τὸ φυσικόν κακόν. Ἐνθὺ τοῦναντίον ἀσχολεῖται διὰ μακρῶν μὲ τὸ ἠθικόν κακόν. «Τοῦτ' οὖν [τὸ ἠθικόν κακόν] εἰδὼς καὶ ὁ Σωτὴρ, Ἐν τῷ κόσμῳ, φησί, τούτῳ θλίψιν ἔξετε».²⁸ οὐ γὰρ τὰς ἐκ τῆς φύσεως, οἷμαι συμφοράς, εἴ τινες εἶεν, ὁ οὐράνιος ἐνταῦθα διδάσκαλος ὑπαινίττεται, ἀλλὰ τοὺς ἐκ τῶν διωκτῶν τοῦ Εὐαγγελίου πειρασμοὺς τοῖς Ἀποστόλοις προαγορεύει.²⁹ Τὰ δὲ ἠθικὰ κακὰ «πάντα κατὰ στέρησιν ὄντα, οὐκ ὄντα ἐπὶ ταῖς ἀληθείαις, ἀλλ' ἐκπτώσεις τῶν ἔξεων μάλιστα τῶν ἀγαθῶν».³⁰ Τοιοῦτοτρόπως ἀντικειμενικῶς δὲν εἶναι τι τὸ ἠθικόν κακόν εἰμὴ στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ. Ἄλλ' ὑποκειμενικῶς καὶ τὸ καλόν καὶ τὸ κακόν εἶναι πάντοτε

αὐτοῖς εἶναι καὶ κατὰ συμπάθειαν, ἣν αὐτὴ ἡδ' αὐτοῖς ἐνεφύτευσα ἀλλήλοις ἐπαρκεῖν ὀτιδῆποτε. Εἰδὼς οὖν αὐτὸς ἄνθρωπος ὢν, ἐκ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου συγκείμενος, ὀφείλεις ἀμφοτέρων ἐπιμελεῖσθαι τὸ εἶκος ἑκατέρῳ, ἀπεχόμενος μὲν δογμάτων ἀγυρτικῶν φιλοσόφων ὑπερφιάλων, φέρων δ' ἐν ἑκατέροις, ὡς τὸ φέρον σὲ φέρει». IB272.

²⁵ IIA4. Συμφώνως πρὸς τὸ τῶν ἀρχαίων «οὐδὲν κακόν ἀμιγὲς καλοῦ· καὶ οὐδὲν καλὸν ἀμιγὲς κακοῦ». Ἴδὲ καὶ IIA5: «θάτερον γὰρ τὸ ἕτερον πέφυκε τίκτειν, ὡς εἴρηται· εἰ γ' οὐδὲν ἐν τῷ βίῳ κακότητος ἀμικτον». Καὶ IIIA88: «Οὔτε κακὸν ἀπλῶς καλοῦ ἂν εἴη ἀμέτοχον, οὔτε καλὸν κακοῦ παντάπασιν ἀμικτον».

²⁶ IB210.

²⁷ IIA4. Ἴδὲ καὶ 36. 117. 133 καὶ 241: «Οὐδαμοῦ τῆς γῆς ἀμικτα κακῶν τὰ καλὰ ἀναφύεται, ἄλλων ἄλλοθι καὶ ἐξ ἑκατέρας μοίρας παρὰ μεμιγμένον, ὡς ἔτυχεν». Καὶ IIB42. IB189-90. IIIA88. IIB184. καὶ IIIB41: «Ὡς περ ἡ ἡμέρα διαδοχὴν φέρει τῆς νυκτός, τοῦ σκότους παρὰ χωροῦντος· οὕτω καὶ τῶν δεινῶν ἕτερα ἀντικαθίστανται ἀμείνω· κύκλος γάρ τις τῶν ἀνθρωπίνων περιτρέχει πραγμαμάτων».

²⁸ Ἰωάν. 16, 33.

²⁹ IIIA28.

³⁰ IIIA150.

σχετικά. «Καλὸν καὶ κακὸν τὸ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ μὲν θεωροῦμενον καὶ ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ οὐκ ἂν εἴη· περιπεσεῖται γὰρ ἀντιφάσει· σχετικῶς δὲ πρὸς ἄλλο καὶ ἄλλο, πάντα τὰ ἀνθρώπινα τοιαῦθ' εὗρεθήσονται· ὃ γὰρ τῷ δοκεῖ θαυμαστόν, τοῦθ' ἐτέρῳ γελοῖον, ἄλλως πῶς ἐκλαμβάνοντι· καὶ ὃ συνήνεγκε πρὸς τι, τοῦτ' ἐν ἄλλοις ἐβλάψε τοὺς χρωμένους».³¹ Κρίνεται δὲ ὅτιδῆποτε οὕτως ἢ ἄλλως ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων: «Πᾶν δ' ἂν ἢ τὸ γιγνόμενον, τοῦτο ἐκ τῆς τελευταίας αὐτοῦ ἐκβάσεως ἦτοι ἀγαθὸν ἢ κακὸν εἶναι κρίνεται».³² Πάντως «οὔτε κακόν, ἀγαθοῦ τινος γιγνόμενον αἷτιον, κακὸν ἂν εἴη· οὔτ' ἀγαθόν, κακοῦ ἐπίφορον καθιστάμενον, ἀγαθὸν λέγοιτ' ἂν».³³

Τῶν κακῶν ὅμως αἰτίαν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δέχεται ὁ Δούκας, ὅτι εἶναι ὁ Θεός. Οὗτος εἶναι δημιουργὸς μόνον τῶν ἀγαθῶν. «Κακοῦ αἰτίαν γενέσθαι τὸ θεῖον καὶ ἐνδοιασθῆναι ἄσεβές· ὅσα γὰρ ὁ θεὸς ἐποίησε, πρὸς εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει πεποιηκώς, καὶ λίαν ἐστὶ ἀγαθὰ».³⁴ «Τὰς δὲ νόσους καὶ ἀσεβείας, καὶ ἀδικίας, καὶ τὰ τοιαῦτα ἐπιπολάζοντα καὶ περικλύζοντα τὸν βίον κακὰ ὑπὸ τίνος φῶμεν δεδημιουργεῖσθαι; ὑπάρχουσι γὰρ καὶ ταῦτα ἐν τοῖς οὖσι· πρὸς ταῦτα μὲν οὐδὲν ἄλλο εἰρήσεται, ἢ ὅτι πάντα κατὰ στέρησιν ὄντα, οὐκ ὄντα ἐστὶ ταῖς ἀληθείαις, ἀλλ' ἐκπτώσεις τῶν ἕξεων μάλιστα τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ δεδημιουργημένων, οἷον τῆς υἱείας, τῆς εὐσεβείας, τῆς δικαιοσύνης· οὕτως οὐδὲ σκότος ἐποίησεν ὁ θεός, ἀλλὰ φῶς».³⁵ Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἐφ' ὅσον δημιουργὸς τῶν ἀγαθῶν εἶναι ὁ Θεός, ὑπάρχει ἐμπόδιόν τι νὰ ἀποδώσωμεν τὰ κακὰ εἰς τὸν Διάβολον; Καὶ ὁ Δούκας ἀπαντᾷ: «οὐθὲν ἂν κωλύοι, εἴγε καὶ δύο θεῖμεν θεοὺς· τὸν μὲν, ἀγαθοποιόν· τὸν δὲ, κακοποιόν· καὶ πόλεμον ἐπ' ἀλλήλους ἀκήρυκτον καὶ ταῦτ' ἀναλώμα-

³¹ ΙΙΙΑ220. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ36: «Πάντα τὰ ἐν τῷ βίῳ ἄλλο πρὸς ἄλλο ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐστὶ, σχετικῶς θεωρούμενον». Πρβ. καὶ ΙΙΑ117. 133.

³² ΙΙΙΑ228 καὶ 229: «Τὸ τε βέλτιον καὶ τὸ χεῖρον πρὸς τὴν τελευταίαν ἐκβασιν ἐκάτερον κρίνεται». Δὲν συμφωνοῦμεν μὲ τὴν γνώμην αὐτὴν τοῦ Δούκα, καθόσον ἀντικειμενικῶς δὲν δέχεται νὰ ὑπάρχῃ τὸ καλὸν ἢ τὸ κακόν. Καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει στερεῖται βάσεως τὸ θέμα καὶ ἐπαφίεται εἰς τὴν κρίσιν ἐκάστου, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀναλόγως τῶν ἀποτελεσμάτων, νὰ χαρακτηρίσῃ τι ὡς καλὸν ἢ κακόν.

³³ ΙΙΙΑ147.

³⁴ ΙΙΙΑ148-49. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ43. 71. 168 καὶ 74: «Θεὸς ὁ μόνος τῶν ἀγαθῶν χορηγὸς καὶ σωτήρ».

³⁵ ΙΙΙΑ150.

σιν ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων· ἀτόπου δὲ τούτου ὄντος, ἀποσχόμεθα τῆς γνώμης ταύτης, ὅτι τοῦτ' αὐτὸ μάλιστ' ἂν εἴη πείρα τοῦ διαθόλου».³⁶

Στενώτερον δὲ τὰ ψυχικὰ πάθη, θεωρεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν πηγάζοντα ἐκ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου,³⁷ ἀφ' ἐτέρου δὲ εἰσπηδῶντα ἔξωθεν, ἐκ τῆς ὕλης, ἐκ τοῦ σώματος, εἰς τὴν ψυχὴν, ἥτις εἶναι ἐκ φύσεως διὰ τῶν χρηστῶν κεκοσμημένη· «τῇ ψυχῇ φύσει τὰ χρηστὰ ἐνυπάρχοντα, ἐπιγενόμενα ἔξωθεν τὰ κακὰ τῇ πρὸς τὸ χεῖρον μίξει, ἄγονα καὶ ἀφανῆ, καθάπερ καὶ τὸν σῖτον αἱ παραφυόμεναι ἄκανθαι, ἐκεῖνα ἐποίησαν».³⁸ Καὶ ἄλλοι: «Τίς γὰρ ἐν τῷ βίῳ κακότητος ἄμικτος; ἐν τίν' ἡλικίᾳ; ... ἄλλαι ἐπ' ἄλλαις κακοήθεις διαθέσεις ἔκ τε τῆς σαρκὸς καὶ τῆς ψυχῆς [=τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως] ἐπίασιν ἀντιστρατηγοῦσαι, ἐπιθυμίαι, πόνοι, φθόνοι, στάσεις, ἔριδες, μάχαι· ὧν διάδοχον ἔπεται τὸ γῆρας εὐθύς, ἀπροσῆγορον, ἀκοινωνήτον, ἀφίλον».³⁹ Ἐπικαλεῖται καὶ τὸ τοῦ Παύλου· «βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου, καὶ αἰχμαλωτίζοντά με τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσί μου».⁴⁰ Τοῦτο δὲ, συνεχίζει, τί ἄλλο δηλοῖ, ἢ ὅτι ἕκαστος ἡμῶν γινώσκει μὲν τὸ ἀγαθὸν, ἔλκεται δὲ βίᾳ πρὸς τὸ κακόν, τοῦ πάθους ἡττώμενος; ἐξομολογεῖται δέ σοι σαφῶς τοῦτο παθοῦσα ἡ Μήδεια:

Καὶ μανθάνω μὲν, οἷα δρᾶν μέλλω κακὰ,
θυμὸς δὲ κρείττων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων».⁴¹

Ὅλα ὅμως τὰ κακὰ, λύπαι, στενοχωρίαι, πόνοι, πάντα παρέρχονται εὐκόλως ὥς «ὄναρ ἀπαίσιον φανέν».⁴² Πρέπει δ' ὥς ἐκ τούτου νὰ θεωρῇ τις ταῦτα πάντα «ὥς ἀπλᾶ παρασυμβάματα τῶν καιρῶν, ὥσπερ ἐπὶ σκηνῆς τὰ τῶν ὑποκρινομένων παθήματα».⁴³

³⁶ Σοφιστής Ι, 52. Ἐν τῇ προσπάθειά του ὁ Δούκας νὰ ἀποφύγῃ νὰ θέσῃ ἀντίπαλον τοῦ Θεοῦ τὸν Διάβολον, φθάνει νὰ ἀρνηθῇ συμμετοχὴν τοῦ τελευταίου εἰς τὰ ἠθικὰ κακὰ.

³⁷ «... ἔξεστιν αὐτῷ ἐλευθέρως, ὁποτέραν ἂν ἐθέλῃ τραπέσθαι, ἥτοι τὴν εὐθείαν πρὸς τὴν ἀρετὴν, ἢ τὴν σκολιὰν ἐπὶ τὴν κακίαν...». Σοφιστής Ι, 61.

³⁸ ΙΑ249.

³⁹ ΙΙΒ184.

⁴⁰ Ρωμ. 7, 23.

⁴¹ ΙΙΑ276.

⁴² ΙΒ168.

⁴³ ΙΙΙΒ197.

Αἰσιοδοξεῖ, λοιπόν, ὁ Δούκας ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ κακοῦ· τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ὑπάρχοντα τὰ κακὰ ἀφ' ἐνός μὲν πρέπει νὰ φέρωμεν αὐτὰ γενναίως ὡς ὁ Ἰώθ.⁴⁴ «Ἄριστον μὲν τὰ κακὰ τὴν ἀρχὴν μὴ γενέσθαι· καλὸν δὲ γενόμενα ταῦτα, ἐν ἑαυτοῖς ἰστάναι, καὶ μεθ' ἡσυχίας πειρᾶσθαι ἀκέσθαι ταῦτα».⁴⁵ ἀφ' ἐτέρου δὲ ταῦτα εἶναι εὐεργετικά καὶ μᾶλλον πρόξενά καλοῦ. Ὁ θυμὸς, ὁ ζῆλος, ἡ ὀργή, ἡ φιλοτιμία καὶ ὅ,τι ἄλλο ὑπάρχει ἠθικὸν κακόν, πάντα «ταῦτα δῶρα ἂν εἴη μᾶλλον, ὡς ἐλατήρια πρὸς σωτηρίαν ἡμῶν καὶ πρὸς ἀρετὴν παρὰ τοῦ δοτῆρος»⁴⁶ πρυτανευόμενα, εἶγε μόνον βουλοίμεθα τούτοις μετρίως πρὸς τὰς ἀνάγκας χρῆσθαι· ταῦτα γὰρ εἰμὴ ἦν, ἦν ἂν ὁ βίος ἅπας νεκρός· καθάπερ γὰρ ἡ ὕλη, μὴ ὄντος τοῦ κινούντος ἐξωτερικῶς, οὐκ ἂν κινηθεῖ· οὐδ' ἡ προαίρεσις, μὴ ἔχουσα ὑφ' ὅτου ὑποκαί-ομένη διερεθισθεῖ, αἷος ἔσται πρὸς ἐνέργειαν καὶ ἄπρακτος ὅλως».⁴⁷

Ἀπαιτεῖται ἐπομένως φιλοσοφικὴ κατάρτισις, γνῶσις καὶ ἐγκαρτέρησις διὰ νὰ φέρῃ κανεῖς τὸ κακὸν παραλλήλως πρὸς τὴν τῆς θρησκείας βοήθειαν, ἥτις μόνη δὲν εἶναι τόσον ἱκανὴ νὰ διαλύσῃ τὰς πυκνοτάτας νεφέλας τοῦ κακοῦ. «Ὁρῶς, γράφει, ὅσον ἡ κακία κατισχύει τῆς ἀνθρωπότητος, φιλοσοφίας ἀπουσίας; ταύτης γὰρ ἄνευ οὐδὲ τὸ ἀπὸ τῆς θρησκείας φῶς ἔσθ' οἷον φωταγωγεῖν, ὥσπερ πυκνοτάταις νεφέλαις τοῖς πάθεσιν ἄλλοτ' ἄλλοις ἐπιπροσθούμενον».⁴⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Περὶ ἀμαρτίας: Ἐν τῷ μέσῳ τοσούτου, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, κατακλυσμοῦ κακῶν, δὲν εἶναι δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νὰ μείνῃ ἀλώθης καὶ νὰ μὴν ἀμαρτήσῃ.

⁴⁴ IB189-90.

⁴⁵ III B152.

⁴⁶ Ὅχι τοῦ Θεοῦ. «Ταῦτα γὰρ παραλλάξ τέθεται ὑπὸ τῆς Προνοίας ἐπ' ἀγαθῷ». IB209. Ὅχι πάλιν τῆς θείας Προνοίας. Ἰδὲ ἀνωτέρω περὶ Προνοίας.

⁴⁷ III A149. Ἰδὲ καὶ III A280: «ἐκ γὰρ τῆς παραβολῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν πρὸς ἄλληλα τὸ τε ἡδὺ καὶ τὸ πικρὸν ἐπίσημον παρέχεται αἴσθησιν· εἰ μὴ γὰρ ἦν σκότος ποία ἡμῖν ἐκ φωτὸς ἐγίγνετ' ἂν ἡδονή»; Καὶ III B41 καὶ III B42. IB210.

⁴⁸ IA157. Ἰδὲ καὶ III A121. Τὰ ἀνθρώπινα πάθη δὲν κατεβλήθησαν οὔτε ὑπὸ τῶν παθημάτων [«τὰ παθήματα, μαθήματα»] οὔτε ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χρόνου· «ὁ δὲ θαυμασιώτερον· οὐδὲ γὰρ ὁ Εὐαγγελικὸς λόγος ὕστερον ταῖς τῶν μελλόντων ἐπαγγελίαις καὶ ἀπειλαῖς ἐναλλάξ τὰ τοιαῦτα ἐλώφησε πάθη». Ὁ Δούκας νομίζων, ὅτι ἡ Χρ. θρησκεία δὲν δύναται νὰ ὀπλίσῃ τὸν ἄνθρωπον μὲ ἐγκαρτέρησιν κατὰ τοῦ κακοῦ κρίνει ὑπερβολικῶς καὶ ἀπαισιοδόξως.

«Τὸ μὲν ἀναμάρτητον, διδάσκει ὁ Δούκας, τῆς ἀπαθοῦς καὶ θείας φύσεως ἴδιον· τὸ δὲ ἀνθρώπινον, ἅτε δὴ ἡττώμενον τῶν παθῶν, ἐπιρρεπὲς ἔσει πρὸς τὸ ἀμαρτάνειν».⁴⁹ Διότι «ὁ ἄνθρωπος, ὑπ' ἀκαίρων ἐπιθυμιῶν παρακρουόμενος, ἀμαρτάνει».⁵⁰

Διακρίνει δὲ ἀμαρτήματα ἐξ ἀγνοίας ἢ ἀκούσια καὶ ἐν γνώσει ἢ ἐκούσια. Διὰ τοὺς ἀκουσίως ἀμαρτάνοντας ἀρμόζει τὸ ἔλεος,⁵¹ ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐκούσιως δὲν ὑπάρχει οὐδὲν ἐλαφρυντικὸν καὶ ἐπομένως δικαία πρέπει νὰ πέσῃ ἐπ' αὐτοὺς ἡ τιμωρία. «Οἷς μὲν γάρ, λέγει, ἐξ ἀμαθείας παρέπεται τὸ ἀμάρτημα, τοῦτοις οὐκ ὀργή, ἀλλ' ἔλεος προσφυέστερος· ὅσοι δ' ἐθελοκακοῦντες, καὶ παρὰ τὴν συνείδησιν καθ' ὑπόκρισιν αἰροῦνται ἀντὶ τῆς ἀληθείας τὸ ψεύδεσθαι, ἐφ' ᾧ δόκησιν ἀρετῆς ἕξωθεν περικεῖσθαι, οὗτοι γε τῆς εὐαγγελικῆς ἐκείνης ἀρᾶς εἰσιν ἄξιοι».⁵²

Οὕτως ὅμως ἢ ἄλλως ὁ ἄνθρωπος πάντως θὰ ἀμαρτήσῃ. Πρὸς τοῦτο δὲν πρέπει κανεὶς νὰ ἀποκαρδιωθῇ. Διότι «δίδοται αὐτῷ πρὸς τὴν νόσον ταύτην καὶ ἀντίδοτον σωτήριον τὸ γνωσιμαχῆσαι»⁵³ καὶ πρὸς τοῦτο προστέθεται τοῖς μετανοοῦσι τὸ θεῖον παράγγελμα, «Ἴδε ὑγιῆς γέγονας, μηκέτι ἀμάρτανε».⁵⁴ Τοῦτο τοίνυν καὶ παντὶ μὲν ἀνθρώπῳ, μάλιστα

⁴⁹ ΙΙΙΑ113. Ἴδὲ καὶ ΙΙΙΑ251: «Ἀρίστον μὲν τὸ μηδέποτε ἀμαρτεῖν, καὶ θεὸν φίλον ἔχειν· ἀλλ' ἀδύνατον ἐν τοῦτο ἀνθρώπους ὄντας...».

⁵⁰ ΙΙΒ61.

⁵¹ Ὁ ἴδιος ὅμως λησμονήσας νὰ πράξῃ τι τιμωρεῖ ἑαυτὸν, διότι θεωρεῖ καὶ τὴν λήθην κολάσιμον· «καὶ γὰρ καὶ τὴν λήθην, καὶ τῶν ἀκουσίων ἀμαρτημάτων δοκεῖ εἶναι, ἀλλ' οὐ δεῖ τελέως ἀτιμώρητον διαγενέσθαι». ΙΙΒ151.

⁵² ΙΙΑ13. Ἴδὲ καὶ ΙΙΙΑ118: «Ἐκόντα τοῦ ἄκονθ' ἀμαρτάνειν πολλῷ διενήνοχε· τὸ μὲν γὰρ γνώμης ἔγκλημα, τὸ δὲ ἀγνοίας ἢ τύχης παράπτωμα γίγνεται· διὸ τοῖς μὲν ἐπιτιμᾶν, τοὺς δὲ ἀτυχίᾳ πη χρησαμένους εἰώθαμεν ἐλεεῖν».

⁵³ Τὸ ρ. γνωσιμαχῶ, ἐνταῦθα ἴσταται μὲ τὴν ἔννοιαν: ἀλλάζω γνώμην, μετανοῶ (Λεξ. Σ. Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1855 καὶ Δημητράκου, τόμ. 2, 193). Δὲν ἔχει δὲ καμμίαν σχέσιν ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ Δούκα μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν γνωστῶν εἰς τὴν Ἑκκλ. Ἱστορίαν αἰρετικῶν γνωσιμάχων, «οἵτινες πάσῃ γνώσει τοῦ χριστιανισμοῦ ἀντέπιπτον, λέγοντες, ὅτι περιττὸν τι ποιοῦσιν οἱ γνώσεις τινὰς ἐκζητοῦντες ἐν ταῖς θείαις Γραφαῖς· οὐδὲν γὰρ ἄλλο ζητεῖ ὁ Θεὸς παρὰ χριστιανοῦ, εἰμὴ πράξεις ἀγαθὰς». Περὶ τούτων ἴδὲ Φ. Βαφείδου, Ἑκκλ. Ἱστορία, Κων/πολις 1884, τόμ. Α, σελ. 266.

⁵⁴ Ἰωάν. 5, 14.

δὲ χριστιανῶ ἀναγκαῖόν ἐστιν».⁵⁵ Ἡ μετάνοια, λοιπόν, καὶ ἡ ἐξομολόγησις⁵⁶ εἶναι τὰ μοναδικὰ ἀντίδοτα φάρμακα κατὰ τῶν παραπτωμάτων, ἐνθυμουμένων ἡμῶν, ὅτι ὁ Θεὸς ὁ Ἰδιος εἶπεν, «ὅτι οὐχ ἐπτάκις, ἀλλὰ κἄν ἑβδομηκοντάκις ἐπτά τύχωμεν ἁμαρτόντες, πατρικῶς δέξεται ἀπὸ παλινωδίας, καὶ δακτύλιον δώσει, καὶ ὑποδήματα, καὶ τὸν μόσχον θύσει τὸν σιτευτόν».⁵⁷ λυομένου οὕτω καὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως.

3. Περὶ συνειδήσεως

Ἐξαιρετικὴν ὅλως σημασίαν ἀποδίδει ὁ Δούκας εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου. Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν λυδίαν λίθον τῶν ἔργων ἐκάστου⁵⁸ «... τὸν εὐορκότατον καὶ ἀψευδέστατον μάρτυρα τῆς ἀληθείας»,⁵⁹ καὶ προσπορίζει εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅχι τὴν εὐδαιμονίαν, ἀλλὰ τὴν μακαριότητα. «Ἴσθι μέντοι, γράφει, ὥς μήτε μῆκος βίου, μήτε πλούτου ἀπόλαυσις, μήθ' οἷαν ἂν εἴπῃς παρουσίαν εὐδαιμονίας, ποιεῖ τὸ μακάριον, εἰ μὴ προσεῖη συνείδησις ἀγαθῇ».⁶⁰ Πρὸ τῆς τεραστίας δυνάμεως τῆς φωνῆς τῆς συνειδήσεως, τῆς ἐκ τῶν μυχαϊτάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀνακυπτούσης ὁ Δούκας ἀναφωνεῖ: «οὐκοῦν δέχομαι τὴν φωνὴν [τῆς συνειδήσεως], ὥς φωνὴν τοῦ θεοῦ».⁶¹

Ἡ μυστηριώδης ὁμῶς αὕτη φωνή, ἡ ἐπαινοῦσα καὶ ἐλέγχουσα, τιμωροῦσα καὶ βραβεύουσα, προσπορίζουσα τὸ μακάριον καὶ κατὰγουσα εἰς κακοδαιμονίαν, δὲν εἶναι ἔμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον, διδάσκει ὁ Δούκας· εἶναι τέκνον τοῦ

⁵⁵ IIIA113. Ἰδὲ καὶ IIIA251: «... καλὸν ἐν δευτέρῳ λόγῳ γνωσιμαχῆσαι, καὶ θεῶ ἐξ ὑπαρχῆς συμμαχῆσαι».

⁵⁶ «Ἀμεινον πολλῶ ἁμαρτίαν γεγεννημένον δημοσιεύειν εἰλικρινῶς, ἢ πονηρῶς συγκαλύπτειν πειρᾶσθαι· τὸ μὲν γάρ, βουλομένου ἐστὶ διορθοῦσθαι· τὸ δὲ ἀνοήτου, ὥς τὴν πονηρίαν οὐκ ἀπαλείφειν, ἀλλὰ τρέφειν προαιρουμένου».

⁵⁷ IIIA251. Ἰδὲ καὶ IIIA165: «... ἐπιμένωμεν τῇ μετανοίᾳ, μετ' ἐλπίδος, μεμνημένοι ἅει τῆς χρηστότητος, ἀνοχῆς τε καὶ μακροθυμίας τοῦ θεοῦ».

⁵⁸ IIIA195.

⁵⁹ IIIA154.

⁶⁰ IIIB46. Ἰδὲ καὶ IIIA138: «Καρδίας ὑπὸ τῆς οἰκείας τιτρωσκομένης συνειδήσεως, τίς ἀθλιωτέρα ταύτης τοῖς γ' αἰσθανομένοις ἂν εἴη κατάστασις»;

⁶¹ IA222.

νόμου. «Θυγατέρα τοῦ νόμου γενέσθαι τὴν συνείδησιν ὁ λόγος [ὁ ὀρθός] ἐθέλει· ἀναιρουμένου γὰρ ἐκείνου, συναναιροῖτ' ἂν καὶ αὕτη».⁸² Ἐφ' ὅσον δηλ. δὲν ὑπάρχει νόμος ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνευ συνειδήσεως. Εὐθύς δὲ ὡς τεθῇ τοιοῦτος γεννᾶται αὕτη εἴτε ἐπαινοῦσα, ὅταν ὁ ἄνθρωπος πράττει τὸ ἠθικῶς ὀρθόν, εἴτε θετικῶς εἴτε ἀρνητικῶς, διαταττόμενον ὑπὸ τοῦ νόμου, εἴτε ἐλέγχουσα, ὅταν τοῦναντίον παραμελῇται ἢ καταστρατηγῇται ὁ νόμος. Ὑποστηρίζει δὲ τὴν γνώμην του αὐτὴν διὰ παραδείγματος ἐκ τῆς ζωῆς τῶν ἀγρίων «παρ' οἷς ἅφ' ἀπλῆς καὶ ἐλευθέρως θελήσεως ἔξεστι ποιεῖν ἄσυνειδήτως, ὅ,τι καὶ βούλονται», διότι δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτοῖς νόμος τις, πρὸς δὲν ἡ ψυχὴ νὰ δύναται νὰ παραβάλῃ τὴν πράξιν καὶ νὰ κρίνῃ, ἐὰν καλῶς ἢ κακῶς ἐγένετο αὕτη.⁸³

Τοιοῦτος «ἄσυνειδήτος» ἦτο καὶ ὁ πρωτόπλαστος, πιστεύει ὁ Δούκας, πρὶν δοθῇ εἰς αὐτόν ἡ ἀπαγορευτικὴ ἐντολὴ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Διότι διὰ νὰ γεννηθῇ συνείδησις ἀπαιτεῖται τι πρὸς τὸ ὁποῖον παραβάλλουσα ἡ ψυχὴ κρίνει καὶ ἀναλόγως τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς ἐνεργείας γεννᾶται ἡ συνείδησις «ὥς συμπέρασμα οὖσα ἐν συλλογισμῷ ἠθικῷ». Ἐπομένως ἐφ' ὅσον δὲν εἶχε δοθῇ εἰς τὸν πρωτόπλαστον ἡ ἐντολή, δὲν εἶχε γεννηθῇ καὶ ἡ συνείδησις. «Ἀσυνειδήτον τὸν πρῶτον ἄνθρωπον πρὶν τοῦ νόμου τοῦ ἀπὸ τοῦ μόνου ἐκείνου φυτοῦ ἀπαγορεύοντος αὐτόν μὴ φαγεῖν, ὁ θεὸς φαίνεται πλαστοουργήσας· νόμου γὰρ μήπω δοθέντος, πῶς ἂν εἴη συνείδησις, μὴ ἔχουσα πρὸς τι παραβολήν, ἅφ' ἧς ἂν λάθοι αὕτη ὑπόστασις, ὥς συμπέρασμα οὖσα ἐν συλλογισμῷ ἠθικῷ; ἅμα δὲ τοῦ νόμου δοθέντος αὐτῷ, συνανεφύη καὶ ἡ συνείδησις· ἡ καὶ παραχρῆμα, παραβαθέντος ἐκείνου, ἐκέλευσεν αὐτόν ἔξω γενέσθαι τοῦ παραδείσου».⁸⁴ Τοῦτο φαίνεται καὶ εἰς τὰ ζῶα· ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτοῖς νόμος τις δὲν ὑφίσταται καὶ συνείδησις. Ὁ γάτος μου ὁ Χότ-

⁸² IB176. Ἰδὲ καὶ IIB223: «ἄνευ γὰρ νόμου πῶς ἂν ὑποσταίῃ συνείδησις»;

⁸³ IB176. Ἰδὲ καὶ IIIA169: «ἐφίστησιν ἡ φύσις ἡμῖν τὴν συνείδησιν φύλακα τοῦ μηδὲν παρατολμᾶν παρ' ὅ οἱ νόμοι κελεύουσιν».

⁸⁴ IIIA170. Ἰδὲ καὶ IIIA252: «Οὐκ ἂν φαίμεν συνίστασθαι συνειδὸς ἄνευ προϋπάρχοντος νόμου· οὐδὲ γὰρ αὐτῷ τῷ γενάρχη, ὡς ἔγωγε φαίην, ὑπῆρξέ ποτε πρὶν ἀκοῦσαι τό, ἢ, δ' ἂν ἡμέρᾳ φάγησθε θανάτῳ ἀποθανεῖσθε· τί γὰρ ἂν εἴη συνείδησις, ἡ ἐξέτασις αὐτῆς τῆς ψυχῆς, εἰς ἃ ἔφθη πράξασα συνᾶδει ταῦτα τῷ νόμῳ»;

ζος, λέγει ὁ Δούκας, καταστρέφει χωρίς τύψεις τοὺς ποντικούς «ὡς μηδενὸς νόμου κωλύοντος αὐτῷ τὸ πρὸς ἐκείνους αὐθόρμητον».⁶⁵

Ἡ οὕτως διὰ τοῦ νόμου ἀναπτυσσομένη συνείδησις πρέπει νὰ τροφοδοτῇται διὰ καλῶν ἔργων καὶ πράξεων διὰ ν' ἀποβῇ ἀγαθὴ καὶ ὠφέλιμος προσπορίζουσα τὸ μακάριον καὶ τὸ γαλήνιον τῆς ψυχῆς: «γαλήνη ἐν τῇ ψυχῇ οὐκ ἂν εἴη, οὐδ' ἡ συνείδησις τῇ διαγωγῇ οὐ συνᾶδει, οὐδ' ἀποδέχεται».⁶⁶ Ἀλλως παραμελουμένη καὶ τροφοδοτουμένη ὑπὸ κακῶν καὶ φαύλων πράξεων, αὕτη λωβᾶται καὶ φθείρεται, ἐπερχομένης οὕτως ἀμαυρώσεως καὶ πωρώσεως τῆς συνειδήσεως σὺν τῇ ἐκλείψει τῆς αἰδοῦς: «Τῶν παθῶν κρατούντων, γράφει, ἀποσβέννυται ἡ συνείδησις, καὶ ἡ αἰδὼς οἴχεται ἀπιοῦσα».⁶⁷

4. Περὶ ἐλευθερίας

Ἡ ἐλευθερία εἶναι, κατὰ τὸν Δούκαν, ἐν ἐκ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου. «Ἐλευθερία ἱερὸν καὶ δῶρον οὐρανόθεν καὶ τὸν ἀνθρώποις [sic] πρὸς εὐδαιμονίαν».⁶⁸ Τὸ οὐράνιον δέ τοῦτο δῶρον ἐδόθη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἰς τοὺς πρωτοπλάστους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.⁶⁹ Δὲν εἶναι ὅμως ἡ δοθεῖσα αὕτη ἐλευθερία ἀπόλυτος. Διότι ἄκρατον ἐλευθερίαν «οὐδ' ἂν παρὰ τοῖς οὐρανίοις ἀγγέλοις εὑρεῖν δύναιτο τις».⁷⁰ Πάντως καὶ ἡ «ἀπλή» ἐκείνη ἐλευθερία, δι' ἧς ἐπροικίσθη ὁ ἄνθρωπος, μειοῦται καὶ περιορίζεται εὐθύς ὡς ἀποφασίση οὗτος νὰ συζήσῃ μετ' ἄλλων εἰς κοινωνίαν. «Οἶσθα, οἶμαι, σαφῶς ἐκεῖνο, γράφει, ὡς ὁ ἄνθρωπος καθ' ἑαυτὸν μὲν καὶ ἀπλῶς ἐστὶν ἐλεύθερος· ἥ δὲ καὶ κοινωνίαν τινα πρὸς τοὺς ἄλλους ἔχει πολίτας, οὐκέτι

⁶⁵ IIIA170. Ὁ Δούκας ἐνταῦθα λησμονεῖ τὰ ὅσα μᾶς ἐδίδαξε περὶ τοῦ ἠθικοῦ φυσικοῦ νόμου, ἅτινα ἐν τινι μέτρῳ ἀντιτίθενται εἰς τὴν περὶ μὴ ἐμφύτου τῆς συνειδήσεως, ὡς ἀνωτέρω, διδασκαλίαν του.

⁶⁶ IIB55. Ἰδὲ καὶ IIIA135 καὶ IIB197: «... ὅρα, ὅπως καλῶς διοικήσης κατὰ τὸν θεῖον νόμον, ἵνα κἂν τεύθῃς ἔχῃς μάλιστα εὐφραίνεσθαι, ὡς ἐκ καθαρᾶς συνειδήσεως».

⁶⁷ IIIA151. Ἰδὲ καὶ IA222.

⁶⁸ IA217-18. Ἰδὲ καὶ Σοφιστῆς I, 15 ἐξ.

⁶⁹ «Παρὰ θεοῦ ἐξ ἀρχῆς ἐλεύθερον ἐπλάσθη ὁ ἄνθρωπος». IB46. Ἰδὲ καὶ IIIA169. IIB197 καὶ IB176.

⁷⁰ IB67. Ἰδὲ καὶ IIIA244.

οὐ γὰρ ὥς ἑαυτὸν βούλεται διοικεῖν, οὕτω πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γνώμην ζῆν βιάζοιτ' ἂν δικαίως καὶ τὸν πλησίον».⁷¹

Διὰ μακρῶν ἀσχολούμενος ὁ Δούκας ἐν ἰδιαιτέρῳ διαλόγῳ καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του, διαιρεῖ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ὁρίζει αὐτὴν ὡς ἀκολούθως.

Διακρίνει τρία εἶδη ἐλευθερίας: φυσικὴν, πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν. Εἶναι δὲ φυσικὴ μὲν ἐλευθερία «ὁρμὴ τις ἔμφυτος πρὸς τὸ σῶζεσθαι ἑκαστον, ὅπως βούλεται»· πολιτικὴ δὲ «τὸ ἐκὸνθ' ὑπέκειν τινὰ τοῖς νόμοις, ὑφ' οἷς πολιτεύεται πρὸς τὸ μηδὲνα μηδὲν ἀδικεῖν».⁷² καὶ «ἠθικὴ δ' αὖ προσέχειν ἑκαστον ἑαυτῷ τὸν νοῦν πρὸς τῶν ἐνυπαρχόντων αὐτῷ παθῶν τῷ λόγῳ κρατεῖν». Εἶναι δὲ «ἡ μὲν, φύσεως κατὰστασις, κινουῦσα ἑκαστον, ὅπως ἂν βούληται ζῆν· ἡ δὲ, νόμῳ κανῶν βίου κοινωνικοῦ· ἡ δὲ, ψυχῆς αἵρεσις πρὸς ἀποφυγὴν τῶν κατ' ἥθος αὐτῷ ἐγγενομένων παθῶν».⁷³

Ἀλλαις λέξεσιν. Τὸ μὲν πρῶτον εἶδος τῆς ἐλευθερίας εἶναι φυσικὴ τις ἔμφυτος κατὰστασις, καθ' ἣν ἑκαστος ζῶν μόνος καὶ μακρὰν κοινωνίας ἄλλων ἀνθρώπων δύναται νὰ διαθέσῃ ἑαυτὸν καὶ νὰ ρυθμίζῃ τὸν τρόπον τῆς ζωῆς του, ὅπως θέλει χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ τι νὰ τὸν ἐμποδίζῃ καὶ τὸν περιορίζῃ. Εὐθύς ὅμως ὡς θελήσῃ ἐκουσίως νὰ ζήσῃ μετ' ἄλλων, τότε ἀμέσως περιπίπτει εἰς τὸ δεύτερον εἶδος τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, καθ' ἣν οὔτε ἑαυτὸν δύναται νὰ ρυθμίζῃ, ὅπως θέλει, ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων νὰ συντονίζῃ μετ' αὐτὴν ἰδικὴν του θέλησιν. Ἐνταῦθα ὑφίστανται κανόνες βίου κοινωνικοῦ καθ' οὓς ὀφείλει νὰ συμμορφοῦται. Τὸ δὲ τρίτον εἶδος τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ καθαρῶς ἀτομικὴν ὑπόθεσιν ἐκάστου, καθ' ἣν πᾶς τις μεταχειριζόμενος τὸν ὀρθὸν λόγον ὀφείλει νὰ εἶναι πάντοτε ἀγρυπνος διὰ νὰ καταπολεμῇ καὶ νὰ γίνῃ κύριος τῶν ἐν ἑαυτῷ παθῶν.

Σπουδαιότερα δὲ καὶ ἀνωτέρα τῶν τριῶν καὶ πραγματικὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία· διότι ἡ μὲν φυσικὴ εἶναι ἀτελὴς καὶ βελτιοῦται ὑπὸ τῆς ἠθικῆς συμφώνως τῇ ἀρχῇ: «ὑποτάττειν τὸ φύσει τῷ ἥθει»· ἡ δὲ πολιτικὴ περιέχεται εἰς

⁷¹ Σοφιστής Ι, 3. Ἰδὲ καὶ ΙΙΙΑ169. 241. ΙΒ176.

⁷² Ἰδὲ καὶ ΙΑ212: Πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι «ὅ, σύμφωνον δὲ τοῖς νόμοις συνοίσει πρᾶχθὲν ἰδίᾳ τε καὶ κοινῇ».

⁷³ Σοφιστής Ι, 15. Ἰδὲ καὶ ΙΙΙΒ6. Καὶ ΙΑ212: ἀπόλυτος (φυσικὴ) καὶ σχετικὴ (πολιτικὴ) ἐλευθερία «κάκεινη μὲν οὕτως, ὡς ἑκαστος βούλεται, ἐστὶ ζῆν, ἡ δὲ τοῖς πρὸς τὸν πλησίον καθήκουσι διορίζεται».

τὴν ἠθικὴν: «τό, τε γὰρ φύσει πέφυκεν αἰεὶ τῷ κατὰ προαίρεσιν βελτιοῦσθαι, καὶ τὸ ἐκ τοῦ νόμου οὐχ ἦττον τῷ κατ' ἦθος ἐμπεριέχεσθαι». Διότι εἰς μὲν τὸ φυσικὸν δικαίωμα νὰ κάμῃ τις ὅ,τι θέλει, ὅταν προστεθῇ ἡ κατ' ἦθος ἐλευθερία, διὰ τῆς κυριαρχίας τῶν παθῶν, ἐπέρχεται βελτίωσις τις πρὸς τὸ ὠφελιμώτερον· «ἡ γὰρ φρόνησις ἡγεμὼν τις οὔσα πρὸς ἀρετὴν, ἐν πᾶσιν ἔσται ὠφέλιμος»· τὴν δὲ πολιτικὴν βοηθεῖ τὸ πλεῖστον ἡ ἠθικὴ· διότι «τῶν πολλῶν ἕκαστος νόμου μάλιστα ἀπειλῇ πρὸς τὸ δίκαιον ἄγεται· ὁ δὲ σὺφρων ἐν ἅπασιν αὐτός ἀφ' ἑαυτοῦ ἀνεπικλήτως ἂν πολιτεύοιτο».⁷⁴

Τοιοῦτοτρόπως ἠθικώτερον ἐλεύθερος δὲν εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δύνανται νὰ κάμῃ ὅ,τι θέλει· οὔτε ὁ μὴ πράττων τὸ ἀπαγορευόμενον ὑπὸ τοῦ νόμου· ἀλλ' ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος γνωρίζων τὸν ἑαυτὸν τοῦ καὶ τὰ πάθη τοῦ γίνεται κύριος αὐτῶν. «Ἐλεύθερος οὖν ἔστιν ἠθικώτερον, οὐχ ὁ δυνάμενος ὅ,τι ποτ' ἂν βούληται πράττειν· οὐδὲ μὴν ὁ μὴ πράττων, ὅτου ποτ' ἂν αὐτῷ σύμφωνον ἦ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀπέχεσθαι... ἀλλ' ὅς ἂν, ἑαυτὸν εἰδώς... [καὶ τὰ πάθη τοῦ] κρείττων γένηται τούτων».⁷⁵ Τὸ κύριον, λοιπόν, συστατικὸν τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀρετὴ. «Ταύτης γὰρ μὴ παρούσης, οἴχεται τὸ ἐλεύθερον· καὶ παροῦσα αὖ, τὸν τε θεὸν φίλον ποιεῖ, καὶ παρὰ τοῦ νόμου τιμᾶται, καὶ τὸν ἰσχυρότερον καταδυσσώπει».⁷⁶ Τελικῶς ὁ Δούκας ἀποφαίνεται, ὅτι «ἡ ἠθικὴ οὐχ οὕτως, ἀλλ' ἑαυτοῦ κρατεῖν τινα τυγχάνουσα ἐπιστήμη, εἰκότως μήτηρ Ἐλευθερίας πρεσβεύεται εἶναι».⁷⁷

5. Περὶ εὐδαιμονίας

«Φύσει εὐδαιμονίας ἐφίεται ἄνθρωπος»,⁷⁸ διαπιστώνει ὁ Δούκας. Καὶ τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν ἀκολουθεῖ ἔρευνα τοῦ προβλήματος τί εἶναι εὐδαιμονία καὶ ἀπὸ τί αὕτη συνίστα-

⁷⁴ Σοφιστής Ι, 16.

⁷⁵ Σοφιστής Ι, 17. Ἰδὲ καὶ IB44: «Ἐγὼ δ' οὖν ἐλεύθερον τὸν φρόνιμον μόνον οἶδα». Καὶ Σοφιστής Ι, 22: «ὁ γὰρ κρατῶν ἑαυτοῦ, καὶ ἀρχόμενος, ἐλεύθερος ἔσται μόνος».

⁷⁶ III B40. Ἰδὲ καὶ IA212: Διὰ νὰ εἶσαι πράγματι ἐλεύθερος καὶ εὐδαίμων «αἰσθάνου μὲν ἀπρολήπτως, βούλου δ' ἀνεπιλήπτως, καὶ πράττε λογικῶς».

⁷⁷ Σοφιστής Ι, 18.

⁷⁸ III A106. Ἰδὲ καὶ 107.

ται. Ἐρευνᾷ δὲ τὸ πρόβλημα τῦτο εἰς πέντε διαλόγους⁷⁹ καὶ εἰς πλείστας ἐπιστολάς.

Ἀφετηρίαν καὶ βάσιν τῶν κατωτέρω ἀναπτυσσομένων σκέψεων τοῦ Δούκα περὶ εὐδαιμονίας ἀποτελεῖ ἡ ἀπόλυτος αὐτοῦ πεποίθησις καὶ πίστις περὶ ζωῆς αἰωνίου μετὰ θάνατον. Αὐτὸ δὲ μὴ σημαίνει, ὅτι δὲν παραδέχεται καὶ ἐγκόσμιον εὐδαιμονίαν. Ἦλθομεν εἰς τὸν κόσμον, διδάσκει, «ὥς μὲν ἄνθρωποι, εὖ βιωσόμενοι· ὥς δὲ χριστιανοί, σωθισόμενοι· ἐν τούτοις γὰρ ἴσταται κατὰ τὸν διπλοῦν βίον ἡ εὐδαιμονία ἢ τε παρούσα καὶ ἐπίκαιρος, ἢ τε ἐπιούσα καὶ ἀκήρατος».⁸⁰

Περὶ μὲν τῆς ἐπιούσης καὶ ἀκηράτου εὐδαιμονίας ἡσχολήθημεν ἐν τῷ περὶ Ἑσχατολογίας. Τῆς δὲ παρούσης εὐδαιμονίας ὁ Δούκας διακρίνει δύο εἶδη, τὴν ἀληθῆ, τὴν καὶ μακαριότητα ἀποκαλουμένην, τὸ «εὖ ζῆν» δηλ., καὶ τὴν μὴ ἀληθῆ καὶ εὐδαιμονίαν ἀπλῶς ὀνομαζομένην. «Μακαριότης καὶ εὐδαιμονία, ἄλλοτ' ἄλλως παρὰ τοῖς ἀρχαίοις δοκοῦσι λαμβάνεσθαι».⁸¹ Ἐτοποθέτουν δὲ οἱ ἀρχαῖοι τὴν μὲν εὐδαιμονίαν μᾶλλον εἰς τὴν κατοχὴν πλούτου καὶ τὴν κατὰκτησιν ἀξιωματικῶν πολιτικῶν, ἥς παράδειγμα ὁ Κροῖσος· τὴν δὲ μακαριότητα τῆς ψυχῆς εἰς τὴν αὐτάρκειαν τῶν παρόντων καὶ τὴν ἀτάραχον ζωὴν, ἥς παράδειγμα ὁ Σωκράτης.

Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Δούκας, συνάπτων τὸ πρόβλημα τῆς εὐδαιμονίας μὲ τὴν ἠθικὴν, νομίζει, «ὅτι εὐδαιμονία μὲν ἂν εἴη τὸ φυσικῶς τάς ἐπιθυμίας ἀναπαύειν, τὸ κατ' ἦθος τῷ κατὰ φύσιν ὑποτάσσοντας, ἐξ οὗ οὐδέποθ' ἡσυχίαν ἄξει ὁ εὐδαίμων λεγόμενος· ὅσῳ γὰρ μᾶλλον θεραπεύει τὰ πάθη, τοσοῦτῳ σφοδρότερον ἑαυτῷ εὐρήσει ταῦτα προσβάλλοντα, τῆς φύσεως στασιαζούσης πρὸς ἑαυτὴν καὶ κόρον ἀγνοούσης παντάπασιν. Μακαριότης δ' αὖ τοῦναντίον τὸ τὸ φύσει ὑποτάσσειν τῷ ἦθει· ἡ γὰρ ἐκ τούτων πρὸς ἄλληλα ἀρμονία, τοῦ μὲν ἐπιτάττοντος, τοῦ δὲ ὑπηρετοῦντος, εὐρήσει τῷ βουλομένῳ ἡσυχίαν καὶ εὐθυμίαν, τῆς φυσικῆς στάσεως καταπαυομένης· ἐπικρατήσῃ γὰρ οὕτως ἡ ἀρετὴ, ἥτις πέφυκεν ποιεῖν τὸν ἄνθρωπον τοῦτ' αὐτό, ὃ λέγεται εἶναι».⁸² Ἡ *aurea mediocritas*, λοιπόν, ἡ προσφιλὴς αὕτη εἰς τὸν Δούκαν ὁδὸς διὰ πᾶν ζήτημα, καὶ ἐνταῦθα ἔχει τὸν λόγον. Ἡ ἔκδοσις εἰς τὰ

⁷⁹ Σοφιστής Ι, 1-37.

⁸⁰ ΙΙΒ89.

⁸¹ ΙΙΙΑ38.

⁸² ΙΙΙΑ38-39. Ἰδὲ καὶ ΙΑ50. ΙΙΒ65.

ύλικά πάθη καὶ ἡ ἀχαλίνωτος ἐπιδιώξις ἀποκτήσεως ὑλικῶν καὶ ἐγκοσμίων ἐφημέρων ἀγαθῶν, τοῦ «πολυστενάκτου καὶ πολυταράχου» πλούτου καὶ τῆς δόξης, ἥτις ἐξωτερικῶς μὲν εἶναι «πάγκαλος» ἐσωτερικῶς δὲ «ὑπόσαθρός ἐστι καὶ μέγα ἐμπύημα ὑποκρύπτει»,⁸³ δὲν προσπορίζουν καὶ δὲν χαρακτηρίζουν τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν, τὴν μακαριότητα, ἥτις εἶναι «κατάστασις ψυχῆς εἰρήνην ἀγούσης».⁸⁴ Ἄλλ' ἡ ἁρμονία μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τῶν πνευματικῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἐπιδιώξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀνθρώπου, διὰ τῆς χρήσεως καὶ τῆς ὑποταγῆς τῶν τῆς φύσεως εἰς τὸ ἦθος, εἰς τὴν ἀρετὴν. Ἀποτέλεσμα, λοιπόν, ἡ διὰ τῆς ἀρετῆς μακαριότης, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς παρούσης καὶ τὸ ἐχέγγυον τῆς μετὰ θάνατον «ἀκηράτου» ζωῆς· καὶ ἥτις ἀγνοεῖ τὸν ἔλεγχον τῆς συνειδήσεως, τὸν σκώληκα αὐτὸν τῆς εὐτυχίας.⁸⁵ «Εὐδαιμονίαν τὴν ἀληθῆ καὶ ἀκήρατον, ἣν μακαριότητα μάλιστα ἂν εἴποι τις, εἴ τις κτήσασθαι δι' ἐφέσεως ἔχει, μὴ ζητεῖται αὐτὴν ἐπὶ τῆς γῆς· ἀλλὰ τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς ἐνταῦθα ἀγῶνας καὶ τὰ σκάμματα ἀναράμενος, εἰς τὸν μέλλοντα βίον τὰ βραβεῖα ἀνατιθέσθω· εἰ δὲ κἄνταῦθα γλίσχεται αὐτῆς τυχεῖν ὅπωςδῆποτε, καὶ ταῦτ' ἐξέσται, εἴγ' οἶδε σωφρονῶν, ἀπέχεσθαι μὲν τῶν τοῦ σώματος ἀλγηδόνων, ἀπέχεσθαι δὲ μᾶλλον τοῦ ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως».⁸⁶

Εἶναι, λοιπόν, δυνατὴ καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ τοῦτω πραγματικὴ εὐδαιμονία. Αὕτη συνίσταται ἐκ τῶν ἐξῆς κυρίως τεσσάρων ἀγαθῶν: ὑγείας, ἐλευθερίας,⁸⁷ εὐπορίας⁸⁸ καὶ τέλος

⁸³ I IIA107.

⁸⁴ I IIA178.

⁸⁵ «Ἐκαστος ἐξ ὧν πράττει, γίγνεται εὐδαίμων ἢ κακοδαίμων». I I B111.

⁸⁶ I I B65.

⁸⁷ Ταύτην ἀνεπτύξαμεν ὀλίγον προηγουμένως.

⁸⁸ Εἰς τὸν περὶ εὐπορίας διάλογον καταδικάζει τὸν ὑπερβολικὸν πλούτον, ὡς πηγὴν παντὸς κακοῦ· ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ἀπόλυτον στέρην. Τοποθετεῖ δὲ τὴν εὐδαιμονίαν εἰς τὴν αὐτάρκειαν. Σοφιστῆς I, 23 ἐξ. Ἰδὲ καὶ I I B217: «... ὁ πλούτος, ἐκ πολλῶν φροντίδων τε καὶ κινδύνων πολλάκις παραγιγνόμενος καὶ πολλῆς πικρίας πρότερον ποιῶν ἀπογεύσασθαι, εὐδαίμονας μὲν τυχόν τινας ἀπεργάσαιτ' ἂν, μακαρίους δ' οὐδένας οὐδέποτε». Ἐκτὸς ἐκείνων, οἵτινες ἔκαμον τοῦτου χρηστήν χρῆσιν, «οἳ εἰσιν Μαροῦτζαι, Ζωσιμάδαι, Καπλάναι, καὶ ὅσοι ἐκ τῆς αὐτῆς Ἠπείρου, τῆς σῆς καὶ ἐμῆς φίλης πατρίδος ἐμιμήσαντο τοὺς φρονίμως, οἷον Ριζάραι, Καραστάθαι, καὶ οἱ τούτων ἐξῆς ἐσόμενοι μιμηταί· καίτοι καὶ τοῦτο προαιρέσεως, ἢ πλούτου, ἐστὶν ἀποτέλεσμα». I I B218.

ὥς ἀποτέλεσμα τῶν προηγούμενων, ἡσυχίας.⁸⁹ Ὑπεράνω δ' ὅλων ὁμῶς *sine qua non* συνείδησις καθαρὰ. «Εἰς ὅρος εὐδαιμονίας, γράφει, συνείδησις καθαρὰ, οὗτος δὴ ὁ ἐξ εὐσεβείας, δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης τρίπλοκος στέφανος· τὰ δ' ἄλλα οὐδέν».⁹⁰ Εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν εὐδαιμονίαν περι- κλείεται καὶ ἡ πραγματική, μὲ τὴν γενικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἡδονή, ἥτις ἄλλωστε ἀποτελεῖ τὸ κύριον συστατικὸν πάσης εὐδαιμονίας, διακρινόμενη ἀπὸ τὴν ψευδώνυμον. Δι- ὅτι ἡ ἀληθὴς ἡδονὴ ἐκτὸς τοῦ ἡδέος φέρει μεθ' ἑαυτῆς κέρ- δος τι διὰ τὸ μέλλον, δὲν βλάπτει τινα καὶ ὁ γευόμενος ταύ- της δὲν μεταμελεῖται.⁹¹ Ὁ ὑπὸ τοιαύτην ἐπὶ πλέον εὐδαιμο- νίαν ζῶν ἄνθρωπος δὲν φοβεῖται, ὅπως ὁ Σωκράτης, τὸν θά- νατον. «Τοιαύτης οὖν εὐδαιμονίας τυχεῖν καὶ πάντας μέν, μάλιστα δέ, οἷς ὁ εὐαγγελικὸς λόγος οὐκ ἐν τοῖς ὧσὶ λαλεῖ, ἀλλ' ἐν αὐτῇ τῇ καρδίᾳ, ὥσπερ ἄροτρον ἀγαθῇ γῇ, τομὴν ἐνεργάζεται, ἄξιον εὐχεσθαι».⁹² Εἶναι δέ ἐπιτευκτὴ ἡ εὐ- δαιμονία αὕτη διὰ παιδείας καὶ ἀρετῆς, «ὧν ἡ μὲν εἰσηγεῖ- ται τὸν λόγον, ἡ δὲ προστίθῃσι καὶ τὴν πράξιν· ἡ μὲν λυχνο- φόρῳ, ἡ δὲ λικνοφόρῳ ἐοικυῖα παρθένῳ».⁹³

Γ' ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

1. Εἰσαγωγικά

Εἶδομεν, ὅτι ὁ Δούκας θεωρεῖ τὴν ἀρετὴν ὡς μὴ ὑφιστα- μένην αὐτὴν καθ' ἑαυτήν. Ἄνθρωπος ζῶν μονήρῃ καὶ μα- κρὰν κοινωνίας ἀνθρώπων βίον δὲν δύναται νὰ χαρακτηρι-

⁸⁹ Καὶ τοὺς τέσσαρας αὐτοὺς παράγοντας τῆς εὐδαιμονίας ἀνα- πύσσει ὁ Δούκας διὰ μακρῶν εἰς Σοφιστὴν I, 1-37. Τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς ἀναπτύσσει καὶ εἰς IIB63 ἐξ. ὀνομάζων ἐπὶ πλέον ἐνταῦθα «εὐθυμίαν» τὴν μακαριότητα. «Εὐθυμον ἄρα καὶ αὐτάρκη δεῖ εἶναι τὸν μέλλοντα ἔσεσθαι εὐδαίμονα». IIB64. Ἴδὲ καὶ IIIA273.

⁹⁰ IIIA155. Ἴδὲ καὶ IIB176: «Οὐ πλοῦτῳ ἢ δόξῃ, ἀλλ' ἀγαθῇ συνει- δήσει μετρεῖται τοῖς ἀνθρώποις τὸ εὐδαίμον». Καὶ IIIA107: Οὐδαμοῦ ὑπάρχει πραγματικὴ εὐδαιμονία «ἢ ἐν τῷ βεθιωκέναι μετρίως, κἂν τῷ γήρᾳ καθαρὸν ἔχειν συνειδός, ὡς ἐλαχίστας τῶν ἀπὸ τῆς νεότητος σκιρτημάτων ἐπιφέρων μεταμελείας. Ὡς συνείδησις, ὡς εἰ σοφὴ, θεός τις οὖσα καὶ εὐδαιμονίας ἀγαθῶν χορηγός».

⁹¹ IIB110. Ἴδὲ καὶ IIIA268.

⁹² IIB176.

⁹³ IIB89.

σθῆ ἑνάρετος.⁹⁴ Διότι ἡ ἀρετὴ ἐνσαρκοῦται μόνον εἰς ἔκφρα-
σιν καὶ ἐφαρμογὴν ἐν ἔργοις τοῦ φυσικοῦ καὶ θεοῦ ἠθικοῦ
νόμου. Ἐναργέστατα δὲ καὶ ὠραιότατα διασαφηνίζει τὴν
σκέψιν τοῦ αὐτῆν ὁ Δούκας διὰ τοῦ ἀκολούθου μύθου, καθ’
ὃν δύο ἐξέλεξαν τὸν μονήρη βίον καὶ ἀπῆλθον εἰς τὴν ἔρημον
πρὸς ἄσκησιν· ἐκ τούτων «ὁ μὲν ἐν εὐχαίς παννυχίοις τὸν
πλεῖστον τοῦ βίου ἀναλίσκων ἐτύγχανεν»· ὁ δὲ ἄλλος ἐπε-
δόθη εἰς κόπους καὶ μόχθους «τὴν τε γῆν ἐργαζόμενος πέ-
ριξ, καὶ ἔρια νήθων, καὶ τὴν ἀναγκαίαν κατασκευάζων
ἐσθῆτα· ἄφ’ ὧν αὐτός τε ἔζη, καὶ ἄλλοις πολλοῖς δεομένοις
ἐδίδου». Ἐνεκα τῆς τοιαύτης ζωῆς τοῦ δευτέρου, ὁ πρῶτος
τὸν ἠλεγξε, διότι «οὐχ ἐπτάκις τῆς ἡμέρας κατὰ τοὺς κανό-
νας τῆς λαυσαϊκῆς νομοθεσίας καὶ ἀδολεσχίας προσεύχεται,
μηδ’ ἐκτελεῖ ἀκριβῶς τὰς ἐγκυκλίου ἀκολουθίας τῆς βατ-
τολογίας». Τέλος ἕκαστος ἔζη τὸν ἰδικόν του βίον. «Ὁ δὲ
θεός, ἵνα σαφέστερον τὴν τῆς ἀληθοῦς καὶ πεπλανημένης
ἀρετῆς διάγνωσιν τοῖς ἀνθρώποις ποιήσῃ, τίθησι παρ’ ἑαυτοῦ
ἐκατέρωθεν ἀνὰ δύο καδίσκους, ἐν οἷς ἐτίθει τὰ ἐκατέρω
αὐτῶν πεπραγμένα τοῖς ἐκ δεξιῶν μὲν τὰ δεξιὰ, τὰ δὲ φαῦλα
ἐξ εὐωνύμων κειμένοις». Ὅταν ἀπέθανον προσήχθησαν ὑπὸ
τῶν ἀγγέλων οἱ καδίσκοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἠνοίχθησαν.
Εἰς μὲν τοὺς ἐξ εὐωνύμων δὲν εὐρέθη ἁμαρτία καμμία καὶ
εἰς τοὺς δύο. Εἰς δὲ τοὺς ἐκ δεξιῶν, τοὺς τῆς ἀρετῆς, εἰς
μὲν τὸν καδίσκον τοῦ ἐν προσευχαίς μόνον ζήσαντος «εὐρέθη
κῆν τούτῳ ὁμοίως οὐθέν· οὐ γὰρ ἐπεπράχει οὐδὲν ἀγαθόν,
ἀμφὶ τὰς εὐχὰς ἔχων, δι’ ὧν τὴν λύσιν τῶν ἁμαρτημάτων εὐ-
ρίσκετο»· εἰς δὲ τὸ κιθώτιον τοῦ δευτέρου «τόν ἐργάτην
βίον» μετερχόμενον «εὐρέθη αὐτῷ πλήρες τοῦτο, ὥστε μηκέτι
μηδὲν χωρεῖν μηδὲ τὰ πρὸς τὸ χεῖλος». Κατόπιν τούτων «δί-
δωσιν αὐτῷ [τῷ δευτέρῳ] ὁ θεός δακτύλιον εἰς τὴν χεῖρα,
καὶ φησι λάβε τὸν ἄρραβῶνα τουτονὶ τῆς οὐρανίου μου βα-
σιλείας, ὡς ἀξίως διαβιῶσας». Εἰς τὰ παράπονα δὲ τοῦ
πρώτου, ὅτι αὐτός ἀδικεῖται, ἐφ’ ὅσον διετέλεσε ζῶν ἐν
προσευχαίς καὶ ὕμνοις, ἀντιθέτως τοῦ δευτέρου, ὁ Θεός
ἀπήνητησεν: «ἡ δικαιοσύνη ἡμῶν ἐκατέρωθεν ᾧδ’ ἐστὶ ἐν τοῖς
κιθωτίοις». Τὸ μὲν ἰδικόν σου κιθώτιον ἦτο κενόν· τοῦ δευ-
τέρου δὲ «τὸ τῶν ἀρετῶν, πλήρες· ἐξ ὧν γὰρ εἰργάζετο,

⁹⁴ «... τὸ τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις ἀρετὴν οἶσθαι εἶναι, οἷον χα-
μευνίας, πείνας, δίψας, γονυκλισίας συνεχεῖς καὶ ὅσα τοιαῦθ’ οἱ ἐν
ἐρημίαις πλανώμενοι μάλιστα ἐπενόησαν εἰς τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν,
ἐναντίως ταύτ’ ἔχει ἐκ τῶν ὁμολογουμένων τῷ λόγῳ τῆς ἀρετῆς. Σο-
φιστῆς Ι, 85.

ἐπλήρου καὶ πρὸς τὸν πλησίον τὸ ὀφειλόμενον, οὐχ ἡμέραν, οὐχ ὥραν λιπών, ἐν ᾗ οὐκ ἀπετίθετο ἐφόδιον ἀρετῆς ἑαυτῷ. Ταῦτα τοίνυν οὐκέτ' ἐστίν, ἢ ἐμὰ πρὸς αὐτὸν ὀφελήματα· ὅτι ἐπείνασα, καὶ ἔδωκέ μοι φαγεῖν· ἐδίψησα, καὶ ἐπότισέ με· ξένος ἦν, καὶ συνῆγαγέ με· γυμνός, καὶ περιέβαλέ με· ἀσθενής, καὶ ἐπεσκέψατό με· εἰς φυλακὴν, καὶ ἦλθε πρὸς με· ἀνθ' ὧν ἵνα μηδὲν ἡμῖν τοῦ λοιποῦ ὄφλημα ἢ ἐν τῷ ἰσοζυγεί λόγῳ, δοῦς τὸν ἀρραβῶνα τῆς ἑμαυτοῦ βασιλείας, ἀπέτισα αὐτῷ τὸ ἀνήκον. Ἐξισωθέντος μοι τοίνυν πρὸς ὑμᾶς ἀμφοτέρους τοῦ ἀντιλογισμοῦ, ἅπιτε, τὸ ἑαυτοῦ ἐκάτερος κατ' ἀξίαν ἀπολαβών· ὧ γάρ μέτρῳ ἐκάτερος ἐμετρήσατε, ἀπελάβετε».⁹⁵

Ἀρετὴ, λοιπόν, καὶ πράξεις εἶναι ἀλληλένδετα. Ἡ δὲ πράξις ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τριπλοῦ τοῦ ἀνθρώπου καθήκοντος τοῦ διαγραφομένου ἐν τῷ θείῳ ἐκείνῳ γνῶμονι, ὁ ὁποῖος μᾶς καθοδηγεῖ, «ἵνα σωφρόνως, δικαίως, καὶ εὐσεβῶς ζήσωμεν».⁹⁶ Σωφρόνως μὲν πρὸς ἑαυτοῦς, δικαίως δὲ πρὸς τὸν πλησίον καὶ εὐσεβῶς πρὸς τὸν Θεόν.

Πᾶς δὲ φιλόπονος ἐργάτης καὶ πιστὸς τηρητὴς τοῦ νόμου ἄμειβεται. Πᾶς δὲ παραβάτης, εὐλόγως, τιμωρεῖται. Καὶ ὁ μὲν παραβάς τὰ πρὸς ἑαυτὸν καθήκοντα, δὲν ἔχει οὐδένα ἄλλον τιμωρόν εἰμῇ μόνον τὸν ἑαυτὸν του· «δίκην δώσει αὐτὸς ἑαυτῷ· ἱκανὴ γάρ αὐτῷ ἡ ἐκ τῆς ἀφροσύνης ἐσομένη κακοδαιμονία». Παραβαίνων ὅμως τὰ πρὸς τὸν πλησίον καθήκοντα τιμωρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν νόμων τῶν κοινωνικῶν· «λήφονται δίκην ... οἱ νόμοι ἔμοιγε δοκεῖ, ἢ ὁ ἄρχων τῆς πόλεως». Παραβαίνοντός δὲ τινος τὰ πρὸς τὸν Θεόν καθήκοντα, μόνος ἀρμόδιος νὰ κολάσῃ τὸν παραβάτην εἶναι ὁ Θεὸς καὶ οὐδεὶς ἄλλος· «δίκην δώσει ... τῷ θεῷ ... οἱ γὰρ πολιτικοὶ νόμοι οὐχ ἦττον τοῦ ἄφρονος ἢ καὶ τοῦ ἀσεβοῦς ὀλιγώρησαν».⁹⁷

⁹⁵ Σοφιστὴς I, 77-79.

⁹⁶ Σοφιστὴς I, 86 καὶ 89. Ἰδὲ καὶ III B147 καὶ IB134: «Εὐσέθεια, δικαιοσύνη, καὶ σωφροσύνη ἀρετῆς τρίπλοκον ἐστὶ σπαρτίον, ἐν ᾧ τὰ τῶν ἀνθρώπων καθήκοντα περιέχονται μάλιστα». Καὶ III A159: «Τὸ τρίπλοκον ἐκεῖνο σπαρτίον, ὃ ἡμῖν ἐξύφανεν ἡ πνευματικὴ τοῦ Ἀποστόλου κερκίς, τὰ πρῶτα πρὸς ταύτην φέρει· ἐπεφάνη γάρ, φησὶν, ἡ σωτήριος χάρις πᾶσιν ἀνθρώποις, ἵν' εὐσεβῶς, δικαίως, καὶ σωφρόνως ζήσωμεν, ἀποδιδόντες, τὸ μὲν, τῷ θεῷ· τὸ δὲ, τῷ πλησίον· τὸ δὲ, αὐτοῖς· αὐτὰ γὰρ ταῦτα καὶ ὁ Σωτὴρ μάλισθ' ἡμῖν ἐνετείλατο ἐν εὐαγγελίοις εἰπών· Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου, σεαυτὸν τε, καὶ τὸν πλησίον».

⁹⁷ Σοφιστὴς I, 89-90. Ἰδὲ καὶ 4: «... εἴ τις βλάβην ἡντινοῦν τῷ

2. Καθήκοντα πρὸς τὸν Θεὸν

α) Θεοσέβεια: «Ἐντολαὶ δὲ πρῶται καὶ μάλιστα ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεὸν σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν».⁹⁸ Παραλλήλως, λοιπόν, πρὸς τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην βαίνει διὰ τῆς ἄνω πρωτίστης ἐντολῆς καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη. Τόσον δὲ ἀρρήκτως εἶναι συνδεδεμένα μεταξὺ των τὰ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον καθήκοντα, ὥστε ἡ μὴ εἰλικρινὴς ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον νὰ ἐπιφέρῃ καὶ τὸ κίβδηλον τῆς πρὸς τὸν Θεόν. «Φησὶ γάρ, ὁ λέγων, ὅτι δς ἀγαπᾷ τὸν θεόν, μισῶν τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν, ψεύστης ἐστίν».⁹⁹ Τὴν πρὸς τὸν Θεὸν δὲ ἀγάπην ἡ θεοσέβειαν συνιστοῦν φυσικοὶ καὶ γραπτοὶ νόμοι καὶ φιλοσόφων ἀποφάνσεις.¹⁰⁰ Γνώρισμα δὲ τῆς θεοσεβείας κύριον εἶναι ὁ φόβος Θεοῦ, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὐτὴ αὕτη ἡ εἰλικρινὴς καὶ θερμὴ ἀγάπη ἡ συνδέουσα στενῶς τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἄνθρωπον. «Τί ἐστὶ φόβος θεοῦ; ἔρωτᾷ· ἀγάπη πρὸς αὐτόν· ἀγάπη δὲ τί ἐστὶ; σειρά τις, ἥς ἡ μὲν τῶν ἀρχῶν ἐξαρτᾶται τῆς τοῦ ἀνθρώπου καρδίας· ἡ δὲ ἑτέρα ἥπται τῆς τοῦ θεοῦ χειρός, ἔλκοντος αὐτόν ἀεὶ πρὸς τὸν ἑαυτοῦ φόβον». Ἐὰν δέ τις, συνεχίζει ὁ Δούκας, ἀντιδρᾷ πρὸς τὴν ἑλξιν αὐτὴν «λύεται ἢ σειρὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος πίπτει εἰς βάθος κακόν».¹⁰¹

Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν δὲ αὕτη εὐσέβεια ἔχει τριττὴν τὴν ἐκδηλωσιν. Μίαν ἐντελῶς πνευματικὴν, συμφώνως πρὸς τὸ «πνεῦμα ὁ θεός· καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν πνεύματι καὶ

πλησίον ἐνέγκοι, τοῦτον νόμῳ, τὴν πράξιν προαπηγορευκότι, κολάζει». Καὶ ΙΑ141-144: Τρία εἶναι τὰ καθήκοντα: «τὸ μὲν πρὸς τὸ θεῖον ποιεῖ τὴν εὐσέβειαν· τὸ δὲ πρὸς ἑαυτὸν τὴν σωφροσύνην ἐργάζεται· τὸ δὲ πρὸς τοὺς παρ' ἡμᾶς καὶ καθ' ἡμᾶς πᾶσαν περιέχει δικαιοσύνην». Ὁ παραθάτης τοῦ πρώτου «μόνῳ τῷ θεῷ ὑπεύθυνος γίνεταί· κάκειθεν μόνον, τὰ ἑφ' οἷς παρανομήσειεν, ἐπιτίμια περιμένει ... δς δὲ τῷ δευτέρῳ τὸ εἰς ἑαυτὸν κᾶν τούτῳ ὁμοίως ὁ ἐξαμαρτῶν αὐτὸς παρ' ἑαυτοῦ, ὡς ἀδικῶν καὶ ἀδικούμενος ὁ αὐτός, δίκην λήψεται· ὁ δὲ παραθάτης τοῦ τρίτου «... ἐν δικαστηρίοις ἐπεξιέναι».

⁹⁸ ΙΙΑ137. Ἰδὲ καὶ Σοφ. Ι, 87.

⁹⁹ ΙΙΙΑ190. Ἰδὲ καὶ 195.

¹⁰⁰ ΙΑ141. 170. 183. ΙΒ134. ΙΙΙΑ137. 159. 180. ΙΙΙΒ40. 147 κ. ἄ.

¹⁰¹ ΙΙΒ229-30. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ169: «Ὁ θεῖος [φόβος], θεῖος ὢν ὅλως καὶ γαληνιᾶτος, ἐποχούμενος ταῖς ἐλπίσι, πατρικὸς τις ἐστὶ, κἄξ εὐεργεσίας ὀρμώμενος, εἰς ἀγάπην καὶ εὐλάβειαν, ἣν αἰδῶ ἄλλως εἰώθαμεν ὀνομάζειν, πρὸς τὸν ἐδ ποιήσαντα διεγείρει. Οὕτως οὖν φοβούμενος τὸν θεόν, οὐδέποτε δοῦλος ἔσῃ ... ἀλλ' υἱὸς ἀγαπητὸς τοῦ τῶν ἀπάντων πατρός».

ἀληθεία δεῖ προσκυνεῖν».¹⁰² ἡ δευτέρα ἀποτελεῖ τὴν ἐξωτερικὴν εὐσεβείαν συνισταμένην εἰς σεβασμὸν τῶν μυστηριακῶν τελετῶν τῆς Ἐκκλησίας· καὶ τέλος ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἡ συνιστώσα τὴν δικαιοσύνην. «Δεῖ γὰρ δὴ, γράφει ὁ Δούκας, τὸν ταύτη [τῇ ἀληθῇ θεοσεβείᾳ] μέλλοντα σταδιεῦειν, ἀπὸ πολλῆς ὀρμώμενος θεωρίας, πρῶτον μὲν ὑμνεῖν τὸν δημιουργὸν πάσας τὰς τελειότητας ὁμολογοῦντα καὶ πιστεύοντα· ὃ ποιεῖ τὴν τοῦ θεοῦ λατρείαν· δεῦτερον δέ, τὰ τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια σέβεσθαι, μηδ' ὅτιον περὶ μηδενὸς ἐνδοιάζοντα, καὶ τοῦτο ποιεῖ τὴν εὐσεβείαν· πίστει γὰρ ταῦτα ληπτὰ, οὐ λόγῳ διαιρετά· τρίτον δέ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον οὐχ ἦττον, ἢ αὐτὸς ἑαυτόν· ὃ ποιεῖ τὴν δικαιοσύνην». Ἐκεῖνος δὲ μόνον δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς θεοσεβείας, ὅστις προηγουμένως ἐκάθαρε ἑαυτὸν καὶ κατέχεται ὑπὸ τῆς πραγματικῆς ἐσωτερικῆς ἐκείνης ἠθικῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν ὁ Σωκράτης ἐδίδασκεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους «καὶ μετὰ τούτου ἕτεροι μυρίοι, ὅσοι τῶν ἔσω λόγου δίκαιοί τε καὶ ὅσοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας».¹⁰³

Εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ὡς ἄνω θεοσεβείας κινοῦνται πολλὰ «δίκην σύριγγος κατιόντα» εἶδη καὶ ποιότητες πιστῶν καὶ εὐσεβῶν. Ὅπως εἰς τὴν ζωὴν αἱ ἀξίαι καὶ τὰ τέλεια εἶναι ποικίλα καὶ διαφόρου βαθμοῦ καὶ ἀπὸ τὰ ἐξάριετα φθάνομεν εἰς τὰ ἀτελέστερα «οὕτω κἄπὶ τῆς εὐσεβείας ἔστι μὲν τι σκευὸς ἐκλογῆς, ἔστι δέ τι καὶ ἄτιμον τοῦσχατον· τὰ δὲ τούτων μέσα, ὑπάλληλα ὄντα, τὸ μὲν ἔστι χρυσοῦν· τὸ δὲ ἀργυροῦν· ἄλλο δέ, χαλκοῦν· ἄλλο δὲ σιδηροῦν, καὶ ἄλλο ὀστράκινον· οἷς μὲν γὰρ ἡ ὁδὸς ἁπλῶς ἀπαρέγκλιτος, τούτους τίθημι ἔγωγε τοὺς ἐκλεκτούς, ὧς ἀδάμαντας».¹⁰⁴

Τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀληθοῦς εὐσεβείας ἀντίκεινται δύο ἀντίθετοι ἀλλήλων κακίαι, ἡ δεισιδαιμονία καὶ ἡ ἀθεΐα· «ἡ μὲν ἔλλειψις οὕσα, ἡ δὲ δεισιδαιμονία ὑπερβολή· ἡ μὲν γὰρ προστίθῃσι τι τῶν μὴ προσηκόντων τῷ λατρευτῷ, ἡ δὲ ἀθεΐα καὶ προσαφαιρῇ ἀεὶ τῶν προσόντων τῷ θεῷ· οὕτως ἐκαστέρωθεν ἐκπίπτει τοῦ μέσου, ὃ ἔστι τὸ μόνον ὀρθὸν ἀκριβῶς καὶ ἀπλάνητον».¹⁰⁵ Καὶ αἱ δύο αὗται κακίαι εἶναι

¹⁰² Ἰωάν. 4, 24.

¹⁰³ Σοφιστῆς Ι, 154. Ἰδὲ καὶ ΙΑ123: «Οὐ τοῦτ' ἔστιν, ὃ βέλτιστε, θεὸν σέβειν τὸ τὸν ψαλτῆρα ὄλον ἐν βραχεὶ καταπίνειν»· ἀλλὰ «φρόνημα ἔνθεον», τὸ ὁποῖον «νοερὰν συνάπτει αὐτῷ [τῷ θεῷ] τὸν εὐχόμενον, καὶ θεοφιλῇ ἀπεργάζεσθαι».

¹⁰⁴ Σοφιστῆς Ι, 155.

¹⁰⁵ Σοφιστῆς Ι, 149.

δλέθριαι. Ἄλλ' ὅπως ἀγαθοῦ ὑπάρχει ἀγαθώτερον καὶ κακοῦ χειρότερον καὶ «δύο κακοῖν προκειμένοι τὸ μὴ χεῖρον βέλτιον»,¹⁰⁶ οὕτω καὶ μεταξὺ τῶν δύο τούτων κακῶν, δεισιδαιμονίας καὶ ἀθείας, προτιμότερα ἢ δεισιδαιμονία· «ἡ μὲν γάρ, κἄν δοκῇ πη ἐπιλωκέναι τὸ τῆς εὐσεβείας σεμνόν, ἀλλὰ τοῦτω αὐτῷ ὁμολογεῖται ἡ αὐτὴ σεσωκέναι τὸ δόγμα, πολλαχῶς ἐπήρεασθὲν ὑπὸ τῶν τυράννων ... ἡ δὲ ἀθεΐα, ἀναιρετικὸν ἄλλως ὄν τῶν φύσει προσόντων τῷ λατρευτῷ, αὐθωρεὶ παρεισδύσα, διέστρεψε».¹⁰⁷ Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ κολακεύῃ τις τὰς ἀδυναμίας τῆς δεισιδαιμονίας, ὅπου αὕτη ἐμφανίζεται χωρὶς νὰ ὑποδεικνύῃ καὶ τὴν ὀρθὴν μέσσην ὁδόν. «Ἐγώ γε μὲν βουλοίμην ἄν, προσθέτει ὁ Δούκας, ἐνθεωτέρους πάντας γενέσθαι, καὶ τὴν μέσσην ἐν ἅπασιν τέμνειν»,¹⁰⁸ ἐν ᾗ κεῖται ἡ ἀληθὴς καὶ πραγματικὴ τῷ θεῷ ἀρμόζουσα πνευματικὴ λατρεία, φέρουσα ἔκδηλον γνώρισμα: πίστιν ὀρθὴν ἐν προσευχῇ πρὸς τὸ ὑψιστον ὄν.

β) Προσευχή:¹⁰⁹ Πρῶτον μὲν ἐξετάζει αὐτὴν ὁ Δούκας θεωρητικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεῶν τοῦ περὶ θρησκείας καὶ θεολογίας. Ἦδη γνωρίζομεν, ὅτι διακρίνει θεολογίαν ὑψηλοτέραν καὶ ἀγοραίαν. Λαμβάνων δ' ἔτι ὑπ' ὄψιν, ἀφ' ἐνὸς μὲν, ὅτι ἡ Γραφή μεταχειρίζεται τὴν ἀνθρωπομορφικὴν εἰκόνισιν τοῦ Θεοῦ «κατὰ τὴν τοῦ ἡμετέρου νοός ἱκανότητα καὶ ἀξίαν» καὶ κατ' οἰκονομίαν «διὰ γὰρ τὸ μὴ δύνασθαι ἡμᾶς τῶν ὑψηλοτέρων ἐφικνεῖσθαι τῷ τῆς διανοίας περὶ, ἀνθρωπινώτερον ἢ Γραφή, καὶ παχυτέρῳ τῷ λόγῳ ἐχρήσατο, οὐ κακὸν οἰομένη τὸ ψεύδεσθαι εἰς κατάληψιν ἀληθείας ὑψηλοτέρας»,¹¹⁰ ἀφ' ἑτέρου δέ, ὅτι «ἀφ' ὑψηλοτέρας ὁρμώμενός τις ἔξεως δύναται ἐμβάτευσαι καὶ προσωτέρῳ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν εἰς τὰ ἄδυτα ὅπωςδῆποτε κουφοτέρῳ πτήσῃ τοῦ νοός διαδύς ἄχειρά τε καὶ ἄπουν καὶ ὅλως ἀμιγῇ ὕλης ἡστινοσοῦν τὸν θεὸν ἐποπτεύων ... μὴτ' ἐν οὐρανῷ ... μῆτε ἐπὶ θρόνου χρυσοῦλου ... καθήμενον αὐτόν ἐννοῇ ... μῆτ' ἐν εὐκτηρίοις οἴκοις, μῆδ' ὅλως μεταβαλλόμενον καὶ ἀλλοιούμενον· ἀλλ' ὥσαύτως ἐν ᾗθει θεοπρεπεῖ καὶ ἀναλλοιώτῳ ἀεὶ

¹⁰⁶ Σοφιστῆς I, 150.

¹⁰⁷ Σοφιστῆς I, 151.

¹⁰⁸ Σοφιστῆς I, 152. Ἰδὲ καὶ 154. 157.

¹⁰⁹ Τὰς περὶ προσευχῆς ἰδέας τοῦ ὁ Δούκας ἀνέπτυξεν εἰς ἴδιον Διάλογον ἐπιγραφόμενον «Ἀθεῖας ἢ Πρὸς τὸν ἐπιτιμήσαντα ἐπὶ προσευχῇ» (Σοφιστῆς I, 66-81), διεσαφῆνισε, λόγῳ παρεξηγήσεως, εἰς IIA142 ἐξ. καὶ συνεπλήρωσεν εἰς ἄλλας ἐπιστολάς.

¹¹⁰ Σοφιστῆς I, 71.

διαπρέποντα»,¹¹¹ διακρίνων οὕτω θρησκείαν καὶ θεολογίαν κατ' αἴσθησιν καὶ ὑπὲρ αἴσθησιν,¹¹² καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι διπλῇ πρέπει νὰ εἶναι ὁμοιοτύπως καὶ ἡ προσευχή. «Εἰ οὖν, λέγει, καὶ εὐχῆς διττὸν θοῖμεν εἶδος, τὸ μὲν ὑψηλότερόν τε καὶ θεοπρεπέστερον, ἕτερον δὲ ταπεινόν, καὶ ἀνθρωπινώτερον, οὐδὲν ἂν ἀμάρτοιμεν· τοῖς μὲν γὰρ ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἀρχομένοις ὑλικώτερα εἶναι δεῖ διὰ τὴν ἀνάγκην· τοῖς δ' ἀπὸ μεταφυσικωτέρας ἕξεως καὶ δυνάμεως ὁρμωμένοις θεοπρεπεστέρας τὰς τε θεωρίας καὶ τὰς εὐχὰς εἶναι δεῖ».¹¹³

Ἀκολουθῶς δὲ ἐξετάζει αὐτὴν ἀπὸ τοῦ τέλους, ἀπὸ τὸν σκοπὸν δηλ. τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει ἡ προσευχή. Καὶ πρῶτον ἀρνεῖται τὸν προταθέντα ὀρισμὸν τῆς προσευχῆς: «πρὸς τί γὰρ ἂν γένοιτο προσευχή, ἢ πρὸς λύσιν εἶναι τῶν σειρῶν τῶν ἀμαρτημάτων»,¹¹⁴ διότι, λέγει, «οὐκ ἐκ τῆς κρείττονος μοίρας ὁ ὀρισμὸς οὗτος εἰληφθα δοκεῖ, ἀλλ' ἐκ κανόνων καὶ πλασμάτων λαυσαϊκῶν κατεσκευάσθαι ὑπὸ Μοναχῶν, οἷς πολὺ τι χρῆμα τυχὸν σειρῶν τοιούτων καὶ πλοκάμων ἀμαρτιῶν παρ' ὅλον τὸν βίον μεμηχάνηται τε καὶ βεβοστρύχισται».¹¹⁵ Δεύτερον δὲ μᾶς διδάσκει, ὅτι «οὐ τὴν τῶν σειρῶν λύσιν μόνον ἡ προσευχή δοκεῖ ἀφορᾶν»¹¹⁶ καὶ ὅτι δύο εἶναι τὰ εἶδη καὶ οἱ σκοποὶ τῆς προσευχῆς: ὕμνος πρὸς τὸν Θεὸν καὶ αἵτησις παρ' αὐτοῦ δύο τινῶν: ἄφεσιν ἀμαρτιῶν καὶ ἄρτον τὸν ἐπιούσιον· «Τῆς εὐχῆς τὸ μὲν ὕμνον καὶ εὐγνωμοσύνην ἔχει πρὸς τὸν ποιητὴν τοῦ παντός μετὰ πίστεως σταθερᾶς καὶ βεβαίας· τὸ δέ, αἵτησιν· τῆς δ' αὖ αἰτήσεως, τὸ

¹¹¹ Σοφιστής Ι, 71-72.

¹¹² «Οὐκοῦν διπλῇ ἂν εἴη ἐκ τῶν εἰρημένων ἡ θεολογία, ἡ μὲν τῆς αἰσθήσεως, ἡ δὲ τοῦ νοός». Σοφιστής Ι, 72.

¹¹³ Σοφιστής Ι, 73. Καὶ περαιτέρω θέτει πάλιν τὸ ἐρώτημα: «πότερον, ἀπὸ τῆς ἀγοραίας καὶ τῆς τῶν πολλῶν; ἢ ἀπὸ τῆς νοερᾶς καὶ ἀκριβεστάτης, ἀφ' ἧς ἔφημεν ἀρτίως δεῖν τοὺς θεοπρεπέστερον εὐχομένους»; Καὶ ἡ ἀπάντησις: «Δῆλον ὅτι, ὅθεν καὶ οἱ τῆς κρείττονος μοίρας, πρὸς τὰ νοερώτερα ἀναδύντα». Αὐτόθι 73-74.

¹¹⁴ Σοφιστής Ι, 74.

¹¹⁵ Σοφιστής Ι, 74. Ἰδὲ καὶ 79: «Ὁ Θεὸς «οὐκ ἐκ λαυσαϊκῆς ἀδόλεσχίας λύσιν σειρῶν ἀμαρτημάτων, ἀλλ' ἐξ ἀπλότητος Εὐαγγελικῆς ἐπίδειξιν ἀπαιτεῖ ἀρετῶν». Καὶ 76 ὅπου ὁ Δούκας ὠργισμένος πως ἀπαντᾷ εἰς σχετικὴν ἐρώτησιν: «Ἐγὼ δδ' αὐτὸς σειρὰς ἀμαρτημάτων οὐκ ἔχω».

¹¹⁶ Σοφιστής Ι, 75.

μέν, ἄφεςιν ἔχει τῶν ὀφλημάτων· τὸ δέ, τὴν τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου προμήθειαν».¹¹⁷

Αὐτὰ εἶναι τὰ εἶδη τῆς προσευχῆς, τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ αἰτήματα αὐτῆς. Πᾶν δ' ἄλλο εἶδος καὶ αἶτημα ἦτοι πρὸς γάμον, ἀπόκτησιν πλούτου, νίκην καὶ ἄλλας βιοτικὰς ἀνάγκας, προέρχεται ἀπὸ τῆς «ἀγοραίας» θεολογίας.¹¹⁸ Οὕτε μέλλοντα πράγματα δυνάμεθα νὰ ζητήσωμεν ἀπὸ τὸν Θεόν, διότι δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν τὰ αἰτούμενα εἶναι ἀγαθὰ καὶ ὠφέλιμα· οὕτε ὁ Θεὸς δωρεῖται εἰς τοὺς ἀνθρώπους πράγματα ἀντικείμενα εἰς τὴν θείαν του ιδιότητα. «Τὸ γὰρ θεῖον ὅ,τε ὀρθὸς λόγος ἐθέλει, καὶ ἱεραὶ ὕμνοισι γραφαὶ δωρητῶν εἶναι, ὧν προσήκει θεῷ, ζωῆς, ὑγιείας, νοός, καὶ εἴ τι τῶν ὑστέρων οὐκ ἀνάξιον ἦκειν παρὰ τοῦ πρώτου καὶ αἰτίου πάντων ἐκείνων». Τοιούτου εἶδους προσευχὴν συνεβούλευε καὶ ὁ Σωκράτης εἰς τοὺς μαθητάς του:

«Ζεῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις
Ἄμμι δίδου· τὰ δὲ δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπέρυκε».

Ἀλλὰ καὶ «τοῦτο [τὸ τοῦ Σωκράτους] οὐ πολὺ ἀνόμοιον δοκεῖ μοι εἶναι τοῖς ὑπὸ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἐντεταλμένοις περὶ προσευχῆς».¹¹⁹

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω αἱ τελεταὶ καὶ ἀκολουθίαι εἶναι δι' ἐκείνους, οἱ ὅποιοι «τὸ θεοσεβὲς ἐκ μόνης τῆς αἰσθήσεως» νοοῦσιν· «πρὸς δὲ τοὺς, ὅσων ὁ νοὺς ἀνυψούμενος ὁπωσοῦν ἀπλαῖς ἐπιβολαῖς δι' ὕμνου καὶ τοῦ βραχυτάτου, οὐκ εἰς τὸν οὐρανόν (οὐ γὰρ ἐν τόπῳ ἐστίν, οὐτ' ἐν θρόνῳ ὁ ἀπεριόριστος), ἀλλ' εἰς τὸ ἄπειρον, εἰς τὸ ἀπερίγραπτον ... εἰς ἄλλας μυριάς διήκων τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ ιδιότητας, ἐνοῖ αὐτοὺς τῷ θεῷ καθ' ἐκάστην, πρὸς τούτους ἐπιδείξιν ἀρετῆς ποιούμενον, ἰδιωτικὰς προβάλλειν Ἀκολουθίας, ἀκρίτως τὰ πολλὰ ἐν ἐσχάτοις καιροῖς ὅψε συνῆαφείσας παρὰ τῶν τυχόντων, καὶ τῷ ἔθει ὡς ἡμᾶς ἐπικυρωθείσας, ὅρα μὴ θράσους μᾶλλον ἢ, ἢ λόγος ὀρθός»· καὶ μάλιστα πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι «ἀγωνίζονται τὸν ἀγῶνα τὸν καλόν, τὸ τάλαντον πολλαπλασιάζοντες καὶ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου τηροῦντες· τοὺς γὰρ τοιούτους οὐ χρὴ ἀπὸ τῶν ἔργων ἀπάγοντας, ἐπὶ τὰς βαττολογίας προσάγειν».¹²⁰ Τοῦτο καὶ ὁ Μέγας Βασι-

¹¹⁷ Σοφιστῆς I, 75. Ἰδὲ καὶ IIIA120.

¹¹⁸ Σοφιστῆς I, 75.

¹¹⁹ Σοφιστῆς I, 76. Ἰδὲ καὶ IIA145.

¹²⁰ Ἰδὲ καὶ IA159: «... οὐδὲ τὸ Κύριε Κύριε μυριάκις μιαροῖς ἐπα-
ναλαμβανόμενον χεῖλεσιν, οὐδὲ φιλήματα εἰκόνων συχνά, καὶ γονυκλι-

λειος πρὸς τοὺς ἀσκητὰς ἔλεγεν: «Μηδεὶς ἐπὶ προφάσει προσευχῆς ἀπεχέσθω τῶν ἔργων»· τοῦτο ἡννόει καὶ ὁ Κύριος διδάσκων: «οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, κύριε, κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς».¹²¹ θέλημα δὲ τοῦ πατρὸς ἐστὶν ἡ ἀγάπη· ἡ δὲ διὰ τῶν ἔργων τῆς κοινωνίας ἐπιθεβαιοῦται».¹²² τοῦτο ἀποτελεῖ «τὸ ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις ἡμῶν τὸν θεὸν καὶ τὸν νόμον τοῦ θεοῦ ὑπ' ὅψιν ἔχειν», ὅπερ ἐννοεῖ καὶ τὸ γραφικόν «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε».¹²³

Τὰ δὲ αἰτούμενα ἀπὸ τὸν Θεὸν δὲν πρέπει νὰ ἀναμένωμεν, ὅτι θὰ ἐκπληρωθοῦν ἀμέσως καὶ πρακτικῶς. Ἐμμέσως ὅμως καὶ θεωρητικῶς, δι' ἐσωτερικοῦ φωτισμοῦ πρὸς ἐξεύρεσιν τρόπου — «τοῖς γὰρ ἐκεῖθεν ἀγαθόν τι αἰτοῦσιν ἦκει τι φῶς, ὁδὸν τινα εὐθείαν πρὸς τοῦτο φανταστικῶς, οὐ πρακτικῶς, αὐτοῖς εἰσηγούμενον»¹²⁴ — δι' ὁρμῆς τινος καὶ θείας ἐλλάμψεως καθοδηγούμεθα εἰς τὴν τοῦ αἰτουμένου ἐξεύρεσιν. Μέμνησο οὖν ῥεῖ, γράφει ἄλλοι, καὶ ἔλλαμψίν τινα νοερὰν παρὰ θεοῦ πρὸς τοῦτ' ἐξαιτεῖσθαι· ὅς ἐν τοῖς ἀπόροις πόρον πολλάκις τοῖς ἀπορουμένοις κατὰ φαντασίαν, παρέχεται φῶς αἰεὶ ἐντιθεὶς τοῖς εὐσεβῶς καὶ σὺν ἐλπιδὶ πρὸς τὴν τῶν συμφερόντων ὁδὸν ἐκεῖθεν αἰτοῦσιν βοήθειαν· οἱ γὰρ πρὸς τὸ μέλλον τυφλώττοντες, οὐκ ἐξ οἰωνῶν ἐθνικῶν, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ τοῦ φωτοπαρόχου χριστιανικῶς τὸ φῶς, ἐν οἷς ἂν πράττουσιν, λαμβάνοντες, ταῦτα πράττουσιν».¹²⁵

3. Καθήκοντα πρὸς τὸν πλησίον

Ὅπως γνωρίζομεν ἤδη ὁ Δούκας ἐνάρετον ἀναγνωρίζει ἐκεῖνον μόνον, ὁ ὁποῖος ἐντὸς τῆς κοινωνίας καὶ ὄχι μακρὰν αὐτῆς ζῶν ἐκφράζει ἐν ἔργοις τὴν ἀρετὴν ἐν τῇ ἐκδηλώσει

σίαι, ταῦτα δὴ πρὸς ἀπάτην μᾶλλον τῶν Φαρισαίων ἐπιτηδεύματα, τὸν χριστιανὸν τελειοῖ· ἀλλ' ἔργα ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας συνίστησι καὶ κοσμεῖ».

¹²¹ Ματθ. 7, 21.

¹²² Σοφιστὴς I, 79-80. Ἰδὲ καὶ IIA144: Διὰ τοὺς τελειότερους ἡ προσευχὴ εἶναι «ὕμνος ἀκραιφνής, λατρεία καθαρὰ, ὁμολογία τῶν θείων ιδιοτήτων, θεωρία τῆς κτίσεως, μνήμη τῶν εὐεργεσιῶν, αἵτησις τῶν πρὸς σωτηρίαν, αἵτησις φωτὸς πρὸς τὰς ἐντολάς, καὶ ὁρμῆς φανταστικῆς πρὸς τὴν τῶν πλησίων ἀγάπην, δικαιοσύνην, σωφροσύνην καὶ φρόνησιν». Καὶ IIA76.

¹²³ IIA143. Θεσσαλ. Α', 5, 17.

¹²⁴ IIB17.

¹²⁵ IIA206. Ἰδὲ καὶ Σοφιστὴν I, 63.

τῶν καθηκόντων του πρὸς τοὺς ἄλλους. Τὰ καθήκοντα δὲ πρὸς τοὺς ἄλλους καθορίζει εἰς μόνος ἠθικὸς νόμος, μία μόνον ἠθικὴ ρήτρα, ἡ μοναδικὴ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐντολή, ἡ ἀγάπη. Αὕτη ὅχι μόνον τὰ πρὸς τὸν πλησίον καθήκοντα καθορίζει, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τὰ πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὸν Θεόν. «Ὑπόθεσις, γράφει, καὶ ρίζα ἀρετῆς ἡ ἀγάπη· ἐξ ἧς βλαστοί, ὥσπερ ἐκ στελέχου ἀκρέμονες, ἐκφύονται μάλιστα τρεῖς, τὸ τρίπλοκον ἐκεῖνο σπαρτίον, πρὸς μὲν τὸ θεῖον, εὐσέβεια· πρὸς δὲ τὸν πλησίον, δικαιοσύνη· πρὸς δὲ ἑαυτόν, σωφροσύνη. Ἐν τούτοις οὖν ἡ ἠθικὴ τελειότης ἐκάστω». ¹²⁶ Γνώρισμα, λοιπόν, τῆς ἠθικῆς τελειότητος ἐκάστου καὶ περιεκτικὴ πασῶν τῶν ἀρετῶν, ἡ ἀγάπη. ¹²⁷ Διὸ συμβουλεύει ἐνὶ ἐκάστω «συνιστᾶν ἑαυτῷ τὴν ἀγάπην, ἐν ἣ πᾶσα συγκλείεται». ¹²⁸

Εἰδικώτερον δὲ ἡ ἀγάπη εἶναι πηγὴ πάσης μερικωτέρας ἀρετῆς, ἥτοι δικαιοσύνης, σωφροσύνης, φιланθρωπίας. «Ἐστι τοίνυν εἰπεῖν ἀπλῶς, ὅτι ἡ μὲν ἀγάπη ἐστὶ πηγὴ καὶ μητηρ· ἡ δὲ δικαιοσύνη, σωφροσύνη, καὶ φιλανθρωπία, οἶον θυγατέρες, ἡ ρύακες ἐκεῖθεν ἀναπηγάζουσιν ἅπασαι· διὸ τοῖς εἰλικρινῶς ἀγαπῶσιν ἀλλήλους πᾶσα μὲν ἀρετὴ αὐτοῖς συναλίζεται, πᾶσα δὲ κακία ἀποσκορακίζεται». ¹²⁹

Τῆς ὑψίστης δὲ καὶ μεγίστης ταύτης πασῶν τῶν ἀρετῶν ἀρετῆς, τῆς ἀγάπης, γνωρίσματα εἶναι τὰ Παύλεια ἐκεῖνα· ἡ ἀγάπη «οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὸ ἑαυτῆς· ἐμπεσοῦσης δέ, συνεχίζει ὁ Δούκας, ὑπεροχῆς καὶ ἀλαζονείας, ἐκπίπτει· οὐ γὰρ πέφυκεν ἡ ἀρετὴ κακίᾳ συνεῖναι». ¹³⁰

Ἐν δὲ τῇ ἐκδηλώσει καὶ ἐφαρμογῇ τῆς ἡ ἀγάπη ἀκολουθεῖ διπλὴν ὁδόν· τοῦτο μὲν ἀρνητικὴν, τοῦτο δὲ θετικὴν. Ἀρνητικῶς μὲν διὰ τῆς Δικαιοσύνης, θετικῶς δὲ διὰ τῆς Ἐλεημοσύνης. Ἡ μὲν γενικὴ καὶ εὐρεῖα, ἡ Ἐλεημοσύνη δὲ εἰδικὴ καὶ στενωτέρα.

¹²⁶ IIB147. Ἰδὲ καὶ IB134. IIA191.

¹²⁷ IIB115.

¹²⁸ IIA53. Ἰδὲ καὶ IIIA165: «Πλήρωμα νόμου τὴν ἀγάπην εἶναι φησιν ὁ Ἀπόστολος». Εἰς ταύτην δὲ «πᾶς ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμονται». Καὶ IIB137. IIA189.

¹²⁹ IIIA160. Ἰδὲ καὶ IIIA183 καὶ 167: «Δεῖ δ' ὁδὸν εἰδέναι, ὅτι πᾶσα μὲν ἄλλη ἀρετὴ ἐκ τῆς ἀγάπης πηγάζει, καὶ πρὸς τὸν πλησίον ἀποτείνεται· διὸ ἠθικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἀρεταὶ αἰτᾶται ἡκούσαν».

¹³⁰ IIB115. 1 Κορινθ. 13, 5.

Ἡ μὲν δικαιοσύνη κύριον γνώρισμα ἔχει τὸ «μηδὲν μηδένᾳ κακῶς ποιεῖν, ὃ ἂν αὐτὸς μὴ παρ' ἐτέρου ἐθέλῃ πάσχειν». Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ φυσικὸς νόμος καὶ ὁ Χριστὸς τὸν περιέλαβε εἰς τὰς ἐντολάς του. «Ἡ φύσις τοῦ νόμου τοῦτον ἐνέσπειρε τοῖς ἀνθρώποις, μηδὲν μηδένᾳ κακῶς ποιεῖν, ὃ ἂν αὐτὸς μὴ παρ' ἐτέρου ἐθέλῃ πάσχειν, ἐνδομύχως τοῦθ' ἐκάστω εἰσηγουμένη· ὅπερ ὁ σωτῆριος Λόγος δι' ἐντολῆς τοῖς τὸν λόγον τιμῶσι καὶ σεβομένοις ἐπεσφράγιζεν, εἰπὼν· Καθὼς θέλετε, ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως».¹³¹ Ἡ ἐφαρμογὴ δὲ τῆς ἀρετῆς ταύτης διὰ τὴν ἡθικὴν ἀξίαν δέν πρέπει νὰ φέρῃ τὴν σφραγίδα τῆς βίας τοῦ νόμου, ἀλλὰ τὴν οἰκιοθελῆ προαίρεσιν. «Δίκαιος δέ, σημειώνει ὁ Δούκας, οὐχ ὁ ὑπὸ τοῦ νόμου βιαζόμενος μηδέν' ἀδικεῖν, ἀλλ' ὁ ἐκ προαιρέσεως φιλοτιμούμενος μηδένᾳ λυπεῖν· ὃ γὰρ σὺ μισεῖς, φησὶν, ἐτέρῳ μὴ ποιήσης».¹³²

Ἡ δὲ ἐλεημοσύνη φέρει θετικὸν χαρακτῆρα καὶ ἔμπρακτον ἐφαρμογὴν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. «Τὸ γὰρ εὖ ποιεῖν οὐδέν ἐστιν, ἢ ἀγάπη ἐνεργουμένη».¹³³ Ἡ ἀρετὴ δὲ αὕτη τῆς ἐλεημοσύνης ἐκτὸς τῆς οὐρανοῦ ἀνταμοιβῆς καὶ εὐγνωμοσύνης τοῦ εὐεργετουμένου εἶναι καὶ αὕτη καθ' ἑαυτὴν καλὸν καὶ πληροῖ ἐυφροσύνης τὸν εὐεργετοῦντα: «Τὸ εὖ ποιεῖν πρὸς τῷ καὶ ὑπόσχεσιν ἔχειν θεόθεν μὲν μισθαποδοσίας, παρὰ δὲ τοῦ εὖ παθόντος χάριν, καὶ καθ' ἑαυτὸ ἐστὶ καλόν, καὶ τὸν εὖ πεποιηκότα μάλιστα εὐφραίνει γενόμενον».¹³⁴ Εἶναι δὲ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀρετὴ αὕτη γνώρισμα ἀνδρῶν ἀγαθῶν καὶ διακρίνει τὸν ἄνθρωπον ὡς κοινωνικὸν ζῶον, ἀπὸ τὰ τοῦ δάσους. «Κίνησις ἡρεμία, γράφει, ὕπνος ἐγρήγορσις, κόρος κένωσις, τοῦτο βίος τοῖς ὡς ἔγγιστα τῶν κτηνῶν διαθιοῦσιν· ἀνδράσι δ' ἀγαθοῖς εὐποιῖα· διὸ καὶ τῶν ἀρχαίων τις, εἶποτ' ἐτύγχανε μηδένᾳ εὖ ποιῶν, τὴν ἡμέραν ἐκείνην οὐκ ἐλογίζετο, ὡς μὴ βεβιωκός».¹³⁵

Ἐξαιρετικὴν ὅλως σημασίαν ἀποδίδει ὁ Δούκας εἰς τὴν ἐλεημοσύνην φρονῶν, ὅτι μόνον δι' αὐτῆς ἐκδηλοῦται τὸ ἀν-

¹³¹ IB135. Λουκ. 6, 31. Ἰδὲ καὶ Σοφιστὴν I, 87: «Δίκαιος δέ, ὁ πρὸς τὸν πλησίον ἐπιεικής, τὸ ἴσον πρὸς πάντας φυλάσσων κατὰ τὸν τῆς φύσεως νόμον, ὃν πρὸς ἕκαστον ἡμῶν αἰσθανόμεθα μονονουχὶ φθεγγόμενον ἐνδομύχως, ὃ σὺ μισεῖς ἐτέρῳ μὴ ποιήσης». Καὶ 89.

¹³² IIIA6. Ἰδὲ καὶ IIB6.

¹³³ IIIA175. Ἰδὲ καὶ IIIA167.

¹³⁴ IIIA112.

¹³⁵ IA180-81.

θρώπινον καὶ ἡ ἀρετὴ καθίσταται ἐνεργός· καὶ ἐπὶ πλέον θεωρεῖ ταύτην ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπον συναντήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ παντός ἀγαθοῦ δοτῆρος Θεοῦ· «πράττε, συμβουλεύει, πάντα σὺν λόγῳ· πράξεις δὲ οὕτως, εἶγε πᾶν τὸ πραττόμενον ἀρεστόν ἐστι τῷ θεῷ· ἔσται δέ σοι καὶ τοῦτο, εἰ πᾶν ὃ ἂν πράττης, πράττεις εὐεργετῶν· ἐν τούτῳ γὰρ θεός καὶ ἄνθρωπος κοινωνεῖ».¹³⁶ Καταλήγει δὲ εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ταύτην ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ τὸν πλοῦτον δῶρον τοῦ Θεοῦ καὶ τοὺς πλουσίους διαχειριστάς καὶ οἰκονόμους ἐκείνου. «Κύριός ἐστιν, γράφει, ὁ θεός ὁ πλουσίους μὲν ποιῶν τοὺς ἀνθρώπους, οἰκονόμους δὲ τῆς χάριτος καθιστῶν».¹³⁷ Οἰκονόμους ὅμως χρηστοὺς παρ' ὧν θὰ ζητήσῃ ἡμέραν τινὰ λόγον· «Οἰκονόμους, τονίζει, ἀλλ' οὐ κυρίους ὑμᾶς ὁ Κύριος τῶν ἑαυτοῦ κατέστησε δωρημάτων καὶ ἀπαιτήσῃ ἀπάντων λόγον· ὅς ἂν οὖν δωρηταί τι, ὧν οἶεται κύριος εἶναι, κατὰ λόγον πάντα ὀφείλει δωρεῖσθαι, ὡς δεῖ καὶ οἷς δεῖ καὶ ὅτε δεῖ».¹³⁸ Διὸ ἡ πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις ἐλεημοσύνη εἶναι τὸ βασικὸν γνῶρισμα τοῦ χριστιανοῦ καὶ τὸ ἐχέγγυον τῆς μετὰ ταῦτα αἰωνίου «εὐθύμου» ζωῆς. «Ἀνὴρ χριστιανός ... πολλῷ ἂν φαίῃ ὀρθότερον εἰπών, Ἐλεεῖτε μᾶλλον, ἢ χρηματίζεσθε· ἅμεινον γὰρ πολλῷ τὸ ἐν οὐρανοῖς παρὰ τῷ θεῷ πολιτεύεσθαι ἀϊδίως ἐν εὐθυμίᾳ ἀρρήτῳ, ὃ παρέχει ἢ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἢ ἐπὶ γῆς δοκεῖν εὐδαιμονεῖν πρὸς καιρὸν ἐν ὀνείροις, ὃ ποιεῖ ἢ τοῦ πλέον ἔχειν ἐπιθυμία».¹³⁹

Εἶναι δ' ἐπὶ πλέον ἡ ἀρετὴ αὕτη ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐλευθέρα καὶ ἀνανάγκαστος· διότι οὔτε κοινωνικοὶ νόμοι τὴν ἐπιβάλλουν καὶ οὔτε ἐντολὴ τις τὴν περιέχει· «... τὴν τῆς εὐποιίας ἀρετὴν μόνην ἀνανάγκαστον οἶδα, σημειώνει ὁ Δούκας· πασῶν γὰρ τῶν ἄλλων ἐντολῇ συγκλειομένων, αὕτη μόνη ἔοικεν ἐλευθέρα εἶναι, ὅτε δι᾽ αὐτῆς πηγάζουσα τῆς τοῦ εὖ ποιοῦντος θελήσεως· διὸ καὶ ἀπούσης οἱ πολιτικοὶ νόμοι περὶ αὐτῆς οὐδὲν διαφέρονται, καὶ παρούσης ἡ ἀντιμισθία προηγόρευται οὐρανόθεν ... ὁ γὰρ θεὸς τι, φησὶν, ἐν τῇ τοῦ

¹³⁶ IIA168. Ἰδὲ καὶ IIIA115. 116.

¹³⁷ IIB117.

¹³⁸ IIA156. Ἰδὲ καὶ IIB40.

¹³⁹ IIA42. Ἰδὲ καὶ IIA192. 193. IIIA175: «Τὸ γὰρ εὖ ποιεῖν οὐδὲν ἐστίν, ἢ ἀγάπη ἐνεργουμένη, ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ προσδεχομένη τὴν ἀνταπόδοσιν, ἀλλ' οὐκ ἐμπορικὸν συμβόλαιον ἀπαιτοῦν ἐν τῷ παρόντι τὴν ἀντέκτισιν». Καὶ IIIA115: Ὁ Θεός τιμᾷ τοὺς ἀγαθοεργούς καὶ τοὺς ἐλεήμονας· «φησὶ γὰρ ὁ ἐλεῶν πτωχόν, δανεῖζει θεῷ, καὶ ὁ βαλὼν ἐν τῇ χειρὶ τοῦ πένητος, εὐρήσει ἐν τῇ παλάμῃ τοῦ δικαστοῦ».

πένητος χειρὶ εὐρήσει τοῦτο ἐν τῇ τοῦ δικαστοῦ παλάμῃ». ¹⁴⁰
Ἄν δὲ πᾶσα ἀρετὴ δὲν πρέπει νᾶ διατυμπανίζεται πολὺ δὲ
ὀλιγώτερον ἢ ἐλεημοσύνη· «Δεῖ δ' οὖν ἅμα γεγонуῖαν τὴν
εὐποιῖαν καλύπτειν λήθη, ἵνα μὴ ἐκ σμικρολογίας, προφέ-
ροντες αὐτὴν τοῖς εἰς παθοῦσιν, ἀπολέσωμεν τὸν ἐλπιζόμενον
ἐπ' αὐτῇ μισθὸν θεόθεν». ¹⁴¹ Ἔνεκα δὲ τούτων ἀπάντων πᾶν
κατάστημα φιланθρωπικὸν θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Δούκα ἱερὸν·
«ἱερὸν γάρ ἐμοιγε πᾶν ὅ,τι ποτ' ἂν ἢ ἐπὶ φιλανθρωπίᾳ γε-
γεννημένον». ¹⁴²

4. Καθήκοντα πρὸς ἑαυτὸν

Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχῇ. Δὲν συμ-
φωνεῖ δὲ καθόλου ὁ Δούκας μὲ τὸν Ἐπίκτητον διδάσκοντα
«μηδὲν κοινὸν εἶναι τῇ ψυχῇ πρὸς τὸ σῶμα». ¹⁴³ οὗτος «στω-
ϊκὸς ὢν, ὥς ἐν εἰρκτῇ τὴν ψυχὴν συγκλείει τῷ σώματι». Ἀλ-
λὰ συμφωνεῖ μὲ τὸν Σταγειρίτην φιλόσοφον Ἀριστοτέλην
καὶ «τινα τῶν Πυθαγορικῶν», διδάσκοντας μεγάλην συνά-
φειαν καὶ ἀλληλεπίδρασιν σώματος καὶ ψυχῆς. «οὐδὲν ἂν
εἰσῇ τῇ ψυχῇ, διδάσκουσιν, ὅ,τι μὴ διὰ τοῦ σώματος». Ἐπο-
μένως κακοπαθοῦντος τοῦ σώματος συμπάσχει καὶ ἡ ψυχὴ. ¹⁴⁴

Πρώτιστον, λοιπόν, καθήκον παντός πρὸς ἑαυτὸν εἶναι ἡ
ὕγεια, ἀποτελοῦσα τὸν πρῶτον καὶ κύριον ὅρον τῆς εὐδαι-
μονίας τοῦ ἀτόμου. «ὕγεια δ' ἄρδην καὶ τὴν ἄλλην εὐδαιμο-
νίαν συναφελεῖν, ἀποῦσα· πάντα γάρ ὅ,τε βίος καὶ τὰ περὶ
τόν βίον ἐκείνης ἄνευ ἀηδὴ καὶ ἀνότητος, κοῦδὲν οὐδὲ τῇ ψυχῇ
αὐτῇ ἡδὺ καὶ τερπνόν». Ἐπομένως «τῇ Ὑγείᾳ μόνῃ ἀποδοῖ-
μεν ἂν τὰ πρωτεῖα δικαίως». Διότι «τῶν ἄλλων [παραγόν-
των τῆς εὐδαιμονίας] ἀπόντων ἀπάντων, οὐδεὶς ἂν εἴη τὸ
σύνολον κακοδαίμων». ¹⁴⁵

Δύο δὲ εἶναι οἱ παράγοντες τῆς ὑγείας: ἡ φύσις καὶ ἡ
ἠθικὴ ἐπιστήμη. «Τῆς ὑγείας τὸ μὲν φύσεως πάντων δῶρον·

¹⁴⁰ III B241. Ἰδὲ καὶ III A116. «Δεῖ τοίνυν οὐκ ἀχθομένους, ἢ βια-
ζομένους τοῖς δεομένοις παρέχειν ὅ,τι ποτ' ἂν παρασχόμεθα· εἰ δὲ βού-
λει καὶ πλέον τι ὑπάρξει σοι πρὸς θεοῦ, ζητήσας αὐτὸν τὸν δεόμενον,
θεράπευσον προσελθὼν· εἴρηται γάρ, Μακάριος ὁ συνιὼν ἐπὶ πτωχόν
καὶ πένητα· ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾷ ρύσεται αὐτὸν ὁ Κύριος».

¹⁴¹ III A176. Ἰδὲ καὶ III A168.

¹⁴² III A271.

¹⁴³ Σοφιστής I, 6.

¹⁴⁴ Σοφιστής I, 7.

¹⁴⁵ Σοφιστής I, 6.

τὸ δὲ προμελέτημα μάλιστα ἠθικῆς». ¹⁴⁶ Φυσικῶς τὸ σῶμα σύγκειται ἐκ διαφόρων φυσικῶν στοιχείων, ἦτοι ἀζώτου, ὀξυγόνου, ὕδρογόνου καὶ λοιπῶν στοιχείων. Εἰς τὰ ἐκ τῆς φύσεως εἰλημμένα ταῦτα καὶ ἀπαρτίζοντα τὸ σῶμα στοιχεῖα πρέπει νὰ ἐπικρατῇ ἁρμονία πρὸς υἰεαν. "Αλλως ἐκ τῆς δυσαρμονίας τούτων γεννῶνται οἱ διάφοροι τῶν ἀνθρώπων χαρακτῆρες, εὐφυεῖς, ἀφυεῖς, ὀξεῖς, νωθοί, μελαγχολικοί, ὅπως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς· ἐντεῦθεν φιλότιμοι, φιλήδονοι, φιλόδοξοι, φιλάργυροι κλπ. ¹⁴⁷ Πλείσται «ῥσαι διαθέσεις ἐκ τῆς κατὰ τὸ σῶμα ἀνίσου συστάσεως τε καὶ κράσεως τῇ ψυχῇ προσαράσσουσιν»· ἡδοναὶ δηλ., θυμοὶ καὶ τὰ λοιπὰ πάθη. Ἐκ τούτων ἐπικρατέστεροι εἶναι τρεῖς: ὁ Φιλήδονος, ὁ Φιλόδοξος καὶ ὁ Φιλάργυρος· «ὦν ἕκαστος ὑπὸ μυρίων ἄλλων περιστοιχιζόμενος διαθέσεων, ὑπέρπολυ τῇ υἰεῖα λυμάνεται». ¹⁴⁸

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ μὲν υἰεα τοῦ σώματος εἶναι ζήτημα ἱατροῦ. ¹⁴⁹ Ἀλλὰ «τὰ ἐκ τῆς ἀσυμμετρίας ἐπικλύζοντα πάθη ἄλλως εἶη ἂν τοῖς βουλομένοις ἰάσιμα» καὶ τοῦθ' ἡμῖν γένοιτ' ἂν ὡς ἀρτίως ἡμῖν εἴρηται, ἀγώνισμα ἠθικῆς». ¹⁵⁰ Τὸ σῶμα τοιουτοτρόπως δὲν εἶναι περιφρονητέον. Εἶναι συντελεστής καὶ τῆς υἰεας τῆς ψυχῆς, συμφώνως μὲ τὸ «νοῦς υἰγῆς εἰς σῶμα υἰγιές». Πρέπει, λοιπόν, νὰ φυλαττώμεθα «φυσικῶς μὲν, πρὸς τὰς ἕξωθεν ἀπὸ τῆς φύσεως ἐπιπρεῖας» ἠθικῶς δὲ, ἕσωθεν πρὸς τὰ πάθη, ἐκεῖνο συνεχῶς

¹⁴⁶ Σοφιστῆς I, 8-9. Ἰδὲ καὶ 11: Ἡ υἰεα εἶναι «τὸ μὲν τῆς φύσεως ἀποτέλεσμα» τὸ δὲ ἄσκημα ἠθικῆς».

¹⁴⁷ Σοφιστῆς I, 9-10.

¹⁴⁸ Σοφιστῆς I, 13-14. Ἰδὲ καὶ II B125: «Ἐπειδὴ ἡ τῶν στοιχείων διάφορος κρᾶσις διαφόρως συμπήγνυσι τὰ σώματα, ἀνάγκη διαφόρους συμβαίνειν καὶ τοὺς τῶν ψυχῶν χαρακτῆρας τὸν μὲν φιλήδονον εἶναι, τὸν δὲ σώφρονα» καὶ τὸν μὲν φιλάργυρον, τὸν δὲ ἑλευθέριον, καὶ τὰ τοιαῦτα· ἃ εἰ τις βούλοιο μαθεῖν ἀκριθέστερον, μετελθέτω τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον κεφάλαιον τῆς ἠθικῆς ἐν τῇ Τετρακτῷ. Ἡ γνώμη ὁμῶς αὕτη τοῦ Δούκα ἀφαιρεῖ τὴν ἠθικὴν εὐθύνην, ἐφ' ὅσον κατ' ἀνάγκην, ἑτεραρχικῶς, τὰ πάντα συμβαίνουσι.

¹⁴⁹ Σοφιστῆς I, 13.

¹⁵⁰ Σοφιστῆς I, 10. Ἰδὲ καὶ 14: «Ταῦτ' οὖν [τὰ πάθη] οὐκ ἂν ἄλλως μάλιστα φυλαξαίμεθα, ἢ φρονήσει, ὡς κρεῖττον ταύτη οὕση ἐν τούτοις ἱατρικῆς» ἡ μὲν γὰρ ἀπειργεῖ μὴ ἐγγίγνεσθαι ὅλως τὰ νοσήματα, προλαμβάνουσα· ἡ δὲ ἱατρικὴ ἐνσκήψαντα ἤδη πειρᾶται ἀποσοθεῖν... τίς γὰρ τῶν ἱατρῶν γένοιτ' ἂν ἀξιόχρεως προφυλάξει φαρμάκῳ τὸν εἰς ἡδονὰς ἀμέτρους διηνεκῶς ἑαυτὸν ἐκτιθέμενον· οὐδὲ εἰς δήπου, εἰ μὴ τις ἀπὸ τῆς ἠθικῆς αὐτὸν τυγχάνον πρὸς τοῦθ' ὀρμηθεῖς».

πρός ἑκασθ' ἡμῶν ἐπαδόντων· ὦ πρεσβίστα μακάρων ὑγεία, μετὰ σεῦ νέομαι τοῦ λοιποῦ».¹⁵¹

Ἄλλ' ὁ ἀγὼν αὐτὸς πρὸς ἐπικράτησιν τῶν ἐκ τῆς φύσεως παθῶν ὑπὸ τὸ ἦθος, «τὸ φύσει, τῷ ἦθει», ἀποτελεῖ τὸν δεῦτερον ὄρον τῆς εὐδαιμονίας ἐνὸς ἐκάστου καὶ τὸ δεῦτερον καθήκον πρὸς ἑαυτόν, τὴν πραγματικὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου, τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Περὶ ταύτης ὁμῶς ἡσχολήθημεν εὐρύτατα ἀνωτέρω.¹⁵²

Πλὴν ὁμῶς οὔτε ὑγεία, οὔτε ἐλευθερία πραγματικὴ δύναται νὰ ὑπάρξουν ἀνευ τῆς Εὐπορίας, τοῦ τρίτου καθήκοντος καὶ παράγοντος τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀτόμου. Ὁ Δούκας διακρίνει: πλουσίους, εὐπόρους, ἄπορους. Πλούσιος μὲν λέγει εἶναι «ὁ ὑπὸ πλειόνων χρημάτων, ἢ ἔδει αὐτῷ, βαρυνόμενος»· ἄπορος «ὁ μὴδ' ἐν τοῖς ἀναγκαίοις ἑαυτῷ ἐπαρκέσαι δυνάμενος»· εὐπορος δὲ «ὁ μέσος, ὃ οὔτε περιττόν τι ὑπάρχει, οὔτε μὴν ἐνδεές».¹⁵³ Ἄλλ' οὔτε εἰς τὸν πλούσιον, οὔτε εἰς τὸν ἄπορον εὐρίσκεται ἡ εὐδαιμονία. Διότι ἀμφοτέροι διατελοῦσιν «ὁ μὲν [πλούσιος], ἐπιθυμία τοῦ πλείονος, καὶ φόβῳ τοῦ προσόντος, πρὸς ἐκεῖνο μὲν κατατείνων, περὶ τούτου δ' ἐπαγρυπνῶν· ὁ δὲ [ἄπορος], κὲν τῷ παρόντι ἐν τῷ στενῷ κατεχόμενος, καὶ τὸ μέλλον οὐχ ἦττον φοβούμενος, τοῦ μὲν τῇ πείρᾳ, τοῦ δὲ τῷ φόβῳ διηνεκῶς κολαζόμενος».¹⁵⁴ Ἡ ὁδὸς ἐπομένως τῆς εὐδαιμονίας λείπεται ἐλευθέρα μόνον τῷ εὐπόρῳ «οὔτ' ἐκ τῆς ἐπιθυμίας ἀχθομένῳ τοῦ πλείονος, οὔδ' ὑπὸ τῆς καθ' ἡμέραν ὑποσκελιζομένῳ ἐνδείας».¹⁵⁵

«Ἀπάντων τῶν εἰρημένων, ὑγείας, ἐλευθερίας, καὶ αὐτῆς τῆς εὐπορίας»,¹⁵⁶ ἀποτελεσμα εἶναι ἡ ἡσυχία, τὸ τέταρτον στοιχεῖον τῆς εὐδαιμονίας καὶ ἑτέρα ἀτομικὴ φροντίς. Δὲν ἐννοεῖ δ' ἐνταῦθα ὁ Δούκας ἡσυχίαν «τὴν ἀπὸ τῶν ἔργων τοῦ σώματος ἀνάπαυλαν καὶ ἀργίαν, ἀλλὰ τὴν ἐν τῷ ἐνεργεῖν τότε σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν εἰρηνικὴν καὶ ἡδεῖαν τοῦ ἀν-

¹⁵¹ Σοφιστῆς I, 12.

¹⁵² Ἰδὲ ἀν. καὶ Σοφιστὴν I, 15 ἐξ.

¹⁵³ Σοφιστῆς I, 24.

¹⁵⁴ Σοφιστῆς I, 28.

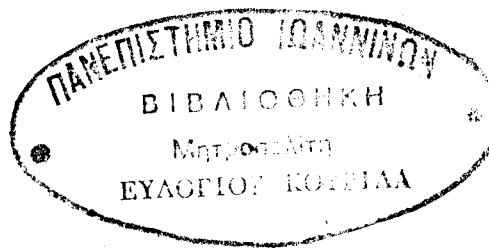
¹⁵⁵ Σοφιστῆς I, 29. Ἰδὲ καὶ 32: «Ὁ εὐπορος, ὡς τὸ μέσον ἔχων, βαίνει ἐν ἀσφαλείᾳ καὶ ὡς ἐν περιωπῇ ἀπὸ τῶν κάτω γενόμενος, θεωρεῖ μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς τὰ συμβαίνοντα, καὶ πανταχόθεν περισκοπῶν ἑαυτόν, λέγει μετὰ τοῦ Θεόγνιδος:

Οὐκ ἔραμαι πλουτεῖν, οὔτ' εὐχομαι, ἀλλὰ μοι εἶν
ζῆν ἀπὸ τῶν ὀλίγων, μὴδὲν ἔχοντι κακόν».

¹⁵⁶ Σοφιστῆς I, 32.

θρώπου κατάστασιν, τὴν ἀπὸ τῆς υἱείας, ἐλευθερίας, καὶ εὐπορίας ἀναφυομένην». Οἱ πλούσιοι ὁμῶς δὲν ἀπολαύουσι τοιαύτης ἡδονῆς «τῆς σώφρονος καὶ ἐπεικοῦς μὴδ' ἡσυχίας διηνεκοῦς, οἷα ἂν εἴη ἡ φιλοσοφικὴ Εὐθυμία». Διότι «οἱ ἀπὸ δόξης καὶ πλούτου καὶ ψδῆς καὶ γαστροῦς θηρώμενοι τὸ ἡδύ, ἅμα τούτων παυσάμενοι, οὐδὲν οὐδενὸς τῶν κακοδαιμόνων διενηνόχασιν». Τὸν πράγματι δὲ εὐδαίμονα ἄνθρωπον «δεῖ ... ἐλεύθερον πρῶτον εἶναι, μὴθ' ἡδοναῖς ταῖς αἰσχίσταις δουλεύοντα, μὴτε πλεονεξίᾳ κρατούμενον, μὴτε ἐνδείᾳ τρυχόμενον· ὑπὸ γάρ τούτων ἡ ἡσυχία ἢ μήτηρ τῆς ἀληθοῦς καὶ διηνεκοῦς ἡδονῆς φυγαδεύεται».¹⁵⁷

Παραλλήλως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀτομικὰ καθήκοντα ὁ Δούκας στηριζόμενος εἰς τὸν Γραφικὸν ὅρισμόν τοῦ γάμου, «ἐνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα· καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν»,¹⁵⁸ περιλαμβάνει εἰς τὰ πρὸς ἑαυτὸν καθήκοντα καὶ τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἔχει τὸ ἄτομον ἀπέναντι τῆς συζύγου, τῶν τέκνων καὶ παντὸς ἄλλου οἰκείου. «Σώφρων μὲν, γράφει, ὁ πρὸς ἑαυτὸν φρόνιμος· ὃ ἐστὶν ὁ φρονίμως ἑαυτὸν διοικῶν, καὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον ἄριστα κυβερνῶν πατέρα ἑαυτοῦ καὶ γαμέτην καὶ δεσπότην ἀγαθὸν τοῖς οἰκεῖοις παρέχων».¹⁵⁹ Εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα τοῦ πρέπει νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν τροφήν καὶ τὴν «ἐλευθέραν ἀγωγὴν» των.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Σοφιστής Ι, 33-34.

¹⁵⁸ Ματθ. 19, 5.

¹⁵⁹ Σοφιστής Ι, 87. Ἴδὲ καὶ IB134: «Τὸ καθ' ἑαυτὸν ἕκαστον κατὰ τρόπον διαιτᾶν εἰσηγείται, τῷ γνῶθι σαυτὸν ἐπεριδομένη».

¹⁶⁰ Σοφιστής Ι, 89.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΚΑ

Α' ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

1) *Περὶ τῶν ἱερῶν κανόνων*: Ἑρώτημα ἐτέθη εἰς τὸν Δούκαν περὶ τῶν Κανόνων καὶ τῶν «ἐκ παραδόσεως ἐθίμων». Καὶ διὰ μὲν τοὺς Κανόνας ἀπαντᾷ, ὅτι «εἴτε τῶν Ἀποστόλων εἰσὶν οὗτοι, εἴτ' ἀποστολικῶν ἔπειτ' ἀνδρῶν τυγχάνουσιν ὄντες, φυλάττειν δεῖ καὶ σέβεσθαι μάλιστα· ἔστω καὶ ἂν μερικοὶ ἐκ τῶν κανόνων αὐτῶν «εἴτε ἐξ ἀνάγκης καὶ κατ' οἰκονομίαν, εἴτε καὶ ἐκ μοχθηρίας τινῶν ἐνίοτε παραβαίνονται»· καὶ τοῦτο, ἵνα μὴ «ἀφορμὴν δώμεν τοῖς εὐπροσώπῳ λόγῳ βουλομένοις πάνθ' ἐξῆς κινεῖν πρὸς ἀπώλειαν».¹

Διὰ τὰ ἔθιμα διστάζει νὰ ἀποφανθῇ. «Περὶ δὲ τῶν ἐκ παραδόσεως ἐθίμων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὃ μου πυνθάνη μάλιστα, τί καὶ ἂν εἴποιμι;

Καὶ φημι κἄπόφημι κοῦκ ἔχω τί φῶ.

Τό γάρ φρέαρ ἐστὶ βαθύ, κἄμοι ἀντλημα οὐχ ὑπάρχει ἱκνούμενον μέχρι τοῦ πυθμένος».² Εὐρίσκεται πρὸ διλήμματος νὰ ἀποφανθῇ ὑπὲρ ἢ κατὰ· «νεωτερίζειν χρή τι ἐν τοῦτοις ἢ μῆ»; ἐρωτᾷ. Ἐάν μὲν ἀκολουθήσωμεν τὸ πρῶτον, συνεχίζει, «ἀτοπον ποιήσαιμεν ἂν, ἐξ ἀρχῆς ἀποδεδεγμένα ἀποβαλόντες»· ἐὰν δὲ ἀποδεχθῶμεν αὐτὰ ὅπως ἔχουσι, τότε «ἔξομεν οὐκ ὀλίγα οὐ μόνον τῇ Γραφῇ, καὶ τῷ ὀρθῷ ἀπάδοντα λόγῳ, ἀλλὰ καὶ τῇ ἐποχῇ ταύτῃ, ἐν ἣ ζῶμεν ἤδη ἐλευθερώτερον, πρόσκορα καὶ παράλογα ὄντα».³ Ἐνεκα δὲ τοῦ τελευταίου τούτου λόγου καὶ ὥς ἐκ τῆς ἀφετηρίας του δὲν τρέφει καμμίαν ὑπόληψιν πρὸς τὸ ἔθος, τὸ ὅποιον «μόνον, τυφλὸν ὢν καθ' ἑαυτὸ, πολλάκις, καὶ τοῦτ' αὐτὸ γέννημα ἀμαθείας, οὐκ ἔσθ' ὅπως ἐν γε τοῖς πλείστοις ὦν πράττου-

¹ IIB19. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς ταύτης ὁ Δούκας ἀμύνεται πάντοτε τῶν κανόνων καὶ δὲν διστάζει νὰ στιγματίζῃ καὶ αὐτὴν τὴν Ἱερὰν Σύνοδον ὡς καταστρατηγοῦσαν αὐτούς. IIB125.

² IIB19-20.

³ IIB20.

σιν ἄνθρωποι οὐκ ἐποίσει τι καὶ κακόν». ⁴ Δὲν δύναται δ' ἐπὶ πλεόν ὥς πρὸς τὴν ἰσχὺν νὰ συγκριθῇ τὸ ἔθος πρὸς τοὺς κανόνας, οἱ ὅποιοι εἶναι ἰσχυρότεροι «μὴ ὄντος τοῦ ἔθους ἱκανοῦ τῆς ἐκείνων βαρύτητος αὐτοὺς ἐξελεῖν». ⁵

Κατόπιν τούτων καταλήγει εἰς τὰ ἐξῆς: «Ἐγὼ μὲν οἶμαι (γνώμην δ' ἑμαυτοῦ λέγων, οὐ δίδωμι ψῆφον) » τὰς μὲν ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις τὰς μέχρι τῆς ἐβδόμης οἰκουμένης Συνόδου «ἀνεξετάστως δεῖν φυλάττειν, μηδὲν κινουντας, εἰ μὴ τι λέληθε καὶ τοὺς ἱεροὺς ἐκείνους ἄνδρας σφόδρα δεισιδαιμονίας ἀπόζον καὶ τῇ Γραφῇ ἀπαῖδον»· ἐκ δὲ τῶν μετὰ τὴν ἐβδόμην οἰκ. Σύνοδον ἐθίμων «εἴ τι ἢ ἐκ βδελυρᾶς ὑποκρίσεως καὶ δεισιδαιμονίας, ἢ ἐξ ἀγερῶχου ὑπεροχῆς ἀσυνειδήτων κατὰ καιροὺς Δεσποτῶν [= Ἐπισκόπων] ⁶ ἐν καιροῖς ἀμαθείας καὶ βαρβαρότητος βέβηλον καὶ ἐωσφορικὸν παρεισέδου εἰς τὴν ἀθέβηλον καὶ ἄμωμον τοῦ θεοῦ Ἐκκλησίαν, τοῦτ' ὥς τοιοῦτον ἀποδειχθέν, ἐξελεῖν, σφόδρα φυλαττομένους, μὴ σὺν τοῖς ζιζανίοις συνελέξωμεν καὶ τὸν σῖτον». ⁷ Ἀλλὰ διὰ νὰ γίνωσι ταῦτα καλῶς «δεῖ πρὸς τοῦτο χρόνου μακροῦ, καὶ πόνου πολλοῦ, καὶ ἀνδρῶν εὐσεβῶν οὐ μόνον πολυμαθῶν, ἀλλὰ κρίνειν εὐφυῖαν πλουτούντων· κρίσεως γὰρ ἄνευ, ὥσπερ ἐπὶ πάντων, κἄπι τούτων μάλιστα οὐδὲν ἐστὶ γενέσθαι τῶν δεόντων». ⁸

2) Περὶ Ἐκκλησίας: Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ: «Πείθεσθαι δεῖ τοῖς ἡγουμένοις καὶ ὑπεῖκειν, κατὰ τὸν Ἀπόστολον· ἃ γὰρ ἡ Ἐκκλησία κελεύει, ταῦτα λόγος φῆς εἶναι θεοῦ· κἄγὼ φημί», προσπαθεῖ νὰ ὀρίσῃ τί εἶναι Ἐκκλησία. Ἀπορρίπτει μὲν τοῦτο, ὅτι Ἐκκλησία εἶναι ὁ χειροποίητος ἢ ὁ ἐν τῷ ναῷ ὑμνῶν ὁ Θεός· ἀποδέχεται δέ, ὅτι τὴν Ἐκκλησίαν ἀποτελοῦσιν οἱ ἐν τῷ ναῷ ὑπηρεταὶ τοῦ πνεύματος, δηλ. οἱ Ἐπί-

⁴ IIB254.

⁵ IIB36.

⁶ «Οἱ ἐπίσκοποι, Δεσπότης δὲ ἄλλως ἐκ βαρβαρίου καλούμενοι παραδόσεως...». IIA87. Ἰδὲ καὶ IIB126.

⁷ Ἰδὲ IIB177: «Τὰ μὲν ἀρχαῖα καὶ ἁμεμπτα ἐξέλιπον ὅλως· ἀντιστήθησαν δ' ὅσα ἔπειτα ὁ βάρβαρος αἰὼν ὑπηγόρευσε τοῖς δοξομανέσι παρεισαγαγεῖν πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν» τόσον, ὥστε, ἐὰν Ἀπόστολός τις ἢ θεοφόρος πατήρ ἢ ἀπλοὺς τις χριστιανὸς τῶν πρώτων ἐκείνων χρόνων ἴδῃ νῦν τὰ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις γιγνόμενα, μόλις ἐκ τεκμηρίων μικρῶν γινώσεται, ὅτι ἐσμέν χριστιανοί· τοσοῦτον παρήλλακται τὸ ἱερὸν ἡμῖν καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα ταῖς κατὰ καιρὸν τῶν ποιμένων καινοτομίαις ἐκ κενοδοξίας».

⁸ IIB20.

σκοποῖ, εἰς οὓς ὀφείλομεν καὶ ἡμεῖς νὰ ὑπακούωμεν· «τοὺ-
τους ἂν φαίης δήπου· ἔχεις δὲ καὶ ἡμᾶς συμφάσκοντας».

Πλὴν ὅμως πρέπει νὰ ὑπακούωμεν μόνον εἰς τὴν Ἐκκλη-
σίαν ἐκείνην, τὴν ὁποῖαν ἀποτελοῦσιν οἱ πειθόμενοι εἰς τοὺς
ἱεροὺς κανόνες Ἐπίσκοποι καὶ οἱ διὰ τῆς κανονικῆς πύλης
εἰσελθόντες εἰς τὰς μάνδρας καὶ οἱ «διὰ πνεύματος καὶ ἀλη-
θείας ἄνωθεν τῶν μυστηρίων προστασίαν εὐράμενοι». Ἄλ-
λως δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπακούωμεν.⁹

Ἐνῶ δὲ ὁ Δούκας παραδέχεται ὀρθώτατα, ὅτι «ἡ θρη-
σκεία καὶ ἰδίᾳ ἐνὶ ἐκάστῳ, καὶ κοινῇ αὔθις ἀπὸ τοῦ Ἰσου
προσῆκει πᾶσι, κοινὸς καὶ ὁ λόγος ἔσται περὶ αὐτῆς τοῖς γ’
ἐξ Ἰσου μετασχηκόσι»·¹⁰ ἐν τούτοις παραδόξως δίδει στενὸν
χαρακτῆρα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν περιορίζων αὐτὴν μόνον εἰς
τὴν διοικοῦσαν τοιαύτην χωρὶς νὰ περιλαμβάνῃ, ἐν εὐρυτέρῳ
ἐννοίᾳ τοῦ ὅρου, καὶ τοὺς πιστοὺς· ἢ τοῦλάχιστον νὰ δια-
κρίνῃ τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντας καὶ νὰ τοὺς ἀναπτύσῃ.

3) Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας: Περὶ τοῦ λίαν
ἀκανθώδους τούτου ζητήματος ὁ Δούκας ἐπιζητεῖ μίαν τά-
ξιν καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ «τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ· καὶ
τὰ τοῦ Καίσαρος Καίσαρι».

Πρῶτον διαπιστώνει, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς Βυζαντι-
νῆς Αὐτοκρατορίας ἐπεκράτει μία ἀταξία, σύγχυσις καὶ
συμφυρμὸς πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἐξουσιῶν, δικαι-
ωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων. Τοῦτο διδασκόμεθα, γράφει, ἀπὸ
τῶν τῶν «Βυζαντινῶν» ἱστορίαν, «ὁπόθ’ οἱ πολιτικοὶ τοῖς τοῦ
Κλήρου, καὶ οὗτοι αὔθις αὐτοὶ ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις,
ἄμφότεροι παρὰ τό προσῆκον καὶ κατὰ πολλὴν ἐμπλεκόμε-
νοι σύγχυσιν, πνευματικὰ τε καὶ κοσμικὰ παραμιγνύντες
εἰκῇ καὶ συμφύροντες, οὐδέτεροι τό οἰκεῖον κατὰ τρόπον
ἐκόσμουν».

Διὰ δὲ τὴν μετὰ ταῦτα περίοδον, καὶ μάλιστα τῆς ἐποχῆς
του, ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, εἶναι ἱκανοποιημένος,
τῶν κληρικῶν περιορισθέντων εἰς τὰ πραγματικά των καθή-
κοντα καὶ τὴν ἀποστολὴν των. «Νῦν δ’ οὖν, γράφει, τὸ τοῦ
Κλήρου μὲν καλῶς δοκεῖ περιωρίσθαι, ἐν οἷς προσδιώρι-
σται». Ἄλλ’ ἀπὸ τῆς πολιτικῆς πλευρᾶς εἶναι πολὺ δυσηρε-
στημένος. Διότι «τὸ πολιτικόν, ἔτι διαδύον, ἐπεμβαίνει τοῖς
πνευματικοῖς, ἑτεροζυγῶς ἐπιβρίθον, καὶ τῆς ἐν τοῖς οἰκείοις

⁹ IIIB126-127.

¹⁰ IIIB127

ἐκείνου [τοῦ Κλήρου] ἐλευθερίας περιαιρούμενον». ¹¹ Διὸ διαμαρτύρεται ἐντονώτατα διὰ παρέμβασιν τῆς Πολιτείας εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀναφωνεῖ: «Ἴδου ὅπως τὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀποσυλεῖται ἐλευθέρων Ἴδου τὸ τῶν νόμων ἀνίσσον, ὅπως ἀντιπιπτόντων ἀλλήλοις, πολλοὺς ἐπὶ τὸ αὐτὸ παρελκεῖ ἀνόμημα». ¹² Ἐπίσης ἐξ ἀφορμῆς προσαγωγῆς Ἐπισκόπου τινὸς ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων «ὕφ' ὧν καὶ περὶ ὧν ἤκιστα ἔδει» διαμαρτύρεται πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς Ἱ. Συνόδου, διότι ἀνέχεται τοῦτο. Ἀναγνωρίζει, βεβαίως, ὅτι ἴσως «ἤμαρτεν» ὁ δ' ἁμαρτῶν ὀφείλει δοῦναι δίκην». Ἀλλ' οὐδόλως ἐγκρίνει «οὕτω ἀτίμως τε καὶ ἀναξίως τοῦτο τῷ ἱερῷ ὀφείλει γενέσθαι κλήρῳ» ἡ Ἐκκλησία, ἐρωτᾷ, οὐχ ἱκανὴ καθυποβάλλειν μεθ' ἡσυχίας καὶ φιλαδελφείας ἐπιτιμίοις τοὺς ἁμαρτάνοντας»; ¹³

Δὲν εἶναι ὅμως ὑπὲρ τοῦ τελείου χωρισμοῦ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Δὲν συμφέρει τοῦτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, λέγει. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τοῦ νὰ μὴ δύναται ἡ Ἐκκλησία νὰ ἐνεργῇ συμφώνως πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας, ἡ ἀπόστασις εἶναι μεγάλη καὶ τὸν ὁδηγεῖ εἰς ὑποψίας κατὰ τῆς Πολιτείας. «Καίτοι, γράφει, οὐδ' αὖ τὸ καθάπαξ τῆς Ἐκκλησίας ἐλευθέρων, ὥστε μὴδ' εἰδέναι τὴν ἔξω ἀρχὴν ὅ,τι πράττει, συμφέρον ἂν εἴποιμι· ἀλλ' οὕτως αἰσθῆς αὐτὴν μὴ δύνασθαι, οὐδ' ὅσον τοὺς ἱεροὺς αὐτῇ τηρεῖσθαι κανόνας, τοῦτ' οὐκ ἂν εἴη μὴ πονηροὺς τρέφειν σκοποὺς τοὺς τὰ τοιαῦτα νομοθετήσαντας». ¹⁴

Ἐν τέλει δέχεται καὶ ἀναγνωρίζει ὡς ἀναγκαίαν καὶ ὠφέλιμον μίαν μέσσην ὁδόν· οὔτε τὴν ὑποδούλωσιν εἰς τὴν Πολιτείαν, οὔτε τὸν χωρισμόν· ἀλλὰ τὴν συνεργασίαν τῶν δύο ἐξουσιῶν καὶ τὴν συνεπικουρίαν, περιοριζομένων τῆς μὲν Ἐκκλησίας εἰς τὰ πνευματικά, τῆς δὲ Πολιτείας εἰς τὰ ὕλικά καὶ ἀλληλοβοηθουμένων. «Καίτοι ἴσμεν, γράφει, ὅπως ἀμφότεροι [οἱ ὀργανισμοὶ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας] ὀφείλουσιν ἀλλήλοις ὑπείκειν, ἐν οἷς ἑκάτεροι ἄρχειν τε καὶ ὑπείκειν ἐν μέρει ἐπιτετράφεται, θατέρῳ ἑκάτεροι τῶν θεοσόφων ἀρχῶν ἐκείνων ἐπεριδόμενοι, οἱ μὲν τῶν σωμάτων τὴν προστασίαν εὐράμενοι τῷ, Πᾶσα ψυχὴ ταῖς ὑπαρχούσαις ἐξουσίαις ὑποτασσέσθω· οἱ δὲ τὴν τῶν ψυχῶν ἐπαγγελλό-

¹¹ ΙΙΑ117.

¹² ΙΙΒ87.

¹³ ΙΙΙΒ153.

¹⁴ ΙΙΒ87.

μενοι ἐπιμέλειαν, καὶ ὑπηρεταὶ ταχθέντες τοῦ πνεύματος τῷ, Ὁ ὕμνων ἀκούων ἐμοῦ ἀκούει, καὶ ὁ ἀθετῶν ὕμῃς ἐμὲ ἀθετεῖ· οὕτω τοῖς ἑαυτῶν ἐπιμενόντων ἐκατέρων προσήκουσι, καὶ ταῦθ' ὅπως δεῖ καὶ σὺν τάξει, κοσμοούντων, εὐθηγήσουσι καὶ ἐπίγεια καὶ οὐράνια». ¹⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Περὶ ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν: Εἰς ἐποχὰς δυσκολιῶν καὶ δυστυχιῶν, λέγει ὁ Δούκας, οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουσιν «εἰς ἀποκαλύψεις καὶ Ἀγαθαγγέλους διερευνῶσι, καὶ χρησμοὺς ἐξετάζουσιν ἄλλοκότους». Τοιοῦτοι χρησμοί, λέγει, προβλέπουσι καὶ τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἀλλὰ τοιοῦτόν τι δὲν πρόκειται νὰ συμβῇ· διότι ἡ ἔνωσις δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ οὔτε διὰ «Συνόδων ἐκκλησιαστικῶν», οὔτε ὑπὸ τῶν «φιλοσόφων» [τῶν εἰδικῶν θεολόγων ἴσως ἐννοεῖ], οὔτε ὑπὸ τῶν Βασιλέων. Ὑπὸ τῶν ἐκκλ. μὲν Συνόδων, διότι δυνατόν νὰ χειροτερεύσωσι τὰ πράγματα· ὑπὸ τῶν φιλοσόφων διότι οὗτοι «ἀπὸ διαφόρων ἀρχῶν ὁρμώμενοι, καὶ παράδοξα ἅττα γνωμοδοτοῦντες, ἄπρακτοι ἀπαλλάξουσιν»· οὔτε νὰ ἐπιβληθῇ ὑπὸ τῶν Βασιλέων, ὡς φέρουσα τὴν βίαν. Τοιουτοτρόπως ὁ Δούκας οὐδαμῶθεν ἐλπίζει τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Τότε δὲ μόνον θὰ γίνῃ τοῦτο, ἰσχυρίζεται, ὅταν γίνῃ θαυμά τι ἢ ἀποστολή προφήτου τινὸς ἢ ἀνάστασις νεκροῦ. ¹⁶

Β' ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ — ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

1. Περὶ ἑορτῶν

α) Ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ αἱ ἑορταί: Ἐκ τῆς ὥς ἀνωτέρω ἀναπτύξεως τῶν πρὸς τὸν Θεὸν καθηκόντων, διεφάνετο τοῦ Δούκα ψυχρότης τις πρὸς τὰς ἑορτὰς καὶ ἀκολου-

¹⁵ IIA117.

¹⁶ IIA23-25. Ὡς τοιοῦτον ὁ Δούκας θὰ ἀνέμενε τὸν Ι. Καποδίστριαν. «Κἄγὼ τοῦτο φημί. Ἀναστησάτω τοίνυν ἡμῖν Ἰωάννην τὸν Καποδίστριαν, καὶ ὁψόμεθα βασιλέας καὶ ἀρχοντας ἡκοντας ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Νότου, ὁψομένους αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς εἰ ἀληθῶς ἐκεῖνός ἐστιν, οὗ τῆς εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς πολλὴν πείραν εἰληφότες τυγχάνουσι· καὶ τὸ δὴ μέγιστον πεισομένους ἐντεῦθεν ἀναντιλέκτως τοῖς τοῦ θεοῦ θαυμασίοις . . . καὶ τότε ἔσται μία ποίμνη, εἰς ποιμήν». Ὁ Δούκας ἔτρεφεν ἀπεριόριστον θαυμασμόν πρὸς τὸν Καποδίστριαν καὶ πολλὰ ἢ μᾶλλον τὰ πάντα ἠλπίζεν ἀπ' αὐτοῦ διὰ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα. Τὸν θάνατον τούτου θρηνεῖ ἀποκαλῶν αὐτὸν «μεγαλομάρτυρα» καὶ δὲν παραλείπει εὐκαιρίαν νὰ ἐπαινῇ καὶ ἐκθειάζῃ τοῦ ἐκλιπόντος ἀνδρὸς τὴν προσωπικότητα εἰς πλῆθος ἐπιστολῶν.

θείας καὶ τὰς ἄλλας τελετὰς τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι δὲ «οὐ πάνυ φιλέορτος πέφυκα», ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος.¹⁷ Διότι «τό λιν φιλέορτον φιλολόγοις ἀσύμφορον, ἅτε δὴ τῆς ἀργίας, καίπερ δοκούσης ἐκλιπαίνειν τὰ σώματα, ἀλλ' ἀντιπεπονητότι λόγῳ δεινὸν ταῖς ψυχαῖς μαρασμὸν ἐπαπειλεῖν πεφυκυίας».¹⁸

Εἰς τὴν τοιαύτην μὴ φιλέορτον τάσιν τοῦ Δούκα δύο λόγοι συνέτειναν. Πρῶτον μὲν ὁ φύσει φιλόπονος καὶ ἀκάματος Δούκας πιστεύει ὀρθῶς, ὅτι πᾶσα ἀργία εἶναι μήτηρ πάσης κακίας, ἐνῶ «σωφροσύνης πηγὴ ἐστὶ τὸ ἐργάζεσθαι, καὶ πάσης κακουργίας ἀλλοτρίωσιν ἔχει».¹⁹ Ὡς ἡμέρας δὲ ἀργίας μεθ' ὧν τῶν συνεπειῶν θεωρεῖ, κατ' ἀρχήν, καὶ τὰς ἐορτάς. «Ἐορτὴ γάρ, γράφει, ἀργίας οὖσα θυγάτηρ, ὅμοια τῇ μητρὶ ὑμῖν τέξει τέκνα, πάντα αἰσχροῦ καὶ ἀσύμβολα».²⁰ Ἐπὶ πλέον δὲ νομίζει, ὅτι δὲν εἶναι καθόλου «εὐπρεπὲς» νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωκε τὰς ἐορτάς διὰ νὰ μὴ ἐργαζώμεθα «τοῦτο, σημειώνει, καὶ ἡμῖν καὶ ἄνευ τῆς ἐντολῆς ρᾶστον ἂν ἑαυτῶν ἐστὶ πράττειν, καὶ τὸν θεὸν ἐπιτρέψαι τοῦθ' ἡμῖν ἡγεῖσθαι οὐκ ἂν εἴη ἄξιον τῆς θείας μεγαλειότητος».²¹ Συνέπεια τούτων εἶναι ἡ παράθασις τῶν ἐορτῶν ἀκινδύνως. Ἀλλωστε ὁ ἴδιος μᾶς τὸ λέγει: «... ἐφ' ἡμῖν κεῖται καὶ παραθαίνειν ἀκινδύνως ἐσθότε».²² Τούτων ἕνεκα δὲν διστάζει νὰ ἀποφαινηται: «ἐγὼ, τὸ γ' ἐπ' ἐμοί, καὶ αὐτὴν τὴν ἀναστάσιμον, ἣν ἀργίᾳ σέβειν ὀφείλομεν, ζημίαν ἡγοῦμαι εἶναι».²³ καὶ ἄλλοι: «... ἐγὼ δὲ τὴν τοιαύτην κατὰπαυσιν [τῆς ἐργασίας

¹⁷ IIB69.

¹⁸ IIB145-46. Ἰδὲ καὶ 156.

¹⁹ IIB15.

²⁰ IIIA98-99. Ἰδὲ καὶ IIIA125: «Ὡςπερ γὰρ ἡ ἀσχολία περὶ τὴν μὴτηρ ὁμολόγηται σωφροσύνης, οὕτω καὶ ἡ σχολὴ ραδιουργίας τιθηνὸς τῇ ψυχῇ ἀποθαίνει...».

²¹ IIB15. Ἰδὲ καὶ IIIA120: «Δέδοται τῇ τοῦ ἀνθρώπου φύσει οὐ μόνον πονεῖν, ἀλλὰ καὶ πονήσαντας ἀναπαύεσθαι... ταῦτα γὰρ ἀμειβόμενα ὑπ' ἀλλήλων, συνέχει τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ ἡδὶω ποιεῖ».

²² IIIA147.

²³ IIB9. Ἰδὲ καὶ 68-69: «ὅση δ' ἡ ζημία ἡμῖν ἐντεῦθεν τέτταρας ἡμέρας ἐξῆς [λόγῳ ἐορτῶν] τῶν Μουσῶν ἀποστήναι, ἐννοοῦμεν, οὐκ ἂν βουλόμενον δὲ παραβῆναι τι ἐν δημοσίῳ σχολείῳ καίτοι οὐ πάνυ φιλέορτος πέφυκα», ἔγραφε πρὸς τοὺς μαθητὰς του. Ἄν δὲ κανεὶς ἐξ αὐτῶν θέλει νὰ μὴ χάσῃ τὰς ἡμέρας του ὅς πάῃ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Δούκα καὶ «οὐκ ἂν ἀποτύχοι». Καὶ IIIA125: «... ὥς οὖν ἐμοῦ μηδεμίαν τῶν προσιόντων ἐορτῶν, πλὴν τῶν γενεθλίων τοῦ Σωτῆρος, σχολάσαντος, οὕτως...». Καὶ IIB30. IIIA163-64 καὶ 240.

κατὰ τὰς ἑορτάς] οὐδὲν ἄλλο φιλοσοφῶν εὐρίσκω, ἢ ὕβρεως μὲν πρὸς τὸν θεόν, κακοηθείας δέ, ἵνα μὴ εἴπω πολλάκις καὶ κακουργίας τοῖς ἀνθρώποις γιγνομένην αἰτίαν».²⁴

Δεύτερος δέ λόγος, ὁ ὁποῖος συνέτεινε εἰς τὴν ψυχρότητα τοῦ Δούκα πρὸς τὰς ἑορτάς εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἑορτῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ὡραιότατα καὶ σαφέστατα ἐκφράζεται ἐν προκειμένῳ καὶ ἔνεκα τούτου παραθέτομεν τὸ ἴδιον αὐτοῦ τὸ κείμενον: «Ἄλλα ἄλλοις τῶν ἐθνῶν καλὰ τε κακὰ τε παμμιγῇ τὸ ἔθος παρέδωκε· τοῖς δ' Ἑλλήσι καὶ πλῆθος ἑορτῶν ἢ τῶν ἱερέων ἐπεδαφιλεύσατο ἐξ εὐλαθείας ἴσως προαίρεσις, οἱ φυλλολογοῦντες τὸ ἑορτολόγιον, εἴπου ἴδιοιεν Κατάλυσις οἴνου καὶ ἐλαίου, εὐθύς ἀρτῶμενοι τῶν κωδῶνων, προσάγονται τοὺς λαοὺς πρὸς ἑαυτοὺς τῇ βοῇ καὶ τῷ κρότῳ, εἵργοντες μὲν ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων, ἀνοιγνύντες δ' αὐτοῖς τὴν ὁδὸν ἐπὶ τὰ καπηλεῖα, αὐτοὶ μάλιστα πολλάκις ἡγεμόνες πρὸς ταῦτα γιγνόμενοι, πρὸς δόξαν, ὥς φασιν αὐτοί, τοῦ Ἀγίου».²⁵

β) Σκοπὸς καὶ τρόπος ἑορτασμοῦ: Ἐκ τῶν ἀμέσως ἀνωτέρω δὲν θὰ πρέπη κανεῖς νὰ συμπεράνῃ ἐσπευσμένως, ὅτι ὁ Δούκας λαμβάνει θέσιν ἄκρως ἀρνητικὴν. Πολλοὺ γε καὶ δεῖ. Ἐὰν ὅμως ἐκφράζεται, ὅπως ἐξεφράσθη διὰ τὰς ἑορτάς, τοῦτο προέρχεται ἀπὸ μίαν ἀκροτάτην εὐσέθειαν

²⁴ IIIA151.

²⁵ IIIA147. Ὁ Δούκας δὲν εὐρίσκεται ἐκτός τῆς πραγματικότητος, ὅταν ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι ἔχομεν ἑορτάς μὴ ἐργασίμους περισσοτέρας τοῦ δέοντος. Οὕτως ὁ καθηγητὴς Γ. Χαριτάκης, εἰς τὸ Ἑγχειρίδιον θεωρίας τῆς Κοινωνικῆς Οἰκονομίας, τευχ. β', βιβλ. Α' (ἔκδ. λιθογραφημένη), Ἀθήναι 1928, σελ. 149 ἐξ., γράφει, ὅτι αἱ ἑορταί, «ὅταν εἶναι συχνότεραι τοῦ πρέποντος τότε ἐθίζουν τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ὀκνηρίαν. Θρησκείαι τινες ὀρίζουν πολλὰς ἑορτασίμους ἡμέρας ἄλλαι δὲ ὀλιγωτέρας. Οὕτως ἐνῶ οἱ λαοὶ οἱ προτεστάνται ἔχουν 300 ἐργασίμους ἡμέρας κατ' ἔτος, ἀνακόπτοντες τὴν ἐργασίαν μόνον κατὰ τὰς 52 Κυριακάς καὶ κατὰ τινὰς μεγάλας ἑορτάς, οἱ ὀρθόδοξοι λαοὶ ἔχουν μόνον 250 ἐργασίμους ἡμέρας κατ' ἔτος. Ἀλλ' ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀριθμὸς ποὺ ἀναφέρουν οἱ ξένοι συγγραφεῖς διὰ τοὺς ὀρθοδόξους δὲν ἀληθεύει δυστυχῶς διὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες ἐργαζόμεθα ὀλιγωτέρας πολὺ τῶν 250 ἡμερῶν κατ' ἔτος. Οὕτως ὁ ἱστορικὸς τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας Δ. Ζωγράφος κατόπιν προσεκτικῆς ἐπιτοπίου ἐρεῦνης (Πρὸς ἄρθρον «Πόσας ἡμέρας δὲν ἐργάζεται ὁ καμπίσιος Θεσσαλός», ἐφημ. «Ἀκρόπολις», 3 Μαΐου 1919) ὑπελόγησεν, ὅτι οἱ χωρικοὶ τῆς Θεσσαλίας ἐργάζονται μόνον 170 ἡμέρας ἐτησίως. Μετὰ μεγίστης δὲ δυσκολίας οἱ ἰδιοκτῆται μεγάλων κτημάτων κατῶρθωναν νὰ ἀναριθμήσουν τὰς ἐργασίμους ἡμέρας εἰς 190-200 ἐτησίως».

καὶ εὐλάβειαν πρὸς τὸ θεῖον καὶ μίαν τάσιν διορθώσεως τῶν καταχρήσεων καὶ τῶν παρεκτροπῶν. Τοῦτο θὰ φανῇ ἐν συνεχείᾳ μὲν πληρέστερον, καταφαίνεται δὲ καὶ ἐκ τούτου, ὅτι καὶ ἀναγκαίως καὶ ἀπαραιτήτους θεωρεῖ τὰς ἐορτὰς καὶ θετικὰς καὶ ὀρθὰς καὶ χριστιανικὰς ὑποδείξεις κάμνει.

Οὕτω διὰ μὲν τοὺς ὁδοιπόρους, γράφει, ὑπάρχουν σταθμοὶ καὶ πανδοχεῖα πρὸς ἀνάπαυσιν· «τοῖς δὲ τὸν βίον πορευομένοις ἐορταί τε καὶ πανηγύρεις τὸν χρόνον κυκλοῦσι, ὥς ἐκ καταλύματος εἰς κατάλυμα ἡμᾶς περιάγουσαι».²⁶ Ἐπίσης ὅχι μόνον ὁ ἴδιος ἐφοίτα τακτικῶς εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅπου καὶ ἐκήρυσσε μάλιστα, ὥς θὰ ἴδωμεν, ἀλλὰ καὶ τοὺς μαθητάς του παρώτρυνε νὰ ἐκκλησιάζωνται ἀνελλιπῶς τὸσον, ὥστε τοὺς μὴ συμμορφουμένους ἠπεῖλει καὶ διὰ ποινῶν. «Κατὰ πᾶσαν ἐορτήν, συνίστα εἰς τοὺς μαθητάς του, οὐδενὸς ὑστέρους συναλίζεσθαι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὰ τ' ἄλλα σεμνῶς καὶ σὺν κόσμῳ ἵσταμένους, καὶ τὸν νοῦν συνανυψούντας τοῖς ὕμνοις πρὸς αὐτὸν τὸν ὑμνούμενον· εἰ δὲ μή, χρήσομαι καὶ παιδείᾳ, εἴ τις ποθ' ὑμῶν τῶν λόγων τούτων καταφρονοίῃ· ἔσται δὲ αὕτη ἐκβολὴ ἀπὸ τῆς ἱερᾶς μάνδρας [τοῦ Σχολείου δηλ.]· καὶ γὰρ καὶ οἱ ποιμένες τὰ νοσώδη καὶ ψωραλέα ἀπείργουσι τῶν ὑγιῶς ἐχόντων, ἵνα μὴ τῇ πρὸς ἄλληλα μίξει ἀναπλήσειαν κᾀκεῖνοι τοῦ ἑαυτῶν λειχήνης».²⁷

Μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην τῶν ἐορτῶν ἐρευνᾷ νὰ εὕρῃ τὸν ὀρισμὸν τῆς ἐορτῆς, τὸν σκοπὸν αὐτῆς καὶ τὸν θεοπρεπέστερον τρόπον ἐορτασμοῦ.

Καὶ ἐρωτᾷ: «Τί ἐστὶν ἐορτή; κατὰπαυσις ἢ εἴποις ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων, ἐφ' ᾧ ὑμνεῖν τὸν θεόν, ἐφ' οἷς εὖ ἐποίησεν ἡμᾶς καὶ ποιῇσει μέχρι τῆς ἑαυτοῦ δευτέρας παρουσίας».²⁸ Ἀλλὰ δὲν συμφωνεῖ καθόλου μὲ τὸν ὀρισμὸν αὐτὸν δηλοῦντα διπλῆν τὴν ἀποστολὴν τῶν ἐορτῶν: κατὰπαυσιν ἀπὸ τῆς ἐργασίας καὶ ὕμνον πρὸς τὸν Θεόν. Πρῶτον μὲν, διότι τὴν κατὰπαυσιν ἀπὸ τῆς ἐργασίας θεωρεῖ φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγκην, ὅπως εἶδομεν, μὴ ἔχουσαν ἀνάγκην ἐντολῆς· καὶ «ὑβριν» μὲν διὰ τὸν Θεόν, «κακοηθείας» δὲ ἀφορ-

²⁶ IIB7.

²⁷ IIIB54-55. Ἰδὲ καὶ IIIB63: «Ἐορταὶ ἱεραὶ ἐξ ἐορτῶν ἡμᾶς διὰ δέχονται, ἐκ τῶν Γενεθλίων τὰ Θεοφάνεια καὶ ἡμῖν πρόκειται χρεὸς ἐκ θείας ἐντολῆς παραγίγνεσθαι ἐν ἀπάσαις ταῖς λιταῖς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ».

²⁸ IIIA151.

μήν διὰ τοὺς ἀνθρώπους.²⁹ Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς δ' αὐτῆς ἀνακρίνων καὶ τὴν ἐντολήν, καθ' ἣν μετὰ ἑξ ἐργασίμους ἡμέρας τὴν ἐβδόμην ἀπαγορεύεται πᾶσα ἐργασία, εὐρίσκει, ὅτι οὔτε ὡς «ἐπάρατόν τι» ἀπαγορεύει ἡ ἐντολή τοῦτο, οὔτε ὅτι αὕτη εἶναι «ἀποφράς».³⁰ Δεύτερον δέ, διότι ὁ Θεός δέν ἔχει ἀνάγκην ὕμνων καὶ λατρείας ὡς «ὦν πάντων ἀνενδεής, τέλειός τε καὶ ὑπερτέλειος».³¹

Ἀναγνωρίζει βεβαίως καὶ δέχεται τὴν σύστασιν τῶν ἑορτῶν κατ' ἐντολήν. Ὅχι ὅμως διὰ κατὰπαυσιν ἀπὸ τῆς ἐργασίας καὶ ὕμνολογίαν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ «ἵνα τὴν προαίρεσιν δοκιμάσῃ»,³² ἀποφαίνεται ὁ Δούκας. Καὶ ἄλλοῦ ἐκτενέστερον ἐπαναλαμβάνει τὴν γνώμην του, ὅτι αἱ ἑορταὶ τέθινται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ νὰ δοκιμάζῃ ἡμᾶς διὰ τὰς εὐεργεσίας του καὶ ἕνεκα τούτων νὰ τὸν εὐγνωμονοῦμεν. «Ἀλλ' ἡμᾶς δοκιμάζων, γράφει, εἴ γε, οἷς εὖ πεπόνθαμεν, καὶ πάσχομεν ἤδη καὶ ἐν ἐλπίσιν ἔτι ἐσμέν, μέχρις οὗ καρπὸν γῆς ἐδόμεθα ἕκαστος, εὖ πείσεσθαι παρ' αὐτοῦ, εὐγνωμονοῦμεν ἐπὶ τούτοις ἐκεῖνῳ».³³

Ἀφοῦ οὕτω διετύπωσε τὸν σκοπὸν τῶν ἑορτῶν, ὡς ἔχουσιν ὄχι μόνον κοινωνικὴν ἀποστολήν, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὴν σημασίαν, προβαίνει καὶ εἰς ὑπόδειξιν τοῦ τρόπου καθ' ὃν πρέπει νὰ διερχώμεθα μίαν ἑορτάσιμον ἡμέραν. «Ὁφείλομεν, συμβουλεύει, ἐν ταῖς ἑορταῖς ἀφοσιοῦσθαι ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, τὴν τε θεῖαν γραφὴν ἀκριβῶς μετερχόμενοι, καὶ τὸν νοῦν ὑψοῦντες πρὸς τὸν ποιητὴν τῶν ἀπάντων, πάσης σωματικῆς, πλὴν ἐν τοῖς ἀναγκαίοις, ἀπεχόμενοι ἐνεργείας, ἵν' ἀφ' ἡσυχίας ὁμολογῶμεν τὰ θαυμάσια αὐτοῦ καὶ τὰς εὐεργεσίας».³⁴

γ) **Διαίρεσις τῶν ἑορτῶν:** Δύο εἶδη ἑορτῶν διακρίνει ὁ Δούκας. Πρῶτον μὲν τὰς κυρίως καὶ ἑορτάς καλῶν αὐτάς καὶ δεύτερον τὰς ἑορτάς ἐπ' ὀνόματι τῶν ἁγίων καὶ «μνήμας ἁγίων», ἐν διακρίσει, ὀνομάζων. Καὶ εἰς μὲν τὰς ἑορτάς κατατάσσει μόνον τὰς δεσποτικὰς τοιαύτας, εἰς δὲ τὰς μνήμας τῶν ἁγίων πᾶσαν ἄλλην ἑορτήν.³⁵ «Διακριτέον γ' ἂν

²⁹ IIA151 καὶ ἀνωτέρω.

³⁰ IB15. Ἰδὲ καὶ IB345.

³¹ IB15 καὶ IB345.

³² IB345.

³³ IB15.

³⁴ IB345. Ἰδὲ καὶ IB16-17. IIA128.

³⁵ Θεομητορικὰς ἑορτάς δέν μνημονεύει. Κατατάσσει φαίνεται αὐτὰς μὲ τὰς τῶν Ἀγίων.

εἴη, γράφει, τὰς ἑορτὰς πρὸς τὰς τῶν ἁγίων μνήμας· ἑορτὴ μὲν γάρ ἐστιν ἡμέρα, καθ' ἣν τῶν ἔργων ἀναπαυόμεθα, λατρείαν αὐτῷ τῷ θεῷ προσφέρομεν ἄμεσον· οἷα ἐστιν ἡ Κυριώνυμος καὶ ἄλλαι δεσποτικαί· μνήμη δ' ἁγίων τιμὴ τις ἂν εἴη ἀπλὴ καὶ λατρείας ἀμέτοχος, ἀποδιδομένη ἐναρέτοις ἀνδράσι, τῶν αὐτῶν πράξεων ἡμᾶς κινουσα πρὸς μίμησιν».³⁶

Ἐκ τούτων μόνον κατὰ τὰς ἑορτὰς ὀφείλομεν νὰ μὴ ἐργαζώμεθα καὶ νὰ ἀποδίδωμεν τὴν ὀφειλομένην λατρείαν εἰς τὸν Θεόν. Κατὰ τὰς μνήμας τοῦναντίον τῶν ἁγίων, ἃς καὶ «συνηθείας» ἀποκαλεῖ, δυνάμεθα νὰ ἐργαζώμεθα, τιμώντες οὕτω περισσότερο τούς Ἁγίους, οἵτινες καὶ αὐτοὶ κατέστησαν τοιοῦτοι διὰ τοῦ κόπου. «Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων, συνεχίζει, ἐλοίμην ἂν ἔγωγε τὰς μὲν ἑορτὰς ἁγιάζειν ἀργίᾳ· τὰς δὲ τῶν ἁγίων μνήμας τιμᾶν μάλιστα ταῖς περὶ τὰς μαθήσεις ἐπιμελείαις· ἐκ γὰρ τούτων κἀκεῖνοι οὐκ ἐξ ἀργίας τὴν ἀρετὴν κτησάμενοι, δόξης ἔτυχον ἀειμνήστου».³⁷

2. «Εὐταξία λατρείας»³⁸

Ἦδη γνωρίζομεν τὰς ἰδέας τοῦ Δούκα περὶ προσευχῆς πῶς, πότε καὶ ποῦ αὕτη πρέπει νὰ γίνηται. Ἐκεῖ ἐφαίνετο ἀποκλείων τὸν ναόν. Διὰ τῶν ἐκεῖ ὁμῶς ἀναπτυχθέντων

³⁶ IIB22-23. Ἰδὲ καὶ IIIA151-52. IIB26. 27.

³⁷ IIB22-23. Ἰδὲ καὶ IIB27. 30 καὶ IIIA147: «Τὰς τοιαύτας γε συνηθείας [μνήμας Ἁγίων], καίπερ οὖσας ἱεράς, ἀλλ' ἑτέρῳ γε λόγῳ ἐφ' ἡμῖν κεῖται καὶ παραβαίνειν ἀκινδύνως ἐσθότε»· διότι περὶ τούτων «κρινεῖ ἡμᾶς πνεῦμα, αὐτὸς ὁ θεός, ὁ εἰδώς ἐκάστου οὐ μόνον τὰς ἐν τῷ βίῳ χρείας, ἀλλὰ καὶ τὴν καρδίαν αὐτήν, ἐν ἣ ἐστήρικται ἡ εὐσέβεια, ὁ καὶ τὰς τοιαύτας ἑορτὰς πολλάκις ἀποστρεφόμενος, ὥς φησιν ὁ Προφήτης, Τὰς ἑορτὰς ὑμῶν ἐμίσησεν ἡ ψυχὴ μου». Καὶ IIB210: Ἐπειδὴ ὁ λαὸς εἶναι λίαν φιλέορτος «τῶν ἱερέων ἐπὶ τοῦτο οὐκ ἐξ εὐσεβείας, ἀλλὰ κέρδους ἕνεκα μάλιστα ὑπαγομένων αὐτοὺς τῇ συχνῇ τοῦ κώδωνος κρούσει, διαιρεῖν δεῖ τὰς ἑορτὰς εἰς Λατρευτικὰς καὶ Τιμητικὰς». Καὶ αἱ μὲν πρῶται νὰ ὀνομάζωνται ἑορταί, καθ' ἃς νὰ μὴν ἐργάζωνται, τὰς δὲ «μνήμας τῶν ἁγίων καλεῖν, ὥσπερ δὴ καὶ εἰσὶν» ἐν αἷς μετὰ τὴν τελετὴν ἐξέστω τῷ βουλομένῳ ἐργάζεσθαι... καίτοι κἂν ταῖς ἑορταῖς εἰ ἐπιτραπείῃ τοῖς πολλοῖς τὸ ἐργάζεσθαι, οὐκ ἂν εἴη γενόμενον παρὰ λόγον· ἄμεινον γὰρ ἐργάζεσθαι σωφρονοῦντας, ἢ ἑορτάζειν παραφρονοῦντας, εἶγε πᾶσα ἑορτὴ τοῖς πολλοῖς μέθης ἐστίν· ἀφορμή, καὶ βίου παρανομία»· διότι τὸν πραγματικὸν σκοπὸν τῆς ἀργίας, οὔτε ὁ πολὺς λαός, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀμόρφωτος, γνωρίζει, «μὴθ' οἱ ἁμαθέστεροι αὐτῶν ἱερεῖς οἱ συνεκθακχεύοντες ἐν τοῖς οἴνοπωλείοις».

³⁸ Οὕτως ὀνομάζει ὁ Δούκας τὴν τάξιν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐπικρατῇ εἰς τοὺς ναοὺς κατὰ τὰς τελετάς. IIB107.

ἤθελε νᾶ μᾶς διδάξῃ μόνον περὶ προσευχῆς, περὶ ἀδιαλείπτου μάλιστα προσευχῆς, χωρὶς νᾶ ἀποκλείῃ ἐντελῶς καὶ τὴν κοινὴν εἰς τοὺς ναοὺς προσευχήν. Λέγομεν ἐντελῶς, διότι εἰς τοὺς ναοὺς δὲν ἐπεκράτει ἡ τάξις καὶ ἡ ἡσυχία, τελεία δηλ. καὶ ἀπόλυτος, ὅπως ἀπαιτεῖται καὶ ὅπως ὁ Δούκας ζητεῖ δι' ἀφοσίωσιν καὶ ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς. Βεβαίως ἐκτὸς τῆς ἀτομικῆς προσευχῆς, ἣτις δύνανται νᾶ γίνηται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καὶ ὅπου-δήποτε, ἀναγνωρίζει καὶ τὴν κοινήν, κατὰ τὰς ἑορτάς, εἰς τὸν ναόν, τὸν ὁποῖον ὀνομάζει «ναὸν τοῦ Θεοῦ», προσευχήν. «Ἐκεῖθεν [ἐκ τοῦ ναοῦ], γράφει, ἐξέσται ἀποκτᾶσθαι μὲν πᾶσαν πρὸς τὸ ἁμαρτάνειν ὁρμήν, ἐπικτᾶσθαι δὲ πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου ροπήν».³⁹

Πλὴν ὅμως εἶναι πολὺ ἐρεθισμένος διὰ τὴν εἰς τοὺς ναοὺς κατὰ τὰς ἑορτάς καὶ πανηγύρεις ἐπικρατοῦσαν ἀταξίαν. Ἄς ἴδωμεν, λοιπόν, πῶς ὁ Δούκας θέλει μίαν κοινήν προσευχήν, ποία κατάστασις ἐπεκράτει τότε εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τρίτον τί προτείνει πρὸς ἀποκατάστασιν «εὐταξίας».

I

Ἐξαιρέτως ὁ Δούκας ἐτίμα τὴν Κυριακὴν⁴⁰ ἀπὸ τὰς ἄλλας ἑορτάς. Καὶ ἔνεκα τούτου ἐκτενέστατα ἀναπτύσσει πῶς «δεῖ ἀγιάζειν τὴν τοῦ Κυρίου ταύτην ἡμέραν».

Διαιρεῖ τὴν Κυριακὴν εἰς τρία στάδια προσευχῆς καὶ ἀγιασμοῦ. Πρῶτον εἰς πρωϊνὴν ἀτομικὴν προσευχήν κατ' οἶκον. Δεύτερον εἰς μετὰθασιν εἰς τὸν ναόν, ὅπου πρέπει «αὐτοῦ διαμένειν ἕς τέλος ἀπαρασαλεύτως καὶ ἀπερισπάστως, τὴν μὲν ὁρασιν προτείνοντας εὐθὺς πρὸς τὸ ἱερόν, τὴν δὲ ἀκοὴν συντείνοντας πρὸς τὰ ἀναγινωσκόμενα, καὶ τοὺς ὕμνους καὶ τὰς δεήσεις τῶν ἱερέων, τὸν δὲ νοῦν ἀναφέροντας πρὸς αὐτὸν τὸν ὑμνούμενον, ἅμα συνεξαιτουμένους ἐκεῖθεν τὴν τε τῶν πεπλημμελημένων ἄφεσιν, καὶ τὴν ἐκ τοῦ Θεοῦ λόγου βελτίωσιν τῆς ψυχῆς, ὅπως μὴ μόνον τοῦ βάρους, ὧν ἂν φέρωμεν ἐλαττωμάτων κουφότεροι, ἀλλὰ καὶ ὧν ἂν ἔτι στερώμεθα πλεονεκτημάτων, καὶ τούτων μετασχόντες, ἐκεῖθεν ἐξέλθωμεν· ὅς γάρ ἂν μὴ ἐξέλθῃ τῆς ἐκκλησίας βελτίων ἑαυτοῦ, ἑλαττον μὲν ἔχων ἁμαρτημάτων, πλεῖον δὲ χάριτος καὶ ἀρετῆς, ὁ τοιοῦτος ὁμοῖος ἂν εἴῃ τῷ

³⁹ IIB103.

⁴⁰ Τὴν Κυριακὴν «ὀφείλομεν κατὰ χρέος ἱερόν σαῶσθαι». IIB231.

μηδὲ τὴν ἀρχὴν προσιδόντι, εἰμὴ καὶ πλεον τι εἰς κρίμα αὐτῷ τοῦτο γένοιτο».

Τρίτον δὲ τὸ μετὰ τὴν ἐκκλησίαν ὑπόλοιπον τῆς ἡμέρας· «οὗ τοι χρή εἰς διατριβὰς ἀνοσίους καὶ ἡδονὰς ἀκαίρους κατὰ φατρίας σκεδάννυσθαι, ἃ νῦν πράττοντες ἐκ συνηθείας κακοζήλου καὶ μοχθηρᾶς, τὴν κυριώνυμον ἡμέραν μολύνομεν· ἀλλὰ πρέπει νὰ διερχώμεθα αὐτὸ μὲ ἀνάγνωσιν μερῶν τῆς Γραφῆς καὶ συζήτησιν τῶν ἀπ' ἐκκλησίας ἀναγνωσθέντων καὶ τῶν ὕμνων «αἰχμαλωτίζοντες πᾶσαν ἔννοιαν εἰς δόξαν θεοῦ· ἀποκλείοντες δὲ τὰς αἰσθήσεις πρὸς τὰ ἄσμενα καὶ αἰσχροῦ· οὕτως οὖν ἐθέλει ὁ θεὸς ἀγιάζειν ἡμᾶς τὴν ἡμέραν τὴν ἐβδόμην».⁴¹

II

“Όταν, λοιπόν, προσέρχεται τις εἰς τὸν ναὸν μὲ τοιαύτας διαθέσεις, εὐρίσκει αὐτὸν «οἶκον ἐμπορίου πλήρη ταραχῆς ἀγοραίας, τῶν μὲν περιϊόντων, τῶν δὲ διαλεγομένων, τῶν δὲ γελώντων, τῶν δὲ πωλούντων καὶ ἀγοραζόντων, τῶν δὲ, ὃ καὶ χεῖριστον πάντων, εἰσποιουμένων τοὺς πρὸς τὸ θεῖον ὕμνους καὶ τὰς λατρείας, οἱοί εἰσιν αὐτοὶ οἱ Ἐπίσκοποι μάλιστα».⁴² οἱ ὅποιοι «... ἀνατεταμένῳ τῷ τραχήλῳ λαρυγγίζουσιν μάλλα σοβαρῶς ἡμῖν τὸ Εἰρήνη πᾶσι, οἱ μηδέποτε ἐν τῇ ἑαυτῶν καρδίᾳ εἰρήνην κεκτημένοι· ἐς τοσοῦτον γὰρ ἦρεν αὐτοὺς ὁ τύφος, ὥστ' ᾤθησαν δεῖν μερίζεσθαι πρὸς τὸ θεῖον τὰς παρὰ τῶν λαῶν λατρείας, ἐξ οὗ προκύπτει ὁ πρῶτος καὶ μέγιστος τυφὼν ἐν ταῖς κοιναῖς ἀκολουθίαις»· καὶ οἱ ὅποιοι «... διώκουσιν ἐκ πάσης προφάσεως λατρείας, καὶ μονονουχὶ ἀμφισβητοῦντες πρὸς τὸν Ὑψιστον τὰς προεδρείας, ἐπλήρωσαν τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ περισπασμῶν καὶ πάσης ἀκοσμίας»⁴³ καὶ ἔνεκα τούτων «... ὀρώμεν [τὸν ναὸν] ἐρ-

⁴¹ IIB16-17. Ἰδὲ καὶ IIB127.

⁴² IIIIB103-4. Ἰδὲ καὶ IIB88-9, ὅπου ὁ Δούκας ἀπαντᾷ εἰς κατηγορίαν ἀγνώστου διατὶ προθυμότερον μεταβαίνει εἰς τὸ Σχολεῖον παρὰ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἣ ὅποια δὲν διέφερεν ἀγορᾶς ἀκμαζούσης καὶ θαλλούσης, ὧν τοῖς, τῶν μὲν εἰσιόντων, τῶν δὲ ἐξιόντων, ὠθοῦντων τε καὶ ἀνταθουμένων, καὶ ὧν μὲν διαλεγομένων, ὧν δὲ γελώντων, τῶν δ' αὖ κληρικῶν ὑβριζομένων ἀλλήλοις, ἐφ' οἷς διαμαρτάνοιεν ἐν τοῖς τοῦ τύπου κανόσι, καὶ μονονοῦ εἰς χεῖρας ἠκόντων· ἐῷ δὲ λέγειν τὰ διὰ τοῦ Καθολικοῦ διαθέοντα γύναια πρὸς τὰς εἰκόνας καὶ τὰ κλαυθυρίζοντα τῶν παιδίων ἐν ταῖς ἀγκάλαις τῶν μητέρων ἄλλα ἄλλη».

⁴³ IIIIB104-5.

γαστήριον ἀνθρωπολατρείας γεγεννημένον».⁴⁴ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ σκεφθῇ τις σοβαρῶς ἐν ἑκ τῶν δύο νά κάμῃ. Ἡ θὰ ἀνεχθῇ τὴν κατάστασιν ἢ ἀγανακτῶν θὰ φύγῃ ἀπὸ τὸν ναὸν καὶ ἀφοῦ εἷς τι ἥσυχον μέρος συγκεντρωθῇ εἰς ἑαυτὸν θὰ προσευχηθῇ «οἷός τε ἦ ὡς πνεῦμα πνεύματι συνεῖναι, ἢ δυνατόν ἀνθρώπῳ»· ἐφ' ὅσον κατ' ἄλλον τρόπον ἢ ψυχὴ «ἐκπίπτει ἐκ τῆς ταραχῆς τῶν νοερῶν εἰς τῶνάντια». Διότι «βούλεται τις ποῦ ἐντυχεῖν τῷ θεῷ οὐχ ὡς οἱ ἐκ τοῦ πάτου, οἱ ἐγγίζοντες μὲν αὐτῷ τοῖς χεῖλεσι, τῇ καρδίᾳ πόρρω ὄντες· ἄλλ' ὡς οἱ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ ἐθέλοντες τῷ θεῷ συνδουασθῆναι· εἶγε καὶ ὁ πατήρ ἡμῶν ὁ οὐράνιος πνεῦμ' ἐστι καὶ ἀλήθειαν περιβεβλημένος».⁴⁵

III

Δὲν εἶναι ὁμῶς τὰ ἀνωτέρω μόνον σημεῖα τὰ προκαλοῦντα ἀταξίαν εἰς τοὺς ναοὺς. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα ἀριθμεῖ ὁ Δούκας εἰς τὰς κατωτέρω προτάσεις του πρὸς διόρθωσιν τῶν κακῶς κειμένων, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀνήκει μᾶλλον εἰς τοὺς Ἐπισκόπους, ὅπως λέγει ὁ Δούκας. Δὲν νομίζει δέ, ὅτι εἶναι δύσκολον καὶ ἀκατόρθωτον τοῦτο, ὅπως ἀπορεῖ ὁ πρὸς δὴ γράφει Θεοδώρητος. «Ἄλλ' ἦν ἀποβλέψης, ἀπαντᾷ πρὸς αὐτόν, μικρὸν εἰς τὴν τῶν Ρώσων Ἐκκλησίαν (ἐὼ νῦν εἰπεῖν καὶ τὴν τῶν ἑτεροδόξων), ἀρθήσεται σοι πᾶσα ἡ ἀπορία· ἀφαιρεθέντων γάρ τῶν αἰτίων, συναφαιρεθήσονται καὶ τὰ αἰτιατά. Ἐγὼ τοίνυν, εἰ ἦν μοι θεόθεν κεκληρωμένον Ἐπισκοπὴν εὐθύνειν ἐκεῖθεν [ἐκ τῆς τῶν Ρώσων καὶ ἑτεροδόξων ἐκκλησίας] ἐπειράθην ὅν πορίσασθαι τὴν εὐκοσμίαν ἐν ταῖς κοιναῖς πρὸς τὸν θεὸν λατρείαις, οἶον,

1) «Ἄκυρον ἂν ἐποίησα εἶναι τῷ Ἐπισκόπῳ τὸ περιμάχητον καὶ ἀναίσχυντον Ἐσπολλαέτιον, ὃ πολλάκις ἐπαναλαμβάνόμενον, ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τῆς τῶν Κορυθάντων πολυκρότου ἐκθακχεύσεως ἐν τῷ τοῦ Διὸς σπηλαίῳ».

2) Θὰ ἐτοποθέτουν ἰδιαίτερον εἰκονοστάσιον μὲ κηροπήγιον «κατὰ τὸ τέλος τοῦ ναοῦ παρὰ τοῖς ἱεροῖς τραπεζίταις (συγχωρεῖσθω γάρ μοι τοῦτ' εἰπεῖν ἀληθεύοντα περὶ τῶν

⁴⁴ IIB129. Ἴδὲ καὶ IIB37: Μετὰ τὸ «ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας Θεοτόκου Μαρίας», τότε εἰς τῶν συλλειτουργῶν ἱερέων ἐκφωνεῖ «ὡς οἱ ἑαυτοὺς θεοποιήσαντες Ἐπίσκοποι κατὰ τὸν Τρισάγιον ὕμνον παρενέβαλον εὐχάς, ἢ ὡς αὐτοὶ λέγουσι, Φήμας». Καὶ IIB20.

⁴⁵ IIB104.

Ἐπιτρόπων)»· ἀφοῦ δ' ἕκαστος τῶν εἰσερχομένων προσκυ-
νήσῃ καὶ ἀσπασθῇ τὰς ἐκεῖ εἰκόνας μὲ εὐλάβειαν θὰ κατα-
λάθῃ ἔπειτα μίαν ὀρισμένην θέσιν «ἔνθα καλὸν ἔστι
ἐκάστω».

3) Δὲν θὰ ἐπέτρεπον εἰς οὐδένα τὸν ἀσπασμὸν «τῶν δε-
σποτικῶν λεγομένων εἰκόνων», καθ' ἣν στιγμὴν ψάλλονται
ὕμνοι καὶ ἱερουργεῖ ὁ ἱερεὺς, «οὐδ' αὐτῷ τῷ Ἐπισκόπῳ».
Ἐπίσης θὰ ἀπηγόρευον καὶ τὴν διανομὴν τοῦ Ἀντιδώρου
κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας· θὰ ἐπέτρεπον δὲ τοῦτο
μόνον «μετὰ τὴν παῦσιν τῆς λατρείας· μετὰ γὰρ τὴν ἀπόλυ-
σιν συγχωρητέα ταῦτα τοῖς βουλομένοις».

4) Θὰ ἐπέτρεπον τὰ κηρία νὰ ἀνάπτωνται μόνον εἰς τὸ
κηροπήγιον τοῦ παρὰ τοὺς Ἐπιτρόπους εἰκονοστασίου. Θὰ
ἀπηγόρευον δὲ ἐντελῶς νὰ διασχίζωσι τὸ καθολικὸν καὶ νὰ
ἔρχωνται εἰς τὰς δεσποτικὰς εἰκόνας, «εἰ μὴ τις ἀνάγκη
κατεπείγουσα».

5) Τὰ προσφερόμενα κόλλυθα θὰ περιώριζον εἰς γωνίαν
τινὰ τοῦ ναοῦ «ἔνθ' ὁ ἱερεὺς μετὰ τὴν ἀπόλυσιν ἐλθὼν, ποι-
ήσῃ αὐτοῖς τὰ νομιζόμενα».

6) «Τὰ πρὸς πάντας διὰ πάντων ἄρρένων τε καὶ θηλειῶν
ἀφθονοπάροχα θυμιάματα τῶν ἱερέων καὶ ταῦθ', ὡς αἷτια
πολλῶν ἀτοπημάτων κωλυθῆναι, ἵνα ἡ καθαρῶς καὶ εὐσε-
βῶς προσφερόμενον τοῦθ' ὡς θυσία ἀκραιφνὴς μόνη τῇ ζωο-
ποιῷ Τριάδι».

7) «Τοὺς ὕμνωδους καὶ ἱερεῖς προσέχειν σὺν κόσμῳ
ᾄδειν, μηδὲν διαλείποντας ἐν τῷ εἰρμῷ τῶν μελῶν πρὸς χα-
σμοδίαν».

8) «Τὰς γυναῖκας, καὶ μάλιστα, αἷς ἔστι καὶ παρακο-
λουθοῦντα μικρὰ παιδία, χωρὶς ἴστασθαι, μηδὲ ἐκτεθειμέ-
νας εἰς θέαν τοῖς ἀνδράσι».

9) «Παυθῆναι τὴν χαλκοτυπίαν, ὃ ἔστι τὴν περιφορὰν τῶν
συγκροτούντων δίσκων· ἐξ ὧν ἡ μεγίστη ταραχὴ ἐν ταῖς εὐ-
χαῖς διὰ πάσης τῆς Ἐκκλησίας».

10) «Τοῦτο δ' ἂν εἴη ὥσπερ κορωνὶς πάσης τῆς περὶ
ταῦτα ἀσελγείας, τὸ ἀσεβέστατον ἐμπόριον τῶν ἀσυνειδή-
των ἱερέων, εἰ δεῖ ἱερέας τοὺς τοιούτους λέγειν· δι' ὃ οὐ μό-
νον ἐν τῇ ἐξομολογήσει πᾶν ἁμάρτημα λύουσι διὰ χρημά-
των, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν μυστηριώδη κοινωνίαν ἐμπόριον

ποιοῦνται, μιμηταὶ γιγνόμενοι τοῦ προδόντος τὸν Σωτῆρα· οὗς οἱ Ἐπίσκοποι ὁρῶντες, προσποιοῦνται μὴ ὁρᾶν».⁴⁶

Ἐάν, λοιπόν, συνεχίζει, «ἡ εὐχή οὐδὲν ἐστίν, ἡ ὁμιλία ἱερά μετὰ τοῦ ὑψίστου, πῶς ἂν τις ἐν ταραχῇ τοιαύτῃ συνδιατιθέμενος τοῖς ὕμνοις, ἀνυψοῖτο πρὸς ἐκεῖνον, οὗ καὶ ἐν ἀκροτάτῃ ἡσυχίᾳ μόλις τις ἐφίκοιτο πτήσει νοερωτέρᾳ; Δεῖ τοίνυν ἡμῖν ἡσυχίας ἐν ταῖς λατρείαις, καὶ ἄνευ ταύτης ἐξελεγχόμεθα μηδὲν ὄντες, ἢ χαλκὸς ἡχῶν καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον».

Τέλος συνιστᾷ εἰς τὸν Θεοδώρητον, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπάρχει «εὐνοια πολλή καὶ παρρησία», νὰ ἐπέμῃ καὶ νὰ νουθετήσῃ καὶ τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους νὰ ἐπιφέρωσι τάξιν εἰς τοὺς ναοὺς. Ἄλλως «δυοῖν θάτερον, οἱ νῦν λογικώτεροι γιγνόμενοι ἐκ τῶν σχολείων, καὶ τὴν αἰτίαν ἐκάστου μεταλλῶντες, ἢ ἀποστήσονται ἐπίπαν τῶν ἱερῶν τελετῶν, ἢ ἀποθλέψουσιν ἐφ' ἐτέραν ἐκκλησίαν· οὐδὲ γὰρ ἀνέξονται τοῦ γε λοιποῦ, ποιμαίνόμενοι ὑπὸ Τουρκοπαπάδων, ἐν τοῖς αὐτοῖς ἡμῖν συναλίζεσθαι σταθμοῖς». Καὶ ἐπιλέγει πρὸς τὸν ἴδιον: «μέτιθι τοὺς ἱερεῖς τοῦ Βάαλ, χρώμενος τῇ διδαχῇ ἐν παρρησίᾳ πρὸς τοὺς εὐρυτραχήλους τούτους καὶ ἀσκόπους, οὕτως εἰπεῖν, Ἐπισκόπους».⁴⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ 1. Περὶ λιτανειῶν: «Οὐ τοῦτ' ἐστὶ Λιτανεία, ἄραντας μὲν τὰς εἰκόνας καὶ τὰς σημαίας, διατρέχειν ἄνω ἐπὶ τὴν παλαιὰν χώραν καὶ τὰ ὄρη περιπολοῦντας, τῶν σῶν ἀνοήτων παιδαρίων βοῶντων τό, Κύριε ἐλέησον, καθάπερ οἱ ψιττακοί· ἐπανερχομένους δὲ ἄγειν καὶ φέρειν τοὺς κήπους τῶν γεωργῶν, διαρπάζοντας τὰς ἀμυγδαλὰς ἀσυνειδότης· ἐπανελθόντας τε, μεθύειν συμπίπτοντας ἐν τοῖς οἶνοπωλείοις, ἐπιθουλεύοντάς τε καὶ λοιδορουμένους ἀλλήλους· ἐξ ὧν ἐς τε τὴν λιτὴν αὐτὴν ἐξυθρίζουσι, καὶ τῆς ἀγίας ἀσελγαίνουσι κατορχούμενοι τεσσαρακονθημέρου νηστείας».

⁴⁶ Ἰδὲ καὶ IIB209: Κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας δὲν πρέπει νὰ μετακινῶνται «καὶ μάλιστα ἀναίσχυντα γύναια . . . πρὶν δὲ τοῦ τέλους τῆς τελετῆς μήτε δίσκους χρηματολόγους περιφέρεισθαι, μήτε συχνὰ θυμιατήρια ἀκοῦεσθαι κωδωνίζοντα, μήτε ἀντίδωρα διανέμεσθαι, μήτε ἐς ἀσπασμόν τῶν εἰκόνων ὠθισμόν κατ' ἔθος γίνεσθαι μοχθηρόν· τελειωθείσης δὲ τῆς ἱεροπραξίας ποιεῖτω ἕκαστος, ὃ σὺνοιδε χρέος ἴδιον, μηδὲν συνταράττων τὰς τῶν ἄλλων εὐχάς· οὐ γὰρ συγχωρεῖται ἐν τοῖς κοινοῖς ἴδια διώκειν τέλη».

⁴⁷ IIB105-108.

Διὰ νὰ γίνη μία πραγματική λιτανεία πρέπει πρῶτον, συνεχίζει ὁ Δούκας, νὰ παύσητε νὰ ἀδικῆτε ὁ εἰς τὸν ἄλλον, ἔπειτα νὰ ἀλληλοσυγχωρηθῆτε καὶ «εἴθ' οὕτω καὶ νηστείαν τινὰ τελείαν καὶ καθαρὰν ἐκτελέσαι, τοῦ Ἐπισκόπου διατάξαντος ἅπαξ τῆς ἡμέρας, ἄρτον σὺν ὕδατι μόνον προσφερομένους»· ἔπειτα νὰ μεταβῆτε εἰς τὸν ναὸν διὰ προσευχὴν «ἐν καρδίᾳ συντετριμμένη καὶ τεταπεινωμένη» ἐπικαλεσθῶμενοι τὸ θεῖον ἔλεος. «Οὕτως οὖν τῆς δεήσεως γενομένης, οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἐξιλεωθήσεται ὁ θεός, φιλόανθρωπος ὢν, ὥστε ἐντείλασθαι ταῖς ἑαυτοῦ νεφέλαις καταρρυῆναι εἰς ὑετόν, τὰ ὑμέτερα δάκρυα ἀντικαταλλατούσας».⁴⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ 2. Περὶ τῶν Ἀπόκρεων: Δριμύτατα ἐλέγχει ὁ Δούκας τὸ ἐπικρατήσαν καὶ κοινωνικὸν καὶ θρησκευτικὸν καταστὰν ἔθος τῶν ἐορτῶν τῶν ἀπόκρεων, καθ' ὅς ἐπικρατοῦσι «κακομῆχανα ἔθιμα» ἀντίθετα ἀπὸ τὰς ἐπιταγὰς τῆς θρησκείας κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτάς.⁴⁹ «Ἵστε δῆπου, γράφει πρὸς τοὺς μαθητάς του, ὅτι ἡμερῶν ἁσωτείας οἱ πολλοὶ ἀπὸ τῆς αὔριον ἄρχονται, ἐς πεντεκαιδεκάτην ἐξῆς, ἣν ἀπόκρεων ἐποχὴν ἔθος ἐστὶν ὀνομάζεσθαι, παρατείνοντες τὴν μανίαν, οἷον ὑπόθεσιν θρησκευτικὴν, καθάπερ αἱ Βάκχαι τῷ Διονύσῳ, τὸ μεθύειν ὥς ἱερὸν τῷ θεῷ τῶν ὄλων δοκοῦντες προσφέρειν ... Ἀπέχεσθαι τοίνυν ἴν' ὥς ἐκ παραδείγματος ὑμῶν ἐκείνοις τε ὄφελος γένηται ὁτιοῦν, καὶ τὸν διδάσκοντα ἐντεῦθεν τιμῆσητε μάλιστα ...».⁵⁰

Εἰρωνεύεται ὡσαύτως καὶ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν τῆς κατ' ἀνάγκην κρεωφαγίας κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν. «Εἴ τις, γράφει πρὸς Κωνσταντᾶν, κατὰ ταύτην τὴν ἡμέραν [τῶν ἀπόκρεων] μὴ γεύσαιτο κρέατος, θρησκευτικὸν τοῦθ' ἀμάρτημα ἀντικρὺς ὁ πολὺς λογίζεται ἄνθρωπος».⁵¹

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ 3. Περὶ τῶν ἐν τοῖς ναοῖς πολιτικῶν ἐορτῶν: Ἄν πάντα τ' ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικά ἔθιμα ἐνοχλοῦν τὸν Δούκαν καὶ ζητεῖ τὴν κατάργησιν ἢ τὴν διόρθωσιν των ἐπὶ τὸ χριστιανικώτερον, ἰδιαίτατα ὅμως ἐρεθίζουν αὐτόν αἱ εὐχαὶ καὶ αἱ τελεταὶ καὶ αἱ ἐορταὶ χάριν τῶν βασιλέων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, ἐν συνεχείᾳ, λαμβάνουσαι χώραν.

⁴⁸ IIB236-37.

⁴⁹ IIA163-64.

⁵⁰ IIB30.

⁵¹ IB60. Ἴδὲ καὶ IIB254, πάθημα νηστευτοῦ ἐπομένου τῷ ἐθίμῳ ὑπερφαγόντος κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν καὶ παθόντος ἐκ τῆς πολυφαγίας.

Διὸ μετ' ἀγανακτῆσεως ἀπορρίπτει καὶ δὲν ἀναγνωρίζει «ἀγίους Ὁθωνας» καὶ τὰς εὐχὰς καὶ τὰς τελετὰς χάριν αὐτῶν.

Διὰ ταῦτα δὲν θεωρεῖ καθόλου «εὐσεβῆ» τὴν εἰσαγωγὴν βασιλικῶν ὕμνων κατὰ τὴν ὥραν τῆς θείας λειτουργίας, ἥτις «τῇ ἀγίᾳ καὶ πανσέπτῳ τριάδι ἀποδίδεται μόνῃ» καὶ δριμύτατα ἐλέγχει κληρικὸν εἰσαγαγόντα τοιοῦτους ὕμνους. «Λόγος πολὺς, γράφει πρὸς αὐτόν, φέρεται περὶ σοῦ πολλὴν καινοτομίαν ποιεῖν ἐν ταῖς πρὸς θεὸν ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως ἡμῶν εὐχαῖς».⁵² Καὶ ἐρωτᾷ αὐτόν: «πόθεν ὀρμηθεὶς, οὕτως ἐλευθεριάζεις ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ, πρὸς ὃν ὀφείλομεν καθαρὰν προσφέρειν καὶ πάσης κολακείας ἀπηλλαγμένην λατρείαν; ... πότερον ὑπὸ νόμου τινός, ἢ ἀπλῶς ἐκ τῆς συνειδήσεως ἢ καὶ τρίτον ἐξ ἔθους τινός». Ἐὰν μὲν εἶναι νόμος «πότερον, βασιλικὸς ἐστ' οὗτος ἢ παρὰ τοῦ Κλήρου ἐστὶν ἐκδοθεὶς»; Ἄλλ' οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ἄλλο συμβαίνει. Διότι «οὐκ ἂν οὔτε τοῦ Ὁθωνος τοσαύτην καταγνοίης ἀβελτηρίαν καὶ σμικροπρέπειαν, ὥστ' αὐθαδεῖα τοιαῦτ' ἀπαιτεῖν, οὔτε τῆς Συνόδου ἀνεπιστάσιαν καὶ ἀνευλάβειαν, ὥστ' ἐξωτερικὰ παράμουςα καὶ βαρβαρόφωνα ἄσματα, ἃ ἐν πότοις μᾶλλον καὶ τραπέζαις ἂν εἶη ἀρμόδια ἄδεσθαι, τοιαῦτ' ἐς ναὸν τοῦ μόνου θεοῦ ἀποτολμῆσαι εἰσαγροχένοι ἐκείνην». Ἄλλ' οὔτε ἡ συνείδησις ἐπιβάλλει τὴν εἰσαγωγὴν. Διότι «τίς ἂν εἶη συνείδησις, ἐνθα νόμος οὐκ ἔστιν οὔτε γραπτός, οὔτε ἄγραφος, πρὸς ὃν παραβαλλομένου τοῦ ἔργου, ἀναφύοιτ' ἂν ἐκείνη; νόμου γάρ μὴ προϋπάρχοντος, οὐκ ἂν ὑφισταίτο συνείδησις».⁵³ Ὑπολείπεται ἡ εἰσαγωγὴ ἐξ ἔθους. Ἀλλὰ καὶ τούτου πρέπει νὰ γίνῃ ἔλεγχος, ἐὰν εἶναι «χρηστὸν» ἢ «φαιδρον». Ἐν προκειμένῳ εἰσῆχθη ὁ βασιλικὸς ὕμνος ὡς ἔθος ἀρχαῖον καὶ ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν βασιλέων ἢ εἰσῆχθη τοιοῦτον «ἔθος ἄλλως πονηρὸν ἐν καιρῷ πονηρῷ ὑπὸ πονηρῶν ἐσχάτως ἀρχὴν λαθόν». Ἄν καὶ βεβαιῶναι, ὅτι τοιαῦτα συμβαίνουν εἰς πολλὰ μέρη «ὡς ἐν ἀμαθείᾳ καὶ ἀνευλαθείᾳ, καὶ οἱ ἱερεῖς αὐτοὶ κατ' ἔθος οὐκ ὀλίγα παρανομοῦσιν, ἀλλ' οἱ νόμοι τοὺς παραβάτας παιδεύουσι, πικρὰ ἐπιτιθέντες τὰ ἐπιτίμια, μὴ ὄντος τοῦ ἔθους ἱκανοῦ τῆς ἐκείνων βαρύτητος αὐτοὺς ἐξελεῖν». Ἀφοῦ οὔτε νόμος, οὔτε συνείδησις, οὔτε ἔθος ὑπαγορεύουν τὴν εἰσαγωγὴν τῶν, δὲν δικαιολογεῖται

⁵² Πρόκειται περὶ τοῦ μετὰ τὸν Τρισάγιον ὕμνον Πολυχρονίου τοιούτου.

⁵³ IIB34.

ἐπομένως καμμία αὐθαιρεσία. Καὶ καθιστᾷ ἐν συνεχείᾳ προσεκτικὸν τὸν πρὸς ὃν γράφει κληρικόν.⁵⁴

Δὲν ἀπορρίπτει βεβαίως ἐντελῶς τὴν εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως. Ἐάν δέ πρέπει, γράφει, «καὶ τὰ τοῦ Καίσαρος ἀποδοῦναι τῷ Καίσαρι, τοῦθ' ἔξει ἴδιον καὶ τόπον καὶ τρόπον». Ὅχι ὅμως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας. Μετὰ τὸν Τρισάγιον ὕμνον, προτείνει νὰ ψάλληται τὸ «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου, ὡς εὐχὴ κοινὴ ὑπὲρ τε τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ λαοῦ». Ἐπειδὴ ὅμως «ὀφείλεται ἡμῖν» νὰ τελέσωμεν καὶ χωριστὴν «ὑπὲρ τοῦ Ἡγεμόνος ὡς κηδεμόνος ἡμῶν» ἰδίαν εὐχὴν «τοῦθ' ἔξει ἴδιον καιρὸν εὐθύς μετὰ τὴν ἀπόλυσιν. Οὕτω δὴ διεκοσμοῦντο ταῦτα κἂν τῷ Ὀρφανοτροφεῖῳ, περιόντος τοῦ ἀοιδίμου καὶ θείου ἐκείνου [τοῦ Καποδιστρίου], οὗ τὸ κλέος οὐ ποτ' ὀλεῖται».⁵⁵

Ὅχι μόνον αἱ ὑπὲρ τῶν Βασιλέων εὐχαί, ἀλλὰ καὶ αἱ εἰδικαὶ ἑορταὶ χάριν αὐτῶν ἀναστατώνουσι τὸν Δούκαν. Οἱ Ἕλληνες, γράφει, ἀπέβησαν «ψυχρότατοι τὰ πρὸς τὴν θρησκείαν . . . τοὺς δ' ὁμοιοπαθεῖς θεοποιούντες, καὶ ἑορτάς αὐτοῖς ἐξ ἑορτῶν νομοθετοῦντες, καὶ ἁγίους Ὁθωνας οὐκ οἶδ' ὅθεν εἰς τὴν ἀμώμητον Ἐκκλησίαν εἰσάγοντες».⁵⁶ Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν γράφει: «Ἐγὼ αὐτὸς χθὲς μὲν, ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀγομένης, ἐλευθέρως τὸ ἑμαυτοῦ ἔργον ἐν τῷ σχολείῳ ἐποίησα· σήμερον δὲ τῶν τοῦ Ὁθωνος γενεθλίων τελουμένων, οὐ μόνον αὐτὸς διδάσκειν νόμῳ κекάλυμαι, ἀλλὰ καὶ τοῖς γεωργοῖς τρὺς ἑαυτῶν καρποὺς θέρους ἀκμῇ ἀπείργεται συγκομίζεσθαι· οὕτω καὶ τὸ τῆς θρησκείας σεμνόν, ἀνθρωπίνοις ὑπερβαλλόμενον ἔθεσι, καὶ κατὰ μικρὸν παραχωννύμενον κιβδηλεύεται. Ταῦτα τοίνυν καθήμενος πόρρωθεν [ἐξ Αἰγίνης], ὡς ὁ Ἱερεμίας, θρηνῶ, χεῖρας μόνον αἶρων ἰκέτιδας πρὸς τὸ θεῖον».⁵⁷ Διὸ εἰς ἑτέραν παρομοίαν περίπτωσιν μετ' ἀγανακτήσεως ὑπενθυμίζει εἰς ἄλλον παραλήπτῃ ἐπιστολῇ του «ἃ τ' ἐγένοντο χθὲς ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἱεουργίᾳ, καὶ ἃ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐκ μεσημ-

⁵⁴ «Ὅρα οὖν, ὅπως μηκέτι ποιήσης, οὕτως ἄχαριν γὰρ φέρων τῷ πρὶν ἂν ἐκάστου μεταλλεύσης τὸν ἀποχρῶντα λόγον, καὶ ταῦτ' ἐν οἷς πράττεεις ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ, ἐνθ' ὁ λόγος ἡμᾶς ἐθέλει θείους τε καὶ ἁγνοὺς τῷ θεῷ καὶ ἀγνῷ σὺν πολλῇ θεοσεβείᾳ παρίστασθαι, τοὺς ὕμνους καὶ τὰς λατρείας προσφέροντας καθαρὰς». II B36.

⁵⁵ II B34-37.

⁵⁶ III A239.

⁵⁷ III A240.

θρίας ἐς τ' ἐπὶ τὰς ἀλεκτρυόνων ῥοὰς ... εὐρήσεις γὰρ σκοπῶν ἐκεῖ μὲν [εἰς τὸν ναόν] οὐ θεὸν τὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητὴν λατρευόμενον μᾶλλον, ἢ ἄνθρωπον ἑτερόδοξον παραδόξως ὑμνούμενον ἐν φωναῖς, οἷαίς χρώνται οἱ περὶ τὸν Σουλτᾶνον τιαροφόροι πρὸς τὰς εὐφημίας ἐκείνου· ἐνταῦθα δὲ [εἰς τὴν ἀγορὰν] Βάκχους ὅλως Διονύσῳ λατρεῖαν προσφέροντας, δαιμονιῶντάς τε καὶ εὐχομένους ἀλλήλοις φορὰν τοιούτων βασιλικῶν ἑορτῶν αὐτοῖς γενέσθαι μᾶλλον ἢ δεσποτικῶν τῶν ἐκ τῆς θρησκείας. Συνεμίγημεν ἄρα τοῖς ἔθνεσι, καὶ ὁμοιωθήμεν αὐτοῖς, ἅγια καὶ βέβηλα ἐν τῇ αὐτῇ συγκυκλῶντες θυσίᾳ.⁵⁸

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

1. Περὶ κηρύγματος

Ὁ Δούκας κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφερόμενος καὶ ἀποδίδων ἰδιάζουσιν ὅλως σημασίαν καὶ ἀξίαν εἰς τὴν ἠθικὴν κατάρτισιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ζητῶν τριακοσίους μόνον «Σωκρατικῶς» μορφωμένους⁵⁹ διὰ τὴν ἠθικὴν ἀνάπλασιν τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ καὶ πιστεύων, ὅτι ἡ διδασκαλία καὶ ἡ παιδεία κέκτηται μεγίστην δύναμιν, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ ἐνδιαφερθῇ καὶ διὰ τὴν ἀπ' ἁμβωνος διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν σιγὴν ἄλλωστε τοῦ ἁμβωνος ἀποδίδει πολλὰ κακὰ εἰσχωρήσαντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς ἀνθρώπους.⁶⁰ Ἐνῶ τούναντίον ἡ ἀπ' ἁμβωνος διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου ἡθοποιεῖ τὰς ψυχὰς πρὸς ἀρετὴν. «Ὁ γὰρ οὐράνιος λόγος τοῦ εὐαγγελίου, ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ κηρυττόμενος θρόνου διατίθῃσι τὸν νοθετούμενον ῥῆγον πρὸς τὴν τῶν κηρυττομένων πρᾶξιν...».⁶¹

⁵⁸ IIIA151-52. Τὰς τοιαύτας βασιλικὰς ἑορτάς ἄλλοτε μὲν τὰς κατήργει κρυφίως, προσκαλῶν μετὰ τὴν τελετὴν τοὺς μαθητάς του «λαβόντας τὰ βιβλία ἀφανῶς ὑπὸ μάλης» εἰς τὴν οἰκίαν του, «οὕτω γὰρ ἂν τὰ τοῦ Καίσαρος Καίσαρι, καὶ τὰ τῶν Μουσῶν ταῖς Μούσαις» ἀποδοῖμεν ἀπταιστώως» (IIB231). Ἄλλοτε δὲ ἐτήρει αὐτάς ἐνῶ κατήργει τὰς θρησκευτικὰς ἑορτάς. Διότι διὰ ταύτας μὲν «κρινεῖ ἡμᾶς ὁ θεός», ἔγραφε· διὰ δὲ τὰς βασιλικὰς ἑορτάς «ἄνθρωπος ὁμοιοπαθής». Δι' αὐτὸ ἂς ἀργήσωμεν, γράφει πρὸς τοὺς μαθητάς του, ἔστω καὶ ἂν εἴπωσιν «ἡμᾶς οἱ μωμοσκόποι ταῖς ἀνθρωπίναις πλέον, ἢ ταῖς θεαῖς, πείθεσθαι παραδόσεσιν». IIIA147.

⁵⁹ Σοφιστής I, 25.

⁶⁰ IIB345-46.

⁶¹ IIIB289. Ἰδὲ καὶ IIB94: «Ταῦτα δ' ἀπεργάσαιτ' ἂν ἄρισθ' ὁ

Διὰ τοῦτο ἄφ' ἑνὸς μὲν χαίρει διὰ τὴν πρόσληψιν ἱεροκήρυκος⁶² διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Αἰγίνης, ὁ ὁποῖος θά κηρύσσει μετὰ τὴν λειτουργίαν· «οὐδέ γὰρ ἄλλως, ἐπάγεται, μικρὸν μάθημα τὸ κατηχεῖσθαι· ἀλλὰ καὶ πάντων τὸ μέγιστον καὶ θειότατον, ὅσω ἠθικώτερον τε καὶ θειότερον τὸν ἄνθρωπον ἀπεργάζεται· καὶ γὰρ τῆς ἔξω φιλοσοφίας τοῦτο μάλιστ' ἂν εἴη τέλος, ὅπως ἂν τοῦ ἄκρου ἀφικοίμεθα ἀγαθοῦ· ὃ ἐστὶν ὁ ΘΕΟΣ».⁶³ Ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπαινεῖ τὴν Ἱ. Σύνοδον, διότι ἐφρόντισε νὰ στείλῃ εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος ἱεροκήρυκας «τὸν τοῦ Κυρίου λόγον διερμηνεύσοντας».⁶⁴

Δὲν ἀρκεῖται ὅμως ὁ Δούκας εἰς γενικὰς μόνον ἐκφράσεις διὰ τὸ κήρυγμα. Ἀλλ' ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὸ ἔργον τοῦ ἱεροκήρυκος καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ κηρύγματος. Τὸ ἔργον τοῦ ἱεροκήρυκος, κατὰ τὸν Δούκαν, εἶναι διπλοῦν· πρῶτον μὲν κηρυκτικὸν καὶ δεύτερον ἐπίθλεψις καὶ διευθέτησις τῆς εὐταξίας κατὰ τὴν λατρείαν. Πρῶτον. Κατὰ τὸν Δούκαν τὸ περιεχόμενον τοῦ κηρύγματος πρέπει νὰ εἶναι κυρίως διδασκαλία τῆς ἠθικῆς καὶ μάλιστα τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀρετῆς, τῆς ἀγάπης, ἐξ ἧς ἀπορρέει πᾶσα ἄλλη ἀρετή. «Δεῖ δ' οὖν τοὺς ἱεροκήρυκας, γράφει, εἴ τι δεῖ προσθεῖναι καὶ γνώμην περὶ τούτου, μὴ τοῦθ' ὅ,τι ποτ' εἰώθεσαν λέγειν οἱ πρό ἡμῶν κατὰ τὴν Τουρκίαν ταῦτα, καὶ νῦν διδάσκειν· ὧν οὐδὲν ἂν εἴη ὄφελος τοῖς ἀκούουσιν· ἀλλ' ἀπὸ τῶν πρώτων ἀρετῶν ἀρχομένους, καὶ οἷον τὰς ρίζας τοῦ ἱεροῦ φυτοῦ ἀρδεύοντας πρότερον, ὅθεν ἡ ποιότης προΐοῦσα, τρέφει τε καὶ πιαίνει τὸν καρπὸν, οὕτω κατιέναι καὶ ἐπὶ τοὺς κλάδους· ἴσμεν γὰρ τὴν Ἀγάπην πασῶν τῶν ἀρετῶν οὖσαν περιεκτικὴν, καὶ πάντων τῶν ἀγαθῶν παρακτικὴν».⁶⁵

Βάσις, λοιπόν, καὶ περιεχόμενον τοῦ κηρύγματος ἡ ἠθικὴ μόνον διδασκαλία. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι, ὅταν δοθῇ ἀφορμή, δὲν θά γίνῃ διδασκαλία καὶ περὶ ἄλλων ζητημάτων, περὶ προσευχῆς π. χ., περὶ νηστείας κλπ. Ἀλλὰ τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι δευτερεύουσα ἀπασχόλησις καὶ ἐν περιστάσει. Ἀλλωστε δὲν βλέπει ὁ Δούκας κανὲν ὄφελος ἀπὸ τὰς

ἱερὸς λόγος, ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἁμβωνος, ἱλαρὸς προτρέπων πρὸς τὴν εὐσέβειαν, καὶ τὰς ψυχὰς ἠθοποιῶν κατὰ μικρὸν πρὸς τὴν τῶν παραγγελμάτων ὑποδοχὴν καὶ ἐκτέλεσιν». Καὶ ΙΙΒ207.

⁶² Πρβ. ΙΙΒ206.

⁶³ ΙΙΒ193-94. Τὰ κεφαλαῖα εἶναι τοῦ Δούκα.

⁶⁴ ΙΙΒ207.

⁶⁵ ΙΙΒ207.

«μὴ κοινωνικάς, ἀλλ' ἀσκητικάς» αὐτάς ἀρετάς. «Τὸ δὲ περὶ προσευχῶν, γράφει, καὶ περὶ νηστειῶν ἄλλως μὴ κοινωνικῶν, ἀλλ' ἀσκητικῶν ἀρετῶν (εἰσὶ γὰρ καὶ ἄλλ' ἅττα μοναχοῖς νομιζόμενα, ἃ καὶ εἰ ἀκριβῶς ἐκτελοῖντο, ἀλλὰ τῆς προαιρέσεως καὶ μοναδικὰ ὄντα, ὥς καὶ προσόντα τὴν ὠφέλειαν, εἴ τις εἴη, καὶ ἀπόντα τὴν βλάβην τῷ προαιρουμένῳ μόνῳ περιορίζοντα ταῦτα κοινωνικὴν ἀρετὴν οὐ δύνανται κατορθοῦν). Περὶ τούτων, φημί, ὥς ἦττον συντελεστικῶν πρὸς ἐπανόρθωσιν βίου, ἐν δευτέρῳ λόγῳ κείσθω τῷ ἱεροκλήρῳ λέγειν, ὁπότε χρεῖα τις κατεπεῖγοι· ταῦτα γὰρ ἦττον, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν οὐδὲν ὑπισχνεῖται κωλύσειν τὴν τῶν κακῶν ἀφορμὴν, ἢ χώραν παρέξειν τῇ προαιρέσει πρὸς τὴν τοῦ πλησίον ὠφέλειαν, ἔνθα ἐστήρικται τῆς ἀρετῆς ὁ ναός». Διότι βλέπομεν πολλοὺς νὰ προσέχωσιν μὲν αὐτά, ἀλλ' «οὐ μόνον ἀδικοῦντας, ἀλλὰ καὶ κακουργοῦντας· ὁ δ' ὑπὸ τῆς ἀγάπης γενόμενος κάτοχος, οὐκ ἂν ἀδικοίη».⁶⁶

Δεύτερον. Ὁ ἱεροκλήρῳ πρέπει νὰ ἐπιβάλῃ τάξιν «ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ, ὥστε ἀρχομένης τῆς τελετῆς διαρκεῖν μέχρι τέλους τὴν ἡσυχίαν, καὶ μηδὲνα μηδὲν παρὰ τοὺς ὕμνους μὴτ' ἀκούεσθαι, μήτε συνταράττειν τὰς κοινὰς προσευχάς».⁶⁷

Δοθείσης ἀφορμῆς ὁ Δούκας ἀσχολεῖται καὶ περὶ τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας τῶν παιδῶν. Ἀπαντῶν εἰς Ἰάσονά τινα ἱεροκλήρῳ, ὅστις παραπονεῖται, ὅτι οἱ παῖδες δὲν ἐννοοῦν τὰ κατηχητικά του μαθήματα, ἐπιρρίπτει τὴν εὐθύνην εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον, ἢ ὁποῖα συνιστᾷ αὐτά. Διότι «οὕτω πεφύκασιν ἐπαῖειν· οὐδὲ γὰρ ἂν ἦν, εἴπερ, θεῖον μάθημα τοῦτο, πρὸς δὲ καὶ οἱ τελειότεροι πολλάκις δι' ὕψος ἰλιγγιῶσιν· οὐδ' ἂν ὁ μέγας διδάσκαλος, τὸν Βασίλειον λέγω, παρήναι μετὰ τὰ ἐγκύκλια πρὸς τὰ θεῖα παραγγέλματα προσιέναι. Ἡ δὲ ἱερὰ Σύνοδος, ἢ οὕτως ἐξ εὐτελῶν εὐωνα τίθεται τὰ τοιαῦτα, ἄφρονι ἔοικε μητρί, ἢ τοῖς τῶν ἑαυτῆς παιδίων ψελίσμασιν ἡδομένη, μηκέτι αὐτοῖς στερροτέρας φροντίζει παιδείας».⁶⁸

Ἐπὶ πλέον ὁ Δούκας ἀποδίδει, οὐχὶ ὀρθῶς καθ' ἡμᾶς, εἰς τὸ κήρυγμα καὶ παιδονομικὸν χαρακτῆρα. Ἐπιτυγχάνει δηλ. τὸν σκοπὸν τοῦ τῷ κήρυγμα, λέγει, ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς πειθοῦς καὶ τῶν ὑποσχέσεων καὶ ἄλλοτε διὰ τῶν ἀπειλῶν.

⁶⁶ IIB208.

⁶⁷ IIB209.

⁶⁸ IIIA92-93.

«Ὁ γὰρ οὐράνιος λόγος τοῦ εὐαγγελίου, γράφει, ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ κηρυττόμενος θρόνου διατίθησι τὸν νοουθετούμενον ρῆον πρὸς τὴν τῶν κηρυττομένων πράξιν, τὰ μὲν πείθων, τὰ δ' ἐπαγγελλόμενος· ἐπαγγελλόμενος μὲν πειθομένοις, ἀπειλῶν δὲ ἀπειθοῦσι καὶ παραβάταις τῶν ἐντολῶν· οὕτως ἀπὸ πρᾶότητος καὶ ἐπιεικείας ἀρχόμενος, τελευτᾷ εἰς αὐστηρὸν τοῖς τῶν ὀλιγωροῦσι νόμων, προαναστέλλων αὐτοῖς τὴν πρὸς τὸ ἁμαρτάνειν ὁρμήν».⁶⁹

2. Περὶ νηστείας

Ἦδη ἐκ τῶν ἀμέσως προηγουμένων γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Δούκας θεωρεῖ τὴν νηστείαν ἄσκησιν διὰ τοὺς εἰς τὰς ἐρήμους ζῶντας καὶ οὐχὶ διὰ τοὺς ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Πράγματι δέ, κατ' ἀρχήν, εἶναι ἐναντίον πάσης νηστείας μὴ δυνάμενος νὰ εὕρῃ «ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴν τῆς νομοθεσίας, μηδ' ἐφ' ὅτῳ ποτὲ σκοπῶ, μηδ' ὅτῳ τρόπῳ καὶ νόμῳ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσηῖται».⁷⁰ Οὕτε δὲ καὶ ἄλλον τινὰ γνωρίζει νὰ ἔχη σαφῇ ιδέαν περὶ τῆς νηστείας, διατί δηλ. ἐχρησιμοποιοῦν αὐτήν, οἱ τε πρὸ Χριστοῦ καὶ οἱ μετὰ. «Νηστείας μὲν οἶδα μὴδένα ἔχοντα διακεκριμένην ιδέαν, πάντας δὲ ταύτην προφέροντας καὶ ἐξυμνοῦντας, χαλεποῦ ὄντος, οἶμαι, εὐρεῖν, ὅπως οἱ τε πρὸ Χριστοῦ καὶ οἱ ἐν Χριστῷ ἅγιοι καὶ σεβάσμιοι ἄνδρες ἐχρῶντο τῷ πράγματι».⁷¹

Ἀσχολούμενος δὲ κατ' ἐπανάληψιν καὶ διὰ μακρῶν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο καὶ ἐρευνῶν αὐτὸ μέχρις ἐξαντλήσεως ἀπὸ δογματικῆς καὶ ἠθικῆς πλευρᾶς, εὕρισκει, ὅτι «οὔτε τοῖς δόγμασι, οὔτε μὴν ἐν ταῖς κοινωνικαῖς λεγομέναις ἀρεταῖς πέφυκε κατατάσσεσθαι».⁷²

Δὲν εἶναι μὲν δόγμα οὔτε μετὰ τῶν τῆς πίστεως κατατάσσεται, διότι «οὐδεμία γνώσις τῆς θείας φύσεως ἐκ τῆς προσθήκης ταύτης [τῆς νηστείας] ἡμῖν προσγίγνεται».⁷³ Ἄν δὲ τὴν κατατάξωμεν εἰς τὴν Ἠθικὴν καὶ μεταξὺ τῶν ἀρετῶν «καὶ τοῦτο παράχορδον ποιοῦντες ἐξελεγχθησόμεθα· τί γὰρ κοινὸν νηστεία καὶ δικαιοσύνη, ὧν ἡ μὲν [νηστεία], ὥς τελεία κατεχομένη ἀδρανεία καὶ ἄσχετος ὅλως διατελοῦσα,

⁶⁹ I11B288-89.

⁷⁰ I1A181.

⁷¹ I1A253.

⁷² I1A183.

⁷³ I11B256. Ἦδὲ καὶ I1A183: Ἐὰν εἶναι δόγμα ἡ νηστεία, πρέπει

παντάπασι ὑπάρχει ἀτελεσφόρητος· ἡ δὲ [δικαιοσύνη] ἐνεργὸς οὖσα, τέλος ποιεῖται αἰ τὴν ὠφέλειαν καὶ σωτηρίαν τοῦ πλησίον»;⁷⁴ Ἄλλωστε καὶ τὴν νηστείαν, ὅπως καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς, «ὥς ἀπὸ τῶν ἀποτελεσμάτων κρίνοντας, οὐδεμίαν αὐτῇ ἀποδιδόμεν ἀξίαν, μηδὲ γε τάξιν ἐν ταῖς ἀρεταῖς, ἅτε δὴ μηδὲν μῆτε παροῦσα πρὸς ὀφελος κοινόν, μῆτε ἀποῦσα πρὸς βλάβος τι συμβαλλομένη τῷ βίῳ· ἕτερον ἄρ' ἂν εἴη τι καὶ τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν ἀπεσχοινισμένη».⁷⁵ Κατόπιν τούτων «ἔστιν ἄρα ἀσυνδύαστος πρὸς ἐκάτερα»·⁷⁶ οὔτε δόγμα, οὔτε ἀρετή.

Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλον εἰς τὸν Δούκαν, ἐπειδὴ ἡ νηστεία δὲν εἶναι οὔτε δόγμα, οὔτε ἀρετή, νὰ τὴν ἀγνοήσῃ ἢ νὰ τὴν ἀρνηθῇ, ἐφ' ὅσον μάλιστα αὕτη ἀκολουθεῖ μίαν μακροτάτην παράδοσιν καὶ ἐν τῇ Γραφῇ ἀναγράφεται. Τοιοῦτοτρόπως δὲν νομίζει «ἀπλῶς τὴν νηστείαν μάταιον, ἀρχαῖον οὕτω πρᾶγμα καὶ σωφρονιστικόν, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἄνωθεν [χρονικῶς] παραδοθέν, ὡς ἔκ τε τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Γραφῆς πανταχοῦ συνιστάμενον».⁷⁷ Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, συνιστάται ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀπεδέχθη αὐτήν, σημαίνει, ὅτι ἔχει σκοπὸν τινὰ ἢ νηστεία. Σκοπὸς τῆς δὲ εἶναι κατὰ Δούκαν ἡ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωσις τῆς εὐλαθείας «ἐν ᾗ συνεισάγοιτ' ἂν ἀληθῶς καὶ τὸ τῆς νηστείας καλόν»·⁷⁸ καὶ

νὰ τηρῇται αὕτη ἀπαρσάλευτος ὕψ' ὄλων, νηπίων καὶ γερόντων, ὑγιῶν καὶ ἀσθενῶν. Ἀλλὰ τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν λαμβάνει κανέν μετρον ἐναντίον τῶν, μὴ τηρούντων αὐτήν.

⁷⁴ IIB256.

⁷⁵ IIA183-84.

⁷⁶ IIB256.

⁷⁷ IIA184. Ἰδὲ καὶ IIIA166: Γράφων πρὸς τοὺς μαθητάς του, οἱ ὅποιοι συζητοῦντες κατέληξαν εἰς ἀρνησιν τῆς νηστείας, διότι α) δὲν εἰσῆχθη εἰς τὰς ἐντολάς καὶ β) δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σκοπὸν τινὰ ὠφέλιμον, λέγει, ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν εἶναι ἀληθεῖς δὲν πρέπει νὰ καταργήσωμεν τὴν νηστείαν, «ἦν ἡ Ἐκκλησία ἐδέξατο ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τε Προφητῶν καὶ Ἀποστόλων παραδεδομένην» καίτοι εἰ μὴ φαίνεται εἰς τὰς δέκα ἐντολάς εἰσενηνεγμένη ἐν γράμμασι, παρεισήχθη ἐν πράγμασιν ὑπὸ τε τοῦ νομοθέτου [Μωϋσέως] καὶ τοῦ νομοδότου [Χριστοῦ]: ἀμφότεροι γὰρ ἀνὰ τεσσαράκονθ' ἡμέρας νηστεύσαντες, παρέδωκαν ἡμῖν ἔργῳ τὸ σεμνὸν τοῦτο καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα».

⁷⁸ IIA184. Ἰδὲ καὶ IIA185: Εἰς ἡμέρας δυσκόλους ἀτομικὰς ἢ ὁμαδικὰς προστρέχοντες εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ μετ' εὐλαθείας «τότε χρώμεθα, ὡς οἱ Νηνεῦται καὶ ἄλλοι, τῷ ἱερῷ θυρεῷ τῆς νηστείας, τὴν τῆς ἡμετέρας καρδίας ἐκφέροντες συντριβὴν» κἠνεῦθεν ἴσως προσδιώριται παρὰ τῆς Ἐκκλησίας κοινῇ τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ κατὰ προθε-

μάλιστα θεωρεῖ αὐτὴν πρὸ παντὸς ἐξωτερικὸν γνῶρισμα
«πρὸς βεβαίωσιν τῆς μετανοίας» τῶν ἀνθρώπων». ⁷⁹

Ὁ θεσμός, λοιπόν, τῆς νηστείας ὑφίσταται. «Ἄλλ' εἰ
ἔστιν αὕτη νηστεία, ἣν ἡμεῖς λεγόμεθα νῦν νηστεύειν, περὶ
τούτου καὶ μάλιστα φροντιστέον, μὴ ἐκτραπέντες εἰς ἑτέρας
ἡδονάς ἐν προσποιήσει νηστείας, ἐξυθρίζομεν εἰς τὸν θεὸν
... φησὶ γὰρ που τὰς νηστείας ἡμῶν μισεῖ ἡ ψυχὴ μου». ⁸⁰
Κατόπιν τούτου ἐξετάζει τί εἶναι νηστεία, πῶς αὕτη πρέπει
νὰ γίνηται καὶ πότε.

Ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς ἐτυμολογικῆς ἐρμηνείας τῆς λέξεως
εὐρίσκει, ὅτι νηστεία δὲν εἶναι «ἡ τροφῆς οἶασσιν δι' ὅλης
ἡμέρας ἀποχή, οἶον νησιτεία τις οὖσα». ⁸¹ Ἐν τοιαύτῃ περι-
πτώσει «ἡ νηστεία νησιτεία (παρὰ τὸ νῆ καὶ σιτεύειν, ὃ ἐστὶν
ἄλλως μὴ σιτεύειν) τίς ἐστίν, καὶ οὐκ ἀμοιβὴ βρωμάτων,
τοῦθ' ὃ παραδέδεκται τὸ ἔθος». ⁸² Ἐπομένως «ἡ συνήθως
αὕτη λεγομένη νηστεία οὐκ ἔστιν ἀληθὴς νησιτεία, ἀλλ'
ἑτεροειδὴς μάλιστα ἀπληστία, δι' ἧς προσποιούμενοι τιμᾶν
τὸ θεῖον, φενακίζομεν μᾶλλον, ὥσπερ οἱ ὑποκριταὶ ἡμᾶς ἐν
τοῖς θεάτροις». ⁸³ Διότι αὐτὴν ἡμεῖς «κατασοφισάμενοι τῇ
τῶν βρωμάτων ἀμοιβῇ, ἡχρειώσαμεν, μεταβαλόντες εἰς πλη-
σμονῆν», ἐφ' ὅσον εἶναι αἱ τράπεζαι «πλήρεις μὲν παντοδα-
πῶν βρωμάτων, πλήρεις δὲ κώμων αἱ ἀγυαί, πλήρη δὲ τὰ
οἶνοπωλεῖα κραιπαλούντων καὶ κορδακίζόντων, καὶ πάσης
ἀναισχυντίας χυδαϊκῆς». ⁸⁴

Τὸν τρόπον δὲ τῆς νηστείας ὁ Δούκας ὁδηγεῖ ἐπὶ τὸ
ἀπλούστερον καὶ ἐλαφρότερον μὴ δεχόμενος ὥς πρότυπα
μιμήσεως τοὺς Προφῆτας. «Εἰ γὰρ μιμησαίμεθα Μωϋσῆν
καὶ Ἡλίαν, γράφει, τάχ' ἂν εὕροιμεν ἐκείνους πρὶν ἢ εἰς τὸν
τοῦ σταδίου καμπτήρα ἀφικέσθαι. Οὕμενουν οὕτως· ἐκείνοι
γὰρ, θεοὶ ὄντες, ἐτρέφοντο μᾶλλον θείᾳ δυνάμει· ἡμεῖς δὲ
δεῖ, ἐκμετρομένους τὸ γε δυνατόν τῇ φύσει, οὕτω προση-
κόντως τῇ νηστείᾳ χρῆσθαι· πολλοὶ γὰρ δὴ καὶ ἐφ' ἡμῶν
αὐτῶν, ἅπαξ τῆς ἡμέρας μετὰ δύοσιν ἡλίου ἄρτον σὺν ὕδατι

σμίας ρητάς, ἵνα μὴ ἡ καὶ καθ' ἡμῶν εἰρημένον τό, Ἐν θλίψει ἐμνήσθη-
μέν σου Κύριε». Καὶ ΙΙΙΒ255-56.

⁷⁹ ΙΙΙΑ167.

⁸⁰ ΙΙΙΑ167.

⁸¹ ΙΙΑ253.

⁸² ΙΙΙΒ255.

⁸³ ΙΙΙΒ255-56.

⁸⁴ ΙΙΑ253.

ἐσθίοντες, πρὸς τε τὸ εὐσεβὲς εὐδοκίμησαν, καὶ ὑγιέστερον τῶν περὶ πλείονος τὴν γαστέρα ποιουμένων διάγουσιν».⁸⁵ Καὶ ἀλλαχοῦ, ἀφοῦ ἀναφέρει διαφόρους τρόπους νηστείας καὶ παραπέμψει αὐτόν, πρὸς δὲ γράφει, εἰς τὸν Ἐπίσκοπον, ὡς ἀρμόδιον διὰ τοιαῦτα ζητήματα, καταλήγει νὰ παραδεχθῇ τὸν κατωτέρω τρόπον τῆς νηστείας. «Ἴθι, γράφει, αὐτὸς παρὰ τὸν Ἐπίσκοπον, ὥς λύειν τε καὶ δεσμεῖν τὰ τοιαῦτα εὐράμενον ἄνωθεν χάριν, ἐπιλυσόμενον τοῦτο· πολὺπλοκα γὰρ ἡμῖν καὶ λίαν ἐριδαντίων καὶ ἱμαντολεκτέων σοφίσματα δοκεῖ ταῦτα εἶναι· ἔμοιγε δ' οὖν ἀρέσκοι ἂν μᾶλλον ἅπαξ τῆς ἡμέρας ἐσθίειν, ἄρτῳ χρωμένους σὺν ὕδατι· καὶ ταῦτ' οὐκ ἐξ ἔθους, ἀλλὰ μετ' ἐπιγνώσεως, συνειδότας δὴ, ἐφ' ὅτῳ ποτὲ τοῦτο πράττοιτο, καὶ πρὸς τί συντελοίῃ· ἀλλ' ἐλαχίστων ἂν εἴη τοιοῦτον ἄρασθαι βάρος», διότι ἄλλοι ἐξ ἡμῶν εἴμεθα παραδεδομένοι εἰς ἡδονὰς καὶ ἄλλοι εἴμεθα ἀπασχολημένοι εἰς συνεχῇ ἐργασίαν καὶ κόπον.⁸⁶

Τέλος ὁ Δούκας δὲν ἐγκρίνει τὰς συχνὰς καὶ μακροτάτας νηστείας τὰς καθιερωμένας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Προτείνει δὲ ἐφ' ὅσον καὶ ἐὰν πρέπη νὰ ὑπάρχη νηστεία τις γενικὴ, ἐκτὸς τῆς ἐκτάκτου καὶ ὁμαδικῆς κατὰ τὰς περιστάσεις, προϋποτιθεμένης φυσικῇ τῷ λόγῳ τῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητος τοῦ νηστεύοντος, νὰ περιορισθῶσιν αὗται εἰς τέσσαρας μόνον φορὰς τὸ ἔτος καὶ μίαν ἐβδομάδα ἐκάστοτε. «Εἴη δ' ἂν οὖν, γράφει, τὸ σεπτὸν τοῦτο καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα ἐκτελεῖσθαι σεμνότερόν τε καὶ ἀπροφάσιστον ὅλως, εἴγ' ἐξῆν τῇ Ἐκκλησίᾳ νεωτερίσασαν μικρὸν πρὸς οἰκονομίαν, περιορίσαι αὐτὴν τετράκις τοῦ ἔτους καθ' ἐβδομάδα μίαν περὶ δύσιν ἡλίου ἐκάστης ἡμέρας ἐν ἄρτῳ καὶ ὕδατι, πρὸς δόξαν θεοῦ ἐνεργούμενον, ἐφ' οἷς ἡμᾶς εὖ ἐποίησε καὶ ποιεῖ· δῆλον γάρ, ὅτι τῶν ἐξωτερικῶν τῆς πρὸς τὸν ποιητὴν ἡμῶν εὐγνωμοσύνης σημείων τοῦτ' ἂν εἴη τὸ χαρακτηριστικώτερον».⁸⁷

3. Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἀποτελεῖ τὸ ἑβδομον μέλημα τοῦ Δούκα προκειμένου νὰ ἐπέλθῃ εὐταξία λατρείας ἐν τῷ ναῷ.⁸⁸ Ἐπίσης εἶδομεν, ὅτι ἀπέκλειε ἀπὸ τὴν λατρείαν καὶ

⁸⁵ IIB255.

⁸⁶ IIA186.

⁸⁷ IIA253-54. Ἴδὲ καὶ IIB237.

⁸⁸ IIB106.

ἐκεῖνα τὰ «ἐξωτερικὰ παράμουςα καὶ βαρβαρόφωνα ἔσμα-
τα», τὰ ἐν τοῖς ναοῖς ἐπὶ πολιτικῶν ἑορτῶν ἀδόμενα.⁸⁹

Ἀπασχόλησε δὲ εἰδικώτερον τὸν Δούκαν καὶ ἡ ποίησις
καὶ τὸ μέλος τῶν ἐν τοῖς ναοῖς ψαλλομένων. Οὕτω κατακρί-
νει ἀναφυσῆσαν τότε συζήτησιν, ἐὰν ὁ ὕμνωδός ἔγραψε «χαί-
ροντες ἔψαλλον» ἢ «ἔχαιρον ψάλλοντες». Καίτοι ὁμῶς χα-
ρακτηρίζει «τὸ ζήτημα ψυχρὸν καὶ παιδαριῶδες», ἐν τού-
τοις ὁ ἴδιος ἀποφαίνεται, ὅτι ὀρθὸν εἶναι τὸ «χαίροντες ἔψαλ-
λον», διότι προηγεῖται λογικῶς ἡ χαρά, ὅπως καὶ ὁ Ἀπό-
στολος λέγει: «Εὐθυμεῖ τις; ψαλλέτω».⁹⁰ Ὡσαύτως θεωρεῖ
ὀρθὰς μὲν τὰς παρατηρήσεις Σπυρίδωνος τινος, ἰσχυρισθέν-
τος, ὅτι εὐρίσκει λογικὸν σφάλμα εἰς τροπάριον εἰς ὃ λέγε-
ται, ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι ἴσος τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ἔνεκα τούτου
συνάγεται, ὅτι καὶ ὁ Πατὴρ εἶναι ἴσος τοῖς ἀνθρώποις, κατὰ
τὸ «Τὰ ἐνὶ τρίτῳ ἴσα καὶ ἀλλήλοις ἴσα εἰσίν», ἀλλὰ τοῦτο
παρατηρεῖ ὁ Δούκας εἶναι «σόφισμα ἐξ ὁμωνυμίας», διότι
«δύο εἰσαγομένων μέσων, συνάγεται ὑγιὲς οὐδέν». Ὁ συλ-
λογισμὸς ἔχει ὥς ἑξῆς:

«Ὁ Υἱὸς ἴσος τοῖς βροτοῖς κατ' οὐσίαν·
Ἀλλὰ μὴν καὶ ὁ Πατὴρ ἴσος τῷ Υἱῷ,
Καὶ ὁ Πατὴρ ἄρα ἴσος τοῖς βροτοῖς».

«Ταῦτα μὲν, ἐπάγεται ὁ Δούκας, τὸ τοῦ λόγου σχῆμα δίδω-
σιν ἐννοεῖν, οὐ μὴν δὲ καὶ πιστεύειν». Διότι «ἐν μὲν τῇ μεί-
ζονι τὴν ἀνθρωπίνην δηλοῦν οὐσίαν· ἐν δὲ τῇ ἐλάττονι, τὴν
θείαν· ὥς οὖν δύο εἰσαγομένων μέσων, συνάγεται ὑγιὲς οὐ-
δέν». Τοῦτο μὲν, συνεχίζει, ἐγνώριζεν ὁ ὕμνογράφος, ἀλλὰ
διὰ τὸ μέτρον «παρεκινδύνευσεν οὕτως, ἐν ἐνὶ ὄρῳ συμπτύ-
ξας μηδὲν δέον τό, κατ' οὐσίαν».⁹¹

Ἰδιαιτέρως ἀπασχολεῖ τὸν Δούκαν φήμη τις τῆς ἐποχῆς
του, καθ' ἣν ἐπροτάθη εἰς τὴν Ἱ. Σύνονδον νὰ εἰσαχθῇ ἡ ρωσ-
σικὴ μουσικὴ εἰς τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν «ὥς δῆθεν ἀλλό-
κοτον οὖσαν τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη ἡμῖν, καὶ μὴ ἁρμοδίαν εἰς
ὕμνους θρησκευτικούς, καὶ ταῦθ' ὥς Ἀσιατικὴν, εἰς ἡδονὴν

⁸⁹ IIB35.

⁹⁰ IIB103-4.

⁹¹ IIB68-9. Τοιαῦτα σφάλματα λογικὰ καὶ συντακτικὰ ὑπάρχου-
σιν εἰς πολλοὺς ἐκκλ. ὕμνους ἴσως «διὰ τὸ μέτρον», ὥς ἰσχυρίζεται ὁ
Δούκας. Καθ' ἡμᾶς μέτρον καὶ μελωδία συμβαδίζοντα ἠνάγκαζον τὸν
ὕμνογράφον νὰ προσαρμόζη τὰς ἐννοίας καὶ τὰς λέξεις καὶ τὴν σύντα-
ξιν πρὸς ἐκεῖνα. Πρῶ. καὶ τὸ συντακτικὸν σφάλμα τῶν νεκρωσίων:
«ἐπελθὼν γὰρ ὁ θάνατος ταῦτα πάντα ἐξηφάνισται».

τὰ μάλιστα ἐπιρρέπουσαν». Ὁ Δούκας δὲν ἀρνεῖται μὲν ὅτι ἡ ρωσικὴ μουσικὴ εἶναι καταλληλοτέρα καὶ ὅτι ἡ ὑπάρχουσα ἡμετέρα ρέπει μᾶλλον πρὸς ἡδονὴν παρὰ πρὸς κατάνυξιν θρησκευτικὴν, δὲν συμφωνεῖ ὅμως λόγῳ τῶν περιστάσεων νὰ γίνῃ μεταβολὴ τις. «Ἐγὼ μὲν οἶδα ταῦτ' ἀμφοτέρω, γράφει, καὶ προμεμελέτηκα πάλαι· οἶδα γάρ τοὺς τε Ρώσσους ὁμοθρήσκους ἡμῖν τυγχάνοντας, καὶ τὴν μουσικὴν αὐτῶν καταλληλοτέραν ἕξ γε ὕμνους, ὥς τῆς ἡμετέρας ἀπονευούσης μᾶλλον πρὸς ἡδονὴν, ἢ κατάνυξιν· ἀλλὰ καὶ οὕτω τούτων ἐχόντων, τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος διὰ γε τοὺς καιροὺς αὐτοὺς ἀσύμφορόν μοι εἶναι δοκεῖ».

Οἱ λόγοι, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν Δούκαν δὲν ἐπιτρέπουν πᾶσαν μεταβολὴν εἶναι οἱ ἐξῆς: Πρῶτον πιστεύει, ὅτι «πᾶς νεωτερισμὸς ἄτοπὸν τι καὶ αὐτὸς ἕτερον τέχεται». Φέρει δὲ ὥς ἐπιχείρημα τὴν γενομένην τότε διάλυσιν τῶν Μοναστηρίων, ἐξ ἧς ἠλπίζοντο τὰ ἐξῆς: α) νὰ ὠφεληθῇ τὴν ἐπικαρπίαν ἢ Ἐκκλησίαν· β) νὰ ἰδρυθῇ «τὸ τῶν μελλόντων κυβερνήσειν τὸ σκάφος τῆς Ἐκκλησίας σχολεῖον»· καὶ γ) νὰ διορθωθῇ «ἡ μουσικὴ ἀρμονία, ἵνα μὴ ὠρύεται ἕκαστος ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ, ὅπως ἔτυχε». Καὶ ἄλλα πολλά. Ἀλλὰ «νῦν, ὁπότε μηδὲν ὄφελος, συνειδότες, οἷα ἀνοήτως ἐβόων, θρηνοῦσιν ὥς τὰ γραῖδια τὴν τῶν μοναστηρίων ἀπώλειαν». Δεύτερον λέγει, ὅτι ἡμεῖς ἔχομεν «τὸ Ὀκτώηχον μέλος καὶ τὰ Προσόμοια» καὶ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι παρομοίως διηρρυθμισμένα, καὶ «οὐ δεῖ παρασύρεσθαι ἐν τούτοις δυσήχως κραυγάζοντας, ὅπως ἂν ἕκαστος δύναιτο». Τρίτον. Ἡ ρωσικὴ μουσικὴ ἀπαιτεῖ πολλοὺς μουσικοὺς δι' ἕκαστον ναὸν «ὁπόθ' ἡμεῖς οὐδέ γοῦν ἕνα ἐκάστη ἐκκλησίᾳ ἐς δεῦρο δεδυνήμεθα τρέφειν, ἀφέντες τοῦτο ἐλεύθερον καὶ ἀπειρόκαλον φιλοτίμημα γίνεσθαι τῷ κρακτικωτέρῳ». Καὶ τέταρτον ἔχομεν ἀνάγκην ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι νὰ γνωρίζωσι καὶ τὴν ρωσικὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν μουσικὴν, καὶ ἀπαιτεῖται χρόνος πολὺς «ὥστε ἐπὶ πάσης Ἑλλάδος ἐπικρατῆσαι, εἴγε βουλοίμεθα μὴ καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἔτι διαιρεθῆναι, ὁ μὲν συνταχθῆναι τῷ Κηφῶ, ὁ δὲ τῷ Ἀπολλῶ καὶ ὁ χεῖρον, ὁ μὲν βλέπων πρὸς ἀνατολήν, ὁ δὲ πρὸς δύσιν».

Ἀλλὰ καὶ τούτων καλῶς ἐχόντων δὲν νομίζει ὁ Δούκας, ὀρθότατα φρονῶν, ὅτι ἡ μουσικὴ βελτίωσις θὰ ἐπιφέρῃ καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀνόρθωσιν. Ἐφ' ὅσον θρησκεία εἶναι πίστις ἀκραιφνὴς καὶ ἀρετὴ ἐνεργὸς ἐν Χριστῷ καὶ προσευχὴ ἀδιάλειπτος διὰ μυστικῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ θεῖον, ἡ δὲ λατρεία ἐξωτερικὴ μόνον ἔκφρασις τοῦ κατακλύζοντος τὴν

ψυχὴν τοῦ πιστοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τότε ἡ μουσικὴ ἔρχεται εἰς δευτέραν μοῖραν καὶ ὥς ἐπικόσμημα. Πρώτην δὲ θέσιν κατέχει ὁ λόγος ἀπ' ἁμβωνος καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν καθηκόντων τῶν Ἐπισκόπων καὶ τῶν Ἱερέων. «Τοῦτου οὖν ἡμῖν φροντιστέον, γράφει, περὶ τοῦτο μάλιστα σπουδαστέον· τὰ δὲ μουσικὰ ἀπηχήματα ἔστω ἐν μοίρᾳ τῶν ἐπικοσμημάτων· καὶ ἴστω πᾶς τις, ὅτι εἰ μὴ τοῦτο γένοιτο, οὐδὲν ἔστι γενέσθαι τῶν δεόντων· ἔω δὲ λέγειν τὸ βλασφημότερον, ὅτι πᾶσα μεταβολὴ ἐτέρας κακίας ἐστὶν εἰσβολή· καὶ ἐνὶ λόγῳ τὸ πᾶν εἰπεῖν, αὐτῆς ἀθείας ἐστὶν ἀρχή».⁹²

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

1. Περὶ ἐρμηνείας καὶ μεταφράσεως τῆς Γραφῆς

Βασικόν διδάγμα τοῦ Δούκα εἶναι τοῦτο: «Πείθεσθαι ταῖς Γραφαῖς δεῖ, οὐ κρίνειν καὶ ἐπικρίνειν· αἰχμαλωτίζειν πρὸς δόξαν τοῦ Κυρίου, οὐ παρέλκειν πρὸς τὴν ψευδομένην σοφίαν· πιστεύειν γνώμῃ ἀδιστάκτῳ, οὐκ ἐπιλογίζεσθαι ρεμβομένη διανοίᾳ· ἐν γὰρ τοῖς μυστηρίοις ἡ μείζων πρότασις τοῦ συλλογισμοῦ, ἐξ αὐτῆς λαμβανομένη τῆς πίστεως, ἀναπόδεικτος ἐστὶ καὶ αὐτόπιστος».⁹³ Χωρὶς δὲ νὰ ἀποκλείῃ τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς, τὸυναντίον «κελεύω μάλιστα, γράφει, συνιστὰς αὐτὴν παντὶ χριστιανῷ»,⁹⁴ ἀναγνωρίζει, ὅτι «πολλὰ τῆς γραφῆς καὶ λέξει καὶ φράσει, τὰ μὲν κατ' ἰδίωμα γλώσσης, τὰ δὲ καὶ δι' ἄλληγορίαν πολὺ περιθέβληνται τὸ γριφῶδες· ἃ οὐχ ὥς μὴ καλῶς ἔχοντα ἐξελεγκτέον, ἀλλ' ὥς ἀγνοούμενα ὑφ' ἡμῶν σεβαστέον. Ταῦτα τοίνυν ἤδη ὅλως ἀποσιωπητέον, ἢ ἐξηγητέον, αἰχμαλωτίζοντες, πᾶν νόημα κατὰ τὸν Ἀπόστολον πρὸς τὸ εὐσεβεῖν».⁹⁵ Κατ' ἀρχὴν, λοιπόν, ὁ Δούκας συμβουλεύει ἀπόλυτον πίστιν εἰς τὰς δογματικοῦ περιεχομένου διδασκαλίας τῆς Γραφῆς. Ἐρμηνείαν δ' εὐσεβῆ καὶ ταύτην μετὰ φειδοῦς συνιστᾷ διὰ τὰ δύσκολα σημεία αὐτῆς.

Ἄν δὲ δέχεται, ὅτι δυσκολαὶ κατανοήσεως μερῶν τῆς

⁹² IIA25-29.

⁹³ IIIA188-89. Ἴδὲ καὶ IB337. Οἱ ἄνθρωποι φύσει ὀρεγόμενοι τοῦ εἰδέναι «ἀναλίσκétωσαν οὐκ ἐν τοῖς δογματικοῖς, ἀλλ' ἐν τοῖς περὶ τὸ δόγμα καὶ τοῖς ἠθικοῖς μάλιστα, ἐνθα πανδαισίαν αὐτοῖς παρατίθῃσιν ὅ,τε φυσικὸς νόμος, καὶ ἡ κατὰ Σωκράτην φιλοσοφία».

⁹⁴ IIIB261.

⁹⁵ IA176.

Γραφῆς ὑπάρχουσιν ὀφειλόμενοι εἰς τὴν «λέξιν καὶ φράσιν» τῆς γλώσσης, ἐν τούτοις εἶναι ἐναντίον πάσης μεταφράσεως ἢ παραφράσεως αὐτῆς.⁹⁶ Διότι πρῶτον μὲν ἡ γλῶσσα τῶν «προφητῶν» ὡς ὀνομάζει τοὺς συγγραφεῖς τῆς Γραφῆς, «ὧς θεοφόροις οὖσιν, καὶ τὴν τοῦ πνεύματος φωνὴν ἀξιοθεῖσι ξυνιέναι, αὐτόπιστος καὶ εὐκατάληπτος ἦν ἀπὸ πρώτης».⁹⁷ Ἔπειτα δὲ «οἱ ἐκ γραμματικῆς ὁρμώμενοι ἔξεως οἴασουν, τὸ μὲν ἱστορικὸν τῆς Γραφῆς καὶ μάλιστα τοῦ Εὐαγγελίου κατανοοῦσι· τὸ δὲ Δογματικὸν καὶ τὸ ὑψηλότερον τῆς τῶν Προφητῶν ἠθικῆς οὐτ' ἐν τῇ ἀρχαίᾳ, οὐτ' ἐν τῇ ἐσχάτῃ (ἐσχάτην δ' ἔγωγε τίθημι τὴν χυδαϊκὴν ταύτην προσποιήσιν, ὧς πρὶν ἀνατεῖλαι καὶ δυσσομένην) δύναιτ' ἂν ραδίως καταλαθεῖν, εἰ μὴ τις ἐξ ἐρμηνείας καὶ ἀνωτέρας ὁρμᾶται ἔξεως»,⁹⁸

2. Ἑρμηνεῖαι χωρίων τινῶν τῆς Γραφῆς

Κατωτέρω παραθέτομεν ἐρμηνείας τινὰς πρὸς κατανοήσιν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐρμηνεύει καὶ κατανοεῖ τὴν Γραφὴν ὁ Δούκας.

α) «Οὐκ ἐξ ἔργων νόμου δικαιούται πᾶς· τοῦτο δὴ τὸ τοῦ Ἀποστόλου, οὐ τῶν τῆς δικαιοσύνης ἔργων ἄρνησιν ὑπαινιττόμενον, τὴν πᾶσαν σωτηρίαν ἐν μόνῃ τῇ πίστει βούλεται συγκεντροῦν· ἀλλὰ τὴν ἀπὸ τῆς περιτομῆς ἀξίωσιν τῆς μηδὲν μᾶλλον, ἢ καὶ τῆς ἀκροβοστίας, πρὸς τὸ σώζεσθαι συμβαλοῦσης, περιττὴν καὶ ἄδικον εἶναι δηλοῖ· Ἀβραάμ γὰρ αὐτῷ καὶ ἀπεριτμήτῳ μὲν, ἐκ πίστεως δὲ καὶ δικαιοσύνης ὁρμώμένῳ μόνον, ἐλογίσθη εἰς δικαιοσύνην· ὥστ' ἡξίωται καὶ πολλῶν ἐθνῶν πατὴρ καλεῖσθαι· ὅ,τι δὲ δήποτε δεῖ γενέσθαι ἐν τῇ κρίσει περὶ τῶν ἐξ ἀγνοίας μὲν μὴ πεπιστευκότων, δικαίως δ' ἄλλως βεβιωκότων, ὃ παρεμπίπτον, ἐνοχλεῖται περὶ ταῦτ' ἐπιστάσαις ἐνίων, τοῦτο κείσθω ἐπὶ τῆς τοῦ τὰ πάντα δικαίως δικάσοντος πλάστιγγος· οὐ γὰρ ἡμέτερον ταῦτα κρίνειν».⁹⁹

β) Εἰς τὸ ὑποβληθὲν εἰς τὸν Δούκαν ἐρώτημα: «πῶς ἐγένετο ἐσπέρα καὶ πρωτὶ ἡμέρα μία κατὰ τὸν Μωϋσῆν, τοῦ

⁹⁶ ΙΙΙΑ55 καὶ 50-59.

⁹⁷ ΙΙΙΑ203.

⁹⁸ ΙΙΒ203. Ἰδὲ καὶ 202 ἐξ. Ἐνταῦθα διὰ μακροτάτων ἀντιτίθεται εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς.

⁹⁹ ΙΙΒ85-6.

ἡλίου μήπω ὄντος; μέτρον γάρ νυχθημέρου χρόνου τὴν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτὸ ἴσμεν τοῦ ἡλίου περιφοράν», κατέφυγε «πρῶτον εἰς τὸ ἀστειότερον, ὅτι δῆθεν τοῦτ' ἐστὶ σχῆμα πρωθύστερον σύνηθες καὶ τοῖς θύραθεν . . . καὶ ἡ Ἐκκλησία πη ἐξ ἀνάγκης ἠξίωσε δέξασθαι χρονικῆς τάξεως ἀλλαγῇ, πρῶτον μὲν βαπτίζειν τὰ βρέφη, εἰθ' οὕτω πολλῷ ὑστέρω χρόνῳ κατηχεῖν, τὸ φύσει ἡγούμενον ὕστερον ἐπενεγκοῦσα τῇ τάξει». Τελικῶς δίδει σοβαρὰν ἀπάντησιν, ὅτι ταῦτα εἶναι ζητήματα πίστεως δοθέντα δι' ἀποκαλύψεως καὶ μὴ ὑποκείμενα εἰς ἔρευναν καὶ ἔνεκα τούτου δέν δυνάμεθα «πολυτρόπως σοφίζόμενοι, ἀταξίαν τῶν ἔργων τοῦ θεοῦ κατηγορεῖν τοῦ Μωυσέως». ¹⁰⁰

γ) «Τί ἐστὶ τὸ τοῦ Ἡσαίου Ἀκοῇ ἀκούετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε, καὶ βλέποντες βλέψετε καὶ οὐ μὴ ἴδητε; αὐτὸς ὁ Ἰησοὺς τοῦτ' ἐξηγήσατο· ἐς τοσοῦτον γὰρ φθόνου ἦκον οἱ κάκιστοι Ἰουδαῖοι, ὥστε ἐφοβοῦντο μὴ ἀκούσαντες καὶ ἰδόντες τὰ θαύματα καὶ τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ, καὶ συνιέντες αὐτάς τῇ καρδίᾳ, κἄντεῦθεν πιστεύσαντες ἐπιστραφῶσι πρὸς τὸν Σωτῆρα, καὶ λάθωσιν ἰασιν· ὅσοι γὰρ εἰς τοῦσχατον κακίας ἀφίκοντο μᾶλλον ἀνάσχοιντο κακῶν, ἢ εὖ πάσχοντες· διὸ εἴ τις δόξειεν ἐθέλειν εὐεργετεῖν κοινῇ, μεθίστανται ἐκ τοῦ μέσου, ἵνα μὴ δόξωσι συμμετασχεῖν καὶ αὐτοὶ τῆς εὐποιίας». ¹⁰¹

¹⁰⁰ || IB259-61.

¹⁰¹ || IB150.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ

Δύο πράγματα ἀπησχόλησαν τὸν Δούκαν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του: ἡ ἠθικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἑλλήνου διὰ τῆς παιδείας, τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας, καὶ ἡ ἀνόρθωσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας: «τῆς παιδείας καὶ τῆς θρησκείας τῶν μάλιστα τούτων ἔθνικῶν χαρακτήρων καὶ πάνυ γε μέλει μοι».¹ Καὶ διὰ τὰ δύο αὐτὰ ἡγωνίσθη μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του.

Ὅτε μὲν ἡ Ἑλλάς ἦτο ὑπόδουλος, εἰργάζετο ἐντατικώτατα καὶ ἕνα πῶτον ἔτρεφε: τὴν ἐν ἐλευθερίᾳ ἀνάδειξιν τῆς παλαιᾶς αἵγλης τῆς Ἐκκλησίας.² «Ἐσκοποῦμεν ὅπως ποτὲ ἔσται ἡμῖν ἀνακτήσασθαι τὴν ἐλευθερίαν καὶ τοῦτ' ἦν ἡμῖν μελέτημα διὰ βίου, ἵν' ἐλευθερώτερον ἡμῖν ᾗ σκέψασθαι τι βέλτιον καὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας».³ Ὅτε ἡ αὖρα τῆς ἐλευθερίας ἔπνεε μυροβόλος εἰς τὸ αἱμάσσον ἀπὸ τὴν μακραιῶνα δουλείαν καὶ τὸν πολυετῆ πόλεμον σῶμα τοῦ ἀναγεννωμένου ἑλληνισμοῦ ἡγειρεν ὁ Δούκας σταυροφορίαν ὅλην μακρὰν εὐρισκόμενος τῆς Ἑλλάδος, ἵνα πάντες κατέλθωσιν εἰς αὐτὴν καὶ προσφέρωσι τὰς ὑπηρεσίας των. Ὁ Δούκας ὁ ἴδιος κατῆλθε καὶ ἤρχισε ἐντατικὸν ἀγῶνα καὶ ἐργασίαν.

Ἀμέριστον ἔστρεψε τότε τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν.⁴ Εὗρεν ὅμως αὐτὴν εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν καὶ ὄχι μόνον ἀδιαφορίαν ἐπισήμων καὶ μὴ συνήντησε πρὸς ἀνόρθωσιν, ἀλλὰ καὶ ἀντίδρασιν τὴν ὥστε νὰ καταλαμβάνηται ἀπὸ ἀπελπισίαν σχεδόν. «Καὶ νῦν ἐλθόντες εἰς αὐτὴν [τὴν ἐλευθερίαν], γράφει, κινδυνεύομεν ναυαγῆσαι ἐν αὐτῇ τῷ λιμένι. Νεμεσῶ, ὅτι παρέτεινέ μοι ἐς δεῦρο τὸ ζῆν ὁ θεός, ὥστε ἐπιθεῖν τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἑξωθεν μὲν πολλαχόθεν ἐπιβουλευομένην τε καὶ κακουργομένην, ἔσωθεν δὲ ὑπὸ τῶν κεκαυτηριασμένην τὴν συνείδησιν ἐχόντων

¹ IB121.

² IIA48: «Πρῶτον τὴν ἀρχαίαν τελειότητα· δεύτερα δὲ τὰλλα».

³ IIB102.

⁴ IIA177.

ἐμπαιζομένην τε καὶ προδιδομένην». ⁵ Τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τόσοι ὁ φόβος καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὸ μέλλον αὐτῆς, ὥστε «ταῦτα ταραττει μου τὴν ψυχὴν, γράφει, ἐπίφοβα ὄντα πρὸς τὸ μέλλον, καὶ οὐκ ἔῃ ὕπνον τοῖς ὀφθαλμοῖς λαβεῖν καθ' ἡσυχίαν». ⁶

Πράγματι δὲ οὔτε ἡσυχάζει οὔτε καὶ ἀποκάμνει ἐργαζόμενος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, γράφων καὶ συνηγορῶν πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις καὶ διὰ παντὸς τρόπου. Γράφει πρὸς ἐπισήμους πολιτικές καὶ ἐκκλησιαστικές ἀρχάς· γράφει πρὸς ἄτομα ἐπίσημα ⁷ καὶ μὴ· συντάσσει ὑπομνήματα· συγγράφει διαλόγους· ⁸ νουθετεῖ καὶ παρακαλεῖ· συμβουλεύει καὶ ἀπειλεῖ· φθάνει μέχρις ὑπερβολῆς τόσης, ὥστε οἱ φίλοι του νὰ συνιστοῦν εἰς αὐτὸν μετριοπάθειαν, «ἵνα μὴ τις ἀπέχθεια γένηται πρὸς τοὺς τοῦ Κλήρου πρωτίστους»· ⁹ καὶ ἐκεῖνος ἀπαντᾷ, ὅτι αὐτὸς ὀλίγον ἐνδιαφέρεται δι' αὐτοὺς, ὅσον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν «τὴν καλὴν νύμφην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ». ¹⁰ Καὶ ἐξακολουθεῖ τὸν ἀγῶνα μέχρι βαθυτάτου γήρατος. «Ἐγὼ μὲν οὐ μόνον εἶπον, οὐκ ἔγραψα δέ· οὐδ' ἔγραψα μὲν, οὐκ ἀπέχθεια δέ μοι ἐγένετο πρὸς ἐκείνους· ἀλλ' ὡς πρῶτος καὶ νῦν καὶ πάλαι τῆς τούτων ἐπανορθώσεως μνησθεὶς πρὸς αὐτοὺς, προεκινδύνευσά καὶ τι τότε παθεῖν, καὶ νῦν πρὸς ὀγδοηκοστὸν αὖ προβαίνων γῆρας, οὐκ ἐπαυσάμην νουθετῶν...». ¹¹

Περὶ αὐτὰ δὲ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του ἀναγγέλλει τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πινδάρου καὶ ὅτι, ἐγκαταλείπων τὴν ἄλλην του παράλληλον προσφιλεστάτην ἐργασίαν εἰς ἣν ἔδωκε πᾶσαν

⁵ IIB102. Ἴδὲ καὶ IIB70-1. IIA72. 104.

⁶ IIB73.

⁷ Πρὸς τὸν τότε Γραμματέα [ὑπουργόν] τῆς παιδείας γράφει: «Τῶν γὰρ ἄλλων ἀπάντων ἀναλαθόντων ἀμωσγέντως τὴν ἐνδεχομένην εὐθυωρίαν, τὰ τῆς Ἐκκλησίας, οἷς μοι μέλει πολὺ, μέλει δὲ παντὶ χριστιανῷ, μέλει δὴ μάλιστα τῇ σῇ θεοσεβείᾳ οὐδὲ γοῦν πρωθυστερώς ἀξίας προνοίας τετύχηκεν, ὥς οὐδὲ τὴν Ὑμετέραν λέληθε σύνεσιν. Τούτων δ' οὕτω κακῶς ἐχόντων, πῶς καὶ ἐν τίσιν ἂν καυχησάμενοι, ἡγησάμεθ' ἂν ἐλεύθερον εἶναι ἔθνος, ὧν οἱ ἱερεῖς...». IIA267.

⁸ «Ἐγὼν ἐπ' ἄλλοις πολλοῖς [διὰ τὴν ἀνάνηψιν τῶν Ἐπισκόπων] παρακινδυνεύσαι πρὸς αὐτοὺς καὶ τὸν ἀνὰ χεῖρά σοι διαλογικόν μου Ἐπίσκοπον ἐπὶ σκοπῷ μὴ ποτε αἰδεσθέντες αὐτοὶ ἑαυτοὺς μετριώτεροι γένωνται, πρὶν ἢ ἀναγκασθῆναι παθεῖν τοῦτο ὑπὸ τῆς τῶν μελλόντων φορᾶς». IIB71.

⁹ IIB75.

¹⁰ ITB76.

¹¹ IIB115-16.

ἱκμάδα ζωῆς καὶ τὴν τελευταίαν σταγὸνα τοῦ αἵματός του, τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, θὰ ἀσχοληθῇ κατὰ τὸ ἐναπομένον ὀλίγον ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς του («ὄρῳ γὰρ ἤδη τὸ πέρας τοῦ βίου παρὸν ὅσον οὖπω») μὲ ἄλλην καλυτέραν ἀπασχόλησιν· «... ἑτέρας φροντίδος βελτίονος καὶ οὐσιωδεστερας ἄψομαι, ἴν' ... ἐνός μόνου ἐχόμενος τοῦ Θεοῦ, εὐδαιμονέστερον ἀποθάνοιμι· Ἐκκλησίας μοι τοίνυν δεῖ, οἷαν αὐτός γινώσκεις· ἐν ἣ ἡ ἱερά τελετὴ τελοῖτ' ἂν ὡς μάλιστα ἡσυχος καὶ ἀδωροδόκητος, οἷα ἦν ποτε ἐν τῷ Ὁρφανοτροφείῳ, μηδενὸς τῶν ἱερῶν μήτε πιπρασκομένου, μήτ' ἀνταλλαττομένου σιμωνιακῶς· ὃ πανταχοῦ νῦν ὁρῶμεν ἀσεβῶς καὶ παρανόμως γιγνόμενον».¹²

2. Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛ. ΕΚΚΛ. ΑΠΟ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ

Εἰς τῶν σκληροτέρων ἀγώνων εἰς ὃν ἀπεδύθη ὁ Δούκας ἦτο ἡ προσπάθειά του νὰ ἀποσοθήσῃ τὸν χωρισμὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τοῦ νεοσυστάτου Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Διὰ τὴν ἀπόσπασιν αὐτὴν ὁ Δούκας ἀντετίθετο διαρρήδην ἕνεκα τῶν περιστάσεων καὶ διὰ λόγους ἐκκλησιαστικούς καὶ θρησκευτικούς καὶ διὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐπεζητήθη ἡ ἀπόσπασις ἐπαναστατικῶς. Δὲν ἔβλεπε δηλ. οὔτε τὸν καιρὸν κατάλληλον οὔτε τοὺς κινδύνους ὀλίγους ἀπὸ τοὺς ἑτεροδόξους, Διαμαρτυρομένους καὶ Κατολίκους, ὅπως ὀνομάζει τοὺς Παπικούς, οὔτε καὶ τὸν τρόπον δι' οὗ ἐπεζητήθη καὶ ἐπραγματοποιήθη τὸν ἀρμόζοντα. Γράφει, λοιπόν, ἐνισχυτικῶς πρὸς τοὺς ὁμόφρονάς του καὶ πρὸς παθόντα τινὰ Προκόπιον. «Γενοῦ μοι τοίνυν, γράφει πρὸς αὐτόν, ἄλλος Ἀθανάσιος, γενναίως τῆς τοῦ Χριστοῦ προμαχόμενος Ἐκκλησίας».¹³ Ὁ ἀγὼν του εἶναι σκληρὸς καὶ συνεχής. Εἰδοποιεῖται δὲ νὰ παύσῃ νὰ διαμαρτύρηται διὰ νὰ μὴ ὑποστῇ καὶ ἐκεῖνος τὰς συνεπειὰς τοῦ Προκοπίου. «Ἐγὼ δ' οὖν καὶ εἰπὼν πρὸς ὀλίγους ἰδίᾳ, καὶ γράψας πρὸς πάντας κοινῇ, πεπλήρωκα τὸ ὀφειλόμενον· νῦν δὲ καὶ πρὸς ἀπειλὴν ἐντετάλμεθα μηκέτι φθέγξασθαι περὶ τούτου, εἴγε βουλοίμεθα μὴ παθεῖν ταῦτά Προκοπίῳ».¹⁴

¹² ΙΙΙΒ38. Ἰδὲ καὶ ΙΙΙΒ92: «᾿Αρ' ἔσται μοι ἐπιζήσαντα ἰδεῖν ποτε τάξιν μετ' εὐλαθείας ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις; ἄρ' ἔσται μοι προσευξασθαι ἑλθόντα μεθ' ἡσυχίας καὶ σεμνότητος ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς»;

¹³ ΙΒ112-13. Ἰδὲ καὶ 115. 121.

¹⁴ ΙΒ117. Ἰδὲ καὶ 116. 121. 122. ΙΙΑ176.

Δέν ἐστέφθη ὁμοῦς ὑπὸ ἐπιτυχίας ὁ ἀγών του. Διότι «σύν-
οδος Ἐπισκόπων γενομένη, καὶ οὐδ' ἐν ὥρᾳ ὅλῃ περὶ τῶν
ὄλων συσκευασμένη, ἀπέκοψε μὲν τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν
ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, παρέδωκε δ' αὐτῇ κεφαλὴν
τὸν Βασιλέα, τὸν Δυτικὸν τῇ Ἀνατολικῇ. Ἐντεῦθεν ἄρα ἀνοι-
γεται ὁδὸς τῶν συνήθων ραδιουργιῶν τῷ Μακαριωτάτῳ
Πάπᾳ».¹⁵ Ἀπέδωκε δὲ τὴν ἀπόσπασιν εἰς ἐνεργείας τοῦ
Πάπα, ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς Ὁθων ἦτο παπικός.¹⁶ Βαρύτατα
δ' ὥς ἐκ τοῦτου χαρακτηρίζει τοὺς ὑπὲρ τοῦ χωρισμοῦ συν-
εργοὺς ὡς «προδότας» καὶ κατακρίνει τὸν γενόμενον χωρι-
σμόν, διότι δέν βλέπει τι τὸ καλὸν ἐξ αὐτοῦ, καὶ διότι «ἐλα-
θον κακίστη μητρυιᾷ αὐτὴν ὑποτάξαντες»· ἐννοεῖ τὴν Δυτι-
κὴν Ἐκκλησίαν. «Ὑπὸ ταύτης δέ, συνεχίζει, ὡς ἐχθρᾶς οὐ-
σης καὶ παρὰ φύσιν, οὐχ ὅπως ἀγαθὸν τι ἐλπίζομεν, ἀλλὰ
καὶ εἴ τι βουλοίμεθ' ἀφ' ἑαυτῶν πρὸς τὸ βέλτιον ἐποικοδο-
μῆσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τοῦτ' ἀπειργόμεθα· μάθοις δ' ἂν
ταῦτα μᾶλλον ἐξ ἄλλων τε πολλῶν φρονήματι παπικῷ τυ-
ρευόμενα, καὶ εἰ σκοποίης, ὅπως τε τὰ παρ' ἡμῖν Κατολίκων
ἐλευθέρως πράττεται, καὶ ὅπως τὰ τῶν ὀρθοδόξων βιαίως
παρὰ τῆς ἱερᾶς μὲν λεγομένης Συνόδου, νεκρᾶς δὲ πράγ-
ματι οὐσης· παρ' ἧς πολλὰ πολλάκις ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας
πρὸς τὸν ἡμέτερον ἀνήνεγκται βασιλέα, κεῖται δὲ πάντα ἐν
εὐρωτιῶντι καὶ παραθύστῳ πη τόπῳ ἄπρακτα καὶ εἰκῇ. Οὐ-
τω σοι τὸ νομιζόμενον ἀγαθὸν κακῶν τοῖς ἀνοήτοις ἐγένετο
αἷτιον· θεὸς γὰρ οὐκ ἦν μεθ' ἡμῶν, ἡνίκα ταῦτα συνεργεῖα
διαθόλου συνεσκευαρεῖτο ἐν μυχοῖς ὑπὸ τῶν προδοτῶν, ὧν
πολλὴν φορὰν ὁ παρὼν ἤνεγκε χρόνος».¹⁷

Τὸν οὕτως ὁμοῦς γενόμενον χωρισμόν χαρακτηρίζει ὡς
«πολιτικόν» μόνον. «Εἰ γὰρ καὶ διηρέθημεν πολιτικῶς ἀπὸ
τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας, γράφει, ἀλλὰ πνευματικῶς ἐν ἐσμέν,
μία ψυχὴ, ὡς ἐν δυοὶ σώμασιν ἡνωμένοι».¹⁸

3. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

α) Γενικά: «Τὰ τῆς θρησκείας ἀπρονόητα, οἱ Πρεσβύ-
τεροι ἀμαθεῖς, οἱ Ἐπίσκοποι καὶ εὐπτόητοι ἔτι, περιορώμε-
νοι ἕκαστος τὸ καθ' ἑαυτόν, καὶ ὑπὸ τῶν φύλλων αὐτῶν,

¹⁵ IB116.

¹⁶ IB116-17. Ἰδὲ καὶ III B90: «ὡς κακὸν ἄρα ὕφ' ἑτεροδόξου ἄρχε-
σθαι ἡγεμόνος».

¹⁷ III A148.

¹⁸ III A54.

ὥσπερ λαγωοί, ἐκφοβούμενοι· ἡ ἱερὰ λεγομένη Σύνοδος ἀπαγχομένη, προστάττεται· ἡ Ἐκκλησία σκυθρωπάζει...»¹⁹ ἰδοὺ περιληπτικῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ τοῦ κλήρου κατάστασις, ὅπως ἐμφανίζεται αὕτη εἰς τὰ βλέμματα τοῦ Δούκα.

«Πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως... τὰ πρὸς τὸ θεῖον μόλις ἐωρῶμεν πῃ ἀρετῆς ὡς δι' ἀγλῦος εἰδωλον ἐνυπάρχον τῷ, καὶ θρησκείας ἀκτῖνά ποθεν διαυγάζουσιν ἡμῖν καθαρὰν ὡς ἐν βαθεῖ τῷ σκότει οὔσι, τῶν ἀπὸ τοῦ Κλήρου ἀγόντων καὶ φερόντων τὰ τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἑαυτοῖς ἐδόκει ἄριστα ἔχειν...» ἀλλὰ καὶ «νῦν ἀνατειλᾶσης τῆς ἐλευθερίας... πολλοὶ αὐτῶν, ἐξ ὧν πράττουσιν, ἔδοξαν ὑποπτοὶ εἶναι, ὡς ἐπὶ μόνῳ κέρδει παρὰ τοὺς Ἀποστολικοὺς κανόνες ἐν καιρῷ ὡς μάλιστα σφαλερῶ διώκοντες τοὺς θρόνους... οὐχ ὀρᾷς τὰ ἡμέτερα νῦν ὅπως ἔχει; ποῦ ἐστὶν ἡ δύναμις, ἣν ὤφειλεν ἡ Ἐκκλησία ἔχειν, ὅποτε μήτε τοὺς ἱερέας ἱερατικῶς ἐκπαιδευθῆναι συγχωρεῖται; ποῦ τὰ Μοναστήρια; ποῦ πρόνοια νανῶν; ποῦ ἱερατικὰ σχολεῖα; ποῦ μισθοδοσία ἱερῶν; προπέποται πάντα τῆς παρ' αὐτίκα πλεονεξίας ἐνίων τῶν τοῦ Κλήρου».²⁰

Ἡ κατάστασις αὕτη τοῦ Κλήρου — «Οἱ Ἐπίσκοποι, ἵνα μὴ καὶ χειρόν τι εἴπω, λίαν χλιαροὶ τὰ πρὸς θρησκείαν· οἱ δ' ἱερεῖς ἀμαθεῖς καὶ κερδοσκόποι ὄντες, πάντα κερματίου καὶ αὐτὰ τὰ μυστήρια πωλοῖεν ἅν, εἰ μὴ πῃ ὀρῶντο μόνον. Μοῦσα δ' ἱερὰ καὶ σάλπιγξ θεολογικὴ [Σχολή δηλ. ἱερατικὴ], ὑφ' ἧς ἦν ἅν ἐμπνεόμενον τὸν Κλήρον, φερώνυμα ἔργα πρὸς τὴν τοῦ περιουσίου λαοῦ σωτηρίαν ἀποδείξει, ταῦτα σεσίγηται καὶ κεκῶφωται πάμπαν· ὁ δὲ χύδην ἄνθρωπος, ὁ αὐτὸς φεῖ ἄνωθεν ὧν, γοητεύεται μύθοις γραϊδίων, συνήθως τὴν ἰδίαν κεκαυτηριασμένων συνείδησιν»²¹ — ἡ συνέχιζομένη καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐν καιρῷ ἐλευθερίας ἐπιφορτισμένη ἐπὶ πλεόν καὶ δι' ὅλων τῶν «καταχρήσεων»²² εἰς βάρος

¹⁹ IB161. Ἰδὲ καὶ IIIA231: «Ἡ θρησκεία κιθηλεύεται, τὸ Εὐαγγέλιον ἀργεῖ...».

²⁰ IIIB138-39. Ἰδὲ καὶ IIIA285. IIIA54. IIIB34: «... τὸ τῆς θρησκείας ἱερὸν φάρος ταῖς καταχρήσεσι κατασπιδῶσαν». κ. π. ἀ.

²¹ IIIB10.

²² «Ὁρῶμεν, γράφει πρὸς Κωνσταντῶν, καθ' ἐκάστην τὸν βόρβορον τῶν καταχρήσεων καὶ παρανομιῶν ἐν αὐτῇ [τῇ Ἐκκλησίᾳ] κατακλύζοντα, καὶ τοὺς ἱερεῖς ἄλλόν ἄλλην τινὰ ἐπεισάγοντα καὶ μεθοδευόμενον γοητείαν πρὸς χρηματισμόν». Καὶ περαιτέρω πρὸς τὸν ἴδιον: «Ἰσθι, μᾶλλον καλῶς πέπεισο, ὅτι ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία οὐχ ὅπως ἔξωθεν, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς ὑποσκάπτεται ἀμελουμένη». IIIB30. Ἰδὲ

τοῦ γνησίου θρησκευτικοῦ φρονήματος καὶ τῆς λατρείας καὶ τῆς εὐλαθείας ὁδηγεῖ τὸν Δούκαν εἰς ἀπαισιόδοξον, πρὸς στιγμὴν, ἀπόφασιν: «Πάντα τῷ χρόνῳ γηράσκει, καὶ τὰ περὶ τὴν Πίστιν συχναῖς ἐξηλλοιωμένα ταῖς καταχρήσεσιν, ἀπονενέκρωται».²³

Ἄλλ' αὐτὸ πρὸς στιγμὴν. Ὁ Δούκας πιστεύει ἀκραδάντως εἰς τὸ «ἀρχαῖον» μεγαλεῖον τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποδύεται εἰς ἀγῶνα τραχὺν καὶ σκληρὸν διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν Ἐκκλησίαν ἐκεῖ, ὅπου πιστεύει, ὅτι εὐρίσκεται ἡ ἀποστολὴ τῆς. Διὰ τοῦτο ἀμειλίκτως καυτηριάζει πᾶν τὸ σαπρὸν, ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκηται τοῦτο, εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εἰς τοὺς Ἐπισκόπους, εἰς τοὺς Ἱερεῖς, εἰς τοὺς Μοναχοὺς. Σκέπτεται ὅμως, ὅτι δὲν εἶναι τόσον κατορθωτὴ ἡ ἀναγέννησις ἢ ὑπ' αὐτοῦ διωκομένη διὰ τῆς πειθοῦς καὶ τοῦ καυτηριασμοῦ. Καὶ ὁ ἄκρως φιλελεύθερος Δούκας καταντᾷ νὰ πιστεῦῃ, ὅτι μόνον διὰ τῆς «δυνάμεως», διὰ τῆς βίας δηλ., δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ «ἀρχαία εὐθυωρία».²⁴

Ἴδου δὲ ὁ δρόμος, τὸν ὁποῖον χαράσσει διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Κλήρον αὐτῆς. «Χριστιανικῇ βασιλείᾳ, γράφει, καὶ ἔθνει μάλιστα νεοσυστάτῳ χαρακτήρ καὶ κόσμος πρῶτος καὶ μάλιστα τὸ Μυστήριον καὶ ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου, ὃν φέρουσιν ἐν χερσὶν οἱ τοῦ Μυστηρίου ὑπηρέται καὶ λειτουργοὶ οἱ ἀποστολικῶς διαπρέποντες ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ».²⁵

β) Οἱ Ἐπίσκοποι: Δριμύτατος καὶ ἄνευ οἴκτου γίνεται ὁ ἔλεγχος τῶν Ἐπισκόπων ὑπὸ τοῦ Δούκα. Κοσμεῖ αὐτοὺς μὲ βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς καὶ ἀποδίδει εἰς αὐτοὺς, ἴσως ἐν μέρει δικαίως, τὴν κακοδαιμονίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν κατάπτωσιν τοῦ Κλήρου καὶ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ λαοῦ. Κατηγορεῖ αὐτοὺς ὡς ἐπιόρκους²⁶ καὶ αἰτίους τῆς ταραχῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ ὡς ἰδιοποιουμένους τοὺς πρὸς τὸν Θεὸν ὕμνους· τοὺς ἐλέγχει ὡς ἐγωῖστας, φιλοδόξους καὶ φι-

καὶ ΙΙΙΒ119: «Τὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ πλέον ὑπερέβαλεν ἀτοπία, μίμησιν ἔχοντα τὰ πολλὰ τῶν ἐν κωμῳδίᾳ μάλιστα πραττομένων». Καὶ ΙΙΙΑ285. 231. ΙΙΑ251. ΙΙΙΒ67. κ. ἄ.

²³ ΙΙΑ254.

²⁴ ΙΙΙΒ67.

²⁵ ΙΙΙΑ285.

²⁶ Οἱ Ἐπίσκοποι κατεπρόδωσαν τὴν ἀποστολὴν των ὑπὲρ ἑαυτῶν μόνον φροντίζοντες «οὐράνιοι μὲν χάριτι δυντες καὶ ὕψηλοί, ἐπίγειοι δὲ καὶ χθαμαλοὶ γενόμενοι προαιρέσει...». ΙΙΙΑ102.

λαργύρους· μέμφεται αὐτοὺς ὅτι εἶναι εἰσηγηταὶ συρφετοῦ ὄλου «ἀτόπων» ἐθίμων, δῆθεν «νενομισμένων»· τοὺς ἀποκαλεῖ τέλος, ἔνεκα τούτων, «εὐρυτραχήλους»²⁷ καὶ «ἀσκόπους ἐπισκόπους».

Θεωρεῖ δὲ ὅλην αὐτὴν τὴν κακοδαιμονίαν τῶν Ἐπισκόπων, ὡς κληρονομίαν τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε «οἱ κατὰ πᾶν τὸ Ὄθωμανικὸν κράτος Ἐπίσκοποι οὐ περὶ εὐσεβείας, οὐ περὶ μελλούσης κρίσεως, οὐ περὶ διδαχῆς, οὐ περὶ ἀγνείας, οὐ περὶ τοῦ πεπλανημένου, οὐδὲ περὶ ἄλλου τινός, ἐξ οὗ καὶ σωτηρία τις ἐγένετ' ἂν τοῖς ποιμαινομένοις, ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους συνουσίαις ἐφαίνοντο συσχεπτόμενοι μᾶλλον, ἢ ὅπως ἔχει τὰ παρ' αὐτοῖς λεγόμενα Ἐπαρχιακὰ δικαιώματα, βαλάντιά τε τοξεύοντες,²⁸ καὶ θησαυροὺς ὄνειροπολοῦντες, καὶ τούτων αἰτίας προσγιγνομένων, ἐτέρους πάλιν σπεύδοντες ταῖς προσθήκαις ἐπινοεῖν καὶ τῶν παρόντων μηδέποτε κόρον ἔχειν»· ἀλλὰ «καὶ ταῦτ' ἔτι καὶ νῦν, οἶμαι, ὁμοίως παρ' ἐκείνοις σπουδάζεται», ὅτε εὕρισκόμεθα ἐν ἐλευθερίᾳ.²⁹ Εἶναι δηλ. καὶ οἱ τοὶ «ἐκ τῆς παλαιᾶς μαρᾶς τῶν λύκων ζύμης»,³⁰ τῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐναντίον τούτων πλείστα ὅσα κατηγορεῖ.

Κατηγορεῖ αὐτοὺς, ὅτι καθεύδουν «ὑπὸ Μανδραγόραν . . . ἕκαστος τὸ ἑαυτοῦ προορώμενος»·³¹ ὅτι κατηγορήθη ὁ λόγος «οὐ σπορεύς μάλιστα αὐτὸς ὁ Ἐπίσκοπος»·³² ὅτι «οὐκ ἀποτίθενται αὐτοὶ πρῶτοι συρφετὸν ἀτόπων ἐθίμων, ἐν δουλείᾳ εἰς τὴν ἄμωμον Ἐκκλησίαν παράβόλως, ἢ οὐκ οἶδ' ὅπως ποτὲ εἰσφρησάντων, καὶ τὴν καλὴν νύμφην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ αἰσχροῦν τούτοις ἀπεργαζομένων»·³³ ὅτι δὲν ἔπαυσαν νὰ θεωροῦν «τοὺς ἱερέας μὴ ὑπηρέτας σφίσιν αὐτοῖς, ἀλλὰ συμπρεσβυτέρους καὶ συνυπουργοὺς»·³⁴ ὅτι δὲν ἐσκέφθησαν

²⁷ ΙΙΒ92.

²⁸ Παρομοίως ὠνόμαζε τοὺς τοιούτους κληρικούς, «βαλαντισκόπους» καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Δ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930, σελ. 347.

²⁹ ΙΙΒ92-94.

³⁰ ΙΙΒ30.

³¹ ΙΙΑ175. Ἰδὲ καὶ ΙΙΒ92.

³² ΙΙΑ174.

³³ ΙΙΒ76.

³⁴ ΙΙΒ76. Ἰδὲ καὶ 224-25: «Οἱ προὔχοντες τάξει [οἱ Ἐπίσκοποι δηλ.] πεφουσημένοι τῷ ἀξιώματικῷ ἐκ προλήψεως Τουρκικῆς, τοσοῦτον διεστῆκασιν ἅπ' ἀλλήλων [Ἐπίσκοποι καὶ Ἱερεῖς], ὅσον δεσπότης δουλῶν, μηδενὸς μέσου συνολοῦντος τὸ χάσμα· καίτοι ἄμφω οἱ αὐτοὶ ὄντες χάριτι, ἅτε δὴ τὰ αὐτὰ ἐκτελοῦντες μυστήρια».

«Ἐκκλησιαστικὸν συστήσαι σχολεῖον πρὸς παιδείουσιν τῶν μελλόντων τὴν τῶν ὑπερφυῶν τελετὴν καὶ τὴν τῶν λαῶν ἐμπιστεύεσθαι σωτηρίαν»·³⁵ ὅτι δὲν ἀπέβαλαν τὸ δεσποτικὸν ὕφος·³⁶ ὅτι «τοὺς πρὸς τὸ θεῖον ὕμνους κοινούς ἑαυτοῖς τε καὶ ἐκείνῳ προσεποιήσαντο· ἀπ' ἀρχῆς γάρ ἐς τέλος τοῦτο μάλιστα τοῖς ἡμετέροις ὡσὶν ἐπηχεῖ ἐν ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς τὸ Εἰσπολλαέτιον»·³⁷ ὅτι «ὡμοιώθησαν τοῖς δεσπόζουσι, τάλαντα ἐπὶ ταλάντοις ἐπισωρεῦντες· καὶ ἀλαζονεῖαν σατραπικὴν ἀμπεχόμενοι, τοὺς ἱερεῖς διακόνους ἑαυτῶν ἐποίησαν»·³⁸ ὅτι «λατρείας ἀπὸ τοῦ λαοῦ παντοίας ἑαυτοῖς προμνῶνται, ἀλουργίδας τε βασιλικὰς περικείμενοι, καὶ μανδύας συρικούς τε καὶ χρυσοῦφεις ἐπισυρόμενοι καὶ αὐτῆς τῆς τῶν ταῶν οὐρᾶς ἐπιμηκεστέρους ἀνασυρομένους ὀπισθεν ὑπὸ οὐραγῶν. Ἐντεῦθεν δὴ οἱ πρὸς τὸν θεὸν ὕμνοι, μισγόμενοι ταῖς τῶν ἐπισκόπων εὐφημίαις ἐμίαναν οἷον λειχῆσι τὴν ἀμίαντον πρὸς τὸν θεὸν ἡμῶν λατρείαν»·³⁹ ὅτι ἐντεῦθεν «ἡ πλείστη ἐν ταῖς κοιναῖς προσευχαῖς ταραχὴ καὶ τύρβη»·⁴⁰ ὅτι «ζῆλος πίστεως ... ἢ φόβος θεοῦ ... οὐκέτ' αὐτοῖς ἐνυπάρχει»·⁴¹ ὅτι «προπεπόσθαι ἔοικε τὰ τῆς πίστεως παρ' αὐτῶν τοῖς ἑτεροδόξοις, ἐπ' αὐξήσει τῶν λεγομένων δικαιωμάτων αὐτοῖς χαριζομένων»·⁴² ὅτι, «ἃ ἂν αὐτοῖς ἰδίᾳ οἴωνται συμφέρειν, ταῦτ' ἐκμελετῶσι, τοιαύταις ἐνδιατρίβουσι φροντίσι, τίς τίνα καταλαθὼν ἢ προσλαθὼν, λιπαρωτέραν Ἐπισκοπὴν κατάσχη...», ἔτοιμοι νὰ θυσιάσωσιν τὰ πάντα «πίστιν καὶ πατρίδα τριωθόλου ἂν πωλοῦντες»·⁴³ ὅτι

³⁵ IIB77. Ἰδὲ καὶ 100.

³⁶ IIB225. Ἰδὲ καὶ 115: «καὶ τοῦ ἀποθαρβαρωθέντος κλήρου» ἐπῆλθε διπλοῦν τὸ κακὸν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν: «τὸ μὲν ἐκ δεισιδαιμονίας, τὸ δὲ ἐξ ἀγερωχίας τῶν ἐπισκόπων».

³⁷ IIB115.

³⁸ IIB115. Ἰδὲ καὶ IIB262, ὅπου ὁ Δούκας σχολιάζει τὸν θάνατον τοῦ τότε Ἐπισκόπου Ἀργολίδος, Ναυπλίου καὶ Κορινθίας κλπ. Γερασίμου, ὅστις, παρὰ τὴν ἐντολὴν «μηδὲν ὑπὲρ τὴν πῆραν ἔχειν, εἰ μὴ ὅσον εἰς διατροφὰς καὶ ἐνδύματα ... εἰς οὐδὲν ταῦτα λογισάμενος ... κατέλιπε, φασί, πρὸς βαρυτίμῳ κατασκευῇ καὶ σωρὸν ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ μείζω, ἢ ὥστ' ἀκούσαντα πιστεῦσαι ... ».

³⁹ IIIA102.

⁴⁰ IIB115.

⁴¹ IIIA103.

⁴² IIB6. Ἰδὲ καὶ IIB84. 85. 86.

⁴³ IIB72-3. Ἰδὲ καὶ 127: Ἐπίσκοποι ἄξιοι τῆς ἀποστολῆς τῶν δὲν ὑπάρχουσι, διότι «οἱ πολλοὶ ἄλλος ἄλλῃ τῶν Ἐπισκοπῶν παραγγέλλοντες, εἰσηγῶσιν εἰς αὐτάς, ὡς ἐν ἀγορᾷ οἱ ἀνδριάντες». Καὶ IIIA94-5: «Ἦν δτε ἦν τοῖς Ἐπισκόποις, ἀλλὰ καὶ νῦν ἔτι (τί δ' οὐχί:)

«πονηρᾶς ἀγωγῆς τυχόντες, πονηρὰ μελετῶσιν, οἰκότριβες ἐξ οἰκοτριβῶν ἄνωθεν κατιόντες ἐκ διαδοχῆς, τῷ ἑαυτῶν δεσπότη ἕκαστος ἀτόπως δουλεύοντες, καὶ τί οὐ ποιοῦντες ἐπὶ τοῖς ἐλπιζομένοις ἄθλοις».⁴⁴ ὅτι εἶναι ἀσυγχώρητοι «ὧς καταθλακεύοντες ἀναφανδόν, ὃ ἐπαγγέλλονται ἔργον ἱεραρχικόν· οἱ, ἐκδειματοῦντες τὰ ἑαυτῶν θρέμματα, οὕτως εἰπεῖν, ταῖς ἀραῖς ἄλλοι· ἄλλοις ρύποις τὸ ἑαυτῶν ἱερὸν ἐπάγγελμα κατερρύπωσαν».⁴⁵ ὅτι «ὃ αὐτοὶ προσποιοῦνται ἀρχιερατικὴν ὀνομάζειν ἀξιοπρέπειαν, ἴστωσαν ταύτην ἀναξιοπρέπειαν αὐτοῖς μάλιστ' οὔσαν, εἴπερ τῷ ὄντι εἰσι τῶν Ἀποστόλων διάδοχοι, καὶ θρησκείας ὅλως βεβήλωσιν» εἶγε ὁ πρῶτος Ἰησοῦς διὰ ταπεινοφροσύνης τὴν Ἐκκλησίαν ἐστήριξε, καὶ τοὺς ἑαυτοῦ μαθητὰς τὸ μάθημα τοῦτ' ἐξεπαίδευσεν πρῶτον· Ἐπισκόπῳ γὰρ δόξα οὐκ ὀχλος ἱερέων ἀμαθεστάτων δίκην ἀνδραπόδων αὐτοὺς προπομπευόντων ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἀλλὰ λόγος εὐσεβῆς καὶ πρᾶξις σὺν λόγῳ καθαρὰ ὑποκρίσεως».⁴⁶ ὅτι τέλος δὲν ἐννοοῦν ν' ἀποβάλουν πάντα ταῦτα ὡς δῆθεν «νενομισμένα».⁴⁷

Ἐὰν μὲν, συνεχίζει ὁ Δούκας, μὲ τὰ «νενομισμένα» αὐτὰ ἐννοοῦσι τὰ τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, καλῶς· περιμένομεν νὰ ἴδωμεν αὐτοὺς Βασιλείους, Γρηγορίου, Χρυσόστομους «καὶ συγχαιρήσομεν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐπαναλαβούσῃ τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς ἱερότητα»· ἐὰν δὲ τὰ τῆς τελευταίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας περιόδου «παρανενομισμένα ἀνέκαθεν φασινενομισμένα, τὰ ἐκ μοχθηρᾶς καὶ ἀλαζονικῆς οἰήσεως καὶ συνηθείας συζεύοντα, ἐξ ὧν ὁ οἶκος τοῦ οὐρανίου πατρός μηδὲν διαφέρει ἐμπορίου, αἰσχύνῃ ταῦτά γε καὶ μνήμης ἀξιούσθαι».⁴⁸ Δηλαδή «τὸ ἄφειμένους ἡμᾶς τῶν ἱερῶν ὕμνων ὑποδέχεσθαι δεσπότην εἰσερχόμενον εἰς τὸν ἱερὸν ναὸν τήθενναν ἐν κρότῳ ἐμπεπορημένων κωδῶνων ἐν ψαλμοῖς καὶ

ἔθος τοῦτο λιπαρῶς τὰς λιπαρωτέρας τῶν ἐπαρχιῶν παραγγέλλειν, ἵν' ἔχοιεν οὕτω προσφέρεσθαι λιπαρώτερα· καὶ τις αὐτῶν λέγεται καταμέμφεσθαι τὴν φύσιν, ὅτι μὴ δολιχοδειρότερον αὐτὸν ἐπλαστούργησεν, ὅπως διὰ πλείονος χρόνου ἐν τῷ φάρυγγι τῶν βρωμάτων ἐγχρίπτομένων, ἐπὶ πλεον ἐγκάθηται αὐτῷ τὸ ἡδύ, καὶ μὴ ταχέως ἐκλείπῃ». Καὶ ΙΙΒ94: «Ἄλλ' [ἐχρήν] ἢ μένειν, ἢ περ [ἐπισκοπῇ] ἕκαστος διατάσσεται, ἢ παραιτησαμένους, τὴν ἐσχάτην τετάχθαι, ἣς ἂν εἴησαν ἄξιοι».

⁴⁴ ΙΙΒ127.

⁴⁵ ΙΙΒ190.

⁴⁶ ΙΙΒ77.

⁴⁷ ΙΙΒ66.

⁴⁸ ΙΙΒ68.

ὕμνοις καὶ λαμπάσι πολλάκις, καὶ ἄλλ' ἔτι παραλογώτερα τούτων, ταῦτ' οὐκ ἐκ τῶν ἀνέκαθ' ἐστὶ νενομισμένων· ἀλλὰ τολμήματα παντὸς ἄνθρωπου, καὶ ἀναισχυντίαι ἀναισχύντων, μήτε πίστιν, μήτε συνείδησιν ἔχόντων». ⁴⁹ Ταῦτα πάντα τότε ἐν καιρῷ Τουρκοκρατίας «ἐχάλκευσαν ὥς ἐν ἀπορέῃ τοις τὰ κατ' αὐτοὺς νενομισμένα πρὸς ὑπεροχὴν, εἰς ἣν ἕκαστον αὐτῶν διέκαιεν ἢ ἄτοπος ἐπιθυμία, ἐκ πονηρᾶς οἰήσεως τούνδοσιμον ἔχουσα». ⁵⁰

Τοιοῦτον τὸ δριμύ «κατηγορῶ» τοῦ Δούκα κατὰ τῶν Ἐπισκόπων μὲ τὴν ἐλπίδα ἀνανήψεώς των. Ἐπειδὴ ὁμοῦ βλέπει εἰς αὐτοὺς ἀκόμῃ ἀδιαφορίαν κρούει τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, ὅτι ὁ λαὸς ταῦτα βλέπων ἀποθαίνει σὺν τῷ χρόνῳ χαλαρώτερος πρὸς τὴν πίστιν· ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος μήπως οἱ νεώτεροι βλέποντες τὰ τοῦ κλήρου ἀποσεῖσιν ἐντελῶς τὸν σεβασμὸν καὶ ἐπαναστατήσουν καὶ τὸ χειρότερον μήπως «εἰς ἀπόνοιαν ἐλθόντες, νεωτερίσωσι τοῖς ὅλοις, ἐπιθυμήσαντες εἰς ἑτέραν ἑτερόδοξον συναυλισθῆναι μάνδραν» ⁵¹ καὶ ὅτι τώρα ἐν καιρῷ ἐλευθερίας οἱ ἄνθρωποι «παρ' ὧν οὐ μόνον γάλα καὶ ἔρια, ἀλλὰ καὶ τῶν σαρκῶν προσαπήτουν», ὑπὸ τῆς «ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐπιστήμης» ἀνέβλεψαν «τὰς πικροχόλους ἀράς καὶ τὰς γλυκυθύμους αὐτῶν εὐλογίας μηδὲν ἢ τοῦτ' αὐτὸ ψυχρὰ τινα μορμολύκεια καὶ ἀπάτας ἀκαίρους λογιζόμενοι». ⁵² Ἀδίκως δὲ διατελοῦσι «λαρυγγίζοντες καὶ πλατειάζοντες, Δέδοται ἡμῖν τὸ δεσμεῖν τε καὶ λύειν· ἐχέτωσαν τοῦθ' οὕτως, εἰ μὴ ἀγανακτήσειεν αὐτοῖς ἀκούσας ὁ μακαριώτατος Πάπας». Ἀλλὰ θὰ ἔλθῃ ἐποχὴ καθ' ἣν καὶ ἐκεῖνοι καὶ αὐτὸς θὰ ἀποβάλουν τὴν ἀλαζονείαν αὐτήν· «ἡ γὰρ θρησκεία οὐκέτι ἔσται εἰς καταπάτημα αὐτοῖς, οὐδ' εἰς ἐμπαιγμὸν· ἀλλ' ὥς οὐράνιον κτῆμα

⁴⁹ I I I B 191-92. Ἰδὲ καὶ I I I B 176-77, ὅπου περιγράφει τοὺς ἐπισκόπους «ἐπιδεικνυμένους ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς, ὥσπερ ἐν θεάτροις, μανδύας τε ἐπισυρομένους κωδωνοφόρους, κἄν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἀναιδῶς παραγυμνουμένους τε καὶ θεατρικῶς σαλακωνίζοντας, μεταμφιεσμένους τε, καὶ ὕμνουμένους ὑπὸ τῶν μελωδῶν, καὶ ὅλως ἑαυτοὺς θεοποιούντας. Πῶς γὰρ μὴ εἴποι τις ταῦθ' ὁπότε οἱ ὕμνωδοὶ ἀφέντες τὸν ἄορατον χαίρειν, τρέπονται ὅλη βοή πρὸς τὸν ὁρώμενον τοῦτον θεόν, τὸν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ διασαυλούμενον τε καὶ διαθρυπτόμενον, οἱ μὲν αὐτῶν ἐπιδεικνύμενοι ἄμφι τὰ εἰσπολλάετια, οἱ δὲ ὁήσεις τῆς Γραφῆς λαρυγγίζοντες καὶ πλατειάζοντες ἐς δόξαν τοῦ κωμωδουμένου...»;

⁵⁰ I I I B 192.

⁵¹ I I I B 72.

⁵² I I I B 191.

κοινή πᾶσι δεδορημένον, ἀπηώρηται ἀπὸ τῆς καρδίας τῶν πιστῶν, ὥσπερ ἄλυσις· ἥς ἀπὸ τοῦ Ἰσοῦ ἕκαστος ἔχεται».⁵³

Εἰς τὸ μακρότατον αὐτὸ κατηγορητήριον τοῦ Δούκα ἀπὸ καθαρᾶς ἱστορικῆς πλευρᾶς δὲν ἔχομεν λόγους ν' ἀμφισβητήσωμεν, ὅτι λόγῳ τῆς δουλείας τινὲς ἢ καὶ πολλοὶ τῶν Ἐπισκόπων ἔκαμαν κατάχρησιν τῆς θέσεως καὶ τῶν ἀναπτυχθέντων ἐθίμων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Δὲν ἐπιδοκιμάζομεν βεβαίως πολλὰ τῶν ἐθίμων τούτων, πλὴν ὅμως ταῦτα ἔρχονται καὶ παρέρχονται καὶ τὴν θέσιν τῶν καταλαμβάνουσιν ἄλλα, ἐξ αὐτῶν τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας γεννώμενα μὲ θρησκευτικὸν κάλυμμα καὶ ἐκ θρησκευτικῶν λόγων χωρὶς καμμίαν κατ' ἀρχὰς πρόθεσιν ἐκμεταλλεῦσεως ἢ ἀπάτης. Ἀλλωστε ἔχομεν ἐν μέρει σύμμαχον εἰς ταῦτα αὐτὸν τοῦτον τὸν Δούκαν διακρίνοντας «ἐποχὰς θρησκευτικὰς ἐπ' ἄλλαις ἄλλας γεγεννημένας· τούτων δ' ἐκάστη πολλὰ τῶν πάλαι ἐθίμων, καλῶς μὲν ἐχόντων, ἀλλὰ τῷ γε χρόνῳ κατ' ὀλίγον ἐξηλλοιωμένων, ταῦτα μὲν οὐδὲ μνήμης ἔτι ἀξιοῦνται· ἕτερα δ' ἀντεισῆχθησαν ἄλλοι ἄλλα».⁵⁴

Ὅτι δὲ καὶ τὰ ἤδη ὑφιστάμενα θὰ μεταβληθῶσιν, πιστεύει ἀκραδάντως αὐτὸς οὗτος ὁ Δούκας, ὅστις λέγει, ὅτι θὰ ἔλθῃ ἐποχὴ καθ' ἣν ἡ Ἐκκλησία θὰ ἀναλάβῃ τὴν παλαιὰν αὐτῆς λαμπρότητα καὶ οἱ μεταγενέστεροι θὰ λέγωσιν εἰρωνικῶς τῷ τρόπῳ· «Ἦν ὅτε ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν οἱ Ἐπισκοποὶ, ἀναβαίνοντες ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς ἐπὶ θρόνων ὕψηλῶν, Μίτρας τε ἀδάμασιν ἐξαστραπτούσας φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, καὶ μανδύας τριοργυίους, δίκην ταῶν, ἐπισυρο-

⁵³ IIB192.

⁵⁴ IIB66. Ἰδὲ καὶ IIB182, ὅπου διὰ τὰ ἴδια πάλιν ἔθιμα λέγει: «Χρόνῳ πάντα βελτίω καὶ χεῖρῳ γίγνεται· δς τὰ τ' ἐλπιζόμενα πολλὰς ἀνέτρεψε, καὶ τῶν ἀπροσδοκῆτων τάνάπαλιν πόρον εὑρεν». Πέντε ἱστορικὰς ἐποχὰς διακρίνει ὁ Δούκας: α) Ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Μωϋσέως, ὅτε «ἦν ἔμφυτος θεοσέβεια». β) Ἀπὸ Μωϋσέως μέχρι Χριστοῦ, ὁπότε «ἐδόθη ὁ νόμος, ὡς σκιά τῶν μετὰ ταῦτα». γ) Ἀπὸ Χριστοῦ «ἐπεσκίασεν ἡ χάρις, καὶ γέγονεν ἡ κτίσις καινὴ, ἥνικα ἐστηρίχθη ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, φρουρουμένη τῷ τοῦ Εὐαγγελίου λόγῳ μέχρι τῶν Συνόδων». δ) «Τὸ δὲ λοιπὸν [ἀπὸ τῶν Συνόδων] κακῶς σχόντων ἡμῖν τῶν πολιτικῶν ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἀνάγκη ἦν συνθολωθῆναι καὶ τὸ τῆς Ἐκκλησίας καθαρὸν» μέχρι τῆς ὑποδουλώσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. ε) «Ἐπεὶ δὲ ποτε χρόνῳ ὕστερον ἔδει καὶ χεῖρον ἡμᾶς γενέσθαι τελεῖα ὑποπεσόντες τυραννίᾳ [τῇ Τουρκικῇ], τίποτε τῶν κακῶν οὐ συνεῤῥύη, παντὸς ζωπύρου ἀρετῆς καὶ σοφίας ἀποσβυσθέντος, ἐξ οὗπερ ἀνέλαμψαν ταῦτα δὴ τὰ τῶν Ἐπισκόπων νενομισμένα». IIB66-67.

μένους, έμπεπορπημένοι, συνεμερίζοντο τούς ύμνους καί τάς λατρείας αὐτῷ τῷ ὑψίστῳ». ⁵⁵

γ) Οἱ Ἱερεῖς: Μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἅτινα κατηγορεῖ ὁ Δούκας τῶν Ἐπισκόπων, ἦσαν καί τὰ δύο ταῦτα, ὅτι μετεχειρίζοντο τούς ἱερεῖς ὡς ὑπηρέτας τῶν καί ὅχι ὡς συμπρεσβυτέρους καί ὅτι δέν ἐφρόντισαν διὰ τήν μόρφωσιν καί τήν μισθοδοσίαν τῶν. Ἀπότοκα δέ τούτων ἦσαν ἡ δουλοπρέπεια καί ὁ δουλικός χαρακτήρ τῶν ἱερέων καί τὰ ἐκ τῆς ἀμαθείας εἰσφρήσαντα εἰς τήν Ἐκκλησίαν δεισιδαιμονία καί ἐμπόριον τῶν ἱερῶν. Ἐνεκα δέ τούτων ἐξέπεσε, γράφει, ἡ τιμὴ πρὸς τόν Κλήρον πολλῶν μὴ θελόντων καί ἀποτροπιαζομένων καί αὐτὰ τὰ μυστήρια, φοβουμένων «μὴ ἀντὶ καθαρότητος καί ἁγιασμοῦ τι ἐκ τῆς προστριβῆς τῶν τοιούτων αὐτοῖς προσγένηται μίασμα» ⁵⁶ καί φθάνει εἰς τήν βαρεῖαν κατηγορίαν, ὅτι «οἱ λειτουργοὶ τοῦ ὑψίστου ἐς τοσοῦτον ἐξώκειλαν, ὥστ' οὐ χριστιανῶν ἱερέων ἔργον φαίνονται ἐργαζόμενοι». ⁵⁷ Ἰσχυρίζεται λοιπόν ὁ Δούκας, ὅτι «τῶν Ἐπισκόπων ὑπερπυργουμένων, τῶν δέ ἱερέων ὑποτρεχόντων καί θεραπευόντων τὸ πανσθενές ἐκείνων καί ὑπερέχον, ἐγένετο χάσμα μέγα μεταξὺ, ὅσον γ' ἔστι δούλου πρὸς δεσπότην· ὁ νῦν γ' ἀφελεῖν ἀπὸ τοῦ μέσου, ἐφ' ᾧ συνάψαι τὰ διεστώτα ὑπαλλήλῳ τάξει ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ κατὰ τὸ ἀρχαῖον οὐκ ἐφεῖται». ⁵⁸

Ἐπειτα φοβερωτέρα εἶναι ἡ ἀμάθεια τοῦ Κλήρου. «Τοῦ Κλήρου ὁ πολὺς, γράφει, ἀμαθής τε καί χαμερπής ἐς τὰ μάλιστα». ⁵⁹ Ἐνεκα δέ τούτου «πῶς ἂν τις προσέλθοι ἡδέως ταῖς τελεταῖς ὁρῶν τούς τελεστάς ἀγνοοῦντας, ἃ τελοῦσιν; ἄνω γάρ ποταμῶν τοῦτό γε», ⁶⁰ ἀναφωνεῖ ὁ Δούκας. Ὁ δέ λαός ἀκαθοδήγητος βαδίζει εἰς τήν δεισιδαιμονίαν καί εἰς τὸ σκότος. Ἀλλὰ καί αὐτοὶ «οἱ ἱερεῖς, πολυπλανέστεροι δι' ἀμάθειαν καταστάντες ἐκείνου [τοῦ λαοῦ] ἐν σκότῳ διαπο-

⁵⁵ ΙΙΒ182.

⁵⁶ ΙΙΙΑ285.

⁵⁷ ΙΙΙΑ78.

⁵⁸ ΙΙΒ67. Ἰδὲ καί 224-25. ΙΙΒ138.

⁵⁹ ΙΙΒ224-25.

⁶⁰ ΙΙΙΑ56. Ἰδὲ καί ΙΙΑ267: Πῶς δυνάμεθα νᾶ νομίζωμεν ἐλεύθερον τὸ ἔθνος, καθ' ἣν στιγμὴν «οἱ ἱερεῖς οἱ τῶν ψυχῶν ἱατροὶ καί πρὸς σωτηρίαν ὁδηγοί, ὡς ἐτέρων πρὸς ταῦτα δεόμενοι, οὐθ' ὅτῳ λατρεύσουσιν ἴσασιν, οὐτ' ἐφ' ὅτῳ τετάχεται τοῦτο πράττειν; καί πῶς ἂν εἰεν οὗτοι γε φερωνύμως ἡμῖν ὁδηγοὶ πρὸς τὸ φῶς, οἱ κατὰ σκότον ἡλάσκοντες, καί ὅφ' ἐτέρων χειραγωγεῖσθαι δεόμενοι;

ρεύονται· καὶ οὐδενὶ μέλει τοῦτο· τὸ Εὐαγγέλιον, εἰκὴ καὶ κατ' ἔθος ἀναγινωσκόμενον, οὐδενὸς τὴν καρδίαν εἰσέρχεται». ⁶¹ Ἔνεκα δὲ τῆς ἀμαθείας οἱ ἱερεῖς «ἐβεβήλωσαν» τὸν ναόν ⁶² διὰ τῆς δεισιδαιμονίας τῶν ὁπόθεν «καὶ τὸ χεῖριστον, ἐμπολὴ ὄλως, ὥσπερ ἐν ἀγορᾷ, τῶν ἱερῶν μυστηρίων». ⁶³ Μετέβην, γράφει, «σήμερον ἡμέρᾳ κυριακῇ, συμπιπτοῦση καὶ τῇ τοῦ σταυροῦ προσκυνήσει» εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἐσχημάτισα τὴν ἐντύπωσιν «πυκνῆς ἀγορᾶς ἀγοραζόντων τε καὶ πωλούντων». ⁶⁴

Διὰ πάντα ταῦτα ὁ Δούκας ζητεῖ ἐκκαθάρισιν ἐκ τῶν καταχρήσεων καὶ συνιστᾷ «τοῦτο πρῶτον καὶ ὕστατον τῆς Ἐκκλησίας ἔργον τοὺς ποιμένας τῶν ποιμαινομένων ἀξιόους ὁδηγούς καταστήσαι». ⁶⁵ Θὰ ἐπιτευχθῶσι δὲ ταῦτα ἂν ἐνός μὲν διὰ τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου διὰ τῆς ἰδρύσεως Ἱερατικῶν Σχολῶν καὶ ἂν ἐτέρου «τὰ μὲν ἐκ καταχρήσεως μαινόντα τὴν ἀπλότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐκτρίβοντες, τὰ δὲ ἀρχαῖα καὶ ὑγιῆ προσλαμβάνοντες» ἀνασωζομένης οὕτω τῆς ἀρχαίας πατρώας σεμνότητος. ⁶⁶

δ) Οἱ Μοναχοί: Ὁ Δούκας, ὅπως ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωρίζομεν, δὲν ἐγκρίνει τὸν μοναστικὸν βίον καὶ δὲν τρέφει πολλὴν ὑπόληψιν πρὸς τοὺς Μοναχοὺς. Παρομοίαν ιδέαν ἔχει καὶ περὶ «τῶν ἐκ τοῦ Ἱ. Ἀθωνοῦ θεοφόρων, τῶν περιιόντων ὡς κηφῆνων, καὶ τῇν τῶν μελισσῶν ἐπικαρπίαν λυμαινομένων...». ⁶⁷

Ἐνταῦθα ὁμοῦ δὲν πρόκειται γενικῶς περὶ τῶν Μοναχῶν, ἀλλ' εἰδικῶς περὶ τῶν Ἑλλήνων Μοναχῶν ⁶⁸ καὶ εἰδικώτερον περὶ ἐκείνων, οἵτινες ἔλαβον μέρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ τοὺς ἐπακολουθήσαντας

⁶¹ IIIA239.

⁶² IIIB92.

⁶³ IIIA275. Ἰδὲ καὶ IIIB10: «Οἱ ἱερεῖς ἀμαθεῖς καὶ κερδοσκόποι ὄντες, πάντα κερματίου καὶ αὐτὰ τὰ μυστήρια πωλοῖεν ἂν, εἰ μὴ πη δρῶντο μόνον».

⁶⁴ IIIB30. Ἰδὲ καὶ IIIA78; ὅπου ὁ Δούκας διηγεῖται, ὅτι ἱερεὺς τις ἀνέλαθε ἀντὶ μιᾶς δραχμῆς νὰ θεραπεύσῃ μίαν ἐπιδημικὴν νόσον ἐν Αἰγίνῃ διὰ φαρμάκου ἐξ ὧσιν καὶ διὰ διαφόρων εὐχῶν, ἐξορκισμῶν καὶ ἐπικλησέων τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ταῦτα χαρακτηρίζει ὁ Δούκας «τερατουργήματα».

⁶⁵ IIIA56.

⁶⁶ IIIB131.

⁶⁷ IIA246.

⁶⁸ IA159.

ἀγῶνας. Οὗτοι ὡς ἀνταμοιβὴν ἐζήτουν ἱερατικά ἀξιώματα καὶ μάλιστα Μητροπόλεις. Πολλοὶ τῶν Μοναχῶν, γράφει ὁ Δούκας, «τῶν ἐν τῷ πολέμῳ λόγῳ τε καὶ ἔργῳ συναγωνισαμένων, θρόνους Ἐπισκοπικοὺς τὰ τῶν πόνων ἀπαιτοῦσιν ἀριστεῖα». Ὁ Δούκας ἀντιτίθεται ὀρθῶς εἰς τοῦτο διαρρήδην «μὴ πρὸς θεοῦ, ἀναφωνεῖ, μὴ γένοιτο τοῦτ' ἔθος πονηρόν ἐν ἐλευθέροις τοῖς Ἑλλησιν, τῶν ἐπικήρων καὶ χαμαὶ ἐρπόντων τὰ μυστήρια ἀνταλλάττεσθαι, ἃ ἀρετῆς μόνης Εὐαγγελικῆς ἀγώνισμα γίγνεται, ἵνα μὴ τῷ χρόνῳ καὶ χρήμασιν ὦντα καταστή». ⁶⁹

Ἀντιτιθέμενος ὁμοίως ὁ Δούκας εἰς τὰς ἀπαιτήσεις αὐτὰς τῶν Μοναχῶν, δὲν νομίζει παραλλήλως, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀμειφθῶσι διὰ τοὺς ἀγῶνάς των. Τούναντίον ὁμολογεῖ, ὅτι «οἱ ἄνδρες οὗτοί εἰσιν ἄξιοι ἀμοιβῆς». Ἀλλ' «ἀπὸ τῆς αὐτῆς ὕλης τῶν πραγμάτων διδόσθων αὐτοῖς ὅ,τι ποτε ἄξιον ἐκάστω ὀφείλεται, ἀργύριον, παράσημον, μοναστήριον, ἄλλο τι κτήμα τῶν ἀνθρωπίνων, ὧν οἱ ἀνθρώπους ἀνθρωπίνως εὐεργετήσαντές εἰσιν ἄξιοι»· διότι οἱ βαθμοὶ τῆς ἱερωσύνης δὲν εἶναι «πολεμικῶν ἀγώνων βραβεῖα», ⁷⁰ ἐπιλέγει ὀρθώτατα ὁ Δούκας.

ε) **Κήρυγμα καὶ Ἱεροκήρυκες:** Περὶ κηρύγματος ἐν Ἑλλάδι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν δύναται νὰ γίνῃ σοβαρὸς λόγος. Ὁ ἄμβων εἶχεν ἤδη ἀχρηστευθῆ. Καὶ ὁ Δούκας κατηγορεῖ τὸν Κληρὸν, τοὺς ἱερεῖς καὶ πρὸ παντός τοὺς Ἐπισκόπους, τῶν ὁποίων κύριον μέλημα θεωρεῖ τὸ κήρυγμα, διὰ τὴν σιγὴν αὐτὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπου δὲ ἀκούει, ὅτι γίνεται κήρυγμα ὁ Δούκας ἀναθαρρεῖ καὶ ἐπαινεῖ τοὺς λαθόντας τὴν πρωτοβουλίαν. Ἡ Ἑλλάς, γράφει, ἀρχίζει νὰ ἀναλαμβάνῃ ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα τῆς δουλείας διὰ τῆς παιδείας. Ἀλλ' αὕτη φθάνει εἰς ὑπερβολὰς, ὁπόθεν ἀγριώτεροι καρποὶ «ἀθεΐας καὶ ἀσεθείας» φύονται «καταργηθέντος ἤδη τοῦ λόγου, ὃς ἐστὶ ῥῆμα θεοῦ, καὶ οὐ σπορευὺς μάλιστα αὐτός ὁ Ἐπίσκοπος». ⁷¹ Μετὰ δὲ τὴν διάγνωσιν, ἀφ' ἐνὸς μὲν ὅτι οἱ Ἐπίσκοποι δὲν κηρύττουσιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι τὰ πάθη

⁶⁹ IIA209.

⁷⁰ IIA209-10.

⁷¹ IIA174. Ἰδὲ καὶ IIIB92: Οἱ Ἐπίσκοποι ἐγκαταλείψαντες τὸν λόγον τοῦ Εὐαγγελίου «διώκουσι τιμὰς καὶ δόξας». Καὶ IIIB87: «... τῶν ποιματινομένων λιμοκτονούντων χῆται θείας διδασκαλίας». Καὶ IB211: Δὲν πρέπει νὰ ἀπορῇ κανεὶς, ἐάν οἱ Ἑλληνες δὲν θρησκειῶσιν «ἐπειδὴν ὁ Εὐαγγελικὸς λόγος ὑπ' ἀμαθείας καθεύδῃ».

ἔχουν κατακλύσει τὴν Ἑλλάδα, νομίζει, ὅτι «κάπὶ τὰ πάθη τὰ ἠθικά παρατακτέον ἂν εἴη τοὺς ἱεροκήρυκας καὶ ἐκκλησιαστικούς διδασκάλους».⁷²

Τοιοῦτοι ὅμως ἱεροκήρυκες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ διδάσκαλοι γίνονται γνωστοὶ εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ Δούκα μόνον τέσσαρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Προκόπιος Δενδρινὸς «ἄειφυγία καθυποβληθεὶς, ἐγένετο ἄφαντος ἄκριτος ἂν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ, ἐφ' οἷς ἐμελλεν ἀντιστήσεσθαι πρὸς τοὺς τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιβουλεύοντας Ἐκκλησίᾳ».⁷³ Ὁ Προκόπιος Δυπάλτος «μὴ δυνάμενος καὶ αὐτὸς ἀντιστῆναι τῇ βίᾳ, μόλις ἄπέφυγε τὸ αὐτό, ἀποποιοῦμενος τὸ ἐπάγγελμα» τοῦ ἱεροκήρυκος. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος «μάλιστα ὁ λόγῳ καὶ γραφίδι ἐμπρέπων ἐν Ἑλληνισί... ὁ σοφὸς Οἰκονόμος, οὗ τῶν χειλέων ἐκχέονται τῶν δογμάτων αἱ χάριτες, παραγκωνιζόμενος καὶ αὐτὸς πολλαῖς σκευωρίαις καὶ περιφρονήσεσιν, εἴλετο βίον ἀκύμωνά μᾶλλον ἐν Ναυπλίῳ ἡσυχίαν ἄγειν, ἢ ἐν πράγμασιν ὑπὸ πονηρῶν ἀνθρώπων κατασκελετεῦεσθαι». Καὶ ὁ Ἱεροκῆρυξ Γερμανὸς «ὁ μόνος πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ αἰῶνος τούτου ὑπὲρ πίστεως καὶ ἀληθείας ἀντιπαλαίων, ἐξορίᾳ καθυποβάλλεται καὶ αὐτός».⁷⁴

Καὶ ὁ Δούκας ὁ ἴδιος ὑπέργηρος καὶ ὑποτρέμων πλέον κατόπιν παρακλήσεως τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου ἀναλαμβάνει νὰ κηρύσῃ εἰς τὸν ναὸν τῆς Αἰγίνης.

4. Ο ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ

Ὁ Δούκας ὅταν ἔγραφε ἢ ὠμίλει περὶ Ἐκκλησίας ἐνόει μόνον τὴν Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ κυρίως τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔτρε-

⁷² IIA176.

⁷³ Ἰδὲ καὶ IIA188.

⁷⁴ IIA176-77. Περὶ τοῦ Γερμανοῦ ἰδὲ καὶ IIA181, ὅπου ἀναγράφεται, ὅτι ὁ Γερμανὸς συλλαμβάνεται καὶ φυλακίζεται ἐν Ἀθήναις καὶ ἐξορίζεται ἔπειτα «εἰς Σκίαθον ἄκριτος... ὁ μόνος ἔτι ὑπὲρ πίστεως πρὸς τὰ πονηρὰ τῶν πνευμάτων ἀγωνιζόμενος». Καὶ IIA187: «Γερμανὸς ὁ μόνος ὑπόλοιπος Ἱεροκῆρυξ, ὁ καὶ λόγῳ καὶ βίῳ ἐπιδειξάμενος ἀρετὴν, εἰς εἰρκτὴν μονοήμερον οὐκ οἶδ' ἐφ' ὅτῳ βληθεὶς, τὴν ἐπιούσαν κατασύρεται σπαρattόμενος, ἐν βορβόροις, καὶ ἐπιρριφθεὶς ἐπὶ κοπρολόγου ἀμάξης, ἐξορίζεται εἰς Σκίαθον ἄκριτος». Καὶ IIA188. 192. 232-33. καὶ 226: «Ὁ δὲ Γερμανὸς ἀνὴρ ἱερός καὶ ἔργῳ καὶ ἐπαγγέλματι, τίποτε ποιήσας ἐξώρισται; ὅτι ἐναντία καὶ λέγει καὶ πράττει τοῖς τὸ ἀνατολικὸν δόγμα εἰς δυτικὸν παραφθεῖρειν περὶ πολλοῦ ποιούμενους; Καὶ IIA43(1086) ἐπιστολὴν τοῦ Δούκα πρὸς τὸν Γερμανὸν ἐλεύθερον πλέον.

φεν ἀμέτρητον σεβασμόν καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἐνδιεφέρετο πολὺ. Τὴν ψυχὴν τοῦ κατέκλυζε τὸ Αὐτοκρατορικὸν Βυζάντιον μὲ ὅλην τοὴν λαμπρότητα. Εἰς τὸ Βυζάντιον ἔκλειεν ὅλας τοὺς τὰς ἐθνικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς βλέψεις· καὶ εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ Βυζαντίου ἐτοποθέτει τὸ μέλλον μεγαλείον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας. Διὰ τοῦτο πᾶν ὅ,τι ἔγραφε, πρὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸν ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον Κλήρον ἀνεφέρετο κατ' εὐθείαν καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ Πατριαρχεῖον. Οὕτω ἔγραψεν εἰς τὸν Σωκρατικὸν Αἰσχίνην ἐν Βιέννῃ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Πατριάρχην Κύριλλον ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Εὐταξίας. Ἐνεκα λοιπὸν τούτων τῶν συναισθηματικῶν λόγων καὶ τῶν συνδέσμων τοῦ πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον ἀντετάσσετο διὰ τὴν ἀπόσπασιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀπ' ἐκείνου.

Μετὰ δὲ τὸν χωρισμὸν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, τὸν ὁποῖον, ὥς εἶδομεν, ἐχαρκτήριζεν ὡς «πολιτικόν» μόνον, δὲν ἔπαυσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ καὶ δι' ἐκεῖνο. Τὸνναντίον «ἡβουλόμην οὖν, γράφει, ἀμφοτέρως τὰς Ἐκκλησίας, ἀνανήψαντάς ποτε, τὴν προσήκουσαν ἐπιφέρειν διόρθωσιν ...». ⁷⁵ Ταῦτα ἔγραψεν ἐξ ἀφορμῆς Πατριαρχικῆς ἀποφάσεως, ⁷⁶ πατριαρχοῦντος Γερμανοῦ, δι' ἧς «ἀπείργεται συνοδικῶς ἢ ἐς τοῦδε παρατολμωμένη χειροτονία τῶν μὴ ἐχόντων μάνδρας ποιμενικὰς Ἐπισκόπων καὶ προσβυτέρων, ἔργον τοῦτ' εὐσεβὲς καὶ πρῶτον δεῖγμα τῶν καὶ ἀπὸ ἄλλων πολλῶν, κακῶς ἐχόντων, ἐθίμων ἐσομένης ἐκκλησιαστικῆς ὑγιάνσεως». ⁷⁷ Ἄν ὅμως εἶναι σύμφωνος καὶ ἐπαινεῖ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῆς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου, δὲν συμφωνεῖ ὅμως καθόλου μὲ τὸ 8 ἄρθρον τῆς ἰδίας ἀποφάσεως, δι' οὗ «Ἀπαγορεύεται τοῖς ἱερεῦσι μὴ [sic] μνημονεῦειν ὀνόματα ἕξωθεν τῆς ἱερᾶς Πύλης ἐν τῇ μεγάλῃ εἰσόδῳ· τοῦτο γάρ (φησι) μόνοις δέδοται τοῖς Ἀρχιερεῦσι». Καὶ ὁ Δούκας ἐρωτᾷ: «δέδοται δὲ πόθεν; μήπως αὐθαιρεσία τις τὸν κανόνα ἐχάλκευσε τοῦτον; μή τις κερδοσκοπία ἐξύφανεν, ὥσπερ καὶ τᾶλλα τὰ ἀνεκαθεν νομισμένα; ⁷⁸ ἔπειτα τίσιν ἀπαγορεύεται; τοῖς ἱερεῦσι· καὶ μὴν ἱερεῖς εἰσι καὶ οἱ Ἐπίσκοποι, καὶ χά-

⁷⁵ I I I B 182.

⁷⁶ Τὴν ἀπόφασιν εἶδεν ὁ Δούκας εἰς τὰς ἐφημερίδας: «ἀνέγνωμεν ἐν ἐφημερίσιν ...», γράφει. I I I B 176.

⁷⁷ I I I B 176.

⁷⁸ Ἡ ὑπογράμμισις τοῦ Δούκα.

ριτι Ἱερωσύνης διενέγκοιεν ἂν οὐδέν, πλὴν εἰ μή τις εἴποι κρότῳ καδώνων. Βαθαὶ τῆς ἀθλιότητος!»⁷⁹

Ἐκτὸς τούτου ὁ Δούκας μᾶς διηγεῖται καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσαν προστριβήν, τὴν ὁποίαν εἶχε μὲ τοὺς Γέροντας, οἱ ὅποιοι ἐστενοχωρήθησαν διὰ τὴν παρρησίαν του μεθ' ἧς ἔγραψε εἰς τὸν Σωκρατικὸν Αἰσχίνην, «ὥστε καὶ ἐβουλεύσαντο ποιεῖν με τὰ κάκιστα· παρώτρυνε δ' αὐτοὺς πρὸς ταῦτα μάλιστα ἀνὴρ φθονερός Σαμουήλ τις ἱεροκῆρυξ Ἄνδριος».

Κατὰ τὴν γενομένην σχετικῶς συνεδρίαν τῶν Γερόντων ὑπερησπίσθη τὸν Δούκαν, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, αὐτὸς ὁ Πατριάρχης Κύριλλος, — «ἦν γὰρ τάμὰ φρονῶν» — ὁ ὁποῖος ἔλεγε πρὸς τοὺς Γέροντας, ὅτι πρέπει μὲν νὰ γράψωμεν «ἀνασκευάζοντες τὰ κείνου, γράψαι δὲ οἶα μὴ δύνασθαι ἀναιρεθῆναι, ἵνα μὴ διαφεύγοντες, ἔφη, τὸν καπνόν, περιπέσωμεν λαθόντες αὐτῷ τῷ πυρί· σκληρὰ μὲν καὶ προπετὴ ἐστίν, ἔφη, τὰ παρ' ἐκείνου πρὸς τὸν ἱερόν τετοξευμένα Κλήρον· ἀλλ' ἔχουσι καὶ τὸ πιστὸν πάντα ἔχεσθαι τῆς ἀληθείας, ἅτε δὴ τὰ μὲν ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀποδεδειγμένα, τὰ δὲ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν Προφητῶν μάλιστα μεμαρτυρημένα».

Ἀλλὰ διὰ τούτων δὲν κατώρθωσε νὰ τιθασσεύσῃ «τὸ ἀγέρωχον» τῶν Γερόντων, ὅποτε ἠγέρθη ὁ Γρηγόριος ὁ Δέρκων, «ἀνὴρ λόγῳ τε καὶ παιδείᾳ ἐν τοῖς μάλιστα πεπνυμένος ὁ καὶ συναποθανὼν μετ' οὐ πολὺ τοῖς ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν κατασφαγεῖσι» καὶ εἶπε:

«Ἐμοὶ μὲν, ὦ φίλοι καὶ ἀδελφοί, δοκεῖ μάλιστα μὲν σιγᾶν πρὸς ταῦτα, πειρᾶσθαι δὲ ποιεῖν τὰ γε δυνατὰ τὰ παρηγγελμένα· ἄμεινον γὰρ πολλῷ προελέσθαι ἑαυτοὺς βελτιοῦν, ἔφ' οἷς δοκοῦμεν ἀμαρτάνειν, ἢ ἀμύνασθαι τοὺς ἐλέγχοντας ἐπὶ τῇ παρρησίᾳ, ἵνα μὴ ἀνασκαλεύοντες τὰ τοιαῦτα, διερεθίζομεν ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἑτέρους ὁμόφρονας· ἔπειτα εἰ δόξαίμεν μὴ δέχεσθαι τοὺς ἐξ ὑγιεινῶν παραγγελμάτων προτρέποντας ἡμᾶς ἐπὶ τὰ χρηστά, δόξομεν πάντως ἀποδέχεσθαι τοὺς ἐκ κολακείας παροτρύνοντας ἐπὶ τὰ φαῦλα». Αὐτὰ ἀφοῦ εἶπεν «ἔδοξε μετριωτέρους ποιῆσαι τοὺς πεφυσιωμένους».

Κατὰ τύχην ἦλθεν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τὴν ὥραν ἐκείνην τῆς συνεδρίας ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος,⁸⁰ ὁ ὁποῖος ἐρωτηθεὶς

⁷⁹ I I I B 180.

⁸⁰ Περὶ τοῦ Βενιαμὴν ἰδὲ Μ. Σεφανίδου, Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήναι 1926, σελ. 28 ἐξ.

σχετικῶς «ἀπεκρίνατο, ὡς ἔθος αὐτῷ, ἀποτομώτερον» τὰ ἐξῆς:

«Τί κακὸν πεποίηκεν ἡμᾶς ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, γράψας, ἃ μὲν αὐτῷ ἔδοξε βέλτιστα εἶναι, ἡμᾶς δὲ δεῖ, εὐμενῶς ἀποδεξαμένους, ὠφελείσθαι ὑπ' ἐκείνων; τοῦτο γὰρ ἔγραψε παραινῶν, ὃ κἀγὼ καὶ ἄλλος τις ὁμοῖος ὀφείλει γράφειν· ἐκ γὰρ τούτων ἐλπίς ἀνευρήσεσθαι ἡμᾶς τὴν σωτηρίαν».

«Ταῦτ' εἰπόντος καὶ τούτου ἀποτόμως, ἀναστάντες οἱ ἅγιοι Γέροντες, ἀπῆλθον ἕκαστος αὐτῶν ἐπ' οἴκου, μηδὲν κερδήσαντες ἐκ τῆς ὀργῆς, πλήν ὅτι ἕκδηλοι ἐγένοντο ἀρετῆς ἀπότροφοι γεγεννημένοι».⁸¹

5. Ο ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΙ Η ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τὸ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Δούκα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καθόλου καὶ ἰδίᾳ διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν τὸν ὠδηγεῖ πολλάκις εἰς ὑπερβολάς. Πάντοτε ὁμοῦς εἶχε βάσιν τινὰ εἰς τὰς ἐπικρίσεις καὶ τοὺς φόβους του. Εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ διαγωγή τῆς ἐπὶ Ὁθωνος Ἀντιθασιλείας, τὴν ὁποίαν ὑποπετεύεται καὶ ὁ Δούκας ὡς ὑποσκάπτουσιν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν,⁸² τῆς Ἱερᾶς Συνόδου σχεδὸν δεσμευμένης οὔσης καὶ μὴ δυναμένης νὰ ἐνεργήσῃ ὅ,τι ἐκείνη ἐνόμιζεν ὀρθόν.⁸³ Ἐπειδὴ δὲ ἡ Σύνοδος δὲν δεικνύει σταθεράν τινα ἀντίδρασιν καταλογίζει αὐτῇ ἀδράνειαν,⁸⁴ τὴν ἀποκαλεῖ «νεκρὰν ἄψυχον»⁸⁵ καὶ «εἰδῶλου κατέχουσιν τόπον»·⁸⁶ διότι αὕτη «ἀπαγομένη προστάττεται ... τὸν ἑαυτῆς μὲν ἀφαιρεῖσθαι στέφανον, ὑπονοοῦσα δ' ἕτερον νόθον ἐξ ἀκάρπου συκῆς δολίου καὶ ἀλαζονικοῦ Ἀποστόλου».⁸⁷

⁸¹ ΙΙΙΒ185-86.

⁸² ΙΙΙΑ51 ἐξ. Ἰδὲ καὶ ΙΙΙΑ111: «Περὶ δὲ τῆς Ἐκκλησίας τί καὶ ἂν εἴποιμι; τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, οἷα ἐσκευώρηται παρὰ τῆς μισρᾶς Ἀντιθασιλείας ἐν τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ...»; Σύγκρισιν τῆς καταστάσεως ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Καποδιστρίου καὶ ἐπὶ Ἀντιθασιλείας, ἰδὲ ΙΙΙΑ109-112.

⁸³ «Φασὶ γὰρ πάντες ἀγαθὸν μὲν μηδὲν ἐπιτετράφθαι ποιεῖν τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ πρὸς βελτίωσιν τῆς Ἐκκλησίας· κακὸν δὲ πᾶν, ὃ ἂν βούλωνται ἐκεῖνοι· κἄντεῦθεν παρεισέφρησαν τοσαῦτα παρανομία, ὅσαι εἰσὶν ἱκαναὶ συνεπιφέρειν καὶ ἄλλας πλείονας». ΙΙΙΒ149.

⁸⁴ ΙΙΙΑ57.

⁸⁵ ΙΙΙΑ239. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ174.

⁸⁶ ΙΙΙΑ287.

⁸⁷ ΙΒ161. Διὰ τοῦ τελευταίου ἐννοεῖ τὴν ἑτερόδοξον ἐπέμβασιν τῆς

Καίτοι όμως αναγνωρίζει την δεινήν θέσιν τῆς 'Ι. Συνόδου ἔναντι τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ αὐτοῦ τοῦ Βασιλέως καὶ τῶν ἑξωθεν ἑτεροδόξων πιέσεων, ἐν τούτοις κατηγορεῖ ταύτην ὡς «δίκην λαγωῦ τὰς τῶν πραγμάτων σκιάς καταπτύσσουσας»⁸⁸ καὶ ὡς μὴ ἔχουσιν οὔτε τὸ θάρρος νὰ παραιτηθῇ.⁸⁹ Ἀλλὰ παραμένουσα συζητεῖ καὶ ἐνδιαφέρεται «ἐν συνεδρίαις καὶ διεδρίαις» δι' ἐπουσιώδη πράγματα καὶ διὰ τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἐπισκόπων.⁹⁰

Ἐνεκα δὲ τῆς ἀθλίας αὐτῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ὠδηγήθη, γράφει ὁ Δούκας, νὰ συμβουλευσῶν τὰ βέλτιστα «καίπερ εἰδὼς ἑμαυτὸν ἀνεπιτηδείως ἔχοντα πρὸς τὰ τοιαῦτα πάθη, ἀλλ' οὖν ζήλω πίστεως, ὡς ἂν ἔγωγε φαίην, τελευτῶν ἀπετόλμησα».⁹¹

Ἐγραψε δὲ ὁ Δούκας τετράκις πρὸς τὴν 'Ι. Σύνοδον. Γράφων πρὸς Ἀναστάσιον τινὰ λέγει, ὅτι ἔστειλε «δύο λόγους» πρὸς τὴν 'Ι. Σύνοδον ἐξ ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἀφεώρα τὴν ἰδρυσιν Ἐκκλ. Σχολείου, ὁ δὲ δεύτερος «περὶ τοῦ πῶς δεῖ τοὺς Ἐπισκόπους, ἀπαλλαγέντας τῶν ἐκ Τουρκοκρατίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσαχθεῖσιν καταχρήσεων, ἐπαναλαβεῖν τ' ἀρχαῖα, τὰ ἀγνὰ καὶ ἀκίβδηλα».⁹² Πληροφορεῖ δὲ τὸν ἴδιον, ὅτι ἐπειδὴ δὲν ἔφερον κανέν ἀποτέλεσμα, σκέπτεται νὰ ἐκ-

Παπικῆς ἰδίᾳ Ἐκκλησίας. «Πῶς δὲ [εἴπομι ἂν] καὶ Σύνοδον τὴν ὑπὸ αἱρετικῶν ἑξωθεν κρατούμενην καὶ πολλαχῶς πρὸς τὰ ἐκείνων ἀδήλως καὶ δολίως ὑπαγομένην, εἴ τι δ' εὐσεβὲς καὶ καθήκον, καὶ ὅσιον, τοῦτο ποιεῖν παντοίως κωλυομένην»; ΙΙΙΒ90. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ226.

⁸⁸ ΙΙΙΑ239.

⁸⁹ ΙΙΙΒ290. Πρέπει νὰ παραιτηθῇτε, γράφει, καὶ ὅχι νὰ παραμένετε «χαριζόμενοι τῷ βασιλεῖ» καὶ φοβούμενοι.

⁹⁰ ΙΙΙΑ57. Ἰδὲ καὶ 58: «Δόλους πλέκουσιν [οἱ Ἐπίσκοποι] ἐπ' ἀλλήλους, τίς τίνα προδοίᾳ εἰπόντ' ἂν τι ὀρθόν, ἀπ' ὀρθῆς ὀρμῶμενον καὶ γνώμης καὶ συνειδήσεως τοιαῦτα ἐπ' ἀλλήλους τυρεύουσι διαβάλλοντες». Καὶ ΙΙΙΑ287: Ἡ 'Ι. Σύνοδος «εἰδῶλου κατέχουσα τόπον, ἐπιστατεῖ ὑποτρέφουσα ἑαυτῇ μὲν τὰ ἐκ Τουρκικῆς τυραννίας ἐκνενομισμένα προνόμια, τῷ δ' ἀμαθεῖ λαῷ τὰς εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ εἰσφρησάσας δεισιδαιμονίας». Καὶ ΙΙΙΑ239. ΙΙΙΒ127.

⁹¹ ΙΙΙΒ71. Ἰδὲ καὶ ΙΒ161-62: «Μὴ θαύμαζε, ὅπως ἐν τοῖς κάτω πρότερον εἰωθὼς διατρίβειν νῦν αἴφνης τῇ τῶν μετὰ ταῦτα μᾶλλον ἔοικα ἐντροφᾶν θεωρίᾳ τοῦτο γὰρ καὶ ἕτεροι οὐ τῶν ἀπὸ τοῦ πάτου δοκοῦσι παθεῖν, Νεύθων τε ὁ Ἄγγλος, καὶ τῶν ἡμετέρων Εὐγένιος καὶ Θεοτόκης οἱ περικλεέστατοι, οἷον παραμύθιον τῷ γήρᾳ τὴν τοιάνδε μελέτην εὐράμενοι ἢ γὰρ ψυχὴ ἡνίκα μέλλει τῶν ἐνταῦθα ἀπαλλαγῆσθαι, μᾶλλον ἔοικε φιληδεῖν ἀμφὶ τὰ ἑαυτῇ ἀσχολεῖσθαι».

⁹² ΙΙΙΑ10.

δώση αὐτοὺς εἰς βιβλίον.⁹³ Ἐν τούτοις ὀλίγον ἄργότερον ἐλέγχει Κωνσταντίνον τινά, ἐπειδὴ ἐξέδωκε τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν «οὐ καλῶς ἐποίησας, γράφει πρὸς αὐτόν, ἐκδούς εἰς πολλούς, ἃ μοι ἰδίᾳ γέγραπται ποτε πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον περὶ τῆς τῶν ἐπισκόπων ἐπανορθώσεως· παραίνεσιν γάρ, οὐ διδασχὴν, οὐδὲ παρακέλευσιν ἐγράψαμεν ... ὅπως δεῖ κακῶν ἐθίμων ... ἀφειμένους, ἀναλαβεῖν τὰ πάλαι ἱερὰ καὶ σεμνὰ ... τοῦτο δὴ αὐτοὺς ἀφ' ἐαυτῶν ... πράττοντας ... ἀναγκαζομένους μὲν οἴκοθεν ... ἐκ τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' οὐ βιαζομένους ὑφ' ἡμῶν τῶν παρ' ἐκείνων ὀφειλόντων μᾶλλον διδάσκεσθαι τὰ καθήκοντα ... εἰ δὲ γε ἐκεῖνοι ἀμελοῖεν ἐκόντες τοῦτο ποιεῖν, αὐτοὶ ὄψονται, ὅποι τρέχουσιν».⁹⁴

Ἄν καὶ τὸν καταλαμβάνει ἀθυμία καὶ λύπη καὶ ἀπελπισία ἐκ τῆς σιωπῆς καὶ ἀδρανείας τῆς Συνόδου,⁹⁵ ἐν τούτοις ἐπιχειρεῖ καὶ συγγράφει καὶ τρίτον πρὸς αὐτὴν λόγον. «Ἄλλ' ὁ λόγος [οὗτος], ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, ἐστὶ δηκτικώτερος καὶ φωνητικώτερος ἢ προσῆκεν· ἀλλὰ τί ἔδει ποιεῖν πρὸς τοὺς καὶ τὴν αἴσθησιν ἀφηρημένους καὶ τὴν ἀκοὴν ἐμπεφραγμένους»; ⁹⁶ Ἐκ τοῦ τρίτου τούτου ὑπομνήματος ἢ λόγου, ὅπως ὁ Δούκας λέγει, ἐστενοχωρήθησαν πολὺ οἱ ἱεροὶ τῆς Ἱ. Συνόδου πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, γράφει πρὸς Θεοδώρητον, δι' ὅσα τοὺς ἔγραψε «πρὸς διόρθωσιν τῶν ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ συμβαινουσῶν ταραχῶν καὶ καταχρήσεων ἐν τοῖς πρὸς αὐτόν ὕμνοις καὶ ταῖς λατρείαις». Περισσότερον δὲ ἐστενοχωρήθησαν, συνεχίζει, διὰ τὴν παρρησίαν, ἧς ἕκκαμα χρῆσιν ἐγὼ «ὁ χαμόθεν πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ὡς ἐπ' ὄρους Σινᾶ ἐπαιρομένων, ἔνθα ἐπιδέχονται ἀοράτως ἄνωθεν τὰς θείας ἐλλάμψεις μετὰ τοῦ Μωϋσέως».⁹⁷ Καὶ τὸ πλεόν περιέργον, ὅτι διασύρω, «ἃ ἐκ πολλῶν αἰώνων νενόμισται δῆθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ· οἱοί εἰσιν οἱ κωδωνόκροτοι σάκκοι ... καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸ περιμάχητον καὶ ἀναίσχυντον, ἐφύμνιον ... οἷόν ἐστι τὸ κακόρεκτον Ἑσπολλαέτιον». Βεβαιώνει ὁμῶς περαιτέρω, ὅτι γράφων ἐκεῖνα σκοπὸν δὲν εἶχε νὰ διασύρῃ καὶ ἀφαιρέσῃ τὴν δόξαν, τὴν ὁποῖαν ἔχουν «παρ' ὅχλῳ ἀνοήτῳ», ἀλλὰ νὰ ἀναλάβουν τὴν δόξαν «τὴν ἀληθὴ καὶ φι-

⁹³ I IIA71. Παρακαλεῖ δ' αὐτόν περαιτέρω νὰ ἰδῇ «μὴ τι ἐπιλήψιμον» τοῦ διέφυγε. Διότι, «ὁ καιρὸς οὗτος, γράφει, ἐν ᾧ νῦν ἐσμέν, δεινὸς τὰ τοιαῦτα βασκαίνειν καὶ πρὸς συκοφαντίας ἐπιφορώτατος».

⁹⁴ I IIA29.

⁹⁵ I IIB70-71.

⁹⁶ I IIB126.

⁹⁷ I IIB129.

λόχριστον, ἦν ἔδει τοὺς οὐρανίῳ ἀρχιποιμαντορίᾳ κεκληροδοτημένους περιβεβλησθαι». ⁹⁸

Ἐπανέρχεται καὶ διὰ τετάρτην φοράν. Τὴν φοράν ὅμως αὐτὴν στέλλει τὸν λόγον τοῦ πρὸς τὸν Κορομηλᾶν διὰ νὰ τὸν ἐπιδώσῃ εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον. «... σὺ δὲ λαθὼν, ἐπιθήσεις αὐτοχειρὶ οὕτως, ὥς ἔχει, ἐσφραγισμένον τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, ἐν ᾗ ἂν βουλευῇ ἡμέρᾳ ἵνα μὴ τις παραλαθὼν τοῦτον ἰδίᾳ, ρίψῃ αὐτὸν κείσθαι πῃ ἐν παραθύστῳ ἀκλεῇ καὶ ἄδηλον, ὥς καὶ τᾶλλα πάλαι ποτὲ ἔκτον που ἔτος τουτί». Καὶ ἐὰν μὲν εὐμενῶς ἀποδεχθοῦν, καλῶς· «εἰ δὲ ἐξαγριαίνοντο πρὸς τὴν παρρησίαν» τότε «ἔγνων δεῖν ἐκδοῦναι τύποις ταυτὰ τε καὶ τὰ πάλαι, ἵν' οὕπερ οὐ πείθει λόγος, τούτους δυσωπήσῃ ἢ τῶν ἀνθρώπων καταθοῇ καὶ ἢ ἐκ ταύτης ἐσομένη καταισχύνῃ». ⁹⁹ Καὶ τοῦ ὑπομνήματος δὲ τούτου ἡ τύχη δὲν ἦτο καλυτέρα τῶν προηγουμένων. Οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργὴ τῶν Συνοδικῶν κατὰ τοῦ Δούκα ἐξήφθη, ὥστε ἐσκέφθησαν νὰ ζητήσωσι παρ' αὐτοῦ ὁμολογίαν πίστεως. «Πυνθάνομαι, γράφει, τὴν Ἱ. Σύνοδον λίαν ὀργίλως δέξασθαι, ὃν πέπομφά ποτε λόγον παραινετικὸν πρὸς αὐτὴν περὶ τῶν κατὰ καιροὺς εἰσφρησασῶν καταχρήσεων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, δεινὸν ποιησαμένη [sic], εἴ τις τῶν ὑποδεεστέρων τολμῇ παλὴνσις χρησθαι πρὸς αὐτὴν περὶ τῶν ἱερῶν καθηκόντων· ὥπερ ἂν εἰ τὸ ἱερὸν ἡμῶν θρήσκευμα ἐτύγχανεν ὃν τῶν Ἐπισκόπων μόνον» διὸ «χαλεπήναντες, ἐβουλεύσαντο στήσαι ἐπ' ἐμὲ παγίδας, ὥς αὐτοὶ οἴονται, ἀπαιτῆσαι παρ' ἐμοῦ πίστεως ὁμολογίαν οἱ μὴτ' εἰδότες, μήτε φροντίσαντες πώποτε περὶ τῶν τοιούτων, παρὰ τοῦ πεντηκοστὸν που ἔτος ἤδη περὶ πίστεως καὶ πατρίδος ἀγωνιζομένου, καὶ νῦν ὀγδοηκοστὸν μὲν καὶ τρίτον ἐλαύνοντος, καὶ μονονουχὶ γῆς ὀρῶντος, ἀλλ' οὕτω ἀπαυδήσαντος τὸ ἱερὸν τοῦτο χρέος ἐκπληροῦν». Τέλος ἐπιλέγει, ὅτι ὅς ζητήσωσιν ὁμολογίαν «κῆγὼ παρήκοος αὐτῶν οὐκ ἂν γενοίμην». ¹⁰⁰

Αὕτη ἦτο ἡ ἐπίσημος ἐπαφὴ τοῦ Δούκα μετὰ τῆς τότε Ἱ. Συνόδου. Ἄν ἐκλήθῃ ἢ ἔγραψεν ὁμολογίαν ἢ ἀπολογίαν τινά, δὲν γνωρίζομεν. Γνωρίζομεν ὅμως τὸ περιεχόμενον τῶν τεσσάρων πρὸς ἐκείνην ὑπομνημάτων. Οὕτως, τὸ μὲν

⁹⁸ I I I B 129-30.

⁹⁹ I I I B 157-58.

¹⁰⁰ I I I B 183. Περαιτέρω δὲ (I I I B 183-85) παραπέμπει εἰς τὰ θεολογικοῦ περιεχομένου ἔργα του, ὅπου δύνανται νὰ εὕρωσι τὴν πίστιν τοῦ Δούκα. Ταῦτα κατεγράψαμεν ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τῆς παρούσης.

πρώτον ἐπραγματεύετο παρὶ ἰδρύσεως Ἑκκλ. Σχολείου, τὸ δεύτερον περὶ τῶν Ἐπισκόπων, τὸ τρίτον περὶ Ἑκκλ. Εὐταξίας καὶ τὸ τέταρτον περὶ τῶν ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ εἰσφρησασῶν καταχρήσεων.¹⁰¹

6. ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

«Ἡ θρησκεία ἤδη ἔξωθεν μέν, καίτοι ἀφανῶς, ἀλλ' οὖν πολεμεῖται ὑπὸ ἑτεροδόξων· ἔσωθεν δὲ ὁ μὲν χυδὴν ἀνθρωπος ἐστὶ δεισιδαίμων· τοῦ δὲ κλήρου ὁ μὲν πολὺς, ἀμαθὴς τε ὢν καὶ χαμερπὴς ἐς τὰ μάλιστα· οἱ δὲ προύχοντες τάξει [ἤτοι οἱ Ἐπίσκοποι] πεφουσημένοι τῷ ἀξιωματικῷ ἐκ προλήψεως Τουρκοκρατικῆς...».¹⁰²

¹⁰¹ Ἡ τελευταία τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δούκα ἐπιστέλλεται «Τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ» (IIB287-91. ἐπ. 1592). Εἶναι μᾶλλον ἑγγράφος μαρτυρικὴ κατάθεσις (μὴ σταλεῖσα ἴσως) μεθ' ὅπου ὑπομνήματος παρὰ ἐπιστολή. Ἐκ δὲ τοῦ περιεχομένου δὲν φαίνεται σαφῶς ἂν εἶναι ἀπολογία τοῦ ἰδίου ἢ μαρτυρία ὑπὲρ ἄλλου τινὸς ἱερέως, ὅπερ τὸ μᾶλλον βέβαιον. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν γράφει: «Ἀπὸ τοιαύτης [ὅπως εἰσαγωγικῶς τῆς ἐπιστολῆς ἔγραψε] οὖν συνειδήσεως ὀρμώμενος κῆγώ, ἀποκρινοῦμαι περὶ οὗ [;] μου πυνθάνεσθε, ὡς ἱερεὺς περὶ ἱερέως...» καὶ περαιτέρω: «... μαρτυρίαν τοίνυν παρ' ἐμοῦ ζητεῖτε, καὶ μαρτυρίαν εὐρήσεται οὐδεμίαν· καὶ ταῦτ' ἐπειδὴν ἄλλος ἄλλοθεν ἄλλοτε σπεύδει περιάσθαι τῷ κρινομένῳ [;] ἐκ μίσους καὶ ἀναισχύντου σπουδαρχίας!» Ἀφ' ἑτέρου ὁμῶς περαιτέρω φαίνεται καθαρώτερον, ὅτι πρόκειται περὶ ἄλλου τινὸς ἱερέως. Διότι κάμνει λόγον περὶ νόμων, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ γνωρίζουν πάντες. Ἀλλ' ἐν προκειμένῳ οἱ ἱερεῖς εἶναι ἀμαθεῖς καὶ δὲν γνωρίζουν αὐτοὺς τοὺς νόμους· «... ὁμείς, γράφει, κρίνετε καὶ κατακρίνετε ἐπ' ἐγκλήμασι τοὺς ἱερεῖς» ἦν δέ τις ἐρώτησις ὑμᾶς, τί δῆποτε ἀμαθεῖς οὕτω χειροτονοῦντες, παιδεύετε ἔπειτα τοὺς ἀμαρτάνοντας ἐξ ἀμαθείας, ἀποκρίνεσθε, ὅτι θεολογικὸν ποιεῖν σχολεῖον ἀντίκειται τῇ τοῦ βασιλέως γνώμῃ! Καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀσχολεῖται περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου. Ὅτι δὲ δὲν ἐπετρέπετο ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς ἡ μόρφωσις τοῦ Κλήρου ἰδὲ καὶ IIB139.

¹⁰² IIB224-25. Ἰδὲ καὶ IIA251: «Ἡ Ἑκκλησία ληθαργεῖ, ἐν οἷς τε ἦν ἔξ ἀρχῆς ὑπὸ τοῖς Τούρκοις καταργουμένη καὶ ἔξωθεν ὑπ' ἄλλοφυλῶν καὶ ἑτεροδόξων διορτυτομένη». IIB194-95. IIA54 καὶ 275: «... ἄλλοι ἄλλοθεν τῶν ἑτεροδόξων ἐπιβουλεύοντες, ὑπαρῶντες ἀφανῶς διαφόρῳ δολώματι τὸ ἡμέτερον ὀρθόδοξον θρήσκευμα». IIB30: Ἡ Ἑκκλησία ὄχι μόνον «ἔξωθεν, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς ὑποσκάπτεται ἀμελουμένη». IIB68, 102 καὶ 128, ὅπου, γράφων πρὸς Κωνσταντῶν, σχολιάζει κυκλοφορῆσαν ἀνώνυμον φυλλάδιον «Περὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας, ὡς ἐπιβουλεωμένης ἡμῖν τῆς θρησκείας ἔξωθεν τε καὶ ἔσωθεν ἐπ' ἀδιαφορίᾳ τῆς ἀρχῆς», ὅπερ ἐξετάραξε τοὺς κρατούντας. Περισυνέλεγε τοῦτο καὶ ἔγινε καταδίωξις ἐκείνων, οἱ ὅποιοι τὸ ἔκρυπτον. Ποῖον τὸ περιεχόμενον τοῦ φυλλαδίου δὲν γνωρίζει. Ἀλλ' οὐκέτι ἀνασχετόν, ἐπιλέγει, ὑπὸ τῶν Λαζαριστῶν οὕτω πρὸς ἐπιβουλήν κυκλομένους, ἀμερίμνους διάγειν».

Δύο, λοιπόν, οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ εἰς ἐξωτερικό, ὁ δὲ ἕτερος ἐσωτερικός. Τὸν ἐξωτερικὸν ἐχθρόν βλέπει ὁ Δούκας εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Πάπα.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821 ἱεραπόστολοι τῶν Διαμαρτυρομένων ἱδρυον σχολεῖα, ὀρφανοτροφεῖα καὶ ἄλλα ἱδρύματα, ἅτινα, κατὰ τὸν Δούκαν, εἶχον ἀντορθόδοξον σκοπὸν καὶ ὅχι μόνον φιλανθρωπικόν. Ἔνεκα τούτου ὑποπτεύεται ὁ Δούκας καὶ τὴν πρότασιν περὶ ἐκδόσεως τῆς Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τῇ ἐπιστάσῃ Ἑλλήνων.¹⁰³ Ἰδιαιτέρως φοβεῖται τοὺς Ἀγγλους. «Ὁ Ἀγγλικὸς ἐκεῖνος ἰοθόλος ὄφης, γράφει, εἰς τὸ ἡμέτερον κατὰ μικρὸν θρῆσκευμα δολίως ὑφέρπων, οὗ φησιν ἀνήσειν τοὺς Ἕλληνας πρὶν ἢ ἄκρατίστους ἐπὶ ξηροῖς καθίξῃ κατὰ Θεόκριτον· χρυσῷ γὰρ ἅμα καὶ δυνάμει ἐπιστρατεύσας, οὗ παύσεται ἀμφοτέροις χρώμενος ἐκ παντοίας μηχανῆς λιπαρῶς ἐφ' ἡμᾶς, τῷ μὲν προσαγόμενος, τῇ δὲ ἐκταράττων, εἰ μὴ ἄλλο τι ἄλλοθεν (δόξ, ὦ Θεέ) φθάσας, ποιήσῃ αὐτόν ἐκπεσεῖν τῶν ἐλπίδων».¹⁰⁴ Γράφων δὲ πρὸς Θεοδώρητον μνημονεύει τοὺς ἀριθ. 338-339 τοῦ «Αἰῶνος», εἰς δὲ γίνεται λόγος περὶ «λεγομένων Λουθηρανικῶν ἱεραποστόλων». Ἐκεῖ θὰ ἰδῇς, συνεχίζει, ὅτι, «ἃ ἐξ ὑπονοίας ἦν φοθητέα, ταῦτα νῦν ἐκ μιᾶς ἐπιστολῆς τῶν ἐπιβουλευόντων πρὸς τοὺς πέμψαντας ἑαυτοὺς γεγεννημένα μάλιστα πιστευτέα· ἐν ᾗ ἐμφαίνονται ἐλεεινῶς καὶ τῶν ἡμετέρων τινές, καὶ οὗτοί γε τοῦ Κλήρου, συμφρονοῦντες ἐκεῖνοις».¹⁰⁵

Καὶ μέχρι μὲν πρότινος, γράφει, ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος ἀπὸ τοὺς Διαμαρτυρομένους· «νῦν δὲ τοῦ ὑπ' ἐκείνων κλύδωνος δόξαντος ἀπολωφῆσαι . . . ἀνήφθη ὁ παπισμὸς . . . ».¹⁰⁶ Ἐλεεινολογεῖ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν Ἐπισκόπων, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ Ἐκκλησία ἐπιβουλεύεται ξεῶθεν, τῶν παπικῶν ἐχόντων «πέντε ἐπισκόπους διδάσκοντας» ἐν Ἑλλάδι, ἐν ᾧ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς λιμοκτονεῖ «χῆται τῆς θείας διδασκαλίας».¹⁰⁷ Περαιτέρω δὲ ἀναφέρεται εἰς ἐφημερίδας τῆς Τήνου καὶ τῆς Νάξου εἰς ἃς γίνεται λόγος περὶ ἱεραποστόλων τοῦ «μακα-

¹⁰³ IIIA47 ἐξ. Ἰδὲ καὶ 150 ἐξ.

¹⁰⁴ IIIA62. Ἰδὲ καὶ IIB96-7.

¹⁰⁵ IIIB101. Ἰδὲ καὶ 113 περὶ Λουθηρανῶν καὶ Παπικῶν ἱεραποστόλων.

¹⁰⁶ IIIB90.

¹⁰⁷ IIIB87-8.

ριωτάτου Πάπα»! Μετά πικρίας δ' επιλέγει: «Ἐμελλεν ἄρα ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐν τῇ ἐαυτῆς ἐστίᾳ ὑπὸ τῆς Δυτικῆς καταπολεμείσθαι». Ἀποδίδει δὲ τοῦτο εἰς τὸν βασιλέα Ὁθωνα καὶ ἀναφωνεῖ «ὥς κακὸν ἄρα ὕφ' ἑτεροδόξου ἄρχεσθαι ἡγεμόνος».¹⁰⁸

Ἔνεκα τούτων φοβεῖται πολὺ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. Δὲν θὰ συνέβαινον ὅμως αὐτά, ἐπιλέγει, ἐὰν ἔζη ὁ Καποδίστριας.¹⁰⁹ Εἰς προγενεστέραν τοῦ ὅμως ἐπιστολὴν ὁ Δούκας ἠλπίζε πολὺ εἰς τὴν Ρωσικὴν ἐπέμβασιν. Ἔνεκα πολιτικῆς τινος μεταβολῆς ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο θόρυβος «μή τι ἡμῖν ἐκ τῆς βορείου δυνάμεως ἕξ τε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τ' ἄλλα σωτήριον γένηται· ἀλλ' ἴστωσαν, συνεχίζει, οἱ τὴν σκυθρωπὸν ἐκείνην Ἀρκτον φοβούμενοι, παρ' ἐκείνης τὴν τῶν πραγμάτων κατ' ἄμφω [θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν] ἐπανόρθωσιν εὐρησόμενοι· ὧν δὲ παρὰ τῶν δυτικωτέρων ἐλπίζουσιν, οὐδὲν αὐτοῖς ἔσται· οὐδὲν γὰρ ἀγαθὸν παρ' ἐκείνων τοῖς Ἕλλησιν ἔσται».¹¹⁰

Αὐτοὶ μὲν εἶναι οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐσωτερικοὶ δὲ εἶναι ἡ δεισιδαιμονία τοῦ λαοῦ,¹¹¹ ἡ ἀμάθεια τῶν ἱερέων, ἡ ἀλαζονεία τῶν Ἐπισκόπων καὶ αἱ παρεισφρήσασαι καταχρήσεις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Πρέπει, λοιπόν, παραλλήλως πρὸς τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἑτεροδόξων, νὰ θεραπεύσωμεν τὴν δεισιδαιμονίαν τοῦ λαοῦ, νὰ ἰδρυθῇ Φροντιστήριον ἱερατικόν διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ Κλήρου καὶ οἱ Ἐπίσκοποι νὰ ἀποθάλουν τὴν λεγομένην «Ἀρχιερατικὴν ἀξιοπρέπειαν» καὶ «τὴν Ἀποστολικὴν σεμνοπρέπειαν» νὰ

¹⁰⁸ IIB90. Ἰδὲ καὶ IIB68-73, διὰ τὴν ἑτερόδοξον ἐπέμβασιν «πρὸς γὰρ ἄλλοις πολλοῖς οὐχ ἦττον πείθει καὶ τὰ σκευωρούμενα κατὰ τὴν Συρίαν». Ὁ Πάπας ἐχειροτόνησε Πατριάρχην διὰ τοὺς Μαρωνίτας τῆς Συρίας καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι «Ἐπίσκοπον Πρεσβυτεριανὸν ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐπιστήσαντες τοῖς Διαμαρτυρομένοις». Ἐχει ὅμως, λέγει, ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον τοῦ Πατριαρχείου Κων/πόλεως, οὗ ἐζήτησαν τὴν ἀναγνώρισιν, ὅτι δὲν θὰ ἐπιτύχουν αἱ σκευωρίαι αὐταί.

¹⁰⁹ IIB90.

¹¹⁰ IIA262.

¹¹¹ «Ἦν μὲν πρότερον τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος ἐν σκότῳ που βαθεῖ κατακείμενον δουλείας, τῆς τε παιδείας ἐκπεπτωκός, καὶ τὸ τῆς θρησκείας ἱερὸν φάρος ταῖς καταχρήσεσι κατασπιλῶσαν· νῦν δ' ἐλεύθερον δν, πότερον αὐτὸ δεῖ ἀνατρέχειν... τὴν μὲν σοφίαν ἀνακτῶμενον, τὴν δὲ θρησκείαν τῆς δεισιδαιμονίας ἀποκαθαίρον, ἣ δεῖ παραμένειν. Ἐπὶ τοῦτοις, ξὺν αὐτῷ:

Βλεφάρων σκοτεινὸν ἀμφεκάλυψε ὄγκος; IIB34.

ἐγκολπωθοῦν. «Πλὴν οὐδ' οὕτω, συνεχίζει, τύχοιμεν ἂν τῆς νίκης, ὥς ἂν ἔγωγε φαίην, ἣν μή τις τῶν μυρίων καταχρήσεων καθάρη πρῶτον τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, ἀπ' αὐτῆς τῆς κεφαλῆς ποιούμενοι τὴν ἀρχήν». Καθαρίζοντες, ἐπιλέγει, τὴν Ἐκκλησίαν μας ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα ἀφαιρούμεν καὶ τὰς προφάσεις τῶν ἑτεροδόξων.¹¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐποχὴν του: Ἀπὸ τῆς διπλῆς αὐτῆς πλευρᾶς, τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς, ὁ Δούκας δὲν εἶναι εὐχαριστημένος. Οὔτε πρὶν τῆς ἐπαναστάσεως εἶχον καλῶς: «ἦν ποτε ἡ Ἑλλάς χήτει ἀροτριώσεως ἠθικῆς ἀποθάρβαρας δι' ἀπάσης, καὶ τῆς ἐκ τῆς δεισιδαιμονίας ἀκάνθης μεστή».¹¹³ οὔτε κατὰ τὴν ἐπανάστασιν: «ἐτύγχανον οἱ Ἕλληνες ἐν τῷ πολέμῳ ἄγριοι τινες, ἄγοντες ἀλλήλους καὶ φέροντες, ὥσπερ τὰ θηρία».¹¹⁴ οὔτε καὶ μετ' αὐτὴν ἐν καιρῷ ἐλευθερίας. Ἀπὸ θρησκευτικῆς πλευρᾶς «ὁ χυδὴν ἄνθρωπός ἐστι δεισιδαίμων».¹¹⁵ ἀπὸ δὲ ἠθικῆς πολλὰ τὰ ἔκνομα συμβαίνουσι. Πῶς ἔθνος δύναμαι νὰ ὀνομάσω αὐτό, ἀναφωνεῖ ὁ Δούκας, εἰς τὸ ὁποῖον συμβαίνουσιν «πορνεῖαι, μοιχεῖαι, αἱμομιξίαι, κλεψιγαμίαι, παράνομα συνοικέσια, παρανομώτερα γάμων ἀπολακτίσματα, παράμουσα ὄργανα, πρᾶμουσότεροι κῶμοι διὰ πάσης νυκτός παραθορυβοῦντες ἐν ταῖς ἀγυαῖς... Τοῦτο οὖν ἔθνος σοι φῶ, οὗ πολλοὶ ἑκατόν ἂν μνῶν καὶ πίστιν καὶ πατρίδα πωλοῖεν»;¹¹⁶

Ἀναγνωρίζει βεβαίως βελτίωσιν τινὰ: «νῦν δ' ὁπωσοῦν, γράφει, παιδείας ἐξωτερικῆς γενομένης, τῶν μὲν ἐξ ἀμαθείας κακῶν κατὰ μικρὸν ἀπαλλάττεται [ἡ Ἑλλάς]»: ἀλλὰ ἡ πρόσω πορεία φθάνει, λέγει, εἰς ὑπερβολάς, ὁπόθεν ἀγριώτεροι καρποὶ «ἀθείας καὶ ἀσεβείας» φύονται.¹¹⁷ Ὅπου δὲ βλέπει τὸ καλὸν καὶ τὴν πραγματικὴν, κατ' αὐτόν, πρόοδον

¹¹² IIB225-26.

¹¹³ IIA174. Ἰδὲ καὶ IIB94.

¹¹⁴ IIA7. Ἰδὲ καὶ IIA22. 33. 69.

¹¹⁵ IIB224-25. Ἰδὲ καὶ IIA176: «Ἡ ἐπανάστασις, γράφει, ἔφερε πολλὰ ἀγαθὰ, καὶ μάλιστα τὴν ἐλευθερίαν» ἀλλὰ «καὶ πολλὰ τῶν καθεστῶτων χεῖρῳ διέθηκε, καὶ μάλιστα τὰ περὶ τὴν θρησκείαν, ὥς ἀπονέκρωθῆις τῆς συνειδήσεως». Καὶ IIA267. IIA100-1.

¹¹⁶ IIA226-27. Περὶ τῆς καταστάσεως ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ ἠθικῆς, θρησκευτικῆς καὶ ἐθνικῆς πλευρᾶς ἰδὲ καὶ IIA114. IIB10. 138.

¹¹⁷ IIA174. Ἰδὲ καὶ IIB94. Ἐπίσης καταλογίζει εἰς τὸν Ἕλληνα δραστηριότητα μὲν καὶ εὐφυΐαν, ἀλλὰ καὶ περισσὴν ἐπιπολαιότητα: «θυμοσοφὲς μὲν, λέγει, τὸ Ἑλληνικὸν καὶ δραστήριον, ἀλλὰ καὶ κοῦφον ἄλλως καὶ ἀνόητον μάλιστα». IIA73.

τὴν ἀναγνωρίζει καὶ ἐνθουσιωδῶς ἐκφράζεται· τόσον, ὥστε «νῦν, γράφει, αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρῶ τῶν Ἑλλήνων ἄλλον ἄλλοθεν ὥς ἀπὸ τῶν τάφων ἐξιόντων τῶν προπατόρων, ἐν τι ἕκαστον ἄξιον τῆς ἐκείνου σοφίας ἐκφαίνοντα».¹¹⁸

Τὴν θεραπείαν δὲ τῶν κακῶν ὁ Δούκας ἀναθέτει εἰς τὴν παιδείαν γενικῶς. Τριακόσιοι ἄνδρες ἐκκλησιαστικοί, πολιτικοί καὶ ἐκπαιδευτικοί, ἀνὰ ἑκάτον μορφωμένοι «Σωκρατικῶς», εἶναι ἱκανοί, κατὰ τὸν Δούκαν, νὰ ἀναμορφώσουν τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐπαναφέρουν αὐτὴν εἰς τὴν ὑγιᾶ θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ὁδόν.¹¹⁹

7. Η ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

α) Οἱ ἀγῶνες τοῦ Δούκα: Οἱ ἀγῶνες τοῦ Δούκα διὰ τὴν ἵδρυσιν σχολείου διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν ἱερέων εἶναι συνεχεῖς καὶ ἀκάματοι. Ἡ ὑπόθεσις δ' αὕτη κατήντησε διὰ τὸν ἱερὸν τοῦτον ἄνδρα κυριολεκτικῶς πάθος· διότι εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἱερέων ἐστήριξε, δικαίως, τὴν ἀνόρθωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἠθικὴν ἀνάνηψιν ἐκ τῆς δουλείας καὶ τὴν καταπολέμησιν τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀθεΐας.¹²⁰ «Ἠλγῆσαμεν τὴν γλῶτταν ἐπικαλούμενοι, γράφει μετ' ἀπογοητεύσεως, ἐκολλήθη ὁ λάρυγξ ἐν τοῖς χεῖλεσιν ἡμῶν ἐξαιτουμένων παρὰ τῆς Ἀρχῆς¹²¹ θεολογικὸν σχολεῖον¹²² συστή-

¹¹⁸ ΙΙΑ194. Ἰδὲ καὶ 190.

¹¹⁹ Σοφιστής Ι, 25.

¹²⁰ «Μέγα τοῦτο [ἡ ἵδρυσις ἰ. Σχολείου] παντὶ τῷ γένει καλὸν τὴν ἐκ τῆς καθαρᾶς θρησκείας ἀναλαθεῖν ἠθικὴν, ἥς μυρία ἤδη ἔτη ἀποπλανώμεθα· καὶ ἥς ἄλλως τυχεῖν οὐκ ἂν εἴη, εἰμὴ διὰ τῶν ἱεουργῶν καὶ κηρυττόντων τὸν λόγον· περὶ οὗ οὐδεὶς μέχρι δεῦρο ἐποίησατο πρόνοιαν, πλὴν ὁ αἰοιδίμος Κυβερνήτης, τὸ ἐν Πόρῳ ἐκκλησιαστικὸν συστήσας γυμνάσιον· διὸ καὶ μέμφεσθαι τὴν ἱεράν Σύνοδον ἄξιον, ὅτι καὶ εὐροῦσα οὕτε τοῦτο ἠθέλησε συντηρῆσαι, οὕτε τι ἐαυτῆς μῆθ' ὑγιᾶς, μῆτε λελογισμένον, οἷον καὶ διηγῆσασθαι ἄξιον ἔργον ἀπέδειξε, μῆτε βουλευσαμένη, μῆτε πράξασα, μῆτε μὴν διανοουμένη». ΙΙΙΑ287. Ἰδὲ καὶ ΙΙΑ59.

¹²¹ Ἰδὲ καὶ ΙΙΙΑ286: «Δέκατον ἔτος τουτί, καὶ δεδομένος καὶ ὀργιζόμενος καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ περὶ Ἱερατικοῦ Σχολείου, ἔπραξα μηδὲν μῆτ' ἐκ φωνῆς, μῆτ' ἐκ γραφῆς, οὐτ' Ἀρχῆς πολιτικῆς, οὐτε Συνόδου, εἴ τις εἴη, πεπεικῶς ὀτιοῦν· οὕτως ἐξελέλεγμαι μάτην ἄδων παρὰ κωφοῖς». Καὶ ΙΙΙΒ24: «... Ἱερατικὸν σχολεῖον συστηθῆναι πρόσθεν ἐπήνεσα, καὶ πολλοὺς κόπους ἐκένωσα δέκατον τοῦτο ἔτος προτρέπων τοὺς τ' ἐν τοῖς πράγμασι, καὶ πάντα δυνάμενον ἐξωθεν...».

¹²² Ὁ Δούκας μεταχειρίζεται διάφορα ὀνόματα: Θεολογικὸν Σχολεῖον, Ἱερατικόν, Ἐκκλησιαστικόν, Ἐκκλησιαστικὸν Φροντιστήριον, Θεολογικὴ Σχολή, Ἱερατικὴ Σχολή.

σαι τοῖς Ἑλλησιν, ἐξ οὗ προκύψουσιν ἱερεῖς ἄξιοι τοῦ ὀνόματος, ὥστε καὶ ἐξηγεῖσθαι τὰς τοῦ Εὐαγγελίου ἐντολάς τῷ λαῷ ἀπὸ Ἀμβωνος».¹²³ Εἶχε δὲ τὴν γνώμην, ὀρθῶς σκεπτόμενος, ὅτι μόνον ἐξ εἰδικοῦ, ὅπως καὶ «ἐπὶ τοῦ στρατιωτικοῦ» σχολείου «τὴν ἱερατικὴν ἐπιστήμην ἀπλῶς ὑπόθεσιν» ἔχοντος, πρέπει νὰ περιμένωμεν νὰ ἐξέλθουν ἱερεῖς.¹²⁴

Δὲν ἠνείχετο ὁ Δούκας τὴν ἀμάθειαν τοῦ Κλήρου. «Διὸ αὖθις καὶ πολλάκις φημί, καὶ οὐκ ἂν δυνάμην τῆς ιδέας ἀποσχέσθαι ἐκείνης, ὡς Σχολείου θεολογικοῦ ἡμῖν δεῖ· ὅπως ἐξ ὑπαρχῆς ὁ Κλήρος μετὰ τῆς ἐπιστήμης κτησάμενος καὶ συνείδησιν, οὕτω τὰ τῆς Ἐκκλησίας τραύματα θεραπεύσῃ, αὐτὸς ἑαυτοῦ πρότερον γενόμενος ἱατρός· ἄτοπον γάρ, ἢ μᾶλλον σχέτλιον, ἄλλους προσποιοῦμενον θεραπεύειν, αὐτόν βρῦειν ἔλκεσιν».¹²⁵

Μετὰ πικρίας δὲ παρατηρεῖ: «Πάντων τῶν χριστιανικῶν ἔθνων, παντοδαπῶν πλουτούντων Σεμιναρίων, μόνον τό Ἑλληνικόν στερεῖται τούτου· διὰ τί; ὅτι οὕτως ἔδοξε τῇ καταράτῳ Ἀντιβασιλείᾳ· οὕτως ἄγονται καὶ φέρονται τὰ ἡμέτερα. Ἐγενήθημεν ἄρα εἰς ἐξουθένωσιν ἔθνων, ἱεραῖς Συνόδοις ἀφώνοις καὶ ἀλάλοις καὶ κενοῖς ὀνόμασι σεμνυνόμενοι, περιψήμασιν ἀγσραίοις, καὶ σκιαῖς ἀδρανέσι καὶ ἀνυπάρκτοις δολίοις βουλήμασιν ἀκολουθοῦσαις μόνον· ἔργον γὰρ τῆς ἱερᾶς Συνόδου πρῶτον καὶ μάλιστα, πάντα λίθον κινούσης, τοὺς ἱερέας τῶν δήμων, δι' ὧν ὁ λαὸς βελτιοῦται, σοφοὺς ποιῆσαι... Εἰ δέ τις διῖσχυριζόμενος ἔτι, οἶεται ἐκ μελέτης τῶν χυδαϊκῶν μεταφράσεων [τῆς Γραφῆς] δυνατόν εἶναι τοὺς ἱερέας φερωνύμους γενέσθαι, κοσκίνῳ θηρᾷ ἀνέμους, καὶ εἰς τετρημένον ἀντλεῖ ἀγγεῖον».¹²⁶

Ὅταν δέ ποτε ἐπληροφορήθη, «ὅτι ἔδοξε τελευταῖον τοῖς κρατοῦσιν Ἐκκλησιαστικὸν Σχολεῖον συστήσαι», ἀναφωνεῖ περιχαρῆς «ἀγαθῇ τύχῃ». Ἀλλὰ, συνεχίζει, «δεῖ πολλῆς βουλῆς περὶ τοῦ ὅπως δεῖ καταστήναι, ἵνα μὴ ἡ γενόμενόν τε

¹²³ IIA187.

¹²⁴ IIA180. Ἰδὲ καὶ IIA59 κ. ἀ.

¹²⁵ IIB95-6. Ἰδὲ καὶ IIA26 καὶ IIA27: Τὴν ἀθείαν δὲν δυνάμεθα νὰ σταματήσωμεν, ἐφ' ὅσον «μηδ' ἱερέως, οἷον δεῖ εἶναι, μήθ' ἱεροκήρυκος ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Ἀμβωνος, μήτε ὄντος, μήτε κωλύοντος».

¹²⁶ IIIA52. Ἰδὲ καὶ 55: «Ὡστε εἰ τις βούλοιτο ἐκ τούτων [τῶν παραφράσεων τῆς Γραφῆς] τὸν κληρὸν βελτιῶσαι, οὐδέποθ' εὕρησει ἱερέας οὐδ' ἑαυτῶν, οὐδὲ τῶν πρὸ ἑαυτῶν ἀμείνους· ἢ δὲ πρόφασιν τῆς νεωτερικῆς τᾶν παιδείας εὐπρέπειαν μὲν ἔχειν λόγων, ἔργῳ δὲ παρατείνειν ἔτι τὴν ἐκείνων ἀμάθειαν διὰ πολλοῦ θορύβου».

καὶ μὴ γενόμενον, ὥς καὶ ἄλλα πολλά, πρὸς τὸ **θεαθῆναι** μόνον γεγενημένον». ¹²⁷ Ἀλλὰ σχολεῖον διὰ τοὺς **ιερεῖς** δὲν ἐπρόκειτο νὰ συσταθῇ. Διὸ καὶ συνεχίζει τὸν **ἀγῶνά** του.

Ἀπὸ δὲ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ ἰδρυθέντος τότε Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἂν καὶ νομίζῃ, ὅτι βαδίζει καὶ αὐτὴ τὴν ἰδίαν μὲ τὴν ἱερατικὴν σχολὴν ὁδόν, ¹²⁸ δὲν ἐλπίζει τίποτε. «Οὐδ' ἐπὶ ταῖς τῶν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ¹²⁹ φιλοσοφούντων μοναχῶν δεῖ ἀναπαύεσθαι ἐλπίσιν· οὗτοι γάρ τοὺς [ἐπισκοπικοὺς] θρόνους καραδοκοῦντες τῶν παρόντων, καὶ οὗτοι ἔσονται ὁπαδοί, ἐκ δεσποτῶν δεσπόται, ἀμείνους μὲν λέγειν ἴσως, ὅμοιοι δ' ἐν τῷ πράττειν». ¹³⁰

Εἰς πλείστας δ' ὅσας ἐπιστολάς κατακρίνει τὴν «νεκράν Σύνοδον», ὅπως παρὰ πάντων ὀνομάζεται, λέγει ὁ ἴδιος, διότι δὲν ἔλαθε μέτρα βελτιώσεως τῶν ἐφημερίων καὶ μάλιστα ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν ἴδρυσιν «σχολείου ἐκκλησιαστικοῦ πρὸς παιδείαν τοῦ Κλήρου, καὶ τούτου σπουδαιστάτου». ¹³¹ Καὶ πρὸς τὴν ἰδίαν τὴν Ἱ. Σύνοδον γράφων, λέγει: «Ταύτην οὖν τὴν γενικὴν καὶ θανάσιμον νόσον, τὴν τῶν ἱερέων φημί ἀμάθειαν, ἰσχυρὰν οὖσαν κατακρατοῦσαν παντὸς τοῦ Κλήρου, πειρᾶσθε θεραπεύειν, ἀφέντες τὰ μικρὰ καὶ κατὰ μέρος ... Σχολὴν φημί πρὸς παιδείαν τῶν ἱερέων συστήσαι, εἴγ' ἱερεὺς φερώνυμος ὢν, πατήρ ἐστι καὶ ἰδίᾳ ἐκάστου, καὶ ὅλης πόλεως ἰατρὸς ψυχῶν, διαλλακτὴς παθῶν ἀγρίων, διδάσκαλος εἰρήνης, ὁδηγὸς πρὸς ἀρετὴν. Σχολὴν θεολογικὴν, ᾧ ἄνδρες ἱεροί, ἐξ ἧς ρεύσει ὕδωρ ζῶν καὶ ἀλλόμενον, νάματα θεοσεθείας, καρπὸς ἀγιότητος, ὁδὸς εἰς οὐρανόν· ἔνθα ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ὁ τελευταῖος κλήρος». ¹³²

Ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἰς μάτην. Λυπεῖται δέ, διότι γέρων ἤδη, δὲν δύναται νὰ ἀναλάβῃ ὁ ἴδιος τὸν ἀγῶνα τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου. «Τὸν ἀγῶνα τῆς τῶν ἱερέων παιδείας, γράφει, εἰ μὲν νεώτερος ἦν, ἡθουλόμην αὐτὸς ἀναδέξασθαι, φιλο-

¹²⁷ IIA68. Ἱδὲ καὶ 125.

¹²⁸ IIB135. Οἱ φοιτηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς «ὥς ἐπὶ τὰ αὐτὰ καὶ οὗτοι βαδίζοντες» μὲ τοὺς μαθητὰς τῆς Ριζαρείου Σχολῆς δύνανται νὰ μεταταχθῶσιν εἰς τὴν δευτέραν.

¹²⁹ Ἀκαδημίαν ὀνομάζει τὸ Πανεπιστήμιον. Ἱδὲ IIA212 καὶ IIA71, ὅπου κάμνει λόγον περὶ τοῦ Μισαήλ [Ἀποστολίδου] «τοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ κατέχοντος ἔδραν».

¹³⁰ IIA58.

¹³¹ IIA174-75. Ἱδὲ καὶ 226. IIB77. 100. IIB92. 139. 262. IB315. IIA55 κ. ἀ.

¹³² IIB291.

τίμημα ἄξιον, καὶ χρέος μοι ὀφειλόμενον οἰόμενος τοῦτο μάλιστα εἶναι». ¹³³

Διὸ στρέφει τὴν προσοχὴν του πρὸς ἄλλας δυνάμεις. Τώρα μὲν προτείνει, ὅπως τὰ χρήματα τὰ μέλλοντα νὰ καταβληθῶσιν ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς «εὐεργεσίας» ὡς ἐξοδα πρὸς μετάφρασιν τῶν Γραφῶν χρησιμοποιοιθῶσι πρὸς ἴδρυσιν «Ἱερατικῆς Σχολῆς». ¹³⁴ Ἐπειτα εἰς τὰ σχόλια διὰ τὸν καταλιπόντα μέγαν πλοῦτον Ἐπίσκοπον Ἀργολίδος Γεράσιμον μετὰ τὸν θάνατόν του καταλήγει: «Καίτοι ἔχρην τὸν ἡμέτερον ἐπίσκοπον, ὧς ἐκ τοῦ ἐγγυτάτου εἰδότα τὸν ὑπάλληλον κλῆρον ἀμαθέστατον ὄντα, ἀπὸ τοσοῦτου ὄγκου χρηματικοῦ φροντιστήριον Ἐκκλησιαστικὸν συστήσαι». ¹³⁵ Σπεύδει εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀπευθυνόμενος πρὸς Ἐπίσκοπόν τινα Γρηγόριον. Ἀφοῦ τοῦ ἐκθέσει τὴν ἀθλίαν κατάστασιν καὶ τὴν ἀμάθειαν τοῦ Κλήρου καταλήγει: «Τοῦτο γοῦν σὸν ἐστι, Πάτερ σοφέ, καὶ σεβαστέ Ἱεράρχα, ποιεῖν τοῦ πάντα τὰ τοιαῦτα εἰδότος καὶ δυναμένου καὶ εὐρήσοντος ἂν χ' ἐτέρους αὐτόθεν τοὺς συγχωρηγήσοντας, ἱερὸν καταγώγιον ἐπὶ παιδείᾳ τῶν ἱερέων ἐν τῇ τῶν Ἑλλήνων ἀνεγεῖραι βασιλείᾳ, ὥσπερ κὰν πάσαις ταῖς τῶν χριστιανῶν πολιτείαις τοῦτ' ἐστιν ἰδεῖν γεγεννημένον· ἐφ' ᾧ μέγας παρ' ἡμῖν ὁ Γρηγόριος ἔσται, καὶ εὐεργέτης παρὰ τε τοῖς ἔξω καὶ τοῖς ἡμετέροις». ¹³⁶

Διὰ τὴν ἐκθίαν δὲ μίαν λύσιν πρὸς ἴδρυσιν Σχολῆς ἱερατικῆς στρέφεται καὶ πρὸς τὸν Κλῆρον. «Τί οὖν μὴ ποιῶμεν καὶ ἡμεῖς οἱ ἐκ τοῦ Κλήρου τὰ αὐτὰ [μὲ τὸν Κοκκῶνην, «ὃς ἀπ' οὐδεμιᾶς ὀρμώμενος ἀφορμῆς, ἀνῶρθωσε τοῖς Ἑλλήσιν ἔργον ὀνησιμώτατον ... τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν ἔταιρειαν...»] ¹³⁷ πρὸς τὸ συστήσαι Ἐκκλησιαστικὸν Φροντιστήριον πρὸς παιδείαν τῶν τὰς τῶν πολλῶν ψυχὰς μελλόντων

¹³³ IB283-84.

¹³⁴ IIIA55.

¹³⁵ IIIB262.

¹³⁶ IIIA276. Ἐν συνεχείᾳ τῆς ἐπιστολῆς προτρέπει τὸν Γρηγόριον νὰ κατέλθῃ εἰς Ἑλλάδα, ἐφ' ὅσον μάλιστα εἶναι γέρων καὶ πρέπει ἐδῶ νὰ ταφῇ· «τὸ δὲ, Παντὶ βροτῷ θνήσκοντι πᾶσα γῆ τάφος, λελέχθω περὶ τῶν κηφῆων. Αἰσχρὸν δ' ἔτι, μᾶλλον δὲ καὶ αἰσχιστον, μοναχοὺς ἡμᾶς ὄντας, περιόντας μὲν μὴ διαθέσθαι αὐτοὺς, ἀ κεκτήμεθα, τοσοῦτον μόνον ἐῶντας ἡμῖν αὐτοῖς, ὅσον ἐς τροφὰς καὶ ἐνδύματα κατὰ τὸν Ἀποστολον ἔχειν· ἀποθανόντας δὲ καταλείπειν τὴν τούτων διάθεσιν ἑτέροις, ὥστε πράγματ' ἔχειν ἐν δικαστηρίοις· ὧν τὸ τέλος πολλάκις ἀντὶ ἐπαίων βλασφημίας».

¹³⁷ IIIA32. Περὶ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Φιλ. Ἐταρείας **Ι. Κοκκῶνη**, ἰδὲ ΜΕΕ, 10, 314.

ὀρθοῦν καὶ φωτίζειν πρὸς τὸ ἀγαθόν»; Δι' αὐτὸ, συνεχίζει, πρέπει νὰ συμφιλιώσωμεν τὸν Οἰκονόμον καὶ τὸν Φαρμακίδην· νὰ καταβάλῃ ἕκαστος αὐτῶν ἀνὰ ἑκατὸν χρυσᾶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δούκας ὅ,τι θὰ περισσεύσῃ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πινδάρου, τὸν ὁποῖον ἐξετύπωνε τότε, διὰ τὴν Σχολὴν «ἀρχῆς καλῆς γενομένης».¹⁸⁸

Ἀτυχῶς πάντες οὗτοι οἱ ἀγῶνες τοῦ Δούκα δὲν ἔμελλον νὰ τελεσφορήσωσι. Παραλλήλως ὁμοῦς ἡγωνίζετο καὶ πρὸς δύο ἄλλας κατευθύνσεις, πρὸς τὴν Βαρθάκειον κληροδοσίαν, καὶ τὸν Γ. Ριζάρην, ὁποῦθεν ἤλπιζε περισσότερα, διότι ἐκεῖθεν ἔβλεπε νὰ ὑποφώσκῃ τὸ λυκαυγὲς τῆς πραγματοποιήσεως τῶν πόθων καὶ τῶν ἀγώνων τοῦ πρὸς Ἰδρυσιν Ἱερατικῆς Σχολῆς πρὸς μὀρφωσιν τοῦ Κλήρου.

β) Ὁ Δούκας καὶ ἡ Βαρθάκειος κληροδοσία: Εἰς τὸν ἀκατάσχετον δρόμον πρὸς εὗρεσιν πόρων πρὸς Ἰδρυσιν Ἱερατικῆς Σχολῆς ὁ Δούκας συνήντησε καὶ τὴν κληροδοσίαν τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Ι. Βαρθάκη. Ὁ ἀοιδίμος ἐκεῖνος ἐθνικός εὐεργέτης διέθεσε κολοσσιαῖον ποσὸν διὰ τὴν Ἰδρυσιν ναυτικῆς Σχολῆς. Ὁ Δούκας ὁμοῦς ἔχει ἀντίθετον γνώμην. Ὅτι δὲν ἦτο ἀπαραίτητος τότε ἡ ναυτικὴ Σχολή. Τούναντίον ἐπιτακτικῶς ἀναγκαῖα ἦτο ἡ Ἰδρυσιν Ἱερατικῆς Σχολῆς. Διὰ τοῦτο «... ἐν ἀγῶνι εἰμί, γράφει, νῦν αἰθὺς γράφων καὶ μεταγράφων πρὸς τοὺς ἐν Ταϊγάνῃ ἐπιτρόπους, μεταπεῖσαι σπεύδων, εἶγε δυναίμην, ἐλέσθαι ἀντὶ τοῦ μικροῦ τούτου καὶ τοῦ μέλλοντος ὄντος λόγου τὸ μέγα ἐκεῖνο καὶ πλείονος, ὡς περὶ θρησκείας ἐσόμενον καὶ κοινὸν τοῖς ἐντὸς τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ τοῖς ἐκτός».¹⁸⁹

Ἐπίσης γράφει πρὸς τὸν Κορομηλᾶν, ὅτι ἐπληροφορήθη ἐκ τοῦ παρ' αὐτοῦ τυπωθέντος φυλλαδίου τὰ τῆς Διαθήκης τοῦ Βαρθάκη καὶ μακαρίζει τὸν διαθέτην καὶ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ εὐλικρίνειαν τοῦ ἐπιτρόπου τῆς Διαθήκης «πρὸς ὃν, λέγει, καὶ πρότερον ἦν μοι ἀμοιβὴ περὶ τούτων». Ἐν συνεχείᾳ ἐκθέτει τὴν γνώμην του, ὅτι τὸ κληροδοτήμα τοῦτο πρέπει

¹⁸⁸ IIIA33.

¹⁸⁹ «Πρόκειται δὲ καὶ ἑτέρα τις [ἐκτὸς τῆς τοῦ Ριζάρη] ἐπίδοσις ἀφθονωτέρα παρὰ τοῦ ἀοιδίμου Ἰωάννου Βαρθάκη τοῦ ἐκ Ψυρίας ἐν ἑξήκοντα καὶ ἑκατὸν μυριάσι δραχμῶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ αὐτῇ τῶν Ἑλλήνων τῷ κοινῷ προσεγεγεῖσθαι· ἀλλ' ἐπειδὴ κρατεῖ ἡ γνώμη παρὰ τοῖς ἐπιτρόποις ὡς ἐκ τῆς διαθήκης ναυτικὴν Σχολὴν τοῦτο γενέσθαι, ὅπερ ἔσται τὸ τῆς παροιμίας Συνέλαθεν ὁρος καὶ ἔτεκε μὺν, ἐκ τούτου ἐν ἀγῶνι εἰμί...». IIIA287.

νά διατεθῇ πρὸς ἰδρυσιν ἱερατικῆς Σχολῆς καὶ ὄχι ναυτικῆς ἢ στρατιωτικῆς, «ὥς ὄντος ἡμῖν καὶ πολεμικοῦ σχολείου καὶ ναυτικοῦ ἕς γε τὸ ἀναγκαῖον». Ἐκ τῆς ἀπὸ δωδεκαετίας λειτουργούσης Στρατιωτικῆς Σχολῆς ἐξῆλθον, λέγει, ἀξιωματικοί, τῶν ὁποίων «ὁ ἀριθμὸς ὑπερῆρεν, ὅσον γ' ἀρχεὶν πέντε χιλιάδων στρατιωτῶν, οἳ νῦν γ' ἡμῖν εἰσὶν ἐνεργεῖα· ἐν δ' αὖ τῷ ναυτικῷ σώζονται καὶ αὐτοῦ εἴκοσιν ἢ τριάκοντα ἀξιοὶ μαθηταὶ τοῦ ἀθανάτου Κανάρη, ἱκανοὶ διευθύνειν τὰ πέντε πλοιάρια, ἃ μόνα εἰσὶν ἔθ' ὑπόλοιπα τοῖς Ἑλλησιν». Ἄλλωστε, συνεχίζει, ἀπεφασίσθη, ὅπως λέγουν, εἰς τοὺς μαθητάς τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων, οἳ ὅποιοι εἶναι τεσσαράκοντα, νά προστεθῶσι καὶ δέκα πέντε μαθηταὶ διὰ τὸ ναυτικόν. «Τοιαῦτα γὰρ ἐν τῷ νῦν ἔχοντι εἰσὶ τὰ ἡμέτερα γλίσχρα καὶ εὐτελῆ. Πρὸς τί οὖν ἡ πομπώδης ἐπιγραφὴ, Βασιλικὸν πολεμικὸν σχολεῖον ξηρᾶς καὶ θαλάσσης»; Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, ταῦτα βαίνουνσι καλῶς «τί μὴ ἀντικαθιστῶμεν καταγωγίον ἱερατικὸν κοινὸν τοῖς πᾶσι τοῖς τὸ Ἀνατολικὸν ρῆμα σεβομένοις, οἳ νῦν ἡμῖν μάλιστα δεῖ, καὶ μάλιστα μέλει, τῆς θρησκείας ἐπιβουλευομένης»;

Ἐπειδὴ ὅμως ὑπάρχει ἐμπόδιον ἀπὸ τὴν Διαθήκην, ἰσχυρίζεται, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀνυπέρβλητον. Πρῶτον μὲν, διότι ὁ ἀοιδίμος διαθέτης ὥρισε νά ἰδρυθῇ ναυτικὴ Σχολή, ἐπειδὴ τότε, ἐν καιρῷ πολέμου, εἴχομεν ἀνάγκην πλοίων· ἔπειτα ὥρισε τὸ ποσὸν πρὸς παιδείαν τῶν ἐλληνοπαίδων, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον συντελεῖται καὶ εἰς τὴν ἱερατικὴν Σχολήν· τρίτον δὲ ἐν τῇ ἱερατικῇ Σχολῇ «οὐδὲν ἂν κωλύει προσδιορίσαι καὶ διδάσκαλον τῆς ναυτικῆς ἐπιστήμης τοῖς καὶ τοῦτο ἐν μέρει βουλομένοις παιδεύεσθαι». Σκέπτεται δὲ ὥς ἀκολουθῶς. Ὑποτίθεται, ὅτι φοιτῶσιν εἰς τὴν ἱερατικὴν Σχολὴν πεντακόσιοι μαθηταὶ «ἀπὸ πάσης τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ τῶν ἔξω ἔτι τοσούτους (ἀπὸ γὰρ τοῦ ἡμετέρου Ζαγορίου ἐλεύσονται τεσσαράκοντα)». Οὗτοι θὰ διδαχθῶσιν «κοινῇ τὴν ἐγκύκλιον πᾶσαν παιδευσιν ἐν λόγοις Ἐκκλησιαστικοῖς τε καὶ ἐξωτερικοῖς μετὰ τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐν γένει· ταῦτα μὲν ἔσται κοινά». Ἐντεῦθεν θὰ χωρισθῶσιν· οἱ μὲν, προευέσθωσαν πρὸς τὴν ναυτικὴν ἐπιστήμην· οἱ δέ, εἰς τὸ δογματικὸν μέρος τῆς θεολογίας· ἐκεῖνοι μὲν, πρὸς τὰ τῆς θαλάσσης μαθήματα πρὸς ναυτιλίαν· οὗτοι δέ, εἰς δογματικὰ καὶ ῥητορικὰ πρὸς διδασχὰς καὶ φωτισμὸν τῶν ποιμαινομένων. Τοιοῦτον οὖν σχολεῖον φέρον ἐπιγραφὴν, Σχολεῖον θεολογικὸν πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν ἱερέων, ἀνεγερθὲν ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Ἰωάννου

Ἀνδρέου Βαρβάκη, βασιλεύοντος Ὁθωνος, οἴσει τοῖς Ἑλλησι τὴν μείζω πασῶν πρὸς τὸ κρεῖττον ἀλλοίωσιν». Κατόπιν τούτων, συμπεραίνει, δὲν τίθεται ζήτημα παραθάσεως τῆς Διαθήκης, «ἐπειδὴ ἡ μεγαλόδωρος αὕτη προσφορά τὴν τῆς νεότητος ἀφορᾷ παιδείαν· ὃ ἐστὶ παντός τοῦ γένους τὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον πρόοδον...». Ἐπιλέγει δέ, ὅτι «ἦν οὖν δοκῶ σοι λέγειν τι πρὸς τὸ κοινὸν ἀγαθόν, κοίνωσον τὸν λόγον τῷ εὐγενεῖ καὶ φιλογενεῖ ἐπιτρόπῳ τῆς διαθήκης τοῦ ἀειμνήστου Βαρβάκη».¹⁴⁰

Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ δὲ πρὸς Θεοδώρητον γράφει: «Οἶσθα σπουδαίαν μοι οὖσαν γραμμάτων ἀμοιβὴν πρὸς Βόζον τὸν τῆς διαθήκης τοῦ μακαρίτου Βαρβάκη ἐπίτροπον περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς· πρὸς δὲ ἔδοξά μοι τι καὶ κατορθῶσαι, μεταπεισας αὐτὸν ἀφεθέντα τῶν πολεμικῶν, ἀπιδεῖν ἐπὶ τὰ εἰρηναῖα, ἐν οἷς ἄνθρωποι παιδευόμενοι, καὶ τὸ ἄγριον ἐν ἑαυτοῖς τιθασσεύοντες, τοῦτ' αὐτὸ ἄνθρωποι χρηστοὶ καὶ χριστιανοὶ καθίστανται τέλειοι». ἄλλὰ αἱ ἐλπίδες μου χαίνοντα καταλιποῦσαι, ἀπήεσαν, τοῦ Βόζου τοῦτ' αὐτὸ μακαρίτου γεγεννημένου κατὰ τὴν Ταῖγάνην· νῦν δ' αὖ ἀπ' ἀρχῆς πράττειν αὐτὸ γράφοντα περὶ τούτου οὐκέτι ἐξαρκῶ. Ἐπειτα τοῦτ' ἔργον μάλιστ' ἂν εἴη τῆς ἱερᾶς καὶ λιπαρᾶς Συνόδου· ἄλλ' ἦδε ὡς ὑπὸ Μανδραγόραν δοκεῖ καθεύδειν». Καὶ περαιτέρω προτρέπει τὸν Θεοδώρητον ὡς προεδρεύοντα τῆς Συνόδου νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς.¹⁴¹

γ) Ὁ Δούκας καὶ ἡ Ριζάρειος Σχολή: Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ Δούκα συνδέονται ἀρρήκτως μὲ τὴν ἰδρυσιν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ὁποίας εἶδε πραγματοποιούμενους ἐν μέρει τοὺς πόθους τοῦ περὶ μορφώσεως τοῦ Κλήρου.

Μετὰ τῶν κτιτόρων ἄλλωστε τῆς Σχολῆς ἀοιδίμων ἀδελφῶν Μάνθου καὶ Γεωργίου Ριζάρη συνεδέετο διὰ φιλίας πρὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Μετὰ τοῦ Μάνθου συναντηθεὶς εἰς Βουκουρέστιον, ὅπου ἴσως τὸ κοινὸν ἔργον πρὸς ἐτοιμασίαν τῆς ἐθνεγερσίας ἔφερε τὸν Μάνθον, ἔπεισεν αὐτὸν νὰ ἰδρύσῃ εἰς Ζαγόριον Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, «ὃ καὶ ἐς ἔργον ἂν ἦκεν, εἰ μὴ φθάσα ἡ ἐπανάστασις, διεκώλυσε».¹⁴² Τὸν δὲ Γεωργίον ἀποκαλεῖ «φίλον καὶ πατριώτην».¹⁴³ Ὅστε-

¹⁴⁰ ΙΙΙΒ11-14.

¹⁴¹ ΙΙΙΒ26-27.

¹⁴² ΙΙΙΒ132.

¹⁴³ «Γεώργιος ὁ Ριζάρης οὐμὸς ἐκεῖνος καὶ φίλος καὶ πατριώτης».

ρον δὲ «γενομένης εἰρήνης, κατελθόντα τὸν Γεώργιον τοῦτον εἰς Αἴγιναν ἀπὸ τῆς Ρωσσίας καὶ συμβούλω μοι χρησάμενον, ὅτι ποτὲ ποιήσας, κεχαρισμένα τῷ τῶν Ἑλλήνων γένει πεπονηκὼς ἔσται, γράφει πρὸς τὸν Γ. Γεννάδιον καὶ ὅπως τοῖς ἑαυτοῦ χρήμασι χρησάμενος δεξιώτερον, ὠφελιμώτερος ἂν γένοιτο τῷ κοινῷ, ἔπεισα πρῶτος ἐγὼ ἱερατικὴν συστήσαι σχολήν» μηδὲν γὰρ εἶναι οὕτω τοῖς Ἑλλησιν ἐλλιπές, ὥς τὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ταῦτ' οὖν ἐκεῖνος ἡδέως ἀκούσας, ἀναστὰς διεπεραιώθη Ἀθήναζε, ἔνθα κατεσκεύασε ταῦτα, ἃ νῦν ὁρῶμεν εἰς μνήμην αἰῶνιον».¹⁴⁴

Ὁ Δούκας ὁμοῦ δὲν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο μόνον, δηλ. νὰ ἰδρυθῇ τὸ κτίριον τῆς Σχολῆς καὶ νὰ καταβληθῶσι τὰ χρήματα διὰ τὴν περαιτέρω λειτουργίαν αὐτῆς. Ἐσχολήθη ἀκόμη καὶ μέ τὴν διαθήκην τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ μέ τὸν πρῶτον ὀργανισμόν τῆς Σχολῆς, μέ τὰ μαθήματα, τὸ προσωπικόν

ὁ πρῶτον ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενόμενος, κατελθὼν ἀπὸ τῆς Ρωσσίας, ἀφορμὴν κεκτημένος χρηματικὴν πεντήκοντα πούριον ρουβλίων ἑαυτοῦ τε καὶ τοῦ ἑαυτοῦ ἀδελφοῦ μακαρίτου Μάνθου πρὸς παιδείαν τῆς νεολαίας, ἐπέισθη ὑπ' ἐμοῦ καλῶς ποιήσας, καταγῶγιον συστήσαι ἱερὸν, ἐν ᾧ οἱ ἱερωθεσόμενοι παιδευθήσονται· ὃ καὶ γέγονεν, ὅσον γε ἐκ διαθήκης· νῦν δ' ἀπελθόντος καὶ τούτου εἰς τὰς οὐρανίους σκηνάς, τίποτ' ἄρα δόξει περὶ τούτου τοῖς ἐπιτρόποις, ὁ χρόνος δείξει». ΙΙΙΑ286-87.

¹⁴⁴ ΙΙΙΒ132. Ὅτι ὁ Δούκας πρῶτος ἐνέβαλε εἰς τὸν Γ. Ριζάρην τὴν ἰδέαν ἰδρύσεως ἱερατικῆς Σχολῆς, ἰδὲ καὶ ΙΙΙΒ24: «... τὴν τοῦ μακαρίτου Γεωργίου Ριζάρη προαίρεσιν ἐγὼ πρῶτος πρὸς τοῦτο ὑπέκαυσα...». Καὶ 238: «... ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενόμενος κτίτωρ [Γ. Ριζάρης] ὑπ' ἐμοῦ πρῶτον ἐπέισθη τοσαύτην περιουσίαν πρὸς παιδείαν ἀναθεῖναι τῶν ἱερέων».

Κατόπιν τούτων δὲν φαίνεται ὁρθὸς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Χ. [Ἀνωνύμου μέλους τῆς συντάξεως τοῦ ΕΛΕ], ὅτι ὁ Γ. Γεννάδιος «ἀνέλαθε διδασκαλίαν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλ. Σχολῇ, τῆς ὁποίας τὴν ἰδρυσιν αὐτὸς οὗτος προεκάλεσε, παροτρύνων τοὺς ἀδελφοὺς [sic] Ριζάρη νὰ καταβάλωσι τὰ ἔξοδα τῆς οἰκοδομῆς. Ὁ Γεννάδιος ἦτο ὁ δημιουργός, ὀργανωτὴς καὶ ἠθικὸς προστάτης αὐτῆς». ΕΛΕ, 3, 801. Τοσοῦτω μᾶλλον δὲν εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τοῦ Χ. ὁρθὸς καθ' ὅσον ὁ ἕτερος τῶν ἀδελφῶν Μάνθος ἀποθανὼν ἐν τῇ ξένῃ δὲν εἶχε ἰδέαν περὶ ἰδρύσεως ἱερατικῆς Σχολῆς. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Γ. Ριζάρης ἔτρεφε μεγάλον σεβασμὸν καὶ ἤκουε τὸν Δούκαν καὶ ὑπὸ τούτου πεισθεὶς ἀπεφάσισε νὰ ἰδρύσῃ τὴν Σχολήν. «Ἐπειδὴ δ' ἐδίσταζεν ὁ Ριζάρης ἔτι, γράφει ὁ ἱστορικὸς τῆς Σχολῆς, ὁ Ἰωαννίδης κατέφυγεν εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην Νεόφυτον Δούκαν, ὅστις ἐξ Αἰγίνης καὶ πρότερον γράψας, προέτρεψε τὸν Ριζάρην νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν διαθήκην». Χ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία ΡΕΣ, σελ. 44.

καὶ τοὺς μαθητάς αὐτῆς. Ἦσκησε δὲ δεξιότατον ἔλεγχον, ἔκαμεν ὀρθοτάτας παρατηρήσεις καὶ φωτεινοτάτας ὑποδείξεις. Ἄν δ' ἐλάβανον ταύτας ὑπ' ὄψιν των οἱ τότε ἰθύνοντες πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ οἱ ἐπίτροποι τῆς Σχολῆς, θὰ ἦτο διαφορετικὴ καὶ ὁμαλωτέρα ἡ ἱστορία καὶ ἡ λειτουργία αὐτῆς καὶ περισσότερον καρποφόρος οὕτως, ὥστε νὰ προσήγγιζε εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, τῆς μορφώσεως δηλ. τοῦ Κλήρου.

Ὅταν ἐπληροφορήθην, γράφει εἰς μακρὰν πρὸς τὸν Γ. Γεννάδιον ἐπιστολὴν του, πόσα διέθεσεν ὁ Γ. Ριζάρης διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν:

«ἔφριξ' ἔρωτι, περιχαρὴς δ' ἀνεπτάμην»,

διότι «... σύνοιδα ἑμαυτῷ καὶ συναιτίῳ γεγεννημένῳ ... Τούτων ἕνεκα δίκαιος ἦν καὶ αὐτὸς συνδιατεθῆναι ἀκούσας». ¹⁴⁵ Ἄλλ' ὅταν, συνεχίζει, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατόν του ἀνέγνωσα τὴν ἐντύπως ἐξ ἑκατὸν σελίδων ἐκδοθεῖσαν Διαθήκην, ἐλυπήθην «συνορῶν μηδὲν τῶν ἐλπίδων ἐκ τῶν ἔργων ἂν αὐτῶν ἐσόμενον ἄξιον». Διότι, ὅτε εἶδον ἐν αὐτῇ τὰ διατάγματα καὶ τὴν ἄφθονον χορηγίαν, τὸ πλῆθος τῶν διδασκάλων καὶ συμβούλων καὶ ἐπιστατῶν καὶ πάσης τῆς ὑπηρεσίας τὴν μέριμναν τῶν Ὑπουργῶν καὶ τοῦ Βασιλέως, ἐσκέφθην μὲν, ὅτι θαυμαστόν τι πρόκειται νὰ συμβῇ, «ἀλλ' ἐνιδῶν, ὅτι ἐκ τοσαύτης πομπῶδους προπαρασκευῆς μόνον εἴκοσι μαθηταὶ ἀνὰ πέντε ἔτη μέλλουσι παιδεύεσθαι ἐκ διαδοχῆς φεί, καὶ τούτων οἱ ἡμίσεις ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ... σκυθρωπάσας, ἔφην κατ' ἑμαυτὸν τὸ τῆς παροιμίας, Ἰδοὺ συνέλαθεν ὄρος, ἀλλὰ τέξεται μῦν».

Καταλήγει δὲ εἰς τὴν ἀπαισιόδοξον αὐτὴν διὰ τὴν Σχολὴν κρίσιν, σκεπτόμενος ὀρθότατα καὶ λογικώτατα ὡς ἀκολουθῶς. Ἐκ τῶν εἴκοσι μαθητῶν ἀφαιρεῖ τοὺς ἐκ Ζαγορίου δέκα, διότι προήρχοντο ἀπὸ τὴν τότε μὴ ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Μένουν ἐπομένως διὰ τὴν ἐλευθέραν δέκα μαθηταὶ ἀνὰ πενταετίαν, ἥτοι θὰ ἐξέρχωνται τῆς Σχολῆς κατ' ἔτος δύο μαθηταὶ κατάλληλοι πρὸς ἱερωσύνην. Ἐκ τῶν δέκα τούτων ἀφαιρεῖ τοὺς ἡμίσεις, οἱ ὅποιοι διὰ διαφόρους λόγους δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ προσέλθουν εἰς τὴν Ἱερωσύνην. «Ἐξέλε, φημί, μηδὲ φείδου, διὰ τὰς περιστάσεις· πολλοὶ γὰρ αἰτίαι αἰ μὲν ἐκ τοῦ σώματος, αἱ δὲ ἐκ τοῦ ἡθους, ἀναγκαῖαι

¹⁴⁵ III B132-33.

τε καὶ ἐκούσiai ἔσονται, δι' ἃς κωλυθήσονται τινες τοιαύτης οὐρανίου τυχεῖν δωρεᾶς· οὐδὲ γὰρ βίᾳ ἔξεστι τοὺτους ἀπάγειν ἐπὶ τὸν σκοπὸν ὡς τοὺς στρατιώτας. Ἐντεῦθεν ἄρα λείπεται ἡμῖν αὐχεῖν ἐφ' ἐνὶ ἱερεῖ καθ' ἕκαστον ἔτος· ἢ δεξιᾶτω μοι τις παραστάς, πόθεν ἂν σχοίῃ πλείους». Ἄν δέ τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν ἐξ εἴκοσι πέντε χιλιάδων δραχμῶν ἑτησίαν δαπάνην τῆς Σχολῆς, ἃς σκεφθῇ «ὅσον ἡμῖν ἔσται ὠνητέος ὁ εἰς οὗτος ἱερεὺς· ἔγωγε γὰρ οὐκ ἂν οὐδ' αὐτὸν τὸν Μελχισεδέκ, οὔτε μὴν τὸν Ἀαρὼν τοσούτου ἂν πριαίμην»!

Ἰσχυρίζεται δ' ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Δούκας μὲ τὸ ἴδιον ποσὸν τῶν χρημάτων τῶν ἑτησίως δαπανωμένων θὰ ἠδύνατο νὰ παράσχῃ «τοῦλάχιστον πενήκοντα πεπαιδευμένους ἐκκλησιαστικῶς κατ' ἔτος, ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς δευτέρας πενταετηρίδος». Ἄλλ' «ἵνα μὴ γέλωτα παρέχοιμί τισιν, συνεχίζει, ἐπικομπάζων οὕτω, δὸς μοι τοὺς εἴκοσι τοὺτους μόνους ἡλικιωμένους καὶ προκατηρτισμένους μετὰ τῆς τροφῆς αὐτῶν ὡς ἐν τῇ διαθήκῃ κεῖται, καὶ ἔξεις τοὺτους πέμπτῳ ἐνιαυτῷ τῶν ἐν τῇ σχολῇ ἐκείνῃ τῶν ὑπὸ δεκάδος ὄλης που διδασκάλων τε καὶ καθηγητῶν παιδευθησομένων πολλῷ τελειότερους, καὶ τοῦθ' ὑφ' ἐνὸς καθηγητοῦ καὶ ὑποδιδασκάλου». Ἀλλὰ ταῦτα ἀναγράφονται ἐν τῇ διαθήκῃ καὶ δύναται νὰ γίνῃ τῶρα τίποτε «παρ' ὃ διέθετο ἐκεῖνος». Ἄλλ' «εἰ περιῆν ὁ μακαρίτης καὶ φίλος μου οὗτος Γεώργιος, εἶπα ἂν τὸ δοκοῦν».

Συνεχίζει ὁμως τὰς σκέψεις καὶ ὑποδείξεις του ἐπὶ τῇ βάσει πλέον τῶν δεδομένων. Οὕτω διὰ τὴν μὀρφωσιν καὶ βελτίωσιν τοῦ Κλήρου προτείνει τέσσαρά τινα. Πρῶτον τὴν ἐνίσχυσιν διὰ μαθητῶν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς· δεύτερον, μέτρα διὰ τοὺς τότε ἱερεῖς· τρίτον, ἱδρυσιν ἐπαρχιακῶν κατωτέρων ἐκκλησιαστικῶν σχολῶν· καὶ τέταρτον, οἰκονομικὴν καὶ ἠθικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἱερέως.

Πρῶτον. Δέχεται νὰ παραμείνωσιν οἱ εἴκοσιν ἐκεῖνοι ὑπότροφοι τῆς Ριζαρείου Σχολῆς. Ἐπειτα «οἱ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ [τοῦ Πανεπιστημίου] τριάκοντα ὑπότροφοι τῆς Θεολογίας μεταστήτωσαν εἰς τὴν Ριζάρειον ταύτην Σχολήν, ὡς ἐπὶ ταῦτά καὶ οὗτοι βαδίζοντες». Καὶ ἐπὶ πλέον «ἕκαστος δῆμος, ὑπὸ πεντακοσίων κατωκημένους οἰκῶν, συνεισφέρειν ἐκ προγράμματος βασιλικοῦ ὑπότροφον ἕνα, συνθέμενος, ἐφ' ᾧ μετὰ τὴν πενταετίαν ἔσται ἑαυτοῖς ἱερεὺς». Τοιοῦτοτρόπως θὰ ἔχωμεν ἑκατὸν πενήκοντα περίπου, ὅπως ὑπολογίζει ὁ

Δούκας, ὑποψηφίους μαθητάς ἐν τῇ Σχολῇ πρὸς ἱεροωσύνην, ἢ τριάκοντα πεπαιδευμένους ἐτησίως. Ἐὰν δὲ ἐκ τούτων ἀφαιρέσωμεν τοὺς ἡμίσεις, δι' οὓς λόγους ἀνεφέραμεν, θά μείνωσι δέκα πέντε· «κάντεῦθεν ἡμῖν πάλιν πλοῖα μὲν καὶ δίκτυα πολλά, ἄγρα δὲ οὐδ' ὅσης ἂν γεύσασθαι πάντας· τίς γάρ ἐλπίς ἐκ τοσούτου ἀριθμοῦ ὅλον Κλήρον ἐν ἑκατὸν μυριάσι λαῶν εὐδοκιμήσειν»;

Δεύτερον. Θὰ διορθωθῇ ἡ κατάστασις αὕτη διὰ τῶν ἐξῆς μέτρων. 1) Νὰ ἀπαγορευθῇ ἡ χειροτονία ἱερέως, ἐὰν οὗτος δὲν «ἐξέλθῃ ἀπὸ τοῦ Γυμνασίου τούτου» [τῆς Ριζαρείου]. 2) Ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἱερέων νὰ μὴ ἐπιτραπῇ μετὰ δεκαετίαν ἢ ἐφημερία εἰς ἐκείνον, «ὅς ἂν μὴ ᾖ ἐγκρατὴς τῆς Ἑλλάδος φωνῆς». Τοιοῦτοτρόπως καὶ οἱ Δῆμοι θὰ ἀναγκασθῶσι νὰ λάθωσι πρόνοιαν καὶ οἱ ἱερεῖς θὰ μορφώσωσι τὰ τέκνα τῶν ὡς διαδόχους.

Τρίτον. Ἐπειδὴ δὲν θὰ καθίσταται δυνατόν διὰ λόγους οἰκονομικοὺς ν' ἀποστείλωσι πάντες οἱ ἱερεῖς τὰ τέκνα τῶν εἰς τὴν Ριζάρειον εἰς Ἀθήνας πρέπει νὰ ἰδρυθῶσι κατωτέρα ἐπαρχιακὰ Ἐκκλησιαστικὰ Σχολεῖα, ὅπου νὰ διδάσκωνται τὴν γλῶσσαν, τὴν Κατήχησιν καὶ τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν. Ἐκ τούτων ὅσοι δύνανται ἄς συνεχίσωσιν ἀνωτέρας σπουδὰς. «Οὐδὲ γὰρ πάντας οἶόν τε θεολόγους ἀκριβεῖς ἡμῖν γενέσθαι· ἄλλ' οὐδὲ κατηχήσεως αὐθις καὶ γραμματικῆς δεῖ αὐτοὺς ἀπείρους εἶναι». Εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ δὲ ταῦτα σχολεῖα ἄς ἐπιτραπῇ ἡ φοίτησις καὶ εἰς «πάντα βουλόμενον ἐκκλησιαστικώτερον ἐκπαιδευθῆναι». Οὕτω θὰ καταστήσωμεν τοὺς Ἑλλήνας εὐσεβεστέρους «ἀποτρίβοντες τὸν τῆς δεισιδαιμονίας ρύπον».

Τέταρτον. Παρ' ὅλα αὐτά, «εἴ τις μὴ θείῃ τάξιν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν ταῖς κοιναῖς λατρείαις, οὐκ ἂν εἴποιμι ἀξίαν πρόοδον ἔσσεσθαι ἡμῖν ἐκ τούτων· τάξιν δὲ φημὶ τὴν τε τῶν ἱερέων μισθοφορὰν ὀρίσαι, καὶ τὴν τῶν Ἐπισκόπων ἀπ' αὐτοὺς ἀφελεῖν ὕβριν· τίς γάρ ἂν τῶν οὕτω παιδευθησομένων καὶ τὸ τῆς ἱεροσύνης ἀξίωμα μαθησομένων, οἶόν ἐστι, καταδέξεται ἐκ τῶν κολύθων ζῆν, ἢ ὡς ἀνδράποδον παρίστασθαι ἐκείνοις, εἰδὼς ἐκ συνειδήσεως ἑαυτὸν συμπρεσβύτερον ὄντα, καὶ ἐν παιδείᾳ πολλάκις καὶ ἀρετῇ βελτίω; τὸ γὰρ προστάττον κρεῖττον δεῖ εἶναι τοῦ προστατευομένου».

Εἰς τὰς ὀρθοτάτας, δξυτάτας καὶ διορατικωτάτας αὐτάς παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις τοῦ Δούκα διὰ τὴν **μόρφωσιν**

τοῦ Κλήρου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, προσθέτομεν καὶ τὰς ἐπίσης ὀρθοτάτας κρίσεις του διὰ τὸ πρῶτον πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς.¹⁴⁶

Διὰ τοῦ πρώτου προγράμματος εἰσάγονται «δέκα που» μαθήματα «οὐ πάνυ σύν λόγῳ». Ἀπεκλείσθησαν δὲ «αἱ μάλιστα τῶν ἐπιστημῶν ἡθοποιοί, ὡς παρασιωπηθεῖσαι», ἡ λογικὴ δηλ., ἡ φυσικὴ, ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ. Τούναντίον εἰσῆχθησαν τὰ μαθηματικὰ «ἐς μάτην· τίς γὰρ ὄνησις τοῖς ἱερεῦσιν ἐκ συμβόλων ἀλγεβραϊκῶν καὶ τριγώνων καὶ τετραγώνων εἰς γνῶσιν θεολογικῶν δογμάτων; τίς δὲ καὶ τῆς ἀκαίρου ἔτι εἰσαγωγῆς τῆς Λατινίδος γλώσσης; οὐ γὰρ δεῖ ζητεῖν τρυφήν τοῦς αὐτῆς τῆς τροφῆς γ' ἐστερημένους· ἀλλὰ τὸ δυνατόν καὶ ἀναγκαῖον, ἵνα μὴ ἀπολέσωμεν καὶ τοῦτο· πῶς γὰρ δὴ χορὸς ὅλος ἐκκλησιαστικῶν πατέρων ἐν θεολογίᾳ διαπρεψάντων οὐ πείθουσιν ἡμᾶς, ὅτι καὶ ἄνευ τῆς τῶν Λατίνων δασιλείας ἔξεστι ἡμῖν γενέσθαι θεολόγους; τὸ δὲ προσεπιζητεῖν καὶ τὴν Ἑβραϊδα ὑπερβάλλει ἀκαιρίᾳ· γελοῖον γὰρ τοῦτ' οὐχ ἦττον ἢ καὶ ὁ ψεδνὸς τὴν κεφαλὴν θερσίτης κάρτ' αὐχοίη ἐπὶ κόμῃ χρυσαυγεί! Πρὸς τὸ παρὸν ἔχομεν ἀνάγκην ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν μαθημάτων καὶ καλῶς μεμαθημένων. «Ἐγὼ δὲ βουλοίμην ἂν ἐν δεκαετηρίᾳ ἔτι μηδὲν πλέον περιεργάζεσθαι τοὺς πρὸς ἱερωσύνην ἀφορῶντας ἢ τὴν γλῶσσαν αὐτήν, τὴν ἱεράν ἱστορίαν καὶ τὴν κατήχησιν ἀκριβῶς ἔργον ποιεῖσθαι· οὐ παραφρονῶν δὲ ταῦθ' οὕτω κατὰ τὴν πρώτην ἐποχὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ Κλήρου ὀρίζομαι γίνεσθαι, ἀλλὰ διώκων τὸ δυνατόν ἐν τούτοις. Οὕτω γὰρ εἶεν ἂν ἡμῖν ἱερεῖς ἐν δέκα ἔτεσιν οὐκ ἐλάττους τῶν πεντακοσίων, ὡς εἰκάσαι. Ὅπότ' ἄλλως ὅσον ἐκ τῆς Διαθήκης οὐδ' ἂν εἴκοσι ἐλπίς ἡμῖν γενέσθαι». Ἐὰν δὲ τις ἐξετάσῃ ἐπίσης, συνεχίζει, καὶ τὰ κεφάλαια τῆς Διαθήκης 103. 104. 106. θὰ εὕρῃ πολλὰ τὰ ἄπορα ὡς πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν· «καὶ μοι ἀναβαλλέσθω ἢ περὶ τούτων κρίσις εἰς πέμπτον ἔτος, ὁπόθ' εὐρήσεις με οὐ φαῦλον εἰκαστὴν τοῦ μέλλοντος γεγεννημένον».

Καὶ ἐπιλέγει ὁ σοφὸς¹⁴⁷ οὗτος ἀνὴρ εἰς τὴν μακρὰν πρὸς τὸν Γ. Γεννάδιον ταύτην ἐπιστολήν του :

¹⁴⁶ «Νῦν δὲ ἔλθωμεν καὶ πρὸς τὸ τῶν μαθημάτων λόγον». IIIB136.

¹⁴⁷ Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθῆναι 1936, σελ. 6.

«Ἐγὼ μὲν οὖν καὶ ταῦτα καὶ τὰ πάντ' ἄει
Φάσκοιμ' ὅν τοις Ἑλλήσιν οὕτως εὖ ἔξειν·
Ὅτ' ὃ δὲ μὴ τάδ' ἐστὶν ἐν γνώμῃ φίλα,
Κεῖνος τ' ἐκεῖνα στεργέτω, κἄγ' ὡς τάδε·

πλήν, εἴ τις ἐκ λόγων ὑπερόγκων ἐθέλει πόλιν οἰκοδομεῖν,
ἴστω ὀλίγους ἔξων τοὺς ἐνοικήσοντας».¹⁴⁸

Οἱ ἄγωνες τοῦ Δούκα διὰ τὴν Ριζάρειον ἦσαν συνεχεῖς
καὶ πλήρεις ἐνδιαφέροντος διὰ τὰ λάβῃ τὸ σχολεῖον αὐτό,
τοῦ ὁποῦ ἄλλωστε ὑπῆρξεν ὁ ἐμπνευστής καὶ πρωτεργά-
της, τὴν ἐμπρέπουσαν θέσιν καὶ τὰ φθάσῃ εἰς τὸν ἐπιδιωκό-
μενον σκοπὸν. Συνήντα ὅμως μεγάλην ἀντίδρασιν, ὥστε τὰ
ἐκφράζεται μετὰ πικρίας. «Ἀπείρηκα μὲν ἀκούων περὶ τῆς
Ριζαρκικῆς Σχολῆς· τὸ δὲ τέλος οὐχ ὁρῶ συμβαῖνον τῇ προ-
θυμίᾳ τῶν προοιμίων».¹⁴⁹ Διότι «τὰ τῶν Ἑλλήνων ἐν μὲν βου-
λαῖς ἅπαντα πυργούμενα λέγεται· ἐν δὲ ταῖς πράξεσι συνή-
θως ἔρποντα καρκιννοβατεῖ».¹⁵⁰

Εἰς δὲ τὰς ἐπιμόνους συστάσεις καὶ πιέσεις τῶν φίλων
καὶ γνωστῶν του τὰ ἀφήσῃ τὸ ἐρημητήριον τῆς Αἰγίνης καὶ
τὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας διὰ τὰ ἀναλάβῃ θέσιν διδασκάλου καὶ
Διευθυντοῦ ἡρνεῖτο προβάλλων ὡς δικαιολογίαν τὸ γῆρας·
«ἐπιστατεῖν καὶ διδάσκειν, γράφει, ἔξ ἐπαγγέλματος οὐκ ἂν
ἐξαρκέσαιμι διὰ τὸ τῆς σαρκὸς πονηρὸν καὶ κακὴν, οἷον
ἀνάγκη γίνεσθαι τοῖς τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος ὑπερβαλοῦ-
σι ... ».¹⁵¹ Ἀλλὰ προκειμένου περὶ κοινοῦ ἀγαθοῦ πρέπει
τις τὰ κάμῃ τὸ πᾶν καὶ ἐγὼ «εἰ βούλεσθε αὐτόμολόν με πα-

¹⁴⁸ IIB132-37 (ἐπ. 1442).

¹⁴⁹ IIB253. Ἴδὲ καὶ IIB270, ὅπου διαφαίνεται δυσαρέσκειά τις
πρὸς τοὺς ἰθύνοντας (τὰ τῆς Ριζαρείου). Δὲν ἐπαρκῶ, ἀπαντᾷ εἰς
πρῶτα τὰ ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς, εἰς τὰς μερίμνας τῆς.
«... καὶ μάλιστα ἀνάγκης ἐσομένης ἀντιπληκτίζεσθαι πρὸς ἱπταμένας
καὶ σαλευομένας διανοίας τῶν πολλὰ μὲν ὑπισχνουμένων λόγῳ, ἔργῳ
δὲ οὐδὲ ὀλίγα κατορθούντων».

¹⁵⁰ IIB24.

¹⁵¹ IIB24. Ἴδὲ καὶ IIB253-54: «κἄμ' οὐ παύονται τινες διανο-
χλοῦντες καὶ παρακελεύοντες τοῦ ἐν τούτῳ διδασκαλικοῦ συμμετά-
σχῃν ἄγωνος, ὅποθ' αἱ τε χεῖρες ἀπενάρκησαν ὅλως, καὶ οἱ πόδες
ἰκλάζουσι· τίς γὰρ ὄνησις γεροντίου ἀμβλυποῦντος, καὶ ὑποκώφου
ἤδη γεγενημένου· ὧς μὴκέτι μήτε πνεύμων ἐνυπάρχει πρὸς διδασκαλίαν,
μήτε γλῶσσα, ὡς ἄλλοτ' ἄλλως σφαλλομένη τε καὶ παραφθεγγομένη,
εὐστροφὸς καὶ τρανή; καίτοι ἔγωγε περὶ πολλοῦ ποιῶμαι ἐν τοιοῦτῳ
ἱερῷ κατάγωγῳ, τὸ τελευταῖον καταλύσας, τὸν βίον ἐκμετρήσας».
Καὶ IIB23: «νῦν δὲ γερόντιον εἰμὶ ἀμενηνόν καὶ εἴδωλον ὅλως αἰθέ-

ραγενέσθαι πάσης υποχρεώσεως ανεξάρτητον, γυμνασιαρχούντος ἑτέρου, οὐκ ἂν ἀποφύγοιμι τὴν ἀξίωσιν ...». ¹⁵² Προσφέρεται δὲ νὰ ἐπιβλέπη τὴν ἐθνικὴν προαγωγὴν τῶν μαθητῶν καὶ τὰς προσευχὰς τῶν καὶ ἱεροπραξίας, «περὶ ἃ μάλιστα τῶν ἱερέων ἐστὶν ἐνασχολεῖσθαι». ¹⁵³

ρος». Καὶ I I I B 269-70: «Ἄλλοι ἄλλοτε τῶν Ἀθήνηθεν φίλων οὐ παύονται πείθοντές με, καταλιπόντά τὴν Αἰγίναν, μεταβῆναι εἰς τὴν μεγάλην πόλιν τῶν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς φροντίδων μεταληψόμενον ἥδυστον μὲν ὅδῳ ἂν ᾦν μοι τοῦτο, εἴγε δέκα ἔτη νεώτερος ἐτύγχανον ὧν νῦν δὲ τὴν ἐννάτην δεκαετηρίδα διελαύνων, σώματί τε ἔρπων ... πῶς ἂν ἐπαρκέσαιμι μερίμναις νέας Σχολῆς, καὶ ταύτης πρώτης καὶ ἀήθους ὅλως ἀρχὴν λαβούσης παρ' ἡμῖν ...».

¹⁵² I I I B 24.

¹⁵³ I I I B 254. Ἰδὲ καὶ 270. Ὁ ἴδιος ὁ Δούκας κατάλληλον πρόσωπον διὰ τὴν Διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς ἐνόμιζε τὸν Θεοδώρητον, τὸν ὁποῖον διὰ μακρῶν προσπαθεῖ νὰ πείσῃ νὰ ἀφήσῃ τὰ «στρατιωτικά» καὶ νὰ ἀναλάβῃ αὐτὴν. «... διαμαρτύρομαί γε, γράφει πρὸς αὐτόν, μηδένα εἶναι σου οὗτ' ἀξιώτερον, οὐδέ γε ὅμοιον σχολὴν Ἐκκλησιαστικὴν διακοσμήσαι διὸ καὶ σφόδρα ἐφίεμαι ἰδεῖν σε πρὸς τοῦτον τὸν ἱερὸν ἀποδυσόμενον ἀγῶνα». I I I B 237-38.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΕΤΕΡΑ ΤΙΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΙ ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΪΡΗΣ

Ὁ Δούκας ἔτρεφε μέγαν σεβασμὸν καὶ ἐκτίμησιν πρὸς τὰν Θ. Καίρην, ἃν καὶ προσωπικῶς δὲν ἐγνωρίζοντο οὔτε ἐγνωρίσθησάν ποτε. Ὅταν ἰδρῦθῃ τὸ Πανεπιστήμιον καὶ διωρίζοντο καθηγηταί, ἔγραψε πρὸς τὸν Γρ. Κωνσταντῶν. «Νῦν δ' οὖν θρυλλεῖται περὶ συστάσεως Ἀκαδημίας [Πανεπιστημίου] καὶ πολλοὶ τῶν διδασκάλων φέρονται ἐν ἐφημερίσι διορισθέντες· οὓς ἔγωγ' οὐπω ποτ' οἶδ' ἀκούσας. Σοῦ δ' οὖν κῆμοῦ, ὡς καμήλων ἤδη ψωριωσῶν, καὶ μηκέτι δυναμένων μέγαν ἀνατίθεσθαι φόρτον, οὐδεὶς παρ' αὐτοῖς ἐγένετο λόγος· τὸ δὲ παραδοξότερον, οὐδ' Οἰκονόμου καὶ Βάμβθα καὶ Θεοφίλου Καΐρου, ἀνδρῶν τούτων ἐκ πείρας διαπρεψάντων, καὶ δι' ἡλικίαν ἱκανοτέρων ὄντων ἀντέχειν πόνοις».¹

Ὅταν δὲ ὁ Καΐρης ἐξεδηλώθῃ διδάσκων τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς του ιδέας ὁ Δούκας δὲν ἔπαυσε μὲν ἐκτιμῶν τὸν ἄνδρα, ἀλλ' ἐφοβεῖτο πολὺ τὴν νεότητά, ἡ ὁποία παρεσύρετο πρὸς τὰ διδάγματα ἐκείνου. «Μόλις ἠκούσθη παράδοξος ἄνθρωπος φωνὴν ἀφιεῖς ἀσεβῇ, γράφει, καὶ παραχρῆμα σμῆνος ὅλον νέων αὐτοκλήτων ἀνέκραξεν ἐν πληθούσῃ ἀγορᾷ, Ζήτω Καΐρης!»² Ἡ ἐξάπλωσις καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν Καϊρείων διδαγμάτων ἦτο τεραστία. Ὁ δὲ Δούκας χαρακτηριστικώτατα γράφει: «ἐξάγαγέ μοι νῦν τὸν Θεόφιλον ἀπὸ τῆς Θήρας εἰς Ἀθήνας, καὶ ὅψει ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ τοὺς θεοσεβιστὰς πλείους γεγεννημένους τῶν ὀρθοδόξων».³

Τὸ πλεόν παράδοξον εἶναι, ὅτι ἀπέδωκαν καὶ εἰς τὸν Δούκαν Καϊρικὰς ιδέας. Οἱ λόγιοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς οὓς ὁ Δούκας ἀπέστελλε τὰ βιβλία του κατὰ κιθώτια

¹ ΙΙΑ212.

² ΙΙΙΑ14. Ἰδὲ καὶ ΙΙΙΒ113-14 καὶ 257: «... ἅμ' ἀκούσαντες πόρρωθεν ἔτι ὑποκρῶξαντες ὡς ὑπωαδίου, ἀπεκκλίναντες, ἐλευθέρως ἐνεπλήσθησαν [οἱ φοιτηταί τοῦ Πανεπιστημίου] φιλοσοφίας, νέας θρησκείας αὐτοχειροτόνητοι γεγονότες διδασκαλοὶ». Καὶ 258: «Νῦν δ' [οἱ νέοι] κἄκ τῆς Καϊρείου μάλιστα ἀπονοίας, ἐπιδεικνύμενοι, ἀποτολμῶσι καταφρονεῖν, ἃ ὀφείλουσι μάλιστα σέβειν».

³ ΙΙΙΑ284.

δὲν ἐδέχοντο αὐτά, οὔτε τὰ παρελάμβανον. Ἀναζητῶν δὲ τὸν λόγον γράφει, ὅτι «ἡ ἀληθής, οἶμαι, αἰτία τῆς πρὸς ταῦτα ἀποστροφῆς ἐκείνων εἴη ἂν, ὅτι τῶν κορυφαίων τις καθηγητῶν ἐν Βυζαντίῳ διεκήρυξε τὰ ἡμέτερα ἀπόζειν Καίρισμοῦ, συνήθως τοῦτο καὶ ἄλλων προσαψάντων· ἄλλ' ἐγὼ οὐκ ἂν μνησικακοίην, εἰδώς, ὅτι τὰ καλὰ πονηροῦσιν ἐστὶν ὄψον κατὰ Πίνδαρον· οὐδὲ βούλομαι εἰδέναι εἴ τις ὑπέστη κατεπείν μου ταῦτα».⁴

Ἐκ τῶν ἀναπτυχθεισῶν ἐν τῇ παρούσῃ θρησκευτικῶν ἰδεῶν καταφαίνεται, ὅτι δὲν εὐσταθεῖ οὐδαμῶς ἡ κατὰ τοῦ Δούκα κατηγορία, ὅτι εἶχετο πως τῶν Καϊρικῶν ἰδεῶν, καὶ δὲν χρήζει περαιτέρω διερεύνης.

Ἀλλωστε ἔχομεν καὶ μακροσκελῇ ἐπιστολῇ τοῦ Δούκα πρὸς τὸν Καῖρην, δι' ἧς προσπαθεῖ νὰ ἐπαναφέρῃ αὐτὸν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀπὸ τῆς πλάνης.⁵ Ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστολῆς γράφει, ὅτι, ὅτε εὐρίσκετο ἀκόμη ἐν τῇ ξένῃ, ἔφθασε μέχρις αὐτοῦ ἡ φῆμη διὰ «Θεόφιλον τινὰ διδάσκοντα ἐν Κυδωνίαις, λόγῳ καὶ ἔργῳ πολλῶν πολλῶν διαφέροντα»· ὅτι ἐν Ἑλλάδι ὁ Γρ. Κωνσταντᾶς «λόγῳ» καὶ ὁ Μ. Σεργιάδης ἐκ Βουκουρεστίου «γραφῇ» καὶ ἄλλοι ἐπλεον τὸ ἐγκώμιον τοῦ Καίρου· ὅτι τὸν ἀγαπᾷ καὶ τὸν ἐκτιμᾷ ὡς «ἀδελφόν»· ὅτι λυπεῖται διὰ τὴν «ἀποπλάνησίν» του, τὴν ὁποίαν δὲν γνωρίζει ποῦ νὰ ἀποδώσῃ. «... καταμεμαρτύρηκας, γράφει, οὐχ ὅσιόν τι σεαυτοῦ, φεῦ, ὅσον ἤλγησα καὶ τότε ἀκούσας τοῦτο, καὶ νῦν ἔθ' ὁρῶν ἐπιμένοντα τοῖς αὐτοῖς, διπλασιάζων καὶ πολλαπλασιάζων τὸ πάθος, ἀλγῶ ἐπὶ σοί, πάτερ καὶ ἀδελφέ»· ὅτι ὡς ἄνθρωπος ἡμαρτε καὶ ἂν μετανοήσῃ ὁ Θεὸς θὰ τὸν δεχθῇ «καὶ δακτύλιον δώσει, καὶ ὑποδήματα, καὶ τὸν μόσχον τὸν σιτευτόν».

Ἀλλ' ἂν καὶ θεωρῶ, συνεχίζει, «γελοῖον» κομίζων «γλαῦκ' εἰς Ἀθήνας» καὶ τολμῶν νὰ ἀντιπαραταχθῶ «πρὸς φιλόσοφον... ἄλλ' οὖν, ἐρῶ». Καὶ ἐν συνεχείᾳ προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν Καῖρην περὶ τῆς ἀληθείας τῆς Ἀποκαλύψεως ἐπαληθευ-

⁴ IIB174.

⁵ Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐγράφη ἐν Αἰγίνῃ τῇ 25 Ἰουνίου 1841 (IIB248). Εἰς τὸ τέλος δὲ τῆς ἐπιστολῆς ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὑποσημείωσις: «Ἡ παροῦσα ἐπιστολὴ ἐστάλη εἰς Θῆραν διὰ τοῦ ἱεροκλήρου κ. Καστόρχη, τὴν 2 Ἰουλίου 1841 καὶ ἐπεδόθη εἰς χεῖρας τοῦ κ. Καίρη, ὅστις παρὰ μικράν ἀπάντησιν δὲν ἔκαμε πρὸς τὸν κ. Δούκαν». IIB262. Τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ἐξέδωκεν ἰδιαιτέρως τὸ 1877 ὁ ἐπίσκοπος Ἀνδρου καὶ Κέας Μητροφάνης. Δ. Πασχάλη, Θεόφιλος Καίρης, Ἀθῆναι 1928, σελ. 114, 1.

θείσης διὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Καὶ καταλήγει: «ἀποκαλύψεως γὰρ ἄνευ πίστις οὐδ' ἂν εἴη ἀξία λέγεσθαι πίστις, ἀλλὰ λογισμῶν ἀνθρωπίνων ἀπόρροια καὶ πλάσμα τινῶν δοξοκόπων, ἧ ἂν αὐτοῖς προχωροῖη πρὸς τι ἴδιον τέλος· φύσιν γὰρ θεοῦ τίς ποτ' ἂν εἰδέναι καυχῆσαιτο, εἰμὴ τῷ ἀποκαλυφθείη ἐκεῖθεν»;

Περαιτέρω, ἀφοῦ ἀναπτύξει τὴν γνώμην του, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι τέκνον τοῦ νόμου, ἐκθέτει διαφόρους συλλογισμούς ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του καὶ κατακλείει τὴν ἐπιστολὴν δι' ἀποστροφῆς πλήρους συναισθηματικοῦ λυρισμοῦ καὶ στοργῆς πρὸς τὸν Καίρην, δι' ὧν προσπαθεῖ νὰ ἐπαναφέρῃ αὐτὸν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.⁶

2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Εὐρυτάτη καὶ πολύμορφος προσωπικότης ὁ Δούκας δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ ἐνδιαφερθῇ καὶ διὰ τὴν παιδείαν τῆς νεολαίας ὑπὲρ ἧς ἐμόχθει ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας μέχρι βαθυτάτου γήρατος. Εἶχεν ἐπομένως ἀποκρυσταλλώσῃ ἰδικὰς του ἐκπαιδευτικὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας εὐρύτερον θὰ ἀναπτύξωμεν εἰς μελλοντικὴν μας ἄλλην ἐργασίαν. Δὲν ἠδύνατο συνεπῶς νὰ ἡσυχάσῃ μὲ τὰς καινοτομίας καὶ τὰ προτεινόμενα τότε ἐκπαιδευτικὰ μέτρα. Ἐνεκα τούτου ὁ Θεοδῶρητος καὶ ἄλλοι συνίστων αὐτῷ μετριοπάθειαν εἰς τὴν «θερμουργὸν παρρησίαν» του πρὸς τὰς ἀρχάς διὰ τὴν παιδείαν. Ἐκεῖνος ὅμως, «ἀλλὰ πῶς ἂν μὴ ἀγανακτοίῃ, ἀνακράζῃ, καὶ ἐν ψυχροτέρῳ ἔτι γήρᾳ ὧν, ὁπόθ' ὄρῃ τὸ ἱερὸν πρᾶγμα τῆς παιδείας ὑπὸ ἀνοήτων ἀγόμενον καὶ φερόμενον ἀκρίτως»;⁷

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν δὲ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν μόνον κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἐπεθύμει ὁ Δούκας διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νεοελλήνων, πρέπει νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν τὰς βασικὰς ἀρχάς του, καθ' ἃς περὶ πλείονος ἐποιεῖτο τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως παρὰ οἰασδήποτε ἄλλης. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καταγγέλλει τοὺς ἐν τοῖς πράγμασι, ὅτι «... κατημέλησαν μὲν τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν, ἐξ ἧς παιδευόμενοι οἱ νέοι, τὰ τε ἥθη πολῖται χρηστοὶ ἀποθαίνουσι καὶ τῶν τῆς πίστεως δογμάτων εὐμαθέστερον ἐπα-

⁶ I IIB248-262. Διὰ τὸν βίον, δρᾶσιν καὶ διδασκαλίαν τοῦ Θ. Καίρη ἐκτενέστερον ἰδὲ Δημ. Π. Πασχάλη, Θεόφιλος Καίρης, ἐν Ἀθήναις 1928.

⁷ I I A95.

ἴουσιν· περὶ πλείονος δὲ ποιοῦνται τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, ἀφ' ὧν ἅτε δὴ ξηρῶν ὄντων τούτων, οὔτε γινώσιν πρὸς ἦθος, οὔτε τόνον πρὸς πίστιν συλλαμβάνουσι πώποτε». Ὅσοι δὲ τυχὸν ἔμαθον αὐτὰς τὰς ἐλησμόνησαν μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ζωὴν «πλήν εἰ μὴ τις ἐξ ἐπαγγέλματος ἠνάγκασται μετελθεῖν ταῦτα ἐν τῇ πράξει. Οὕτως ἀσκόπως κατασκελετεύουσι πᾶσαν τὴν νεολαίαν διὰ χρόνου ἐν ἀχρήστοις ἐσομένοις· καὶ οὐ μέφομαι τὴν ἐπιστήμην· μὴ μοι εἴ τοῦτο». Ἀλλ' ἀντὶ τῶν μαθηματικῶν ἕξεων, ἐπιλέγει, λαβέτωσαν τόπον μάλιστα ἢ κατήχησις καὶ ἡ ἠθικὴ· ἐξ ὧν τὸ τῶν πολιτῶν ἀπαρτίζεται μάλιστα ἦθος».⁸

Διακρίνει ὁ Δούκας ἐσωτερικὴν μόρφωσιν, ἥτοι θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν, καὶ ἐξωτερικὴν, ἥτοι ἐπαγγελματικὴν. Συμβουλευὼν δὲ λέγει: 1) Ἐάν μὲν θέλωμεν νὰ φροντίσωμεν διὰ τὴν ψυχὴν μας καὶ τὴν ἠθικὴν προκοπὴν ἐκ τῆς θύραθεν σοφίας, πρέπει νὰ ἐκλέξωμεν τοὺς ἠθικωτέρους συγγραφεῖς καὶ ποιητάς. 2) Ἐάν δὲ σκοπεύῃ τις νὰ ἀποκτήσῃ καὶ τὴν ἐξωτερικὴν μόρφωσιν, δηλ. ἐπάγγελμά τι, τότε πρέπει νὰ ἐκμάθῃ τὴν Ἀριθμητικὴν, Γεωγραφίαν, Γεωμετρίαν, Νομικὴν, Πολιτικὴν, Ἱατρικὴν κλπ. Εἰς τὴν δευτέραν δὲ περὶπτωσιν ὁ Ἀριστοτέλης θὰ εἶχε νὰ συμβουλευσῇ τοῦτο: «... κἄν τούτοις [τοῖς ἐπαγγέλμασι] εἰδέναι σε δεῖ, ὡς τοσοῦτον μᾶλλον ἐπιδώσεις, ὅσον ἂν τελειότερος ᾖς ἀπὸ τῶν πρώτων [τῆς θρησκευτικῆς δηλ. καὶ ἠθικῆς μορφώσεως]· ἐκείνων γάρ ἄνευ ταῦτά τε δυσκατάληπτά σοι ἔσται, καὶ τὸ ἦθος, τοῦ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς χαλινοῦ μὴ ὄντος, ὀκλάσει ρεμβόμενον πρὸς πονηρίαν». Ταῦτα μὲν ὁ Ἀριστοτέλης· ὁ δὲ Δούκας εἰς τὴν θύραθεν ἠθικὴν ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ ποιητῶν μόρφωσιν, προσθέτει καὶ τὴν ἔσω «τὴν ὑψηλοτέραν ἠθικὴν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου».⁹

Συνεπῆς πρὸς τ' ἀνωτέρω συμβουλεύει παρόμοια εἰς νεαρὸν διδάσκαλον γράφων: «Εὐχῇ τὴν ἄνωθεν ἐν πᾶσιν ἀντίληψιν ἐξαιτούμενος, πιστεύεις μὲν ὀρθοδόξως, πράττεις δὲ ὁμοίως, οἷς πιστεύεις· τοῦτο γὰρ νέφ' διδασκάλῳ φιλομαθεῖ καὶ σώφρονι ὁρος ἄριστος».¹⁰ Διότι «πῶς ἂν εἴη διδάσκαλον ὄντα, ἐτέρους διδάσκειν τὴν θεοσέβειαν λόγῳ, ἀμελῶς αὐτὸν ἔργῳ ἐπερχόμενον τὰ τοιαῦτα; πῶς δὲ καὶ περὶ σωφροσύνης λόγους προφέρειν, Πρίαπον αὐτὸν γενόμενον ὅλως, καὶ ὑπὸ τῶν τῆς λαγνείας παθῶν, ὥσπερ τράγος τῶν ἀσελγεστάτων,

⁸ I I I A 96-7.

⁹ I I I B 281.

¹⁰ I I B 91.

ἀποδύοντα, καὶ ταῦθ' ὑπ' ἐμοὶ ἔτι ὄντα, οὐδ' ὁ Μῶμος αὐ-
τὸς πώποθ' ἤψατο; καὶ ὅς οὐδ' ἀκούειν ἀνέχομαι τὰ τοιαῦτα,
ἧ που γε δὴ καὶ βλέπειν βδελύττομαι»,¹¹

3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ ΚΑΙ ΗΘΙΚΑΙ ΥΠΟΘΗΚΑΙ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ

Γράφων ὁ Δούκας πρὸς μέλλοντα νὰ ἀναχωρήσῃ δι' εὐρυ-
τέρας σπουδὰς εἰς Βερολῖνον μαθητὴν του τιν᾽ Κωνσταντῖ-
νον, ὃν θεωρεῖ τέκνον του, ὅπως καὶ ὄλους τοὺς μαθητάς
του, δίδει τὰς ἀκολούθους θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ὑποθή-
κας, αἵτινες ἀπευθύνονται καὶ πρὸς πάντα ἄλλον νέον.

1. «Πρῶτον τοίνυν σέβου θεὸν τρισυπόστατον, οἷον ὁ θεῖος
λόγος παρέδωκεν ἄνωθεν· μηδ' ὅ,τι ὁ νοῦς τοῦτο δυσέφικτον
τίθεται, αἰτίαν παρεχέτω σοι ταλαντεύεσθαι· ὁ γὰρ ἐξ ἀπο-
καλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμῖν παραδέδοται, τοῦτ' οὐ διὰ
νοῦς καταληπτὸν ἡμῖν ἔσται· ἀλλὰ δι' ἀκοῆς εἰσιόν, πίστει
μάλιστα βεβαιοῦται· οὐ γὰρ παρ' ἀνθρώπου, οὐδὲ δι' ἀνθρώ-
που ἡ πίστις, ἀλλ' αὐτὸ τὸ διὰ τῶν προφητῶν πάλαι διὰ πνεύ-
ματος ἁγίου προκηρυχθέν, τοῦτο τῇ τοῦ λόγου παρουσίᾳ, ὅς
ἀνεκφοιτήτως τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας πεφοίτηκεν οὐρανόθεν
εἰς ἡμᾶς, ἐπ' ἐσχάτων πεπλήρωται τῶν χρόνων· ὁ γινώσκει
καταλαθεῖν μὴ ἔξόν, μόνῃ δι' ἀκοῆς τελειοῦται». Τοῦτο δε-
χόμενος πάντοτε πρέπει νὰ προσεύχησαι «ἐν τε πόνοις καὶ
ἀναπαύσεσι διὰ νοερᾶς προσευχῆς», κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ
Ἀποστόλου «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε». Νὰ ὑμνῶμεν καὶ
εὐχαριστῶμεν ἐν παντί. Τὸ ἴδιον συμβουλεύει καὶ Γρηγόριος
ὁ Θεολόγος. «Ἐν πᾶσι, φησὶν, οἷς ἂν πράττης, ἐκ θεοῦ ἄρ-
χου, καὶ εἰς θεὸν ἀναπαύου· ἐν γὰρ τούτῳ συγκλείεται πᾶς
τρόπος τῆς ἱερᾶς καὶ νοερᾶς προσευχῆς».

2. «Τίμα τοὺς σαυτοῦ διδασκάλους, καὶ ὡς πατέρας αὐ-
τοὺς φιλῶν, καὶ ὡς ἄρχουσι πειθαρχῶν». Μετὰ τοὺς πατέ-
ρας, τοὺς διδασκάλους «ἡμῖν ἐπέστησεν ἡ προαίρεσις», παρ'
ὧν τὸ «εὖ ζῆν ἡμῖν πειθομένοις προσγίγνεται». Διότι διὰ τῆς
παιδείας ὁ ἄνθρωπος διαμορφώνεται «εἰς θεότευκτον ἄγαλ-
μα ἄξιον τῆς εἰκόνος καὶ ὁμοιότητος τοῦ ἐξ ἀρχῆς πραστούρ-
γῆσαντος, ὥστ' εἰδέναι

... τὰ τ' ἐόντα, τὰ τ' ἐσόμενα, πρό τ' ἐόντα·

ἄλλον ὅλως θεόν· οὐ τῇ ἀρχῇ καὶ θεωρίᾳ ὁ μέγας οὗτος ὑπό-
κειται κόσμος. Ἐπειδὴ τοίνυν τοῦθ' ἡμῖν ἐκ τῆς παιδείας
προσγίγνεται, ὀφείλομεν εὐγνωμονεῖν τοῖς παιδεύουσιν».

¹¹ ΙΑ187.

3. «Φίλος καὶ εὐπροσήγορος ἔσο πᾶσι τῷ ἴσον σεαυτὸν παρέχειν πρὸς πάντας τοὺς ἐντυγχάνοντας». Τοιοῦτοτρόπως καὶ οἱ φίλοι σου θὰ συνδεθῶσι στενώτερον μετὰ σοῦ καὶ οἱ ἐχθροί σου θὰ γίνωσι φίλοι. «Ὅρᾳς γάρ, ὅπως κοινωνικὸν ζῶον ὁ ἄνθρωπος, καὶ πᾶν ὃ ἂν πράττη, τῇ ἀλλήλων ἀντιλήψει τοῦτο μάλιστα κατορθοῦται· διὸ καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀρεταί, αἷς περιστελλόμενοι, ἄριστ' ἂν διαθιοῖμεν, ἐν σχέσει συνίστανται, ἵνα διὰ τούτων ἀντιλαμβανόμενοι ἐν ταῖς χρείαις ἀλλήλων, τὰ τ' ἀγαθὰ πλείω ἔχωμεν, καὶ εἴ τι ἀπὸ τῶν ὡς ἑτέρως προσπιπτόντων δυσχερὲς ἐπισυμβαίνει, ἐν μέρει περιαιρώμεθα, ὅθεν ἐπιγίγνεται ἡμῖν ἐνδεχομένως ἀπολαύειν μετ' ἀλλήλων τὸ εὖδαιμον». Διὸ καὶ ὁ Σειράχ λέγει: «ἀδελφὸς παρ' ἀδελφοῦ βοηθούμενος, ὡς πόλις ὀχυρά»· καὶ ὁ ποιητής:

«Χεὶρ χεῖρα νίψει, δάκτυλός τε δάκτυλον».

4. «Ἄλλ' ὅσον δεῖ συμφέρεσθαι βοηθοῦντας καὶ βοηθούμενους τοῖς ἀγαθοῖς, ὧν γνῶρισμα ἐν πᾶσι τὸ φιλάνθρωπον καὶ τὸ μέτριον, τοσοῦτον ἀπέχεσθαι χρὴ τῶν πονηρῶν, ὧν χαρακτηριστὴρ ἢ ἄλογος ὁρμὴ πρὸς τὸ ἀκρατές καὶ παράφορον». Τοιοῦτοι δὲ νέοι εἶναι «ὅσοι μάλιστα φύσεως μὲν ὀξείας ἡμμοίρησαν, μήπω δὲ πεπαγίωνται ἱκανῶς ἐκ τῆς φιλοσοφίας... κἀπὶ τὰς νεφέλας αὐτὰς κουφότητι φρενῶν αἰωρεῖσθαι σπουδάζοντες, λανθάνουσιν ἐξοκέλλοντες εἰς πτώμα ἐξαίσιον· εὐνοήσθω δὲ ταῦτα, ὅσον μάλιστα φέρει εἰς θρησκείαν καὶ σωφροσύνην, ὧν ἡ τοῦ ἑτέρου παράθασις συνεισάγει καὶ τὴν τοῦ ἑτέρου». Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀποφεύγωμεν ταῦτα ἐπιλέγοντες τὸ τοῦ Αἰσχύλου:

«Ἄτης ἄρουρα θάνατον ἐκκαρπίζεται».

5. «Πέμπτον δὲ καὶ τελευταῖον (τελευταῖον μὲν τῇ τάξει, πρῶτον δὲ καὶ κρεῖττον πολλῷ τῇ δυνάμει) ἐκεῖνο φημί, τῆς πρεσβίστας τῶν μακαρίων ὑγείας πλεῖστον λόγον σοι ποιητέον». Πρέπει ἡ ἐργασία νὰ γίνηται μέ μέτρον καὶ νὰ ἀκολουθῇ ἀνάπαυσις.

6. «Ἐπὶ δὲ τούτοις... δὸς δὴ καὶ τῷ θεῷ μοῖραν τῶν σεαυτοῦ φροντίδων, μίαν ᾧραν ἀφοσιῶν καθ' ἐκάστην Κυριακὴν, ὡς ἀφιερωμένην ταύτην τῇ τοῦ θεοῦ καταπαύσει τῶν ἔργων εἰς μελέτην τῶν ἐκείνου λογίων· ἡ γὰρ θεία Γραφή πρὸς τὸ ἦθος εἰς τὸν τοῦ θεοῦ φόβον καταρτίζειν, κἄν τῷ βίῳ ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους ὁμιλίαις αἰδημονέστερόν τε καὶ εὐσεβέστερον τὸν ἄνθρωπον τίθῃσι».¹²

¹² I I I B249-53.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Ἀναπτύξαντες διὰ μακρῶν, ὥς ἀνωτέρω, τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ν. Δούκα, χαράσσομεν ἐνταῦθα συντόμως χαρακτηριστικά τινα σημεία, ὅσα δηλ. συνδέονται πρὸς τὴν παροῦσαν μελέτην καὶ καθίστανται φανερά συμπεράσματα.

Κληρονόμος ὁ Δούκας ἐξαιρετικῆς ὑγείας σώματος καὶ πνεύματος ἀπέβη μακρόβιος, ἀνωδύνως καὶ εὐθύμως φέρων τὸ γῆρας,¹ παρὰ τὴν συνεχῇ ἡμερονύκτιον κοπιώδη πνευματικὴν ἐργασίαν,² καταστάς οὕτω χαλκέντερος. Ἐὰν εἰς τοῦτο προσθέσωμεν καὶ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν, ἥς παιδιόθεν ἔτυχε, καὶ τὴν ἀκραιφνῶς ἑλληνοπρεπῆ καὶ μόνον μόρφωσιν σχηματίζομεν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνδρός μετὰ τὴν φωτεινὴν καὶ ὀξεῖαν διάνοιαν καὶ τὴν ἄκρως ὑγιᾶ θρησκευτικότητα καὶ τὴν ἀδαμαντίνην ἠθικὴν μετὰ τὸν χρυσοῦν κανόνα συνεπειᾶς λόγων καὶ ἔργων.

Χωρὶς νὰ εἶναι ὁπαδὸς τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὁ Δούκας ἀκολουθεῖ παντοῦ τὸν ἑλληνικὸν ὀρθὸν λόγον, τὸν φωτεινὸν αὐτὸν ὁδηγόν, ἀπόρροϊαν τῆς λογικῆς, τῆς τετραγώνου λογι-

¹ «Κἀγὼ γὰρ κέκμηκα ἤδη, γράφει πρὸς Κωνσταντᾶν, καὶ κατερρίκνωμαι· καίτοι ἄλλως τάνδον ἔτι νεανιεύομαι...». ΙΙΑ11. Εἰς παρατήρησιν δὲ τινος νὰ μὴ κοπιᾷ πολὺ ἤδη γέρων ὢν, διαμαρτύρεται: «Ἐγὼ γέρων; οὐκ ἂν εἴποιμι τοῦτο· γῆρας γὰρ ἀπερίσπαστον, ἀνώδυνον, ἀδάκρυτον, ἀμίξωτον, ἀνάλγητον, καὶ μηδέπου προσουρῆσαν τοῖς σκέλεσιν, τοῦτ' ἐγὼ πῶς ἂν εἴποιμι γῆρας καὶ μάλιστα ἡνίκα τις πολλὰ κᾶκ τῆς φιλοσοφίας, ὥσπερ ἡ Πυθία τὴν δάφνην, ἐπιμασσόμενος φάρμακα, εὐθυμον ἀπεργάζοιτο τοῦτο»; Ὁ μονήρης μου βίος μετ' ἀπέκλεισε πολλῶν φροντίδων· «τὰ δ' ἄλλα κᾶν ἐν κατωγείῳ καλύβῃ, κᾶν ἐν Αἰγίνῃ, καὶ οὐκ Ἀθήνῃσι, κᾶν οὐδὲ ἐν οἴνῳ [ὁ Δούκας ἠγάπα τὸν οἶνον] ἐσθότε καρδίαν εὐφραίνοντι γέροντος, κᾶν ὀπηδήποτε ἐν τροφῇ λιτῇ διδάγω τὸν βίον, οὐδέν μοι τούτων παρενοχλεῖ· ἐκεῖνο δ' εἶχον μόνον, ἀνώδυνόν μοι καὶ τὸ λοιπὸν γενέσθαι τοῦ βίου καὶ ἀνωδύνου ὁμοίως, ὅτε θεὸς θέλει, καὶ θανάτου τυχεῖν». ΙΙΙ228,29. Ὡς 76 ἐτῶν, ὅτε τὰ ἀνωτέρω ἔγραφε.

² «Κοπιῶ δ' αἰεὶ τι ἐργαζόμενος, τῆς ἡμέρας μὲν διδάσκων, νύκτωρ δὲ πολλάκις γράφων· ἀλλὰ σὺν ἡδονῇ πονῶν, ἡγεμόνα πρὸς τὸ ζῆν ἡδέως αἰεὶ τίθεμαι τὸν πόνον». ΙΙΙΑ86. Οὕτω διήλθε ὅλην τοῦ τὴν ζωὴν. Ὡς 80 ἐτῶν, ὅτε ἔγραφε τ' ἀνωτέρω.

κῆς, ³ ἄνευ ὑπερβολῶν, περιοριζόμενος εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἐφικτοῦ καὶ ἀναγνωρίζων μάλιστα εἰς δογματικά ζητήματα πῶστεως τὴν ἀδυναμίαν τούτου.

Ἀπὸ δὲ τῆς θρησκευτικῆς πλευρᾶς δέκνυται ἀνὴρ μέ βαθεῖαν θρησκευτικότητα καὶ πίστιν καὶ διάνοιαν ὑψουμένην εἰς τὰ αἰθέρια τοῦ πνεύματος, ὅπου ἐκλεκτὰ μόνον προσωπικότητες δύνανται νὰ φθάσωσιν. Ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς χωρίζει ἐαυτὸν τοῦ τυπικῶς καὶ κατ' αἴσθησιν θρησκευόντος ὄχλου. Διὸ καὶ οἱ ἀκάματοι ἀγῶνές του πρὸς θρησκευτικὴν ἐξύψωσιν τοῦ λαοῦ καὶ ἡ καταπολέμησις παντός παρεισφρήσαντος ρύπου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ πάσης δεισιδαιμονίας.⁴ Ὅπως διὰ πᾶν ἄλλο ζήτημα εἶχε προσηλωμένον τὸν νοῦν του εἰς τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Περικλέους, οὕτω καὶ διὰ πᾶσαν θρησκευτικὴν κρίσιν καὶ παραβολὴν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὸν χρυσοῦν τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος τὸν εἶχε δημιουργήσει εἰς τὴν ψυχὴν του.

³ «Οὐχ οἷός εἰμι πείθεσθαι, βαρύνους ὅλως ὦν, καὶ ἀτεγκτος πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν θεοπνευστῶν ὁμῶν [τῶν θεολογούντων κληρικῶν] ἄλλοτ' ἄλλως βροντοκοπούμενα, εἰ μὴ πρότερον τὰς φωνάς τοῖς πράγμασιν ἐφαρμόσαιμι, καὶ τὰς ἐννοίας ἐπικρίνας παραβάλλοιμι πρὸς ἀλλήλας». Σοφιστὴς Ι, 47.

⁴ Ἐν τούτοις, ἂν καὶ δὲν ἐστερεῖτο ὁ Δούκας θάρρους, τὸναντίον μάλιστα, ποτὲ δὲν ἐσκέφθη ριζοσπαστικὰς καὶ ἀνατρεπτικὰς λύσεις, διὰ τὴν διόρθωσιν τῶν κακῶς κειμένων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἦτο προσεκτικὸς καὶ συνεβούλευε μετριοπάθειαν. «Καλὸν μὲν οὖν, γράφει, οἶδα κἄγώ, ἀποσμήξαι τῆς Ἐκκλησιαστικῆς καθαρότητος πᾶσαν κηλῖδα, ἀλλὰ πολλῷ πρότερον σκεπτέον, ποῖον ἀντὶ ταύτης χρῶμα τῇ τῆς Ἐκκλησίας περιβολῇ ἐμφυτεύσομεν... δεῖ γάρ δῆ, ὁπότε βούλοιτο τις τι ἀφελεῖν ἔχειν ἔτοιμον καὶ ὁ ἀντ' ἐκείνου γε ἀντικαταστήσει». ΙΙΑ26-27 καὶ 27 ἐξ. Καὶ ΙΙΒ131 καὶ ΙΙΒ17: «οὐ θαρρῶ ἐνδιδόναι ἐπιθυμίαις νεανικαῖς, ἐχούσαις πολὺ τὸ ἀκόλαστον, μέχρις ἂν εὐχερέστερα καὶ εὐεπιθετώτερα σὺν θεῷ ἡμῖν τὰ πράγματα γένηται.. ἄμεινον γάρ ἔστι μικρόν κλαίοντας, σώζεσθαι, ἢ παρὰ καιρὸν νεωτερίσαντας, ἀπόλυσθαι χαίροντας· τοῦ γάρ τολμήματος ἐλπίδα καὶ φόβον ἐπ' ἀμφοτέρα ἀπὸ τοῦ ἴσου παρέχοντος, ἄμεινον μετριάξειν ἢ ὑπερβάλλειν».

Περὶ τοῦ ἀκαταβλήτου θάρρους τοῦ Δούκα ἰδὲ ΙΙΑ73: Εἰς τὴν σιγὴν καὶ ἀδιαφορίαν τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ ὑπομνήματά του ἀπαντᾷ: «οὐ μὴν δὲ ἐκ τούτων καὶ παντελῶς σιγᾶν προτετίμηκα· οὐδὲ παύσομαι βοᾶν καὶ διαμαρτυρόμενος ὑπὲρ τε τῶν πατρῶν ὑπὲρ τε τῶν πατρίων, καίτοι ἀπὸ κλίνης διὰ γῆρας ὀρμώμενος». Γράφων ἐπίσης πρὸς ὑψηλὴν τινα πολιτικὴν προσωπικότητα λέγει: «Δέξαι τοίνυν συμφερόντως τὴν παρρησίαν, κἄν ὀρθῶς με πῦρ καὶ μάχαιραν ἐπιφέροντα». ΙΙΑ238. Καὶ ΙΑ148: «οὐ γὰρ ἄφωνοί τινες ἐσμέν, οὐδὲ τῆς γραφίδος φειδόμεθα».

Ἄν δὲ ἀπὸ τῶν ἀπόψεων τούτων, τοῦ πνεύματος δηλ. καὶ τῆς πίστεως, ἔχει τι τὸ ἐξαιρετικὸν ὁ Δούκας, ἀπὸ ἀπόψεως ἠθικῆς, ἀποκτήματος ἀγώνων καὶ προσπαθειῶν δι' ὅλου τοῦ βίου, παρουσιάζεται εἰς ἡμᾶς μία προσωπικότης σπανίως ἐμφανιζομένη. Δὲν ἐννοοῦμεν διὰ τούτων τὸν Δούκαν αἰθέριόν τι καὶ ἀγγελικὸν πλάσμα μακρὰν πάσης ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ κακίας. Τοῦτο θὰ ᾔτο ἀντίθετον ἀπὸ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἰδίου. «Ἦν μὲν κἄγώ, γράφει, νεανίσκος ποτέ, σφριγῶν, σκιρτῶν εὐτυχῆς, ἀλλὰ προσῆν τούτοις καὶ τὸ ἀνόητον πανταχοῦ, παρακολουθοῦν, αὐτή, φημί, ἢ ἐν τοῖς μύθοις Ἄτη τοῦ Διός, ἐξ ἧς πολλάκις πολλοῖς συνέθη μοι περιπεσεῖν ἀτοπήμασι· νῦν δὲ πεπαυμένου μὲν τοῦ σκιρτιτικοῦ, παρῶχηκότος δὲ καὶ τοῦ ἄφρονος, ἀντικατέστη μὲν τὸ ἀθληχρὸν καὶ τὸ εὐπαθές [λόγῳ τοῦ γήρατος], ἀλλὰ προσεγένετο μοι τὸ φρόνιμον, ὃ ἀντὶ παντός τοῖς νοῦν ἔχουσι ποιητέον».⁵

Ἐφ' ὅσον ὁμῶς ἔζη εὐδαιμον γῆρας ἐξυπακούεται, ὅτι τὴν νεότητα ἐχαλιναγώγησε καὶ ὠδήγησεν εἰς τὸν εὐδιον τοῦτον λιμένα κατὰ τὸν ἴδιον. «Οὐ γὰρ οἰκτρὸν τὸ γῆρας, ὁμολογεῖ, μήθ' ἡ νεότης εὐδαιμον πάντως· ἀλλ' ὅς μὲν ἂν καλῶς ἀμφοτέροις χρήσεται τούτοις, οὗτος ἂν εἴη μακάριος· ὅς δ' ἂν κακῶς τούναντίον, οἴκοθεν τὸ κακόδαιμον ἐαυτῷ ἀναθέμενος».⁶ Δὲν γνωρίζω δὲ πόσοι ἦσαν ἢ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν διακήρυξιν αὐτὴν τοῦ Δούκα: Τὸ γῆρας «πάνυ ἱλαρὸν καὶ εὐγνωμόν μοι γεγένηται μάλιστα, ὡς μεμνημένον, ὅτι μὴ κατεχρησάμην ποτὲ τῇ νεότητι». Διὸ ἔχαιρε καθαρὰς συνειδήσεως, «ὃ ἐστὶν ὁ μέγιστος ἐν γήρᾳ παρήγορος».⁷

⁵ IIA5. Ἰδὲ καὶ IIA241-42: «Παιδίον ἦν ποτε, καὶ μέμνημαι, οἷαις ὑπὸ τε τῶν τοκέων καὶ διδασκάλων προσεζηταζόμεν πληγαῖς· νεανίσκος δ' αὖ γεγενημένος, προσεπάλαιον διηνεκῶς τῇ σαρκὶ ὡς ἀγριωτάτῳ θηρίῳ· καὶ τοῦθ' ὑπερβάς πάλιν, κενοδοξίας καὶ πλεονεξίας κατεφλεγόμεν ἔρωτι· νῦν δ' οὖν γεγηρακότος ἐλεεῖς μου αὐτός τὴν κατάστασιν, ἦξει, λέγων, τὸ γῆρας πᾶσαν αἰτίαν φέρον· ἐγὼ δὲ φημί τούναντίον, πᾶσαν αἰτίαν αἶρον· τοὺς γὰρ τῆς νηπιότητος φόβους, τὰ τε τῆς ἡθικῆς ἀκάθεκτα καὶ φλογώδη σκιρτήματα, τὰς τε τῆς τελείας ἡλικίας ἐπιθυμίας καὶ τὰς ἄλλας διὰ πασῶν ἀνοησίας, ἀφελόν, ἀντικαθίστησι τὴν ἀπάθειαν καὶ τὴν φρόνησιν ἐν τῷ τῆς ψυχῆς ἀτρεμεῖ· εἰ δέ τι κἂν τούτῳ παρενοχλοῖ ὡς ἐξ ἀσθενείας, ἀντιπαράκειται ὡς ἐκ τῆς πανακειᾶς τὸ γεγαρόν, πλεονέκτημα τοῦτο παρὰ τῆς φύσεως τοῖς γέρουσι μόνοις δωρούμενον».

⁶ IIB153.

⁷ IIIA123. Ἰδὲ καὶ 140: «Προαιρέσει ἐμελέτησα πάλαι φυλάεσθαι μηδὲν ἐκὼν πράξειν, ἐφ' ὅτῳ ἀνισθείην ἂν ἐν γήρᾳ».

Εἶναι κοινὸν ἐπίσης, ὅτι ἀπὸ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἀντικρύζει ὁ ἄνθρωπος τὸν θάνατον, χαρακτηρίζεται τὸ ἠθικὸν προσωπικὸν μεγαλεῖον. Ὁ δὲ Δούκας δὲν φοβεῖται τὸν θάνατον. «Προσίτω τοίνυν ἐκεῖνος, ἐπικαλεῖται, ἐλθέτω· ἄλλ' ἐπιεικέστερος, ἢ ὠμότερος· εὐμενέστερος ἢ φοβερώτερος· θουλοῖμην γάρ, καὶ τοῦτ' ἠϋξάμην πολλάκις παρὰ θεοῦ μοι γενέσθω, ἀνωδύνου τυχεῖν τελευτῆς».⁸

Ἄν δὲ γενικώτερον δεῖγμα ἀπόλυτον ἠθικῆς προσωπικότητος λάθωμεν τὴν συνέπειαν λόγων καὶ ἔργων, τότε ὁ Δούκας συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἐκλεκτῶν, διότι «ἔλεγε μὲν καὶ ἔπραττεν, ἃ ἐφρόνει, ἐφρόνει δέ, ἃ ἔπραττε καὶ ἔλεγεν».

⁸ IIB19. Ἴδὲ καὶ IIB58. Εἰς πρόσκλησιν νὰ ἀφήσῃ τὴν Αἴγιναν καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀπαντᾷ, χαριεντιζόμενος, ὅτι δὲν ἔρχεται, ἐπειδὴ φοβεῖται μήπως ἀποθάνῃ μόλις ἀντικρύσῃ τὰ Προπύλαια τοῦ Παρθενῶνος, συμφώνως μὲ τὴν εὐχήν, τὴν ὁποίαν ἔκαμε πρὶν κατέλθῃ εἰς Ἑλλάδα· «πάντα γὰρ τᾶλλα ἀφαιρῶν ὁ χρόνος, ἐν τῷ γήρᾳ πολλὰς προστίθησι τὴν δεισιδαιμονίαν· καὶ οὐκ εἰρωνευόμενος ταῦτά φημι· ἀλλὰ μνημονεύειν σε βούλομαι ταῦτ' ἐπειδὴν ποτε καὶ αὐτός εἰς ταῦτόν ἐμοὶ τῆς ἡλικίας ἐλάσῃς, ὅποτε καὶ ψύλλῃ εἴποτε δάκνοι, ἐς τὸν θάνατον εὐθὺς ἀνοίσεις τὸ δῆγμα. Ἀλλ' εἴη μὲν ταῦθ' οὕτω μᾶλλον παίζοντι γέροντι· εἰ δὲ δεῖ σπουδάζειν· ἴσθι με μήτε πρὸς θάνατον ἀποδειλῶντα μήτ' αὖ τὰς ἱερὰς Ἀθήνας ἀποστρεφόμενον».

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

*Αθανασιάδης, Σ., 18.	Δενδρινός, Προκόπιος, 178.
*Αθανάσιος, 90, 166.	Δημάρατος, Ι. Φ., 29.
*Αθανασίου, Θ., 18.	Δημητρακόπουλος, Α. Κ., 18.
Αισχίνης, 27.	Δημοσθένης, 9, 35, 36, 95.
Αισχύλος, 208.	Δυοβουνιώτης, Κ., 81.
*Αντισθένης, 50.	Δυπάλτος, Προκόπιος, 178.
*Ανδροῦτσος, Χ., 70, 79.	
*Αποστολίδης, Μ., 21, 191.	*Επίκτητος, 77, 105, 130.
*Αριστείδης, 50.	Εὐγένιος, Βούλγαρις, 182.
*Αριστοτέλης, 130, 206.	
*Αριστοφάνης, 23.	Ζήσιος, Κ. Γ., 18.
*Αρχιμήδης, 95.	Ζωγράφος, Δ., 140.
*Ασώπιος, Εἰρ., 26.	Ζωσιμάδαι, 117.
Βάμβας, Ν., 203.	*Ήσιος, 105.
Βαρδάκας, Δ., 19.	
Βαρβάκης, Ι., 193, 195.	Θέογνις, 132.
Βαρδαλάχος, Κ., 23.	Θεοτόκης, 182.
Βασίλειος, ὁ Μέγας, 10, 90, 125, 154.	Θεόκριτος, 186.
Βαφείδης, Φ., 110.	Θουκυδίδης, 26.
Weber, Alfred, 215, 218.	
Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, 180.	*Ἰγνάτιος, Οὐγγροβλαχίας, 16, 17, 27.
Βενιζέλος, Θ., 25.	*Ἰουστίνος, 71.
Βερναρδάκης, Δ., 8, 9, 41, 216.	*Ἰωάννου, Φ., 25.
Βέργος, Δ., 25.	
Βίγκος, Α., 29.	Καίρης, Θ., 21, 203 ἐξ.
Βόζος, 195.	Κακριδής, Ι. Θ., 35.
Βραγκοθάνας, Γρ., 30.	Καλλιγᾶς, Μητρ. Ἀθηνῶν, 22.
Βυζάντιος, Σ., 110.	Κανάρης, Κ., 22, 194.
Bretall, Robert, 220.	Κανδηλώρος, Τ. Χ., 26.
	Kant, Em., 218, 219.
Γαζής, Ἄνθιμος, 24.	Καπλάναι, 117.
Γαζής, Γ. (Δελθιναικῶτης), 18, 19, 21, 23, 217.	Καποδίστριας, Ι., 20, 21, 35, 138, 151, 181, 187, 189.
Γεδεών, Μ. Ι., 21, 23.	Καραστάθαι, 117.
Γεννάδιος, Γ., 196, 197, 200.	Καστόρχης, 204.
Γερμανός, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 179.	Kierkegaard, S., 220.
Γερμανός, Ἱεροκῆρυξ, 178.	Κοκκῶνης, Ι., 192.
Γούδας, Α., 18.	Κομμητᾶς, Στ., 24, 42.
Γρηγόριος, Θεολόγος, 207.	Κοραῆς, Α., 7, 28, 32, 37.
Γρηγόριος, Μητρ. Δέρκων, 180.	Κορομηλᾶς, Α., 24, 184, 193.
	Κοσμᾶς, ὁ Αἰτωλός, 19.

- Κούμας, Κ., 23.
Κροῖσος, 116.
Κύριλλος, Πατρ. Κωνσταντινουπό-
λεως, 16, 27, 30, 179, 180.
Κωλέττης, Ι., 20.
Κωνσταντῆς Γρ., 22, 30, 39, 42,
105, 149, 168, 185, 203, 204, 209.

Μαροῦτζαι, 117.
Μέγας, Α. Ε., 18, 37, 38.
Μέρτζιος, Κ. Δ., 19.
Μητροφάνης, Ἐπίσ. Ἀνδρου, 204.
Μιλτιάδης, 35.
Μουρούζης, Α., 20.
Mullach, 74.
Μπαλάνος, Δ. Σ., 7, 22, 170, 200.
Μπούας, Χ., 29.

Νέστωρ, 50.
Νεύτων, 182.
du Noüy, Lecomte, 218.

Ueberwegs, Fr., 74.
Ὅθων, Α', 21, 32, 150, 151, 181,
187, 195, 217.
Οἰκονόμος, Κων/τῖνος, 178, 193,
200, 203.
Ὅκελλος ὁ Λευκανός, 74, 75.

Παμπούκης, Χ. Β., 20, 22, 23, 34.
Πανταζίδης, Ι., 21.
Παπαδόπουλος, Βρεττός, Α., 18.
Παπαδόπουλος, Χρ., 7, 17, 19, 21,
26, 29, 196, 216.

Πασχάλης, Δ. Π., 21, 22, 204, 205.
Περικλῆς, 35.
Πλάτων, 9, 35, 36.
Πλούταρχος, 42.

Ραγκαβῆς, Α., 18.
Ράδος, Ν., 21.
Ράλλης, Γ., 18.
Ριζάρης, Γ., 29, 117, 193, 195,
196, 197, 198.
Ριζάρης, Μ., 195.

Σάθας, Κ., 18.
Σαμουήλ, Μητρ. Αἰγίνης, 29.
Σεργιάδης, Μ., 31, 40, 42, 204.
Στεφανίδης, Β., 17.
Στεφανίδης, Μ., 180.
Σωκράτης, 9, 50, 52, 98, 105, 116,
118, 122, 125, 161.
Σωτηρίου, Γ., 17, 25.

Τριανταφυλλίδης, Μ., 29.

Φαρμακίδης, Θ., 22, 193.
Φίλων, 74.
Φωτιάδης Α., 20, 34, 216.

Harder, 75.
Χαριτάκης, Γ., 140.
Χατζηδάκης, Γ., 36.
Χατζημιχάλη, Ἀγγελική, 19.
Χρυσόστομος, Ἰωάννης, 10, 90,
170.

NEOPHYTOS DUCAS

(1760-1845)

Neophytos Ducas, one of the most important and prominent modern Greek philosophers, theologians and clergymen, belongs to that group of Greek scholars who prepared the new birth of modern Greece and who labored to rebuild a nation, which having kept alive the spirit of ancient Greek civilization survived the ordeal of four hundred years of Turkish slavery.

With the fall of Constantinople (1453), the capital city of the Greek Byzantine Empire, to the Ottoman Turks numerous Greek scholars took refuge in the free western and northern lands of Europe, especially in Italy. They brought with them the heritage of classical Greece which by that time had already made its influence felt on the peoples of Europe who were coming out of the medieval darkness. "From the middle of the fifteenth century on," Alfred Weber remarks, "Western Europe experienced a series of surprises. Led by the Greek scholars who settled in Italy, she entered directly into the promised land, which the Arabians of Spain had in part revealed to her: I mean, antiquity with its literature, philosophy, and art."¹

Simultaneously with the Greek scholars a great number of Greeks also took refuge in the following countries: Italy, France, Germany, Austria, Roumania and Russia. There they established a multitude of rich, wealthy and progressive Greek colonies. These colonies became in some way centers of light and sources of civilization; they scattered the medieval darkness of Western Europe and furnished the foundations of a new era for mankind.

In the course of centuries the Hellenism abroad prepared the revolution of the Greeks against the Turks and was constantly working for the liberation of its glorious native country, Greece. First of all, their attempt was to open Greek schools not only in the foreign countries but also in Greece itself. And they succeeded in doing so. At the close of the eighteenth century there were numerous Greek schools for the enslaved nation, some of which, such

¹ Weber-Perry, *History of Philosophy*, New York, 1925, p. 223.

as the schools of Yannina, Metsovon, Athens, Smyrna and of the very capital city of the Ottomans, Constantinople, were well known.

A little after the middle of the eighteenth century Neophytos Ducas, the "pride of the Greek Orthodox Church," as its historian, the late Archbishop of Athens Chrysostomos Papadopoulos, called him,² was born from a poor family in Ano Soudena, now called Ano Pedina, Zagorion, Epirus.

In order to save their children from the hands of the Turks, the Greeks devoted them to different Monasteries; that is why Ducas since his boyhood of twelve became a Monk. And at the age of eighteen he was ordained priest.

As a priest Neophytos Ducas attended the schools of Yannina and Metsovon and completed his studies at the well known Greek Aphthenteki School for higher education in Bucharest, Roumania, under the prominent scholar, also from Yannina, Lambros Photiadis.

The beginning of Ducas' career as a scholar was Vienna, Austria, where, after the completion of his studies, he spent twelve hard years as a priest in the Greek Orthodox Church of Vienna's Greek community and as a private tutor, writing and teaching day and night. In Vienna, Ducas edited a large part of the ancient Greek writers, with translation and annotations, and most of his writings of some seventy big volumes which imposed Ducas as a scholar in Europe.

Ducas wrote easily the modern as well as the ancient Greek language. The late Professor Demetrios Bernardakis of the University of Athens says: "When Ducas wanted to write, he took the paper and wrote." And he adds "Ducas wrote and read ancient Greek without any help . . . all Hellenism was in his head."³ He knew the ancient Greek writers by heart. Thus Ducas by his work became well known and was recognized as an authority. European writers referred to him with *Ducas dixit*.

At the time of the death of Lambros Photiadis (1815), Ducas was invited to succeed him at the Aphthenteki School of Bucharest, Roumania. Ducas' presence at the School caused a rapid increase in students. Within two years the students increased from a few score to the number of four hundred. But, unfortunately, he was soon forced to leave the school and became again a private tutor.

² 'Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1920, σελ. θ'.

³ Ψευδατ. Ἐλεγχος, 1884, σελ. 147.

Since his birth, Ducas suffered from poverty and misfortune; but soon, through his work, he expelled his indigence and became so rich that his riches became proverbial among the common people. All his wealth, on the other hand, was spent for Greece and for the edition of the ancient Greek writers which he distributed freely to all Greeks in Greece and abroad.

Soon after, the Greek revolution of 1821 broke out during which Ducas enthusiastically and actively took part. After the liberation he immediately arrived in Greece and remained on the island of Aegina near Piraeus. A little before his death (1845), at the age of eighty-five, he came to Athens as advisor to the Secretary of Education.

Ducas was buried with great honors. The Greek Parliament proclaimed him a Great Benefactor of the Greek nation and followed his funeral service, as did the King of Greece himself, Otto I, and almost all the people of Athens.

During his life Ducas was bestowed with high honors. The Ecumenical Patriarch of Constantinople officially awarded him the office of Archimandrite. Russia honored him by the Golden Cross, and King Otto I of Greece by the Silver Cross of the Saviour. He was also appointed with the first professors to teach in the School of Philosophy of the then young University of Athens.

Ducas' biographer George Gazis Delbenakiotis states that Ducas "by his own works has been glorified in a manner becoming to a common benefactor, not only to Greece proper, but to all Greeks and other races of the same religion under the Turks, because he devoted all his life doing and teaching the works of the evangelical virtue; and never ceased doing good to Greece, always teaching and writing, advising, helping, giving charity and donating all his fortune."⁴ Ducas himself wrote, "I am very much interested to die having no property at all, and for that I am in a big hurry to dispense with it."⁵

* * *

During World War II, rather during the German occupation of Athens, Greece, under the spectre of starvation and cold and under the terror of German inroads at home — who, by the way, twice interrupted me while writing the book about Ducas — I acquainted myself much more with Ducas' ideas, read all his writings and all

⁴ Λεξικὸν τῶν ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, σελ. 235.

⁵ «Μέλει μοι ἀκτῆμονα πάντῃ ἀποθανεῖν, καὶ τοῦτό γε σπεύδω».

about his life. The result of that study is my book: *The Religious Ideas of Neophytos Ducas*.

It is difficult to be entirely exposed to all his theological views and ideas as they are in my book. The purpose of this brief account is to give, in a comprehensive way, some of the main points of Ducas' ideas, the ones that are more interesting as well as more representative and characteristic of his mind.

Neophytos Ducas was a real, sincere and true Christian. He believed unhesitatingly and without the least doubt in Christ as God and in Christianity as the only true religion. He also possessed a broad and philosophical mind.

Let us say first something about his theory of knowledge. He teaches that there are three sources of knowledge: first, the conception of the world through our senses; second, a real intellectual one, whose task is to compose a system of the conceptions which come to us through our senses and thus form general thoughts; and third, the supernatural, found beyond our senses and beyond reason, the revelation, which alone furnishes to us the truth about the Supreme Being. Therefore, the truth about God we can get only through revelation, and Christian religion is the only true religion because it has been revealed by the Son of God, Jesus Christ.

Reflecting upon his thoughts we see that Ducas really accepted two sources of knowledge, reason and revelation, as Lecomte du Noüy, a famous contemporary biologist, has also accepted,⁶ and that reason is opposed to revelation, which one gets only through faith.

Yet, as for his first two ideas on the sources of knowledge, one is reminded of Kant's theory in the *Critique of Pure Reason*.⁷

I am sure Ducas was influenced by Kant's philosophy. We do not have any indication that he knew the German language, but I personally believe that he did, because of his love of learning and of his residence in Vienna for twelve years. Moreover, it is very difficult to accept that Ducas was not familiar with the philosophy of such a contemporary as Kant. If he had not been acquainted with

⁶ *Human Destiny*, New York, 1947, p. 3: "Two different paths may eventually lead to the comprehension of man. The first, revelation, is a direct road, but is closed to a great many people and independent of rational thought. Those who can make use of it are fortunate. The second, on the contrary, is strictly rational and scientific."

⁷ Weber-Perry, *History of Philosophy*, p. 354 ff.

Kant's philosophy through the German language, of course he could have known it through the French which he knew as well as Latin or ancient Greek.

At any rate, Ducas had an unshaken belief in Christianity as the only revealed true religion which is divided, according to him, into three parts: dogma, ethics, and worship.

The first part, dogma, contains the true teaching and belief in God as a Trinity, in the Church and its sacraments, and in everything that belongs to dogma, as they have been revealed in the Holy Bible and were interpreted by the seven Holy Ecumenical Synods and by the Holy Fathers.

The second part, ethics, contains the virtues, which "because they proceed from the natural law, are common to all men and nations, and give their benefits from the results and not from the religion." In other words, virtues are virtues because they have value of their good results and not because of the authority of any religion.

The third part, worship, Ducas divides into two types. He distinguishes between inner (ἐσωτερική) and outer (ἐξωτερική) worship: "The first is faith, hope, fear, love, praise, acknowledgment of the divine attributes; this is the real and true worship . . . the second includes our prayers, sighs and tears in the time of penance, the kneelings, the gaiety of our face mixed with fear and joy during the Holy Communion, the common prayers in the churches and everything that was given to us from the old times, as, for example, fasting." The first type, the inner, is the *sine qua non* and needs the second, but unessentially, while "the second without the first could be nothing else but clear hypocrisy, prattle and disgust before our Lord."

As for the relations between religion and philosophy, Ducas calls them "sisters" and assigns two purposes to the latter. Philosophy, he says, investigates the natural world and aims to find its problems and laws in order to formulate general ideas and theories; secondly, philosophy, by examining personal and social life of men and establishing moral laws and rules for that life, guides humanity to the *summum bonum*.

Philosophy, always making use of reason for its aims and relying on the "solid physical laws," is limited only to "the problems of nature." Religion, on the contrary, utilizing not reason for questions of faith but relying only on the revelation, is limited to the supernatural problems. Therefore, in that case, philosophy and

religion have no relation to one another. But according to the second aim of philosophy, religion and philosophy are the same thing, since "... everything that is related with the moral law, the character and the manners of men is at the same time philosophy and religion, both, being one, can in one word be called philosophy." In other words, philosophical ethics and Christian ethics are one and not different ethics.

Although Christian and philosophical ethics are the same, yet there is a difference between them. Philosophy, on the one hand, promises prosperity to men only on this world; religion, on the other, besides prosperity on this world, promises beatitude beyond this world.

To the statement that "philosophy is hostile to religion, because many philosophers became atheist," Ducas positively replies that there is no conflict between philosophy and religion. Those who maintain it are not true philosophers but are arrogant or superstitious or illiterate ones. The haughty philosophers, trusting themselves and thinking that they know everything, are mistaken imagining they can search those things which are beyond reason, beyond the bounds of philosophy, because «ἅμα τῆς φιλοσοφίας ὑπερέβησαν ὅρους, καὶ τῆς ἀληθείας ἐξέπεσαν»,⁸ and "it is foolishness to search philosophically for supernatural and the beyond reason questions."⁹ On the other hand, the superstitious and illiterate philosophers knowing nothing about philosophy are against both philosophy and religion.

Regarding the Supreme Being himself, Ducas teaches that God is unchangeable and, although omnipotent, He is by nature unable to do evil. Everything that we say for God — that is love, hate, anger, mercy, etc. — does not really belong to God. It seems the same is true of God as of fire. When we are near the fire we feel the heat of the fire, but we feel the opposite when we are far away. This does not mean fire warms those who are near it as a favor and does the opposite to those who are far away. "Thus God," Ducas concludes, "loves and hates neither one; love and hate be-

⁸ "When they passed over the bounds of philosophy, they immediately lost the truth."

⁹ «Τὰ ἐξ ἀπορρήτων μωρία ἐστὶ φιλοσοφικῶς ἐρευνᾶν». Kierkegaard declares almost the same thing in these words: "Knowledge and faith are polar opposites." Cf. Robert Bretall, *A Kierkegaard Anthology*, Princeton, 1947, p. XXI.

long to the human soul; but God, being simply unit, is believed and worshipped as unchangeable."

As for the evil, Ducas admits natural and ethical evil. But he, by all means, denies God as the creator of the evil. Evil, he maintains, is but privation of good. He also finds difficult to accept Demons as the creators of the evil. Because, in that case, we are going to have two supreme opposite powers, one for the good and the other for the evil, which is unacceptable to Ducas.

Very interesting also are Ducas' ideas about freedom, prayer and fasting. He finds three kinds of freedom, natural, civil and moral, and points out that the most important is the moral freedom which contains the civil freedom and aims to rule over the bad habits and vices.

When we are praying we can not, Ducas states, expect God's immediate intervention, but a kind of illumination to find out by ourselves the solution to our problem for which we are praying.

Fasting, according to Ducas, is neither faith nor virtue; but because it is an old tradition, we can keep it, and only we may shorten it.

* * *

Neophytos Ducas, a real Christian and a faithful follower of the Eastern Orthodox Church, was also a deep admirer of the ancient Greek civilization. "Long live Aristides for the right; long live Nestor for his mellifluous speeches; long live Socrates for his prudence," Ducas enthusiastically exclaims! He especially followed and admired Socrates' life and philosophy. "No one knows philosophy better than Socrates," he states. Ducas' long life was an attempt to harmonize Christianity and Greek philosophy. For him there were two big events in history, the golden age of Pericles and Christianity. As a moral person Ducas was really a great personality. Ducas' is the proverb: "say what you think, but think what you say."¹⁰

Emory University, Ga.
October, 1948

SOPHOCLES D. LOLIS

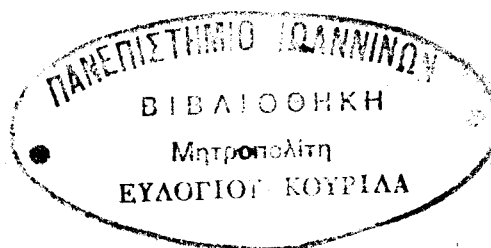
¹⁰ «Λέγε μὲν αἶ, ἃ φρονεῖς· φρονεῖ δέ, ἃ λέγεις».

CONTENTS

	<i>Page</i>		<i>Page</i>
PREFACE	7	B. THE WORLD	
CONTENTS	11	I. <i>The Invisible World:</i>	
ABBREVIATIONS	15	1. Angels	71
BIBLIOGRAPHY	16	2. Demons	72
INTRODUCTION:		II. <i>The Visible World:</i>	
1. A biographical note	19	1. The Universe	74
2. Ducas' honors and fame	21	2. The Man	75
3. Ducas' religious works	26	C. ON THE SACRAMENTS	
APPENDIX: ON DUCAS' LETTERS:		1. Introductory	81
1. Edition of his letters	28	<i>Note</i>	82
2. Number of his letters	29	2. Confession	83
3. Form, kind and content of his		3. Holy Orders	84
letters	32	<i>Note: Monks</i>	87
4. Language of his letters	33	4. Marriage	92
5. Chronology of his letters and		<i>Note: Virginity</i>	94
recivers	39	<i>Annotation a: Eschatology</i>	97
6. Why did Ducas write letters?	40	<i>Annotation b: The Holy Bible's</i>	
7. Ducas' facility in writing	41	God-inspiration	98
8. Some other observations	42		
CHAPTER ONE		CHAPTER THREE	
DUCAS' FUNDAMENTAL CONCEPTIONS		ETHICS	
AND PRINCIPLES		A. INTRODUCTORY	
1. On Religion	45	Christian Ethics in general	100
2. Christianity and Hellenism	48	B. THEORETICAL PROBLEMS	
3. Ducas and the philosophy of		1. Virtue	102
Socrates	50	<i>Note: Words and deeds</i>	103
4. Reason and Christian faith	52	2. Evil	104
5. Religion and Philosophy	53	<i>Note: Sin</i>	109
6. Christianity and Judaism	56	3. Conscience	111
7. Theology and Theologians	58	4. Freedom	113
CHAPTER TWO		5. Prosperity	115
DOGMATICS		C. DUTIES	
A. THEOLOGY		1. Introductory	118
1. God	60	2. Duties to God:	
<i>Note: Jesus Christ</i>	63	a. Piety	121
2. The Holy Spirit	63	b. Prayer	123
3. Divine Providence	66	3. Duties to the neighbor	126
<i>Note: Predestination</i>	68	4. Duties to ourselves	130

CHAPTER FOUR		
ECCLESIOLOGY		
A. SUBJECTS OF THE CANON LAW		Page
1. Canon Laws	134	
2. Church	135	
3. Church and State	136	
Note: Union of the Churches		138
B. HOLIDAYS—RITUALS		
1. Holidays:		
a. Ducas and holidays	138	
b. Purpose and way of celebration ..	140	
c. Division of the festivals	142	
2. Good-order of the worship	143	
Note a: Litanies		148
Note b: Carnivals		149
Note c: Civil festivals in the Church ..		149
APPENDIX A.		
1. Preaching	152	
2. Fasting	155	
3. Church music	158	
APPENDIX B.		
1. Interpretation and translation of the Holy Bible	161	
2. Interpretation of some passages of the Bible	162	
CHAPTER FIVE		
GREEK CHURCH		
1. Ducas' interest for the Church	164	
2. The separation of the Greek Church from the Ecumenical Patriarchate	166	
3. Clergy:		
a. Generally	167	
b. Bishops	169	
c. Priests	175	
d. Monks	176	
e. Preaching and Preachers	177	
4. Ducas and the Ecumenical Patriarchate	178	
5. Ducas and the Holy Synod of the Greek Church	181	
6. Enemies of the Greek Church	185	
Note: Religious and moral situation in Greece in his day		188
7. The education of the clergy:		
a. Ducas' struggle	189	
b. Ducas and Barbakis' legacy	193	
c. Ducas and the Rizareios School ..	195	
CHAPTER SIX		
SOME OTHER SUBJECTS		
1. Ducas and Theophilos Kairis	203	
2. Religion and education	205	
3. Ducas' religious and moral advice to the youth	207	
EPILOGUE	209	
INDEX	213	
NEOPHYTOS DUCAS (English Text) ..	215	
CONTENTS	222	

\$4.00

NEOPHYTOS DUCAS

Neophytos Ducas, one of the most important and prominent modern Greek philosophers, theologians and clergymen, belongs to that group of Greek scholars who prepared the new birth of modern Greece and who labored to rebuild a nation, which having kept alive the spirit of ancient Greek civilization survived the ordeal of four hundred years of Turkish slavery.

The beginning of Ducas' career as a scholar was Vienna, Austria, where he spent twelve hard years as a priest in the Greek Orthodox Church of Vienna's Greek community and as a private tutor, writing and teaching day and night. In Vienna, Ducas edited a large part of the ancient Greek writers, with translation and annotations, and most of his writings of some seventy big volumes which imposed Ducas as a scholar in Europe. He became well known and was recognized as an authority. European writers referred to him with *Ducas dixit*.

Neophytos Ducas, a real Christian and a faithful follower of the Eastern Orthodox Church, was also a deep admirer of the ancient Greek civilization. He especially followed and admired Socrates' life and philosophy. "No one knows philosophy better than Socrates," he states. Ducas' long life was an attempt to harmonize Christianity and Greek philosophy. For him there were two great events in history, the golden age of Pericles and Christianity. Ducas' is the proverb: "Say what you think, but think what you say."

ENGLISH TEXT AT THE END OF THE BOOK